

महाकविश्रीहर्षदेवविरचिता रत्नावली नाटिका ।

श्रीभारतधर्ममहामंडलप्रदत्त“विद्यारत्न”पदोपाधिना राजापुरस्थ-
श्रीसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यापकेन निगुडकरोपाह्व-
! श्रीवासुदेवतनुजन्मना दत्तात्रेयापराभिध-
नारायणशर्मणा विरचितया प्रभास्य-
व्याख्यया परिष्कृता ।

जोगळेकरकुलोत्पन्नेन माधवसूनुना कृष्णशर्मणा
निबद्धेनोपोद्धातेन समेता ।
साचेयं

हाकर्तुरनुजेनाद्यत्वे राजापुरस्थसंस्कृतपाठशालायाः प्रधानाध्याप-
केन निगुडकरोपाभिधजनार्दनशर्मणा संशोधिता ।

तृतीयं संस्करणम् ।

SHEN

1182

तद्य

शाके १८४७ सन १९२५ वत्सरे

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिना

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशिता ।

मूल्यं ११ सपत्तारुप्यकाः ।

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER:-Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya-sagar' Press, 26
PRINTER:-Ramchandra Yesu Shedge, } Kolbhat Lane, Bombay

प्रस्तावः ।

गोविन्दशङ्करद्युतिटीकायुतैव रत्नावली नाटिकाऽयं यावत्संमुख्य
 काश्यं नीता परंत्वेतां टीकां संक्षिप्तां प्रकृतसरणिमतिक्रान्तामतश्छा-
 नां यथायथं साहाय्यमनिर्वहन्तीं च विज्ञाय राजापुरस्थश्रीसंस्कृ-
 तशालाप्रधानाध्यापकैर्निगुडकरोपाहवासुदेवतनुजनुभिर्विद्यारत्नोपा-
 मेः श्रीदत्तात्रेयशास्त्रिमिर्विरचितां विस्तृतां सुबोधां च टीकां
 गण्यां संयोज्येमिदानीमावृत्तिः प्रकाश्यते । तथा चांगलभाषोपो-
 ने तस्य संस्कृतसारे च नाटिकाकारस्य स्वल्पं वृत्तं नाटिकाया
 नाशैल्यादिपरीक्षणं समयनिर्णयादि प्रदाय छात्रोपयोगिनो
 र्यांश्चावृत्तिमिमामतीवोपयुक्तां कर्तुं यावच्छक्तिं प्रयतितमस्मा-
 रिति शम् ॥

पाण्डुरङ्ग जावजी.

उपोद्घातः ।

गीर्वाणवाङ्मये विविधविषयानधिकृत्य सांगोपांगं विविच्य विरचिता नैके ग्रन्थाः । एषु ऐतिहासिका अपि बहवो विद्यन्ते । अद्यापि न ते तादृशाः समयनिर्णयक्षमाः किन्तु प्रायः काव्यायन्त इमे । अतः कस्माच्चिदैतिहासिकव्यक्तैः समयनिर्णयनं त्वितिहाससंशोधकस्यायासमयं कर्म । एवं यद्वायासलङ्घ्यादल्पवृत्तादेव व्यक्तिविशेषस्यैतिह्यमनुमीयते । दृष्टिपथं नीयमानायामस्यां नाटिकायां प्रथमाद्वय पद्यमप्यादस्याः कर्ता श्रीहर्षस्तथा स राजेति सूत्रधारोक्तेश्चामन्यते । अतो नाधिकमस्य वृत्तमत्र ग्रन्थे ग्रन्थान्तरे चैतद्वचिते वा दृश्यते ।

गीर्वाणवाङ्मये श्रीहर्षाभिषाः पद्य पुरुषास्ते च यथा—१ नैपथीयचरितकारः । २ काव्यप्रदीपकारस्य गोविन्दठकरस्य कनीयान्भ्राता । ३ धाराधिपमोजराजात्मज-मुंजराजस्य पुत्रः । ४ कादमीराधिपतिः । ५ कान्यकुब्जस्थानेश्वरयोरधिपधेति । एषां कतगो रत्नावलीप्रणेतेति तावन्निर्णयते । आद्यगोर्हयो राजत्वाभावात् तौ तावदेतद्ग्रन्थकर्तृत्वमर्हतः । अवशिष्टस्य त्रयस्येदानीं विचारः प्रवर्त्यते । कादमीराधिपतिरेवास्याः प्रणेतेति बुद्धसैनस्य तर्कः । स तु शालिवाहनस्य १०२५ अब्दात् १०४७ अब्दान्तं भद्रासनं मंडयामास । क्षेमेन्द्रेणौचित्यालंकारग्रन्थे रत्नावल्याः प्रथमांकस्याष्टमं पथं तथा द्वितीयांकस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थद्वादशपद्यानि समुद्धृतानि । कवि-व्यायं शालिवाहनस्य दशमशतकमध्ये लासीदिति बुद्धरेण स्वीयवृत्तांतग्रन्थे निर्णतम् (४५ पृष्ठे) ततो रत्नावलीकारः श्रीहर्षस्ततः प्राञ्जलिक इत्यर्थादायातम् । एवमथमप्येतद्ग्रन्थकर्तृत्वं नांगीकरोति । राज्ञो जयापीडस्यामास्यो दामोदरगुप्तः स्वीये कुट्टिनीमते रत्नावल्याः प्रथमांकान्तर्गतं चतुर्विधं पद्यमुद्धरति । जयापीडस्तु शा. ७०२ अब्दात् ७३५ अब्दान्तं सिंहासनमलंनकारेति केषांचिन्मतम् । पंडितदुर्गाप्रसादस्तु शा. ६७७ अब्दात् ७०८ अब्दान्तं सिंहासनाधिष्ठितमेनमभिसंधत्ते । कोप्यस्तु नामास्य रामयः परन्तु शालिवाहनस्य सप्तमे शतके श्रीहर्षस्यावस्थानं न ततो निश्चीयत इति तावन्निर्विवादम् । (धाराधिपसमयस्तु न संशयविषयः ।)

अथैतर्हि कान्यकुब्जस्थानेश्वराधिपः श्रीहर्ष एवावशिष्यते स एव रत्नावलीकर्तेति गम्यते । अयं शालिवाहनस्य पष्ठे शतके बहुधा प्रसक्तिः सा । स्थानेश्वर-

सिंहासनसंस्थापकः पुथ्यभूतिर्नाम कश्चिद्भूपतिरासीदित्येतावानेवावभावात् संशयः । परन्तु ततः परं कियता कालेन हि श्रीहर्षः समजनीति न शक्यते । अथपि हर्ष-
रत्नादिते गुप्तान्वयेऽयं वंशः प्रयां प्राप्त इत्येतावन्निधीयते । प्राचीनशिलालेखादि-
अग्निर्दिष्टो वंशवृक्षो निष्पद्यतेः—

५ (द्वितीयो) राज्यवर्धनः । राज्यध्री × गृहवर्मा । ६ हर्षवर्धनः (श्रीहर्षः) ।

४ प्रभाकरवर्धनः × यशोमती देवी ।

३ आदिलवर्धनः × महासेनगुप्ता देवी ।

२ (प्रथमो) राज्यवर्धनः × अप्सरो देवी ।

१ नरवर्धनः × वज्रिणी देवी ।

—श्रीहर्षस्य पिता प्रभाकरवर्धनः सुखेन बुभुजे भूमिम् । अयमात्मानं परमभ-
ट्टारकमहाराजाधिराजपदेन विभूषितवानिति शिलालेखतोऽवगम्यते । सा. ५२६
अब्दे दिवं गतेऽस्मिन्नुपे तत्पुत्रो राज्यवर्धनः सिंहासनमारूढः । महीं प्रशासत्यस्मिन्
तद्भ्रात्रा श्रीहर्षेण निर्जिताः समीपगाः प्रदेशाः । तेन स्वस्वसू राज्यधियाः पति गृह-
वर्माणं मालवेश्वरेण देवगुप्तेन निहतं श्रुत्वा तं विजेतुं युद्धमुपक्रान्तम् । युद्धममेना-
नेन गौडाधिपतिहस्तात् भ्रातृ राज्यवर्धनस्य वधं समाकर्ष्य सिंहासनारोहणानन्तरं
गौडानिधं विजेतुं प्रकृतं युद्धकर्म भातृव्ये भंडिनि समारोप्य राजधानीमागल्य
सिंहासनमधिष्ठितम् । सा. ५२८ अब्देऽनेन स्थानेश्वरं विहाय कान्यकुब्जं राजधा-
नीकृतम् । समयेऽस्मिन्मैथिलभ्रंशमाकूटोऽयम् । उत्तरदक्षिणयोर्हिमाद्रिनर्मदे
प्राचीप्रतीच्योर्ब्रह्मजाशतद्रू अस्य राज्यस्य मर्यादा । स वातापीनृपेण (द्वितीय)
पुलकेशिना विरोधं प्राप्य ततश्चापत्परंपरामासाद्य तेनैवाभिभाषितः । न ततः कदा-
चिदप्ययं पूर्वामवस्थां प्रतिपेदे । प्रागो युद्धव्यापृतस्यापि न्यायेन राज्यं प्रशासितुरस्य
निखिला प्रजा प्रमुदितेति ह्रुचेनत्संगवर्णनादवगम्यते । रत्नावल्याः प्रथमांकस्य नवमे
पद्येऽस्य सीराज्यं सम्यगालिखितम् । क्षीणेऽपि राज्येश्वर्ये वाग्देवीप्रसादपात्रस्यास्ये-
दानीतनोऽपि शृतांतो हृदयस्थशो नर्तते । निखं पंडितमंडलमंडितैव वाङ्मयैका-
न्तिकभक्तस्यास्य परिपद् । स्वाश्रितः कादंबरीकारो बाणः पारितोषिकया रात्कृत-
स्थानेन ।

नार्य केवलं पंडितपोषकः किन्तु स्वल्पेऽप्यवशिष्टे काले प्रबन्धाननेकात्रिकप्राति-
स्य । प्रंपकतृत्वेऽस्य केचन संशेरते । मम्मटप्रणीतकाव्यप्रकाशगताद् “श्रीहर्षा-
दिर्धोषकादीनामिव घन” मित्युल्लेखादन्यः कोऽपि धावकाख्यः कविः श्रीहर्षाद्वन्दमा-
पाय दातुर्नाशा नाटिकामिमां प्रकाशयामासेति चानुमिमते । परन्तु बाणवर्णितेषु

स्वसमकालिकमित्रेषु मान्यस्यैतादृशस्य कवेरनभिधानाच्चायं कविर्विद्यमानस्तदानीमिति पीठसंनाभिप्रायः । काश्मीरप्रातःप्रातःप्राचीनकाव्यप्रकाशपुस्तके धावकस्थाने बाण-
स्यादेशाद्वाण एव रत्नावलीप्रणेतेति हॉलस्याभिप्रेतम् । रत्नावलीप्रयमाकातर्गतं पद्यं
पद्यं हर्षचरितस्य पद्यम् उच्छ्वासे समुपलभ्यत इत्यपर प्रमाणं स्वमतोपोद्बलवत् स
दर्शयति । परन्तु नैतत् पद्यं मुद्रितावृत्तिषु दृश्यते । किं तु सप्तमोच्छ्वासस्थे कस्मिं-
श्चित्पद्ये दृश्यमानं देववर्णनं रत्नावलीवर्णनविरुद्धमेव । तस्माद्वाणे रत्नावलीकर्तृत्व-
समर्पणं नाजतम् । यदि नाटकविक्रयेण द्रव्यप्रेप्सा बाणस्याभविष्यत्तत्ततोऽपि प्रति-
भाप्रचुरयोः कादम्बरीहर्षचरितयोर्विक्रयात्ततोऽप्यधिकघनलाभोऽभविष्यत् । अथ य
नातौ दरिद्रः कविः किन्तु पितुः पितामहाच्च भूयसी ह्यस्य द्रविणप्राप्तिः । श्रीहर्ष-
णास्मै पारितोषिकमिति प्रतिपादितं द्रव्यं न अन्यकयार्थम् । येषां रत्नावलीस्थपद्याना-
मन्यत्रोल्लेखः कृतस्तत्र सर्वत्र श्रीहर्षस्य स्फुटं नामधेयं सदृश्यते । सुभाषितावल्या-
मस्या अष्टौ पद्यानि दोमेन्द्रसौचित्यालंकारे पञ्च पद्यानि दामोदरगुप्तस्य अन्ये कानि-
चित्पद्यानि सङ्गृहीतानि । सर्वत्र श्रीहर्षदेवस्येति अयकर्तृनिर्देशो वर्तते । मयूरघट-
कटीकाया भावबोधिनीसमाख्याया मधुसूदनस्य “मालवराजोजयिनीराजधानिकस्य
कविजनमूर्धन्यस्य रत्नावल्याख्यनाटिकाकर्तुर्महाराजश्रीहर्षस्य सभ्यौ महाकविषौ-
रत्नौ बाणमयूरायास्ताः । तयोर्मध्ये मयूरभट्ट भञ्जुरो बाणभट्ट कादम्बरीकर्ता
तस्य जामाता” इति स्पष्टं निर्दिशति ।

नारायणशास्त्री तु “नाटककारः श्रीहर्षः” नामके स्वीयप्रबन्धे—“१ श्रीहर्षो
विकमादित्यादमित्रः । २ रत्नावलीमालविकाग्निमित्रसाम्याद्रत्नावलीमनुसूयाय कालि-
दासेन विरचितः मालविकाग्निमित्रः । ३ भासो भासको धावकश्चेति नामत्रितयं
राजरजवस्य धावकस्यैव । परमस्माद्भावाद्भावावली सङ्गृह्य श्रीहर्षेणायं द्रव्येण
सङ्कृतः सभ्यत्वेन परिपदि परिष्कृतः ।” इति मतानि प्रतिपाद्य शा. १८२६ अख्ये
परीक्ष्य छात्रोपयोगार्थं प्रयुक्ते रत्नावलीपुस्तके चैतेषां मतानामुपपत्तिकमिति
राजशेखरकाव्यस्यमेकमवतरणं स्वीचकार परं न किमप्यनिकं विशदयामास्ता
अतोच केवलं ‘कविनिर्मास्ये अन्ये’ इत्येतावानेव राजशेखरकाव्यसंबन्धो निर्दिष्टः ।
तेनोद्धृतेषु सप्तसु पद्येषु प्रथमं शार्ङ्गधरपद्व्यागन्तमं सूक्तिमुक्तावल्या चोपलभ्यते ।
काव्यस्यास्याधिकवृत्तान्तानुपलंभावेदं प्रमाणमङ्गीकर्तुं शक्यम् ।

श्रीहर्षस्य कवित्वे न वयं संशेभहे । न केवलं प्रियदर्शिका-रत्नावली-नागा-
नन्दनाटकान्येवनेन निबद्धानि किन्तु ‘अष्टमहाश्रीचैत्रस्तोत्रम्-सुप्रभातस्तोत्रम्-जा-
तकमाला चेति अन्यत्रितयमस्य नात्रैव प्रसिद्धपर च मधुवनशिलाखेले श्रीहर्षस्य
पद्यत्रयमुपलभ्यते ।

यद्यपि कालिदासमवगृहितुलनामयं नाहति तथापि द्वितीयश्रेण्यामयमुपस्थातुं
युज्यते । प्रियदर्शिका रत्नावलीच नाटिके नागानन्दस्तु नाटकम् । रत्नावल्या कयानकं
गुणाव्यस्य वृहत्कथाया सङ्गृहीतम् । शालिवाहनस्यैकादशरातके विद्यमानस्य सोम-

देवक्षेमेन्द्रयोः कथासरित्सागर-बृहत्कथामंजयोरनं कोऽप्युपयोगः श्रीहर्षस्य संभाव्यते
उदयनवरत्तराजस्य प्रियदर्शिकया प्रणयव्यापारः प्रियदर्शिकायां वर्णितस्तथाऽस्य
सागरिकया प्रीतिव्यवसायो रत्नावल्यां चित्रितः । वत्सरजस्य नायिलं चरितमत्र
किंतु द्वितीयविवाहोत्तरकालिकमात्रं वर्णितम् । दंपत्योः परस्परमज्ञानाद्विपाकं गता
गृहस्थितिरेवात्र चित्रिता । एतादृशे प्रसंगे पूर्वममिनिविष्टाऽप्यार्या पतिमेवानुसरतीति
प्रकार एवात्र प्रथितः । द्वितीयैऽके चन्द्रोदयवर्णनं तृतीयैऽके संप्रामवर्णनं च मनो-
हारि । तस्य समये बुद्धसंप्रदायस्य प्राबल्यादयं ब्राह्मणपंडितैर्बुद्धमिधुमिश्च स्वसंसदमलं-
चकारेति हुवेनत्संगो वर्णयति । ततश्चायं स्वकृतौ बुद्धधर्मकल्पना अंगीकरोतीति ना-
सांप्रतम् । नागानन्दनाटके प्रसंगानेतादृशान्विलोक्याऽयं बौद्ध इति हॉलर्कनेलाभ्या-
मनुमीयते परन्तु शैवसंप्रदायस्याप्यनोल्लेखात्तत्प्रामादिकम् । नागानन्दरत्नावल्योर्नैकः
कर्तेति मैकडोनेलो मन्यते परं न किमपि प्रमाणं पुरस्करोति । नाटकदृष्ट्या तु नोत्तमां
श्रेणिं नागानन्दमारोहति । नास्य कृतिषु फालिदासमयभूल्योरञ्जलप्रतिभालामस्तथापि
युद्धादिविविधविषयव्यापृतस्यास्य राज्ञः प्रतिभेयं न न्यूनां पदवीमर्हति । इति शिवम् ।

INTRODUCTION.

It is remarkable that Sanskrit literature, which is rich in works in various Departments of human knowledge, should have no work worth the name in history—political, social or personal. There has been no history in it of by-gone dynasties, nor of the personal account of kings except the panygeries of three or four of them by poets who lived on their bounty. Even these works appear to be poems and works of literary merit than history proper. Under such a state of things becomes very difficult to assert with any definite certainty anything in regard to the life-history of an author. The patient researches of antiquarians and archæologists have been bringing to light several disjointed scraps of information from which the history of an individual has often to be built up. The confusion in this arises from similarity of names. Thus, from stanza 5 of Act I, of *Ratnāvalī* we find that the author of the play was Shri-Harsha. From the speech of the Sutra-dhāra we learn that he was a king; beyond this we have no information in the play itself or anywhere else from the pen of the author.

Five different persons bearing one and the same name, Shri-Harsha, flourished at different periods, and it becomes an easy task to say which of them was the author of the play.

The five Shri Harshas are:—

- (1) Shri-Harsha the author of the *Naiṣhadha Kāvya*.
- (2) The younger brother of Govind Thakur the author of the *Kāvya-pradīpa*.
- (3) " the father of Munjarāja and the grand-father of king Bhoja of Dhārā.
- (4) " the King of Kāshmere.
- (5) " the King of Kānyakubja and Sthāneshwara.

Of these the first two were no kings and it will not be wrong to assume that neither of them was the author of *Ratnāvalī*. There are other chronological evidences for this assertion besides.

H. H. Wilson has said that Shri-Harsha the king of Kāshmere was the author of *Ratnāvalī*. This king appears to have ruled from A. D. 1113 to 1125. It follows, therefore, that if Shri-

Harsha was the author of the play it must have been written somewhere between 1113 to 1125 or thereabouts i. e. in the first quarter of the twelfth century. But st. 8 of Act I, and sts. 2, 3, 4 and 12 of Act II, have been quoted by Kshemendra in his work called *Auchityālakāra*. From Dr. Bühler's report p. 45 it appears that this Kshemendra flourished about the middle of the XIth century; and it would not have been possible for him to quote from a work which was written by an author who lived in the first part of the XIIth century. It follows, therefore, that *Ratnavālī* must have been written by some Shri-Harsha who lived long before the middle of the XIth century.

Dāmodaragupta, the minister of King Jayāpīda, has quoted stanza 24 from Act I, of *Ratnavālī* in his work the *Kuttinimata*. From antiquarian researches it appears that Jayāpīda ruled from A. D. 780 to 813.* Pandit Durgaprāsāda says, Jayāpīda reigned from A. D. 755 to 786. Whichever of the periods may be the correct one it follows that *Ratnavālī* had come into existence before the VIIIth century, and it must have been written by some king of the name of Shri-Harsha. Till now no king other than that of Kānyakubja and called Shri-Harsha has been discovered. We may safely, therefore, say that *Ratnavālī* is the work of Shri-Harsha who ruled in the first half of the VIIth century at Sthāneshwara and Kānyakubja.

The founder of the ruling house of Sthāneshwara has been discovered to have been one Pushyabhuti, but it is not known how far distant he was from Shri-Harsha. One thing is certain—the house of Sthāneshwara came into prominence after the breaking up of the Gupta dynasty by the Hunas.

In the light of old inscriptions a genealogical tree of the princes of Sthāneshwara can be formed from one Naravardhana onward:—

Naravardhana = Vajras-devi.

Rājyavardhana I = Apasara-devi.

Ādityavardhana = Mahāsenaguptadevi.

Prabhakaravardhana = Yasodamatidevi.

Rājyavardhana II, Rājyasri, married
to
Grihavarman

Harsha vardhana.
Kumra

Prabhakaravardhana the father of Shri-Harsha was in the en-

* See Dr. Peterson's preface to *Siddhāntakāra*.

joyment of complete domestic felicity and political aggrandisement. From the Madhubana inscriptions we gather that he had taken for himself the title "Paramabhattachāraka Mahārājādhirāja". He died in A. D. 604 and was succeeded by his son Rājyavardhana. During the time of his brother, Shri Harsha undertook several expeditions against the neighbouring princes. While engaged in one of them—that against Devagupta, king of malvā and the murderer of Gṛihavarmā (the husband of the royal sister Rājya-shrī),—Shri-Harsha learnt of the murder of his brother Rājyavardhana by Shashānka king of Gaud, and had to return to take charge of the kingdom leaving his cousin Bhandi to carry on the war against Devagupta.

Harsha did not at once assume regal ensignia but carried on the administration of the state with the title
 Shri Harsha as a ruler. 'Kumāra Rāja'. He transferred his seat of government from the original town of Sthāneshvara* to Kānyakubja in A. D. 606. Hence the celebrated Chinese traveller Hsün-Tsang calls him king of Kānyakubja. About 640 A. D. Shri Harsha was at the height of his glory and was the undisputed master of the country from the Himālayās to the River Narmadā; and from the Sutlej on the west to the mouths of the Brahmaputra on the east. Now came a series of reverses on Shri-Harsha on account of his having come in conflict with Pulakeshin II, of Vātāpi (modern Badāmi in Bijāpura). This struggle ended in a complete defeat of Harsha from which he was never able to regain his position. The last years of his reign were full of troubles and he probably fell a victim to the dagger of an assassin. The formation of an Empire began and ended with him and hardly any kingdom worth the name descended to his son.

In spite of the constant and continuous war in which Shri-Harsha was engaged he appears to have kept up the general tone of his administration. From the observations of Hsün Tsang we have good grounds to infer that the administration of justice and revenue during his reign was satisfactory, and on the whole his subjects were contented and in a flourishing condition. Stanza 9 Act I of the *Ratnavali* is a fair picture of the general condition of the Empire anterior to the ruler getting himself involved in the struggles with Pulakeshin.

* Modern Thaneshwara situated on the river Shrivastī at a distance of about 25 miles from the modern town of Ambāla in Punjab.

The history of Shri Harsha is of no small interest to the literary world since the reign of his author-
 king (A. D 606 to 648) forms the land mark
 fixed with a certainty in regard to the history
 of Kāvya or Artificial poetry * Shri Harsha took a keen interest
 in the cultivation of literature There is ample testimony to show
 that his court was adorned by men of learning † Bāna the author
 of the well known Kādambari, may be said to have been the poet
 laureate, at the court of Shri Harsha, from whom he appears to
 have received exceptionally kind treatment and large presents

Shri Harsha not only extended patronage to the learned but
 devoted the few leisure hours he could snatch, to literary composi-
 tion There appears, however, a good deal of unwillingness to
 allow him the credit of being an author A few *savants* relying on
 the well known line श्रीहर्षादेव्यापकादीनामिष धनम् in Mammāta's
Kāvya-prakāśha have conjectured that the actual author of *Ratnāvalī*
 was Dhāvaka The commentators of *Kāvya-prakāśha* in explanation of this line say
 that Dhāvaka obtained immense wealth by al-
 lowing his work *Ratnāvalī* to be sent out in

the name of his patron Beyond this there is no information about
 Dhāvaka On the contrary, Dr Peterson in his introduction to
Kādambari observes that it is least likely that the name of a
 contemporary writing not less than three plays should have been
 omitted from the list by Bāna who has given the names of his
 companions and contemporaries One manuscript of the *Kāvya-
 prakāśha* found in Kāshmere reads श्रीहर्षादेव्याणादीनामिष धनम्
 On the basis of this line Dr Hall in his introduction to *Vāsara-
 dallā* puts forward a conjecture that *Ratnāvalī* must have been
 composed by Bāna As further proof in support of this con-
 jecture he has observed that stanza 6 Act I of *Ratnāvalī* is found in
 the 5th Uchchvāsa of *Harshacharita* No such Stanza is found in
 that place in any of the printed editions of *Harshacharita* but

* Dr Macdonell's History of Sanskrit Literature p. 318.

† Rājasekhara in his *Shāstrāṅgadhara-paddhati* says—

अतो प्रभावो पादेभ्यः यन्मातृहृदिवाक्यं श्रीहर्षस्याभवन्तस्या समा बाणमयूरयो ॥

Likewise Jayadeva says—

यस्याधोरधियुरनिररं वर्णपूरो मयूरो
 भासो हास नवितुल्युर वरिष्ठानो विलास ॥
 हयौ हयौ हृदयवसति पद्मबाणस्तु बाण-
 वेणो नैषा वषट् कवितावामिनी कीतुवय ॥ २ ॥

in the 7th Uchchivāsa of that work occurs a stanza* which though speaking of the course of fate, is dramatically opposite to that in *Ratanavali*. This, by itself, to say the least, is a very slender argument in favour of the theory of *Ratanavali* being composed by Bana.

That Bana composed *Patanavali* and allowed it to pass in his master's name by taking money for it does not seem likely. If Bana was minded to sell his writings he could have sold his *Adambara* and *Harshacharita*, both of which, being works of extraordinary merit, would have brought him wealth much beyond his most sanguine expectation. From the facts of the life of Bana which have come to light it appears he was never in pecuniary difficulties, he had inherited much wealth from his father and grandfather. And he received gifts from his patron † but not for selling any of his work to him.

Wherever passages appear from *Ratanavali* with the author's name appended the name of none else but the of Shri Harsha appears. Thus in the *Sudhaskandali* there are no less than eight stanzas and in Kshemendras *Auchityālanāra* there are five stanzas from *Ratanavali*. They all appear as “श्रीहर्षदेवस्य”. Likewise Damodara Gupta refers to a passage shri Harsha's. A commentary on the *Mayākrashataka*,—the Bhavabodhini of Madhusudana—states that *Ratanavali* belongs to Shri Harsha the patron of Bana. It says—मालवराजौजयिनीराजधानिकस्य कविजनमूर्धन्यस्य रत्नावल्याख्यनाटिकाकर्तुर्महाराजश्रीहर्षस्य सभ्यौ महाकविषौरस्यौ पाणिमयूरावास्ता । तयोर्मध्ये मयूरभट्ट शङ्करो पाणिभट्ट कादम्बरीग्रन्थकर्ता तस्य जामाता ।

Before leaving the subject of Shri Harsha as an author we must not lose sight of a brochure put forward by Narāyana shastri, al in 1902 titled ‘Shri Harsha the dramatist’ wherein he has made an effort to prove that (1) Shri Harsha and Vikramāditya were one and the same, (2) *Mulavikagnimitra* of Kalidasa resembles *Ratanavali*, hence Kalidasa must have taken *Ratanavali* for his model, (3) Bhāsa, Bhasaka, Dhavaka are names

* श्रीपाणिमयूरस्य समुपाहितरत्नावलिसमारम्भे ।

पौनः पवनं त्वं निधिं पुष्पमण्डले निषातयसि ॥

† हेनो गरजनाणि वा मदमुचा वृन्दानि वा दत्तना ।

धीरुपेण समर्पणानि कथये पाणाय कुत्रापि नृप ॥

या वागेन तु तस्य मुक्तिनिवरेष्टुमिना वीरतय

तं न पश्यन्ति यानि न मनाह् कथये परिभ्रमन्नाह् ॥ २ ॥

of one and the same individual and that Dhātaka (a poor washerman at the court) was the author of *Ratnāvalī* for which Shri Harsha gave him money and a seat among the learned *pandits* at his court. The arguments adduced by the Shāstri are anything but convincing. Probably he himself thought so since in an edition of the F. A. Sanskrit Text for 1904 published by him he gives an extract from a poem which he says was by Rajashekhara, but does not give any further particulars about his find except only prefixing कविदिनर्शाये ग्रन्थे at the end.

The curious feature is that the Shāstri does not make any mention about these stanzas in his pamphlet published in 1902. If it was a subsequent discovery he should, in all fairness, have given his authority. Of the seven verses the first stanza is found in the *Shārngadhara-padāhātī* and *Sūktimuktāvatī* and the last in the latter only. Under these circumstances and unless a full account of this poem be forthcoming one is not justified in drawing any conclusions or inferences from it.

We have no hesitation to concede authorship, and that too of no mean order, to Shri Harsha. In addition to the three plays—*Priyadarśikā*, *Ratnāvalī* and *Nāgānanda* Shri Harsha has left a few other compositions. They are (1) अष्टमहाश्रीचैत्यसंहृतस्तोत्र hymn referring to the eight sacred places of Buddha, (2) सुप्रभात स्तोत्र a morning hymn to Buddha, (3) जातकमाला a poem containing an account of the difficult feats achieved by Bodhi Satva in anterior lives * (4) Three verses appear on the the Madhubani plate which are by Shri Harsha.

Thus Shri Harsha, though not to be ranked with Kālidāsa or Bhavabhūti, may be conceded to be an author of the second order.

Among the three plays of Shri Harsha *Priya Darśikā* and *Ratnāvalī* are what are technically called *Nāṭikās*, and *Nāgānanda* is a *Nāṭaka*. The source for the materials of all these must have been the *Bṛhatkathā* of Guṇādhya which was anterior to him *. The *Kathā saritsāgara* of Someshvara or the *Bṛhatkathāmanjari* of Kshemendra could not have been used by Shri Harsha since both Someshvara and Kshemendra flourished in the XIIth century.

The *Priya Darśikā* and the *Ratnāvalī* reflect the court and harem life of the age picturing the loves of Udayana Vatsa for

* Kern's edition published in 1891 contains 1310 verses giving 31 Jātakas while the Chinese translation extending over four volumes contains only 14 Jātakas. Mr. Thomas has discovered a Tibetan *Satimāla* see J. R. A. S. 1901 October.

* Guṇādhya is supposed to have lived in the 1st century A. D.

Priyadarshikā and Śīgarikā respectively. The parallel between *Ratnāvalī* and *Mālarikāgnimitra* of Kālidāsa as also between it and *Aerpūrmānjari* of Rājashokara is remarkable.

The plot of *Ratnāvalī* is not taken from mythology but is concerned with the second marriage of Vatsya Time-analysis of *Ratnāvalī*. raja, and is, therefore, a small episode connected with the life of the hero giving us an insight into the domestic life of a Hindu family with occasional little misunderstandings between a husband and his jealous wife, who, in the end, however, like a model Hindu wife, yields to the whims of the husband. Each of the four acts of the play cannot have taken more than a few hours of the day in the afternoon for four consecutive days.

On the whole *Ratnāvalī* is something like an operetta and contains several pieces of musical melody and rhythmical harmony together with some charming descriptions of scenic beauty such as the rising of the moon in Act II, and that of the battle in Act III.

The *Nāgānanda* is a peculiarly unique composition—its three acts being taken up by the ardent love of The *Nāgānanda*. the hero—Jīmūtavāhana—for a princess named Malayāvatī, and the last two acts portraying the noble conduct of a dutiful son towards his parents, and the intense feeling of universal benevolence at the cost of everything else. The two portions of the play do not well fit into each other and signally fail in preserving any semblance of 'unity of action'.

Dr Fitz Edward Hall and Prof. Cowell conjecture from the invocation in the *Nāgānanda* that its author was a Buddha. But instances could be pointed out in the play itself to indicate the predilections of the author for the Śaivayaitta faith. From the writings of Hsuan Tsang, the great Chinese traveller, we know that Śhrī Harsha held frequent meetings and conferences of Brahmanāpandits and Bhuddha bhikshus where he listened to their discussions with interest and it is just possible that his opinions may have gradually undergone a change. During his time a great stir and conflict were afoot in regard to religion. Buddhism was gradually gaining a fair hold of the popular mind, and probably Śhrī Harsha composed this play having a colour of Buddhist ideas just to humour the public as a practical necessity. Dr Macdonell says that the author of the *Nāgānanda* 'was probably different from that of *Ratnāvalī*' but does not give any grounds for this statement.

As a literary composition the *Nāgānanda* may rank with *Putnivali* and *Priyadarshikā* but as a drama it is inferior to both

Shri Harsha belongs to an epoch which is styled the Pauranic age—an age during which some of the brightest luminaries in literature, such as Kālidāsa and Thiruvī, dazzled forth. Shri Harsha turned the ‘accessories of the drama’ viz. singing and music to very good account. He is neither bold in his conceptions nor does he evince that brightness of poetic genius and flight of imagination which is displayed by Kālidāsa or Dhavabhuti and, therefore perhaps allows himself to be subservient to the tedious and numerous rules of dramaturgy. Even this is no small achievement for one who was the ruler of a kingdom and was involved in continuous warfare and struggle.

VIDYASHRAMA,
HEDVI,
1st February 1915 }

KRISHNARAO JOGLEKAR

विद्यारत्न पं० दत्तात्रेयशास्त्री निगुडकर
(रसावली प्रमा-कार)

जन्म - शक १७८५

मृत्यु - शक १८४

श्री ।

रत्नावली-प्रभा-काराणां

श्री ६ वैकुण्ठवासि-विद्यारत्न-शुक्लवर्च-

दत्तात्रेयशास्त्रिणां खलपं चरित्रम् ।

श्रीगुरोश्चरित वक्तुं स्वल्पोऽयं समुपक्रमः ।

विद्वज्जमान् रक्षयित्वा पुनस्तु मम मानसम् ॥

श्रीगुरुवर्णणामेषा कौक्कणननपदवर्ति-सामन्तवाटिकान्तर्गत सद्भाचलोपलकास्थ
पाप्रहप्रामो जन्मभूमि । तत्र हि परम्परया श्रुतिपारद्वानो निगुडकरोपाभिधा
ननार्दनमहा एषा पितामहा आहितामयोऽभूवन् । वेदवेदिसेविनामेषा वेदमितास्त
नया आसन् । तेषु तृतीया वासुदेवशास्त्रिणोऽधीतवेदविद्या शास्त्रिकनिष्णाता
ज्योति शास्त्रविशारदा एतेषा पितृपदमलमकारुं । वासुदेवशास्त्रिभ्योऽम्बिकाभिधा
नाया सुशीलाया भार्याया द्वौ सुतौ समननिपातां दत्तात्रेयजनार्दननामानौ । तत्र
प्रथमे श्रीमत्तानेयशास्त्रिण १७८५ तमे शाके फाल्गुनकृष्णत्रयोदश्यां सप्तभूषु ।
उचिते काले व्रतबधोत्तरमेभिर्कृष्णसहिताऽधीता । ततश्चैते पितृभि साक कार्यवशेन
मालवणग्रामे निवासं कल्पयाचकु । तत्रैते पितृचरणेभ्यो ज्यौतिष तथा वेदशा
स्त्रसप्तैभ्यो बालकृष्णशास्त्रिभ्यो माण्डनकरोपाख्येभ्यो व्युत्पत्तिश्वाधीता । तदानीं
पुराणकीर्तनाद्युपयोगितया गायकजनसानिध्याच्च संगीते रुचिरभवत् । परं गायकाना
निसंगसिद्ध्याचल्यवशाच्च यथावत् तज्ज्ञान प्राप्तम् । तदा तदुन्मनस्कतया वयसा
पचदशवया अपि ग्वाटेरनगरं प्रस्थिता समानीतमितद्रव्यव्ययवशात् इन्दूरनगरं
मगच्छन् । तत्र गानवादनविद्याकुशलानां श्रीमता 'नाना पानशे इत्येषा संगतिर्भाग्यव
शाद्भूय । तैस्त्वैतेषामखिल वृत्त विज्ञाय 'ब्राह्मणोऽयं मा स्वाध्यायात्प्रमादीत्' इत्यनु
कम्पयैव तत्रत्यराज-कीयशास्त्रपाठशालाया 'निशि संगीतमध्येतुमस्सद्ब्रह्मागन्तव्य-'
इत्यमिसंधि विधाय व्यापारिता । शनै शनै शास्त्ररुचिरेव संगीतासक्तिं निबल्यो
ऽध्यास्य मानसमेतेषाम् । तस्यां पाठशालाया श्रीमत्पण्डितप्रकाण्डसाठेऽभिख्य
गोविन्दशास्त्रिणा सकाशात् सिद्धान्तकौमुदी श्रौतमनोरमा शब्दरत्न-काव्यप्रकाशशादयो
ग्रन्था एभिरेधीता । अनन्तरं गुरुप्रवरणामेषा ग्रामान्तरवासेन तत्र चैतेषामुदर-
पूर्तिसाधनाभावेन तेषामनुमत्यैव भरतवर्षविज्ञातविद्यानां ग्वाटेरानसभितानां
करहाटकरोपाद्यमहामहोपाध्यायगोपालाचार्यमहामागानां छात्रता ऐभिरे । तेषा

(अप्रकाशितं) श्रीगंगागुणादर्शचंपूः (प्रकाशिता) खोत्राणि (अप्र.) जानकीहरणटीका (प्र.) बुद्धचरितटीका (प्र.) तथेयं रत्नावलीटीका प्रभाख्या च संपूर्णतामभजन् । अस्याः प्रभाया आट्टित्द्वयं तेषां विद्यमानत्वं एव प्रसिद्धम् । ततः पश्चात् तेषां प्रधानान्तेवासिभिरनुजैस्तदीयासनमंडितैः श्रीमद्विद्युत्स्वर्यैर्जनार्दनशास्त्रिभिः संशोधिता तृतीयाऽऽवृत्ति-
 श्रेयं प्रकाश्यते । एते ग्रन्था अपि प्रदर्शयन्ति विद्वद्धार्यतां प्रतिभां च प्रयकारस्य । एवं भक्तिरसायनदिप्पणी खल्पावशेषं विरचिता ह्येतैः प्रपूरिता चानुजैर्नाद्यापि प्रका-
 शिता । “गीर्वाणभाषाविधु” नाम्नी मासिकपत्रिका च प्रकाश्य मासत्रयं योग्यप्रका-
 शकाभावाच्चिरमस्तंगता । नक्तंदिनमध्यापनं अध्ययनं च विधायैदृगुपग्रथनिष्पादनेनैतै-
 रद्यमशीलैव प्रकटितेति मनुमहे । अन्यच्चात्रैव पाठशालायां सज्जनसाहाय्येन श्रीसं-
 स्कृतपुस्तकसंग्रहालयोऽपि १८२९ तमे शाके शरद्वर्षमहोत्सवे विनिर्मितस्तिष्ठति
 यत्र संप्रति त्रिसहस्रो ग्रंथानाम् । अपरं चाध्येतृणां छात्राणामुदरनिर्वाहो मधुक-
 रदृश्यादिना न पर्याप्तो भवतीति समनुभूय छात्रकष्टनिवारणाय सतां साहाय्येनैको
 ‘निधिः’ संस्थापितोऽन्तिमे वर्षे इत्यहो वात्सल्यम् । एवमनेकगुणगणमंडिताः पंडित-
 प्रवराः श्रीगुरुवर्या इमे १८४० तमे शाके कालयुक्तसंवत्सरे ज्येष्ठकृष्णतृतीयायां
 , श्रीहरिणा नीता आत्मसामीप्यमित्यलं पल्लवितेनेति शिवम् ॥

दत्तात्रेयजनार्दनौ गुरवरौ सौभ्रात्रसंदर्शकौ
 छात्रप्राप्तसमन्वितौ समुचिते पात्रे गुणानां सताम् ।
 राधाकृष्णपदारविन्दनिरसौ विद्वज्जनैः संस्तुतौ
 स्वातां वै रघुनाथहृत्कुवलये निखं प्रतिष्ठापितौ ॥

श्रीगुरुचरणशरणो विद्वज्जनवशंवदो राजापुरनिवासिपाटणकरकुलोत्पन्नकृष्णसूनु

श्रीगुरुपूर्णमा
 १८४० तमे शाके । }

रघुनाथशर्मा ।

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीहर्षदेवविरचिता

रत्नावली ।

रत्नावलीप्रभाख्यव्याख्यासमेता ।

प्रथमोऽङ्कः ।

पादाग्रस्थितया मुहुः स्तनभरेणानीतया नम्रतां
शंभोः सस्पृहलोचनत्रयपथं यान्त्या तदाराधने ।

रत्नावलीप्रभा ।

सम्भालनीलं कमलालयालं विशालभालं तिजलोकपालम् ।
प्रियालकालंकृतिकेलिलोलं प्रवालमालं भज गोपबालम् ॥ १ ॥
पुनर्विवाहादिमुदुर्मताद्रिपवीयमानान्भुवनप्रकाशान् ।
गोपालपादान्मुमहामहोपाध्यायत्वमन्वर्थयितुमसामि ॥ २ ॥
यदुफितरुमाश्रित्य साहितीवल्लरी क्षितौ ।
प्रसरीसर्ति तं वन्दे मरतं च महामुनिम् ॥ ३ ॥
जननीमम्यिका तार्तं वासुदेवं प्रणम्य च ।
नारायणो वितनुते टीको रत्नावलीप्रभाम् ॥ ४ ॥

रसाग्र जाने न च तर्कशास्त्रं नाऽलंकृतिव्याकृतिजैमिनीयम् ।
तथापि मन्तुं तु निबन्धवन्तं क्षाम्यन्तु सन्तो नितरां महाश्रुतः ॥ ५ ॥

किं च कोविदकृते न चोद्यमस्ते हि सर्वमवगन्तुमीधराः ।

किं तु बालकजनोपलालनस्त्रीयबुद्धिविसरार्थमुद्यते ॥ ६ ॥

यच्च किंचिदिति चेदवावयतो विष्णुरूपभुवनं निषेवितुम् ।

प्रेरितोऽहममुना हि विष्णुना गोमुदीमि परिचर्ययाऽनया ॥ ७ ॥

कृतिभिरमुकराः क्व तु प्रबन्धाः क्व च वत बालिशबुद्धिरेष जन्तुः ।

तदपि विरचनेऽत्र सद्गुरुणां सद्यस्तिरीक्षणमेव मेऽवलम्ब्यः ॥ ८ ॥

अथ तत्रमवान् महाकविः श्रीहर्षदेवः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिदे-

तरक्षतये ॥ सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे' इत्याथालंकारिकसमय-
 सिद्धसत्काव्यनिर्माणजन्यकीर्त्यादिफलप्राप्तये 'काव्यालापार्थं वर्जयेत्' इत्यादि
 नियेधानां भाषासत्काव्यपरतां च निश्चित्य पानकरसन्यायेन चर्च्यमाणः पुर इव
 परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन् अन्यत् सर्वं तिरोदधदिव
 घट्टास्वादमिवानुभावयन् 'अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः' इति काव्य-
 प्रकाशप्रन्थेन 'रसो वै सः' इत्यादिश्रुत्या च लक्षरसाऽनुभव एव परमपुरुषार्थ इति
 दृढं मन्वानः समग्रभूतकल्याणदिरसकशृङ्गाररसप्रधानां प्रेक्ष्यप्रबन्धमेदं रत्नावली
 नाट्री नाटिकां रचयामास । तत्र तावत् 'नाटिका सट्टकादीनां नायिकामिर्वि-
 शेषणं' इति विश्वनाथभट्टाचार्योक्तोः प्रकृतकाव्ये सिंहलेश्वरविक्रमबाहोर्बुद्धिता रत्ना-
 वलीनाट्री नायिका, अत एतत्काव्यस्य रत्नावलीति नाम । अपरथ विशेषः साहि-
 त्यवर्णने—'नाटिका हृत्सरसा स्यात्स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ॥ प्रख्यातो धीरललितस्तत्र
 स्यान्नायको नृपः ॥ स्यादन्तःपुरसंबद्धा संगीतव्यापृताऽववा ॥ नवाऽनुरागा
 कन्याऽत्र नायिका नृपवंशजा ॥ संप्रवर्तत नेताऽस्यां देव्यान्नासेन शङ्कितः ॥
 देवी भवेत्पुनर्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥ पदे पदे मानवती तद्वशः संगमो
 द्वयोः ॥ वृत्तिः स्यात्कैशिकी स्वल्पविमर्शा संधयः पुनः' इति । एतल्लक्षणसमन्व-
 यध प्रकृतनाटिकायामित्थं । प्रकृतवल्लुरचनायाः पुराणेष्वनुपलम्भात् गुणाव्यकवि-
 रचितबृहत्कथाभारेण कृतत्वात् हृत्सरसत्वं स्पष्टमेव । वासवदत्तायष्टकीवैशि-
 ष्ट्यात्कीप्रायस्त्वं । चतुरङ्गिकात्वं स्पष्टमेव । अत्र वत्सरानो नृपो नायकः । तस्य
 च धीरललितत्वं 'राज्यं निर्जित' इति नवमश्लोके प्रथमाङ्के स्पष्टं । नायिका सिंह-
 लेश्वरनृपवंशजा सागरिका योगन्धरायणेन वासवदत्तादस्ते निक्षिप्ता अतः अन्तः-
 पुरसंबन्धः । प्रथमाङ्कशेषमारभ्य द्वितीयावष्टेपु नायिकाया नवानुरागात्वं स्पष्टमेव ।
 द्वितीयाङ्के 'लीलावधूतपद्म' इत्यादिप्रन्थेन अस्यां नेतृप्रवृत्तिः । द्वितीयावष्टेपु
 'राजा—(अपवार्थे) वयस्य, प्रच्छाद्य चित्रकलकं इत्यादिना देवीप्राप्तः स्पष्टः ।
 देवी वासवदत्ता ज्येष्ठा । अस्याः प्रतिपदं मानवतीत्वं, तयैव सागरिकाया राज्ञो
 हस्ते अर्पणात् द्वयोः संगमः तद्वशः । इत्यादिलक्षणानि तत्र तत्र सुस्पष्टानि इति तत्
 एव द्रष्टव्यानि । इत्यकाव्यहृद्यचमत्कृतिसंपादने चतस्रो वृत्तयो योजिता नाट्या-
 नार्यैः । यथाह धनिकः—'शृङ्गारे कैशिकी वीरे सालत्यारमटी पुनः ॥ रसे रौद्रे
 च भीमसे वृत्तिः सर्वत्र भारती' इति । प्रकृतनाटिकायां शृङ्गाररसप्रधानत्वाद
 कैशिकी वृत्तिः । तल्लक्षणं तु भरतशास्त्रे—'या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसंयुता
 या बहुवृत्तगीता ॥ कामोपभोगप्रभवोपचार तां कैशिकी वृत्तिमुदाहरन्ति' इति ।
 कैशिकयाश्चत्वार्यङ्गानि—'नर्म च नर्मस्फूर्जो नर्मस्कोटोऽयं नर्मोपभेध ॥ चत्वार्य-
 ज्ञान्यस्या वैदग्ध्यकीडितं नर्म ॥ इष्टजनार्जनकृतचापि त्रिविधं मतं ॥ विहितं
 शुद्धहासेन सशृङ्गारगयेन च' इति दर्पणे । तत्र केवलहासेन विहितं यथा—
 वासवदत्ता—(फलकमुद्दिश्य सहासं ।) एषाप्यपरा तव समीपे यथा लिखिता इदं
 किमर्थवसन्तकस्य विज्ञानं । समग्रहासेन यथा । आलेख्यदर्शनावसरे सुसंगता—

प्रथमोऽङ्कः ।

हीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया

विच्छिप्यन्कुसुमाञ्जलिर्गिरिजया क्षिप्तोऽन्तरे

तो मयैव सर्वो वृत्तान्तः सहचित्रफलकेन तद्देव्यै निवेदयिष्यामि इति । पक्ष-
भयस्तु तत्र तत्रावसरे स्फुटीमविष्यन्ति । तत्र कविः चिकीर्षिताया नाटिकाया
विघ्नपरिसमाप्तये 'आशीर्नेमस्किवावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखं' इत्यादि वचनेन
आशीर्वाचनविशिष्टदेवतानमस्कारेत्युभयविधमङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातु-
तेषामनुपगतो मङ्गलय च पूर्ववृत्ताङ्गभूतां नान्दी सूत्रधारप्रयोज्यां तावदाह—
तदात्रेति । गिरिजया शंभोः शिरसि ईहितः चेटितः । अर्पयितुं योजित इति यावत् ।
त एव क्षिप्तः अन्तरेऽभयोर्मध्ये विच्छिप्यन् शिष्यिणीभवन् कुसुमाञ्जलिः पुष्पाञ्जलिः
ः पातु इत्यन्वयः । व इति 'व्यादादीनि सर्वमिच्छं' इत्येकशेषः । युष्मात् अस्मान्
न्याश्च सर्वानिति यावत् । एतेन व इत्यस्य युष्मानित्यर्थकरणं व्याकरणानभिह-
मूलकम् । पाठिभ्योऽपि लोड्विधानेन इतराशीःप्रार्थने सूत्रधारस्य नान्दीपठन-
लाभावप्रसङ्गात् । गिरिजेत्यत्र 'ङ'प्रत्ययः । कीदृश्या गिरिजया । पादामसितया
तदात्रेण प्रपदेन स्थितया, उच्चीभापार्यमित्यर्थः । तथापि सानयोर्मरेण भारेण कर्त्रा
वृ भरणे' अस्मात् 'कृदोरप्' इत्यप् । मुहुः बारंबारं नम्रतां प्रद्वतां आनीतया प्रापि-
या । पुनश्च कीदृश्या । तदाराधने तस्य शंभोः आराधने पूजायां सस्पृहलोचनत्रय-
धे । स्पृहया इच्छया सहितं सस्पृहं तस्य लोचनत्रयं नेत्रत्रयं तस्य पद्माः मार्गः
कृक्पूर्वरूपः पदामानक्षे' इत्यनेन अप्रत्ययः समासान्तः । तं यान्त्या गच्छन्त्या,
स्पृष्टयेति यावत् । पुनः कथंभूतया । सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया, पुलकाः रोमाभाः
शेदोद्गमः पर्मात्पत्तिः उत्कर्षः वैपद्युः 'पुलकं लोमहर्षणं' 'वर्मो निदाघः खेदः स्यात्'
अथ वैपद्युः कम्पा' इत्यमरः । तैः सहितया । अनेन मदनाविर्भावः सूचितः ।
अत एव हीमत्या लज्जावत्या 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुए' । अत्र पुलकस्वेदोद्गमो-
त्कम्पलज्जावत्त्वादितिः शैलमुताया मुग्धात्वं व्यज्यते । तद्वक्ष्यम्—'प्रथमावतीर्ण-
पौवममदनविकारा रती नामा ॥ कथिता मृदुश्च वामे समधिकलज्जावती मुग्धा'
इति । अत्र च शृङ्गाररसाविर्भावः । तत्र शिषौ परस्परमालम्बनविभावी । सस्पृह-
मित्यनेन पुलकाविर्भावेन च गम्या रतिः स्थायीभावः । स्वेदोद्गमोत्कम्पादि सार्व-
भूमायः । 'हीमत्तं व्यपित्यतिगतायः' 'परस्परमूल्यणादि यदन्तर्येति' उद्देश्यमित्यायः ।
कटाक्षादिरनुभावः । इमौ अत्र श्लोके गम्यमानौ । एवमन्यत्राप्युक्तं । एतेषां लक्ष-
णानि प्रमाणाणि चात्रे स्फुटीकरिष्यामः । अत्र कुसुमाञ्जलेः शिरसि प्रेर्यमाणत्वेऽपि
विच्छेपपूर्वकं मध्ये पतनं समर्थनापेक्षं, तच्च स्वनभरेण नम्रतामानीतया हीमत्या
सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पयेत्यादिभिः समर्थनात् काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तं 'समर्थ-
नीमस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं' इति । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तं । तद्वक्षणं वृ 'सूर्या-
र्धमसजस्वताः सगुरवः शार्दूलविकीर्णितं' इति । अत्र वृत्ते आदौ ममणः प्रयोजितः
स च शुभः धीलभट्टेऽनुत्वात् । तदुक्तं 'भो भूमेऽगुरुः धियं दिशति' इति ॥ १ ॥
यदुविप्रसंभावनया स्वरूपमङ्गले तपिरासो न भवति अतः प्रभूतमङ्गलकामनया पुनः

अपि च ।

औत्सुक्येन कृतत्वंरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया

तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीतामिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाप्रे परमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे

संरोहत्पुलका हरेण हसता स्निष्टा शिवायास्तु वः ॥ २ ॥

अपि च ।

क्रोधेद्वैर्दृष्टिपातैर्मुहुरुपशमिता बहयोऽमी त्रयोऽपि

त्रासार्ता ऋत्विजोऽधश्चपलगणहृतोष्णीषपट्टाः पतन्ति ।

रपि मङ्गलं तनोति । अपि च । औत्सुक्येनेति । अयमेवामिप्रायः अभिमयोः श्लोकयोरपि होयः । किञ्च 'मनाकाव्यार्थसूचनं' अवश्यं विहितं तच्च चतुर्णामङ्गानां चतुर्भिः श्लोकैः कृतमित्यपि वक्तुं शक्यते । एतद्योपरिष्ठात्कुटीरविष्यति । नवे संगमे हसता हरेण स्निष्टा गौरी वः शिवाय अस्तु इत्यन्वयः । कथंभूता गौरी । उ-
त्सुकायाः भावः औत्सुक्यं प्राज्ञाणादित्याख्यम् । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक' इत्यमरः । औ-
त्सुक्यं च पतिसमीपगमने । तेन हेतुना कृतत्वंरा कृता त्वरा संभ्रमो यया सा तथापि
सहभुवा सह भवतीति सहभूः तथा नैसर्गिकया ह्रिया हेतुना व्यावर्तमाना परावृत्ता ।
यद्वा सहभुवेति औत्सुक्यविशेषणं तच्चौत्सुक्यं तस्याः अतिप्रसिद्धं आत्ये एव दिग्वा-
दिनिराकरणपूर्वकहरप्राप्त्यर्थं महाप्रयासकरणात् । पुनश्च कीदृश्या । बन्धुः प्रियः यो
बधूजनः स्त्रीजनः सखीजन इति यावत् तस्य तैस्तैः । तच्छब्दो बुद्धिस्थपरामर्शकः
अथवा प्रसिद्धार्थपरामर्शकः । तेन तदानीमुचितैरित्यर्थो लभ्यते । तैस्तैरिति धीप्सया
तदानींतनगौरीप्रत्ययानुकूलसमप्रेरित्यर्थो लभ्यते । तादृशैः वचनैर्भाषणैः । प्रोत्सा-
हनार्थेति तात्पर्यम् । पुनः आमिमुख्यं सामुख्यं । अत्रापि पूर्ववत् । नीता
प्रापिता । पुनः कथंभूता । अप्रे पुरोदेशे वरं हरं विलोभ्य आतः साध्वसस्य भीतेः
'भीतिर्भीः साध्वसं भयम्' इत्यमरः । रसः आस्वादो यया सा । अपूर्वदर्शनेन भय-
चकितेति यावत् । यद्वा आसौ स्वीकृतौ साध्वसं गीतिः रसः मनोरागश्च यया ।
नवोदात्तेन एहीतभयानुरागेति यावत् । तथापि संरोहन्तः प्रादुर्भवन्तः पुलकाः
रोमाञ्चाः यस्माः सा इति । पूर्ववत् । अत्रापि गिरिजाया मुग्धात्वं । अत्र संचारि-
भावः औत्सुक्यपदेनोष्णीषपि न दोषः । औत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा
प्रतीतिरुत् इति गम्भटाचार्येणोक्तत्वात् । एतच्च सविस्तरं काव्यप्रकाशे एव द्रष्टव्यं,
विस्तरभयात्पूरय्यते । अत्रापि शिबौ बालम्बनविभावी । संरोहत्पुलकेत्यादिरास्वि-
कभावः । औत्सुक्येनेति सूचिता रतिः स्थायी भावः । इत्यादि यथायथमूढं । अत्र
प्रस्तुतगौरीवर्णनप्रस्तावे विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य नायिकानायकतृप्तान्तस्य प्रतीतेः
समासोक्त्यलंकारः । तदुक्तं 'समासोक्तिः परिष्कृतिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्' इति ।
शार्दूलविक्रीडितं पृथं ॥ लक्षणमुक्तम् ॥ २ ॥ उक्तीत्या प्रभूतयज्ञलार्थं तृतीयश्लोक-
माह—क्रोधेद्वैरिति । मत्तमयनविधौ मत्तस्य दधयश्च मयनं ध्वंसनं तस्य

दक्षः स्तौत्यस्य पत्नी विलपति करुणं विद्रुतं चापि देवैः

शंसन्नित्यात्तहासो मखमथनविधौ पातु देव्यै शिवो वः ॥ ३ ॥

कै च ।

जितमुद्रुपतिना नमः सुरेभ्यो द्विजवृषभा निरुपद्रवा भवन्तु ।

भवतु च पृथिवी समृद्धसस्या प्रतपतु चन्द्रवपुर्नरेन्द्रचन्द्रः ॥ ७ ॥

विधौ विधाने इति वक्ष्यमाणप्रकारेण देव्यै शंसन् कथयन् आतः पृहीतः हासो हास्यं येन । स्मितमुखा इत्यर्थः । अनेन इयं सर्वा स्वस्य स्वाभाविकलीलापि तेषामभक्षानां मयावहा भक्षानां तु प्रसाद इति द्योतितं । एतादृक् शिवः वः पातु रक्षत्वित्यन्वयः । अत्र देव्यै इति 'क्रियया यममिप्रेति' इति संप्रदानं । इतीत्युक्तं प्रकारमेव विशदयति । क्रोधेन कोपेन इद्वैः प्रदीप्तैः । 'नि इन्धी'त्यस्मात् कप्रत्ययो नलोपश्च । दृष्टीनां अन्वलोकनानां पातैः पतनैः अमी पुरोवर्तिनः त्रयोऽपि दक्षिणगार्हपत्याहवनीयनामान इत्यर्थः । नक्षयः मुहुः चारुवारं उपसमिता निर्वापिताः । त्रासेन भीत्या आर्ताः पीडिताः । वीरभद्रस्योत्पलपदचनेन जनितमया इत्यर्थः । चपलैः खलैः आदिष्टकार्यतत्परैरिति यावत् । गणैः प्रमथगणैः हृता उष्णीषार्थं शिरोवेष्टनार्थं पद्म वक्त्राणि येषां ते 'उष्णीषः शिरोवेष्ट' इत्यमरः । ऋत्विजः अध्वर्यादयः याजकाः 'ऋत्विजो याजकाश्च ते' इत्यमरः । अयः भूम्यादौ पतन्ति । दक्षः स्तौति । अर्थात् हरं अस्य दक्षस्य पत्नी करुणं दीनं यथा तथा विलपति रोदिति । 'करुणा' इति पाठे भयविह्वला दक्षपत्नीति हेयं । च देवैरपि विद्रुतं पलायितं । निपूर्वकादृभातोर्भावे कः । अष्टहास इति पाठे अष्टः अतिशमितः हारो यस्य 'अष्टावतिशानक्षौमी' इति यादवः । उच्चैर्दक्षमित्यर्थः । 'चापि देवैरित्यत्र 'क्षोणिदेयै'रिति वा पाठः । ब्राह्मणैरित्यर्थः । 'द्विजास्यप्रजग्मभूदेववाडवाः' इत्यमरः । पुरा किल दक्षप्रजापतिनाऽपमानितः शंकरः जटाताडनोत्पादितेन वीरभद्रेण दक्षयज्ञं विध्वंसयामास पुनश्च ब्रह्मादिभिः प्रार्थितः दक्षादीनुन्नीयमानासेत्यादिकथा भागवते चतुर्थस्कन्धे द्रष्टव्या । अत्र रौदरसः । तस्य क्रोधः स्थायीभावः । वीरभद्र आलम्बनविभावः इत्यादि यथायथमूहनीयम् । सम्भरावृत्ते सङ्ग्रहणं 'प्रौषी यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता सम्भरा कीर्तितेयम्' इति ॥ ३ ॥ चतुर्थमाह—जितमिति । उहृनां नक्षत्राणां 'तारकापुङ्गु वा क्षियां' इत्यमरः । पतिना चन्द्रेण जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितं भावे कः । चन्द्रस्य ओषधीशत्वेन तस्योत्कर्षे ओषध्यादिव्याजं प्रजोत्कर्षः अर्थतः सिद्धः । सुरेभ्यो देवेभ्यो नमः । अस्ति इति शेषः । अनेन सर्वदेवतातुल्यं प्रार्थ्यते । 'नमः खल्वी'त्यादिना चतुर्थी । द्विजवृषभाः ब्राह्मणश्रेष्ठाः 'स्युरत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंस्त्रि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः । निरुपद्रवाः पीडादहिता भवन्तु । ब्राह्मणानां निरुपद्रवत्वे वेदानां रक्षणं ततो धर्मप्रवृत्तिः ततः शुभमित्यर्थोत्पत्तिः । पृथिवी समृद्धानि चंप्रभानि सस्यानि धान्यानि यस्यां तादृशी भवतु । पृथिव्याः सस्यचंप्रवृत्ते यज्ञादिकर्मणः यथायथं प्रवृत्तेः देवादि-

रीरं यस्य एतादृशो नरेन्द्रो राजा आह्लादकत्वेन चन्द्र इव । 'उपमित व्याघ्रादिभिः' इति समासः । प्रतपतु प्रतापविशिष्टो भवतु । अनेन प्रजानां चोरादिपीडाभावप्रार्थितो भवति । पुष्पिताग्रा वृत्तम् 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च ननौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् । नान्दीलक्षणे 'मनाक् काव्यार्थसूचन'स्योक्तत्वात्तदन सूच्यते । तथाहि—सुहु पादामस्थितया । अनेन निरन्तरं कार्यव्यावृत्तत्वेन सकलपादोऽपि भूमिं न स्पृशतीति सूचितः । तेन निरन्तरकार्यव्यावृत्ततया इत्यर्थो लभ्यते । स्तनभरेण नम्रतामानीतया 'स्तन गदी देवशब्दे' इति विशेषार्थकत्वेपि धातोः प्रकृते लक्षणया सामान्यपरत्वं गृह्यते । तेन स्तनभरेणेत्यस्य वासवदत्ताया आहाररूपशब्दसमुदायेन इत्यर्था लभ्यः । शभोरिति अ-सर्भावितप्यर्थस्य भवतेरिदं रूपं तेन शभु वासवदत्ता तस्या तद्वाराधने तच्च तद्वाराधनं चेति कर्गभारयेण तच्छब्दस्य शुद्धिस्थपरामर्शकत्वाच्च विलक्षणसेवायामित्यर्थः । स स्पृहलोचनत्रयपथ लोच्यतेऽनेनेति करणत्पुट्टा ज्ञानसाधनत्रयं लभ्यते । तच्च द्वे नेत्रे एक मन एतन्नयस्य मार्गं यात्या । कथमपीय महाराजस्य दृष्टिपथमागात् इति नेत्राभ्यां मनसा च आलोचितया । अनेन 'अहो प्रमाद परिजनस्य' इत्यादि 'हस्ते अर्पय' इत्येतत् काव्यार्थं सूचितः । ह्रीमलेत्यादि उत्तरार्धेन सागरिका गृहीतकुसुमा इत्यादि काव्यार्थं सूचितः । तत्र गिरिजापदेन सागरिका सूचिता । गिरिजाशब्दादाचारविबन्तात्कर्तारि क्रिप् । गिरिजातुल्यं च वरामिलायेन । अनेन श्लोकेन प्रथमाद्वयं सूचितः । औत्सुक्येन कृतस्वरेत्यादिपूर्वार्धेन 'हृदय प्रसीद प्रसीद' इत्यादि । सुसंगता—'भर्तु अतिकोपना यत्केषां तदग्रहस्ते गृहीत्वा प्रसादयेना' इत्यन्त काव्यार्थं सूचितः । अग्रे वरं दृष्ट्वा आत्तसाध्वसरसेत्यनेन 'सागरिका—सुसंगते क्रिमिदानीं करिष्ये' इति वासनदत्ताजनिताभीतिरुपार्थं सूचितः । अथवा 'सागरिका—(राजानं दृष्ट्वा सहर्षं ससाध्वस सकम्प्य च स्वगत) एनं प्रेक्ष्य अतिसाध्वसेन न शक्नोमि पदात्पदमपि यत् तु तत्किवाऽनं करिष्ये' इत्यर्थं सूचितः । श्लिष्टा इत्यत्र समश्लिष्यन्तु काष्ठमिति वत् श्लिप् धातोः संबन्धमाश्रमर्थः । अनेन 'राजा (सानन्द) यथा भवती (सागरिका हस्ते गृहीत्वा स्वर्गमुखं नाटयति)' इत्यर्थं सूचितः । अत्र श्लोके हरति सर्वेषां मन इति व्युत्पत्त्या हरशब्देन राजा, गौरवर्णत्वात् गौरीशब्देन सागरिका च सूच्यते । अनेन श्लोकेन द्वितीयाद्वयं सूचितं । कोपेर्देर्दृष्टिगतैरिति पूर्वचरणेन 'वासवदत्ता सरोषं अवगुण्ठनपटमपनीय' इत्यादि वासवदत्ताश्लेषः सूचितः । अत्र यद्दीनामुपशमो नाग वासवदत्ताक्रोधाग्निना यद्दीनामतिममणः । दस्य कोधापनयनशुशलो राजा । 'राजा—(उपविश्य अज्जलि यन्वा) श्रिये वासवदत्ते, 'प्रसीद प्रसीद' इत्यर्थं सूचितः । अस्य पत्नी पश्य विलपति । अत्र पत्नीशब्देन सागरिका । अनेन 'सागरिका—हा तात हा तात, एषा एषेदानीं अहमनाया शरणा' इत्यादयर्थं सूचितः । अनेन तृतीयाद्वयं संक्षेपेण सूचितः । जितमुडुपतिगा अत्र उडुपतिमुत्पत्ताडुडुपती राजा । अनेन 'विजययमा—(उपपत्य) जयतु जयतु देव देव दिष्ट्या पर्यसे दमयतो विजयेन'

(नान्द्यन्ते)

इत्यादि 'राजा—चण्डधरे ! उच्यतां यौगंधरायणः प्रदर्शयतां मत्प्रसादस्य विभवः' इत्यन्तेन अर्थः सूचितः । नमः सुरेभ्यः अनेन 'राजा—देवि, पश्य एष मल्ला स-
रोजे' इत्याद्यर्थः सूचितः । द्विजशृङ्गा इत्यादिचरणत्रयेण 'राजा—किमतः परमपि
प्रियमस्ति यतः नीतो विक्रमबाहुः' इत्यादि आसमाप्ति काव्यार्थः सूचितः ॥४॥ ना-
न्द्यन्ते इति । रूपकप्रयोगे नान्दी सूत्रधारेण पठनीया 'सूत्रधारः पठेमान्दी मध्यमं
स्वरमाधितः' इति भरतोक्तेः । यद्यपि नाट्योपक्रमे विगोपशान्तये कुशीलवैः द्वा-
विंशत्यङ्गसहितः पूर्वैरङ्गः कर्तव्यः । तदुक्तं—'प्रथमं पूर्वैरङ्गं ततः प्रस्तावनेति च ॥
आरंभे सर्वनाट्यानामेतत्सामान्यमिष्यते ॥ यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रत्नविगोपशान्तये ॥ कु-
शीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गः स कीर्तित' इति । अन्यच्च भावप्रकाशिकायां 'सभापतिः
सभा सभ्या गायका वादका अपि । नदी नद्य मोदन्ते यन्नाट्योपन्यासुरंजनात् ॥ अतो
रङ्ग इति शेषः पूर्वं यस्मिन् प्रकल्प्यते ॥ तस्मादयं पूर्वैरङ्ग इति विद्वद्भिर्वच्यते' इति ।
तेषामपि द्वाविंशत्यङ्गसहितरङ्गमध्ये नान्दीरूपाङ्गस्यैवापश्यं काव्यरवात् सैव प्रयुक्ता
पूर्वं विहिता । इतराण्यङ्गानि तु ययासंभवं मयकृतप्रदर्शमिष्यति । तदुक्तं 'यद्यप्यङ्गानि
भूयान्ति पूर्वैरङ्गस्य नाटके ॥ तेषामवश्यं कर्तव्या नान्दी मन्वीश्वरप्रिया' इति । नान्दी-
लक्षणं तु 'आशीर्नमस्किर्यारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः ॥ नान्दीति कथ्यते तस्यां
पदादिनियमोऽपि वा ॥ माङ्गल्या संखचक्राङ्गकोकैरवशंसिनी ॥ नान्दी पदद्वौ-
दशभिरष्टाभिर्वाप्यलङ्कता' इति । पदशब्देन च सुतिष्ठन्तं, अष्टांतरवाक्यार्थरूपं,
श्लोकचतुर्थांशरूपं वा । तदुक्तं नाट्यप्रदीपे । 'श्लोकपादः पदं केचित्तु प्रतिष्ठन्तमभा-
परे ॥ परेऽष्टांतरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे' इति । अपि वा इति पदनियमपक्षोप-
क्षेपः । तथाह विद्यानाथः—'कैश्चिन्नान्यां पदनियमो नाभ्युपगत' इति । तेन
प्रकृतनान्यां उक्तविधपदनियमाभावेऽपि न क्षतिः । नान्दीपदश्रुतपत्तिस्तु नाट्यप्रदीपे
'नन्वंति काव्यानि कवीश्रवर्गाः कुशीलवाः पारिपदाथ संतः ॥ यस्मादलं सज्जनतिधु-
इंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी' इति । अत्र उदुपतिनेत्यनेन प्रकृतनान्याथ्वद्र-
नामांकितत्वं । तदुक्तं 'चंद्रनामांकिता कार्या रसानां स यतो निधिः ॥ श्रीते चंद्र-
मसि स्फीता रसप्रीरिति बालकिः' इति । समृद्धसस्या शिवाय इति द्वान्यां माङ्ग-
ल्यपदांकिता । इयं च पत्रावलीसंज्ञा नान्दी 'यस्यां बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य
वस्तुनः । छेपेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावलीति सा' इति नाट्यदर्पणे उक्त-
त्वात् । एतद्वीजसूचनं प्रागुपपादितं । अन्येऽपि तस्य शुभा उक्ता विस्तरभयात्
लिख्यन्ते । एतादृश्याः नान्द्या अन्ते । सूत्रधारः, सूत्रं प्रयोगव्यवस्थां धारयतीति
सूत्रधारः 'कर्मव्यूह' 'सूत्रं तदुच्यवस्थयोः' इति मेदिनी । स्थापकनामा नटः प्रवि-
शतीति शेषः । तदुक्तं 'वर्तनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ॥ रंभूनि समाकन्य
नूत्रधारः स उच्यते ॥' दशरूपके च 'पूर्वरंगं विधायादौ सूत्रधारे धिनिर्गते ॥ त-
द्भारः प्रविशान्यः सूत्रधारशुभाकृतिः' इत्यादि विस्तरः भरतशास्त्रे । नान्दीपाठक-
सूत्रधारलक्षणं तु भरतशास्त्रे 'चतुरो नाट्यकुलजः शास्त्रीतिप्रतिष्ठितः ॥ नाना च

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्याहं वसन्तोत्सवे सवहुमानमा-
ह्वय नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राज-
समूहेनोक्तः । यथा—‘असत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालंकृता
रत्नावली नाम नाटिका कृता । साचा-स्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुता । न तु
प्रयोगतो दृष्टा । तत्तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनो बहुमानादस्मात्

खंडकार्यहो नीतिशास्त्रार्थवित्तया ॥ वक्ष्योपचारनिपुणः काव्यशास्त्रविचक्षणः ॥ नाना-
गतिप्रचारहो रसभावविचारदः ॥ नाव्यप्रयोगकुशलो नानाशिल्पसगन्धितः । छंदो-
विधानतल्लहः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ अवधार्य प्रयोक्ता च शास्त्रध्वजोपदेशने ॥ एवं-
गुणस्तथाचार्यः सूत्रधारो विधीयत’ इति । सूत्रधार इति कविवचनमिदं । अलम-
तिविस्तरेणेति । अतिविस्तरेण विधेयं नास्तीत्यर्थः । गम्यमानापि क्रिया कार-
कविमर्जी । प्रयोजिका । ‘तेन गम्यमानपिधानक्रियां प्रति अतिविस्तारस्य कारणत्वा-
त्करणे तृतीया । अतिविस्तरोऽत्र बहुमंगलश्लोकपठनं । अनेकानन्दीश्लोकपाठकं
पूर्वसूत्रिणं प्रति समागतप्रेक्षकरसविच्छेदकारणीभूतविलंबमसहमानस्योक्तिः । अद्या-
हमित्यादि भारती वृत्तिः । उक्तं साहित्यदर्पणे ‘भारती संस्कृतभाषो वाग्व्यापारो
महाशयः’ इति ‘रंगं प्रसाध्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । रूपकस्य कवेराख्या
गोत्राद्यपि स कीर्तयेत्’ इति । एतच्च अद्याहमित्यारभ्य यथामिलयितं संपादयामी-
त्यंतेन ग्रंथेन प्रायशः सूत्रधारेण प्रदर्शितं । अद्य वसन्तोत्सवे राजसगूहेन सवहुमान-
माह्वय अहमुक्त इत्यन्वयः । नन्वत्र असत्त्वदादाह्वानक्रियानिरूपितकर्मरदेन द्वि-
तीयया भवितव्यं, कथमत्र प्रथमेति चेन्न, प्रधानीभूतब्रूधातूत्तरवर्तितप्रत्ययेना-
ऽऽसदर्थस्योक्तत्वात्प्रथमेति गृह्यते । तदुक्तं हरिणा ‘प्रधानेतरयोर्मत्र द्रव्यस्य क्रिययोः
पृथक् ॥ शक्तिर्गुणाधया तत्र प्रधानमवबुध्यत’ इति । किंचाऽऽसदर्थस्य आह्वाने
आधिकोऽन्वयः, वचने तु शाब्दोऽन्वयः । अत एव पक्षला भुज्यते इत्यादि संग-
च्छते । स्पष्टं चेदं सर्वं मनोरमायां । वसन्तोत्सव इति कालनिर्देशः । अयं च
कालगुणधर्ममासीमारभ्य पंचमीपर्यंतं होटिकाह्वयाराधनासंतोषेण शिशुसंरक्ष-
णार्थः इति हेमाद्रिखंडे भविष्योत्तरपुराणे । अत्र सहकारमंजरीभक्षणं तन्मंत्राद्य
धर्मशास्त्रग्रंथे उक्ताः प्रकृतेऽप्रकृता इत्यतो न लिख्यंते । सवहुमानं ससरकारं । ना-
नादिशः येषां ते नानादिशः ते च ते देवाश्च तेभ्यः आपतेन ‘सुप्रमुपे’ति समासः ।
अनेन परिपदः निगच्छाकोविदत्वं ध्वनितं । श्रीहर्षदेवस्य नाम्नो राज्ञः पादपद्मो-
पजीविना राजसगूहस्य विशेषणमिदं । पादौ ‘पद्मे इव ते उपजीवति तच्छीलेन
‘सुप्रजाती’ इत्यादिना गिनिः । उक्तः आह्वानः । किमुक्त इत्याकांक्षायामाह यथे-
त्यादि नाटयितव्यत्वं । अपूर्ववस्तुरचनालंकृता अपूर्वार्थगुंफनशोभिता । श्रोत्रपरंपरया
इति न ■ प्रत्यक्षमित्यर्थः । प्रयोगतः अभिनयवाचकप्रयोगशब्दादायादिलात्ततिः ।
बहुमानात् आदरातिशयात् । यथावत्प्रयोगेण इत्यकाव्याभिनयनियमानुसारेण । ना-
टयितव्या अभिनेतव्या । मटघातोर्भिर्जंतात् कर्मणि लब्धत् । यावदिति वाक्यालं-

चानुग्रहबुद्ध्या यथावलयोगेण त्वया नाटयितव्या' इति । तथावदिदानीं
नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं संपादयामि । अये, आवर्जितानि च
मया सकलसामाजिकानां मनांसीति मे निश्चयः । यतः ।

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिपदप्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वत्सवेकैकमपीह चाच्छित्तफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ५ ॥

कारे । नेपथ्यरचनामिति नेपथ्यं येषः 'आकल्पवेधो नेपथ्यं' इत्यमरः । स च
'रामादिव्यंजको वेधो नटे नेपथ्यमिष्यते' इत्यादि भरतौक्तः अयं च मयीभाषा-
मात्म्यभूषणायनेकविषयः आकरग्रंथे प्रसिद्धः तत एव दृष्टव्यः प्रयवित्तरभयादत्र न
प्रपञ्च्यते । अये इति संभ्रमसूचकमव्ययं 'अये क्रोधविषादयोः संभ्रमे' इति हेमः ।
आवर्जितानि वशीकृतानि । श्रीहर्ष इति । निपुणः प्रवीणः 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञ'
इत्यमरः । एषा परिपदपीत्यव्ययः । परिपत्तु सभा । परिपदादिशब्दाः स्थलविशेषे
तत्रत्यपुरुषविशेषे च 'समज्या परिपद्गोष्ठी' 'बलारो वेदधर्मज्ञा पर्यत्रैविद्यमेव वा'
इत्युभयविधप्रयोगदर्शनात् । प्रकृते तत्स्थाः पुरुषा गृह्यन्ते । गुणग्राहिणीति विशेष-
णात् । सभ्यस्वरूपमादिभरते 'सभ्यास्तु विमुधेर्नेया ये दिदक्षाभिवता जनाः ॥
सभ्यस्थाः सावधनाश्च वागिमनो न्यायवेदिनः ॥ श्रुतिश्रुतिश्रुतिभिर्ज्ञा विनयानम्रकं-
धराः ॥ अगर्वा रसभावज्ञास्त्रीर्मनितयकोविदाः ॥ असद्भादनिपेक्षारथतुल्य मत्सर-
च्छिदाः ॥ भर्मदरसनिर्णयदहदया भूषणोब्जलाः ॥ सुवेशा भोनिनो नानाभाषा वीर-
विशारदाः ॥ सल्लोचितस्थानसुस्थास्तत्प्रशंसापरायणाः' इति । गुणग्राहिणी, गुणान्
गृह्णाति तच्छ्रीला इति ताच्छ्रीत्ये णिनिः । हारि मनोहरे भवश्यं हरतीति तथा ।
मनआकर्षकमिति यावत् । वत्सराजः उदयनः 'उदयनस्तु वत्सराजे' इति हेमः ।
तस्य चरितं अस्तीति शेषः । नाट्यं काव्योपनिबन्धरीरोदात्ताद्यवस्थानुकारश्चतु-
र्विधाभिनयेन तादात्म्यापत्तिः, तदुक्तं दशरूपके 'अवस्थानुहृतिर्नाट्यं' इति । तत्र
दक्षा तिष्ठाताः । इत्यमरः 'तिष्ठतीति' इत्युक्तेन । तेन अनुकारितं पुनरापा कौटु-
म्बसिद्धिः । अन्यथा सूत्रधार एव बोध्यत, बहुवचनं ॥ स्तनिष्ठगुणाभिप्रायेण इति
संभाव्येत । इह, प्रकृतनाटिकाप्रयोगविधौ । एकैकं वस्तु निपुणकाव्यादि एकैकमित्यत्र
'एकं बहुमीहितम्' इत्यनेन बहुमीहितवद्भावः । चाच्छित्तफलप्राप्तेः, चाच्छित्तफलं
सकलसामाजिकानां वशीकारः तस्य प्राप्तेः लाभस्य पदं स्थानं 'पदं व्यवसितप्राणस्थान-
लक्ष्मीप्रिवस्तुषु' इत्यमरः । मद्भाग्यस्य उपचयः वृद्धिः । अत्र हेतुः पंचमी । समुदितः
मिलितः । गुणानां अनुकूलगाना गणः रागूहः । शार्दूलविभीषितं वृत्तम् लक्षणं तूक्तं ।
इयं च भारतीवृत्त्यंगभूता प्ररोचना । तत्स्वरूपं च प्रस्तुतार्थप्रशङ्गनेन भोतृणां प्रवृत्त्यु-
न्मुखीकरणं । तदुक्तं दशरूपके "उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना" इति ॥५॥

तथावद्गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्य नेपथ्या-
भिमुखमवलोक्य च ।) इदमसदीयं गृहम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।)
आर्ये, इतस्त्वावत् ।

(प्रविश्य ।)

नटी—अज्जउत्त, इअहि । आणवेदु अज्जो को णिओओ अणु-
चिट्ठीअदु ति । (क)

(क) आर्यपुत्र, इयमसि । आज्ञापयत्वार्थः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।

संगीतमेव संगीतकं स्वार्थे कः । तादृक्षणं संगीतरत्नाकरे 'कृतं गीतं तथा वाचं त्रयं
संगीतमुच्यते' इति । नेपथ्याभिमुखमिति । नेपथ्यं जवनिका तदभिमुखमवलो-
क्येति कविनचनं । नटेन अवलोकनकर्मेन कृतं, तदनुवादोऽयं । एवमग्रेऽपि तत्र
तत्र कविचचो बोद्धव्यं । 'नेपथ्यं स्याज्जवनिका रंगभूमिः प्रसाधनं' इत्यजयः । परि-
क्रम्येति । परिक्रमणं इत्येतत्तु भ्रमणं । अस्माकमिदमसदीयं 'गृहम्' । इत
आरभ्य सजीभवाव इत्येतत्पर्यन्तं आमुखं, एतद्वक्षणं साहित्यकारेण व्याख्यातं ।
'नटी निदूषको वापि पारिपार्थक्य एव वा ॥ सूत्रधारेण सहिताः संज्ञापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वानयैः स्वकार्यैरथैः प्रस्तुतास्तेपिभिर्मिथः ॥ आमुखं तन्तु निज्ञेयं नाम्ना प्रस्ता-
वनेति सा' इति । आर्ये, इतस्त्वावत् । एहीति शेषः । तावदिति वाक्यालंकारे ।
आर्ये, इति भार्या प्रति संयुद्धिः । 'पत्नी चार्थेति संभाष्येति' भरतवचनात् । इतः
इत्यत्र इदमशब्दात्सप्तम्यन्तात् 'इतराभ्योऽपि इममे' अनेन सत्तिल 'इदम इश्'
इत्यनेन इशादेशश्च, अत्रेत्यर्थः । नटी । अज्जउत्त इअहि । आर्यपुत्र इयमसि
इति छाया । 'सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने' इति भरतोक्तं नटीसंयुद्धिः
स्थापकं प्रति । नाटकादिषु कवीनां प्रायः शीरसेनीभाषेयाऽभिमता । तदुक्तं मातृ-
शुक्ताचार्यैः 'प्राक्प्रतीचीभुवोः सिध्वोर्हिमवद्विध्यैल्लयोः ॥ अंतरावस्थितं वेशमा-
यावर्तं विदुर्मुखाः ॥ आर्यावर्तप्रसूतास्तु सर्वास्वेव हि जातिषु ॥ शीरसेनीं समाश्रित्य
भापां काव्ये प्रयोजयेत्' इति । आणवेदु अज्जो को णिओओ अणुचिट्ठीअदुति ।
आज्ञापयत्वार्थः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति छाया । अत्रेत्यं साधनिका । आर्यपुत्रपदे
'हस्यः संगोगे' इति सूत्रेणाकारस्य हस्यता, 'व्यस्य्याभिमुखुषु जः' इत्यनेन
रेफयुक्त्यकारस्थाने जकारः, 'सर्वत्र ऊवराणां' इति पुत्रशब्दे रेफस्य लोपः 'कण-
चजतदपयवानां प्रायो लोपः' अनेन पकारलोपः, 'शेषादेशयोर्द्विलमनादी' अनेन
जकारतकारयोर्द्वित्वं । इयमसि इत्यत्र 'कणचे'त्यनेन पूर्वोक्तसूत्रेण 'यलोपः'
'मिमोमुमागां होऽधश्च' अनेन मिपुत्रत्यस्याधो हकारः अस्तेर्लोपश्च । आज्ञापयत्तु पदे
'अशपंचाशत्पंचदशेषुणः' अनेन हस्य णकारता, अत्र णादेशस्य अज्जेल्लज्जकार-
रवत् शेषादेशयोरित्यनेन द्वित्वं न भवति, 'नेल्लुष्वर्तमाने 'आहो इत्येति' सूत्रेण
आहपरस्य आदेशणकारस्य द्विलनिषेधात् । 'णिच' एदित्यनेन णिच एत्वे 'पो व'

सूत्रधारः—आर्ये, रत्नावलीदर्शनसमुत्सुकोऽयं राजलोकः । तद्दृ-
ष्टतां नेपथ्यम् ।

नटी—(सोद्वेगम् ।) अज्जउच्च, णिचिन्तो द्वाणिं सि तुमम् । ता
कीस ण णच्चसि । मह मन्दमाआए उण एक्का जेष्ठ दुहिदा । सा वि
त्तुए कहिंचि देसन्तरे दिण्णा । फहं एव दूरदेसद्विदेण जामातुणा सह
से पाणिग्गहणं भविस्सदि ति इमाए चिन्ताए अप्पा वि ण मे पडि-
भादि । किं उण णच्चिदधम् । (क)

सूत्रधारः—आर्ये, दूरस्थेनेत्यलमुद्वेगेन । पश्य ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय शटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ६ ॥

(क) आर्यपुत्र, निश्चिन्त इदानीमसि स्वम् । तत्किमिति न नृत्यसि । मम
मन्दभाग्यायाः पुनरेकैव दुहिता । सापि त्वया कस्मिंश्चिद्देशान्तरे दत्ता । कथ-
मेवं दूरदेशस्थितेन जामात्रा सहास्याः पाणिग्रहणं भविष्यतीत्यनया चिन्तया-
त्मापि न मे प्रतिभाति । किं पुनर्नर्तितव्यम् ।

इत्यनेन प्रकारस्थाने वादेशः, 'दुसुमुविष्याविष्वेकस्मिन्' इति सूत्रेण तोः स्थाने
दूरदेशः । एवमप्येऽपि ऊहां, ग्रंथविस्तरमीत्याऽनावश्यकतया च न बालमाया प्रति-
पदं व्याख्यायते । सूत्रधारः । रत्नावलीति । रत्नावलीनामनाटिकातुक्कनिरित्यर्थः ।
अन्यथा सामरिकापरनाट्याः रत्नावलीनायिकाया दर्शनमित्यपि सम्भाव्येत । राज-
लोकः, राजजनः 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । तदिति, तस्मादेतोरित्यर्थः 'यत्त-
द्यतस्ततो हेतो' इत्यमरः । नेपथ्यमत्र वैपः । नटी । सोद्वेगे ब्रवीतीति शेषः । सोद्वे-
गमिति वचनक्रियाया विशेषणं । एवं एवंविधेषु सहर्षं सस्मितं, सविपादं, सादरं
इत्यादिषु क्षेत्रं । यद्यपि 'चोरादिसभूतं भयमुद्वेग उच्यते' इत्युद्वेगपदार्थः प्रसिद्धः
तथाप्यत्र विमनस्कत्वं गृह्यते । वक्ष्यमाणमन्युकिस्वारस्यात् । (आर्यपुत्र, निश्चित
इदानीमसि त्वं । तत्किमिति न नृत्यसि । मम मंदभाग्यायाः पुनरेकैव दुहिता ।
सापि त्वया कस्मिंश्चिद्देशान्तरे दत्ता । कथमेवं दूरदेशस्थितेन जामात्रा सहास्याः
पाणिग्रहणं भविष्यतीत्यनया चिन्तयात्मापि न मे प्रतिभाति । किं पुनर्नर्तितव्यम् ।
इति छाया) । मंदभाग्याया इति । मंदं अल्पं भाग्यं यस्याः सा । दुःखावेशेनोचि-
रिभं । दत्ता दितिसता 'कथमेवं' इत्याद्यप्येतन्ग्रंथस्वारस्यात् । प्रतिपादितेत्यर्थकरणे तु
सत्तरग्रंथविरोधः स्पष्ट एव । आत्मापि शरीरमपि । 'आत्मा यतो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो
ब्रह्म वयं च' इत्यमरः । सूत्रधारः । अलमुद्वेगेनेति नृत्तीया अलमतिप्रसंगेनेतिवत् ।
गम्यमानक्रियानिमित्ता । द्वीपादिति । अत्र स्थापकनटो मर्त्यरूपो भूत्वा बीजं सूच-
यति । तदुक्तं दृशरूपके—'दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिथ्रमन्यतरत्नयोः । सूत्रयेद्वस्तु

(नेपथ्ये ।)

साधु । भरतपुत्र, साधु । एवमेतत् । कः सदेहः । ('द्रीपात्'-(११६)
इत्यादि पठति ।)

सूत्रधारः—(आकर्ष्य । सहर्षम् ।) आर्ये, नन्वयं मम यवीयान्प्राता
गृहीतयौगधरायणभूमिक प्राप्त एव । तदेहि । आवामपि नेपथ्यग्रह-
णाय सज्जीमवावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति प्रस्तावना ।

बीज वा मुख पानमवापि वा' इति । अ-वस्मात् द्रीपात् द्विगता आपो यस्मिन्निति द्वी-
'अतएवसर्गोभ्योपे'ति ईदादेशः । इतरस्मादतरीपात् । जलनिधे जलानि निधीयते
अस्मिन्निति जलनिधि 'कर्मण्यपिकरणे च' इति किप्रत्यय । तस्य राशुद्रस्य मस्यात् ।
दिश अतादपि, अभिमुखीभूत समुखीभूत, अनुकूल इति यावत् । श्विप्रत्यय ।
कुगतिरिति समास । मिथि, देव । अभिमत, इष्ट वस्तु । झटिति आनीय पठयति
मेलयति । आर्या वृत्तमिदं । तदुक्तं 'यस्या पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्ये'ति ॥ ६ ॥ नेपथ्ये । साधु मनोहारि
भवतोक्तमिति शेषः । भरतपुत्रेति सूत्रधारबहुमानसूचिका सशुद्धिः । अत्र द्रीपा-
दन्यस्मादित्यादिना यौगधरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुभूतमनुकूलवै-
खान्यापारं बीजत्वनोपक्षितवान् अतः नक्षयमाणलक्षणस्य मुखसन्धेदपक्षेपाद्वयमग-
मिदं । एतल्लक्षणं ॥ 'काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृत' इति भरते । सूत्र-
धार । सहर्ष । अभिमतनाटिकाप्रयोगदर्शनानुकूलयौगधरायणभूमिकावलोकनं हर्ष-
कारणं । हर्षलक्षणं 'येत प्रसमता हर्षं स्यात्प्रेयोदर्शनाविभि' इति । यवीयान् कनिष्ठ
'यवीयोवरजातुजा' इत्यमरः । गृहीता यौगधरायणस्य वत्सराजप्रधानस्य भूमिका धेपो
येन 'भूमिका रचनाया स्याद्वैशातरपरिग्रहे' इति मेदिनी । इति निष्क्रान्तौ इति ।
तदुक्तं 'एवामन्यतमेनार्थं पानं वाक्षिष्य सूत्रध्व ॥ प्रस्तावनाते निर्गच्छेततो वस्तु
प्रपचयेत्' इति । इति प्रस्तावना । तदुक्तं सुधाकरे 'विधेयैव सकलपो मुखता
प्रतिपद्यते ॥ प्रधानस्य प्रवक्ष्य तथा प्रस्तावना मता' इति । दशरूपके च 'सूत्र-
धारो नटीं ब्रूते मार्गं वाचं निदूषकं ॥ स्वकार्यं प्रस्तुतांशेपि चिनोद्वला यत्तदागुल ॥
प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथोद्धात प्रवृत्तक ॥ प्रयोगातिशयत्वाय बीभ्यगानि प्रयो-
दश' इति । प्रकृते कथोद्धातरूपप्रस्तावना । तदुक्तं 'स्वेतिवृत्तसमं वाचयमर्थं वा
यत्र सूत्रिण ॥ गृहीत्वा प्रविशेत्पानं कथोद्धातो द्विधैव च' इति । प्रकृते यौगधरा-
यण-एवमेतत् क सदेह द्रीपादन्यस्मादपि इत्यादि ततो वस्तु प्रपचयेदित्युक्तमत-
सूत्रधारनिर्गमनादनन्तरं इत आरभ्य आनाटिकासमाप्तिं वस्तुप्रपचनं । वस्तुप्रपचने
विशेषो दशरूपके 'आयन्तमेव निखिल पञ्चधा तद्विगम्य च ॥ खड्गं सुधिर्धर्मा

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो यौगंधरायणः ।)

यौगंधरायणः—एवमेतत् । कः संदेहः । ('द्वीपात्'—(११६) इति पठित्वा ।) अन्यथा क सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरदुहितुः पुत्रे प्रवहणभङ्गनिम्नगायाः फलकासादनम् । क च कौशाम्बीयेन

२५७

गामपि च खेदयेत् ॥ चतुःपटिलु तानि स्युरंगानि' इति । तत्र विभागप्रकारः । वस्थाः पंच कार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ॥ आरंभमग्राह्याशानियतासि-
गमाः ॥ बीजमिन्दुपताकाख्यप्रकटीकार्यलक्षणाः ॥ अर्थप्रकृतयः पंच ।
वस्थासमन्विताः ॥ यथासंख्येन जावन्ते मुखाद्याः पंच संध्यः ॥ सुखं प्रति-
तं गर्भः सावमर्शोऽयं संहतिः' इति । संप्रिसामान्यलक्षणं दर्पणे 'अंतरैकार्थ-
भिः संधिरैकान्वये सति' इति । अस्यां नाटिकायां प्रथमांके मुखसंधिः बीजा-
मुत्पत्तिरनेकप्रकारप्रयोजनस्य रसस्य च हेतुसंसंधिः । तदुक्तं दर्पणे 'यत्र
जसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ॥ प्रारंभेन समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितं' इति ।
स च बीजारंभार्थयुक्तानि द्वादशांगानि भवंति । उक्तं च भरतेन 'उपक्षेपः
रेकरः परिभ्यासो विलोभनं ॥ युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषना ॥
द्वेष्टः करणं भेदो द्वादशांगानि वै मुखे' इति । एतानि च द्वादशमुखांगानि बीजारं-
घोतकानि साक्षात्पारंपर्येण वा विधेयानि । एषां मध्ये उपक्षेपरपरिकरपरिभ्यास-
कयुद्धेदसमाधानानामवश्यंभाविता । अत्र नाटिकायां तु अन्यान्यपि कानि-
तसंभवन्ति । लक्षणसमन्वयः तत्तदवसरे यथायथं प्रदर्शयिष्यते । इदमहं
पादयानीत्यवसायमात्रमारंभः । यदाह भरतः 'औत्सुक्यमात्रं बंधस्य यो
जस्य निबध्यते ॥ महतः फलयोगस्य सोऽत्र प्रारंभ इष्यते' इति । यथा अस्यां
प्रारंभेऽस्मिन्लामिनो वृद्धिहेतो देवे चेत्थं दत्तहस्तावलम्बे' इत्यादिना सविवायत-
द्विर्देवत्सराजस्य कार्यारंभो यौगंधरायणमुखेन दर्शितः । स्त्रोकोद्दिष्टः कार्यसाधकः
रत्नादनेकप्रकारे विस्तारी हेतुविशेषो बीजं । अस्यापि लक्षणं तेनैवोक्तं 'स्वरूपमात्रं
गुण्यष्टं बहुधा भविसंपत्ति ॥ फलावसानं यच्चैव बीजं तदिह कीर्तितं' इति । यपान्न
त्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदेवो यौगंधरायणन्यापारो विष्कंभके न्यस्तः
यौगंधरायणः—एवमेतत् कः संदेहः (द्वीपादन्यस्मादिति पुनः पठित्वा)' इत्या-
दना 'प्रारंभेऽस्मिन्लामिनो वृद्धिहेतो' इत्यंतेन । यथानिर्दिष्टो यौगंधरायणः ।
यथानिर्दिष्ट इति द्वीपादन्यस्मादित्यादि पठित्वित्यर्थः । तदेवाह, एवमेतदिति ।
एतत् द्वीपादन्यस्मादिति भरतोक्तं एवं यथार्थमित्यर्थः । तदेव द्रढयति कः संदेह
इत्यादिना । द्वीपादन्यस्मादित्यादि भरतोक्तं यत् (अनुकूलो विधिः दूरमपि अभिमतं
इत्तु शठिति पटयति इति) तत्साभिमतवृत्ते योजयति । अन्यथेस्यादि । अन्यथा,
देवानुकूलत्वेऽवश्यमिष्टं सिध्यतीत्यनंगीकारे । सिद्धस्य, अणिमादिसिद्धिविशिष्टस्य
गुणस्य आदेशः कथनं । दिशिचरणे इति 'तस्मिन्नि वि निर्दिष्टे पूर्वस्थ' इति सूत्रे
महामाण्ये उच्यतात् उच्चारणेऽत्र दिशपातुः तेन सिद्धपुरुषवचनेन यः प्रलयः

वणिजा सिंहलेभ्यः प्रत्यागच्छता तदवस्थायाः संभावनम् । ...
चिदायाः प्रत्यभिज्ञानादिहानयनं च । (सदृशम् ।) सर्वथा २८ ।

विश्वासः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । तेन प्रार्थितायाः या
तायाः चतुर्थके 'वसुभूतिः—(साधं) देव न शक्यं निवेदयितुमित्यारभ्य परिहरता
दत्ता' इत्यंतेन स्पष्टमिदं । सिंहलो द्वीपविशेषः स च लंकानिकटवृत्तिः । त
भागवते पंचमस्कन्धे एकोनविंशत्याये । 'जम्बूद्वीपस्य च राजमुपद्वीपान्तौ द्वे
उपदिशन्ति' इत्युपक्रम्य 'तद्यथा स्वर्णप्रस्यध्वंशशुक्ल आवर्तनो रमणको मुदाहर
पाचजन्यः सिंहलो लंकेति । अत्र सिंहलस्य लंकात्वे अष्टद्वीपोपक्रमस्यासंगतिः । ए
सिंहलं लंकां ध्वंसो भ्रांता इति वेदितव्यम् । तस्य ईश्वरः अभिपतिः 'स्व
भास' इत्यादिना ईशेवरेष् 'इभ्य आभ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः' इत्यमरः । तस्य वि
बाहुनाम्नः दुहितुः पुतायाः 'समवर्द्धिता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'नमूनेष्ट' इत्यादि
निपातितः । रत्नावल्याः (सागरिकायाः) समुद्रे सागरे समीचीना उद्रा जलचरा यस्मि
स समुद्रः समुद्रा मर्यादया सहित इति वा 'समुद्रोद्भिः' इत्यमरः । प्रवहणं प्रकृष्टं उद्रा
अनेन इति प्रवहणं करणे ल्युट् 'कृत्यच' इति णत्वं । 'होढस्तराधुर्वहनं' इति त्रिका
शेषः । 'पोतः शिशी प्रवहणे' इत्यनेकार्थसंग्रहकोशात् पोतप्रवहणयोः पर्यायताऽवगमा
प्रवहणं नौका तस्य भंगः नाशः तेन निम्नं गभीरं यथा स्यात्तथा गच्छतीति तस्याः 'अन्ये
प्यपि दृश्यते' अत्रत्यदक्षिप्रहणात् अप्रत्ययः । नौकाभंगेन उदके निमज्जन्ता इत्यर्थः
निममायाः इति पाठस्तु साधीयान् फलकासादनं, फलकस्य काष्ठविशेषस्य (फली
आसादनं, प्रापणं । आहपूर्वकात् प्राप्त्यर्थकात् पद् धातोर्णिजंतात् 'ल्युट् च' इति
ल्युट् । 'भावितमासादितं च' इत्यत्रामरे प्राप्त्यर्थकलमस्य स्पष्टं । कौशाभीयेन
कुशाभेन निर्मुक्ता कौशाभी नगरी वत्सेश्वरराजधानी 'तेन निर्मुक्तं' इति अण् अण्णंतात्
डीप् । तत्र भवेन 'शृङ्गाच्छ' । वणिजा वैश्येन सिंहलेभ्यः द्वीपस्यैकत्वेऽपि तदंतरवर्ति
देशप्रामाभिप्रायकं बहुवचनं । अपादाने पंचमी । प्रत्यागच्छता प्रतिनियतं मानेन ।
तदवस्थायाः, कर्ममालाप्रेरितेतत्तत्फलकापिधितिसंशयितजीवितावस्थायाः ।
संभावनं सरकारः आश्वासनादिना स्वीकरणं । रत्नमालाचिदायाः रत्नमाला
हीरकस्य च चिदं लक्ष्म ज्ञापकं यस्याः सा । 'चिदं लक्ष्म च लक्षणं' इति कोशः ।
वक्ष्यते चेदं चतुर्थके—'वसुभूतिः—(विदूयकस्य कंठे रत्नमालां दृष्ट्वाऽपवादय)
यात्रव्य । जानै सैवेयं रत्नमाला या देवेन राजपुत्र्यै प्रस्थानसमये दत्ता' इति ।
प्रत्यभिज्ञानात्, अमूल्यरत्नमालाचिद्वेन राजपुत्रीलविषयकज्ञानविशेषात् । इह
कौशाभ्यां आनयनं प्रापणं । अत्र द्वौ कश्चिद् समुद्रपतितायाः सागरिकाया
फलकासादनं, वणिजा तदवस्थायाः संभावनापूर्वकमिहानयनं चेत्यनयोत्तर्यंताऽ-
संगविलंबोपको । यथा कैयटे—'भाष्याधिः काऽविगंभीरः काऽहं मंदमतिल्लवः'
इति । अत एव अननुरूपयोर्घटनवर्णनात् विपमालंकारः । तस्माद्देवानुकृत्येनैव
सिद्धमित्यभिप्रायः । सर्वथा, सर्वप्रकारेण स्वामिनं, वत्सेश्वरं 'स्वामिदैश्वर्ये' इति
निपातः । अभ्युदयः कल्याणानि स्पृशन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अत्र अन्यथा 'र

वामिनमभ्युदयाः । (विचिन्त्य ।) मयापि चैनां देवीहस्ते सगौरवं निक्षि-
ता युक्तमेवानुष्ठितम् । श्रुतं च मया बाभ्रव्योऽपि कञ्चुकी सिंहलेश्वरा-
त्पत्नेन वसुभूतिना सह कथं कथमपि समुद्रादुत्तीर्य कोसलोच्छित्तये
तवता रुमण्वता मिलित इति । तदेवं निष्पन्नप्रायमपि प्रभुप्रयोजनं
। मे धृतिमावहतीति कण्ठोऽयं खलु भृत्यभावः । कुतः ।

वेद्वेत्सारभ्य सर्वया स्पृशन्ति स्वाभिनमभ्युदयाः' इत्यन्तेन उत्पत्त्यर्थस्य बहुलीकृत-
त्वात् परिकराख्यमंगमिदं मुखसंधेः । तल्लक्षणं 'यदुत्पत्त्यर्थमाहुत्यं' हेयः परिकर-
तु स' इति । एनां सामरिकां, देवीहस्ते । अत्र देवी यासवदत्ता, तदुक्तं 'देवीति
। हिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन जु' इति, सगौरवं गौरवेण सत्कारेण सहितं
नेक्षेपणक्रियाया निक्षेपणमिदं, निक्षिपता अर्पयता, युक्तं योग्यं, अनुष्ठितं
प्राचरितं । योग्यत्वं च प्रकृतकार्यानुकूलत्वेन । बाभ्रव्यः एतन्नामको वत्सेश्वरस्य
कञ्चुकी सच रत्नावलीप्रार्थनार्थं यौगंधरायणेन सिंहलेश्वरसकाशं प्रेषितः, कञ्चुकि-
लक्षणमुक्तं भरतेन 'ये विद्यासल्यसंपन्नाः कामदोषविवर्जिताः ॥ ज्ञानविज्ञानकुशलाः
कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः' इति । अन्यत्र च 'अंतःपुरचरो राज्ञो दृष्टो विप्रो
पुणान्वितः ॥ उक्तिप्रत्युक्तिकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते' इति । सिंहलेश्वरस्य
विक्रमबाहोः अमात्येन अमा सह भवः तेन 'अव्ययाख्यम्' 'अमोक्तिकसहाय्ययोः'
इति मेदिनी । मंत्रिणैर्यथः । वसुभूतिना एतन्नामकेन सह । 'पृथुयुक्तेऽप्रधाने' इति
सहाय्यं तृतीया । कथं कथमपि । किमशब्दात् 'किमध' इति सूत्रेण प्रकारे वसुप्रलयः
स च तृतीयांतात् शब्दशक्तिसमावात् 'नित्यवीच्ययोः' इति वीप्सायां द्वित्वं,
एवं च केन केन प्रकारेण समुद्रादुत्तीर्येति वाक्यार्थः । यथाशक्ति उपलब्धसर्व-
प्रकारैरिति फलितोऽर्थः । महाप्रयासेनेति यावत् । विंध्यदुर्गोषस्थितकोसलेश्वरस्य
कोसलदेशाधिपतेः उच्छ्रितः नाशः तस्यै, तन्नाशे तद्वाज्यलाभ आर्थिकः । एतच्च-
तुर्थाके 'विजयवर्मा—देव, श्रूयतामिस्वारभ्य विजयवर्मा—देव । ततो रुमण्वतापि
कोसलेषु मद्भ्रातरं ज्यायांसं जयवर्माणं स्थापयित्वा प्रहारमणितदास्तिकप्रायमक्षेप-
सैन्यमनुवर्तमानः शनैः शनैरागच्छत्येव' इत्येतदन्तेन स्पष्टं । यतवता यातवता,
रुमण्वता एतन्नामकवत्सेश्वरसेनाधिपतिना मिलितः संगतः । अत्र 'मयापि चैनां'
इत्यारभ्य 'मिलित' इत्यन्तेन अंतःपुरस्वसागरिकाया उदयनस्य सुखेन दर्श-
नादिप्रयोजनावधारणाद्व्यग्रस्यसिंहलेश्वरमाख्ययोः खनायकसमागमहेतुप्रयोजनत्वेन
संप्रधारणात् युचयाख्यमंगमिदं । उक्तं च 'संप्रधारणमर्यानां युक्तिरित्यभिधीयते'
इति । एवं, पूर्वोक्तप्रकारेण, निष्पन्नप्रायं निष्पन्नः सिद्धः प्रायः बाहुल्यं यस्य वहंश-
सिद्धमिति यावत् । 'प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः' इति मेदिनी । 'विद्वे
निर्हृतनिष्पन्नौ' इत्यमरः । प्रभोः वत्सेराजस्य कार्यं सामरिकालम्बरूपं, धृतिं धैर्यं
संतोषं वा आवहति प्रापयति खेच्छाचारिण्यदिति भावः । अथ एवोत्तरश्लोकस्वारस्यं
भवति । 'कष्टः कृच्छ्रः' 'स्वारकष्टं कृच्छ्रम्' इत्यमरः । दुःखद इत्यर्थः । खलभावः

प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।
 सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि स्वेच्छाचारी भीत एवासि भर्तुः ॥ ७ ॥

भृत्यस्य सेवकस्य 'भृत्योऽसंज्ञायां' इति क्यप्, भावः आत्मा स्वरूपं 'भावः सत्ता' स्वभावामिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इति कोशः, सेवकत्वमिति यावत्, तत्र हेतुमाक्षिपति । कुत इति किमृशब्दात्तसिद्धिः 'कु तिहोः' इति क्कादेशः । कस्मात्कारणादित्यर्थः । हेत्वमिप्रायं वर्णयति—प्रारंभेऽस्मिन्नित्यादि । स्वामिनः प्रभोः वत्सराजस्य वृद्धिहेतौ वृद्धेरभ्युदयस्य हेतौ कारणे प्रारंभे उद्घाते 'हेतुर्ना कारणं वीजं' 'स्यादभ्यादानमुद्घात आरंभः' इत्युभयत्राप्यमरः । तत्त्वं चास्य चतुर्थांके योगंधरायणवाक्ये योऽस्याः पाणिग्रहणं कतिभ्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यतीत्यनेन स्पष्टं । हेताविति विषयसप्तमी । वृद्धिहेतुविषयप्रारंभे इत्यर्थः । अथवा प्रारंभ इत्यत्र 'अकर्तरि च कारके' इति कर्मणि घञ्, तत्र संज्ञायामिति प्रायिकमित्युक्तं । अत एव को भवता लाभो लब्ध इति संगच्छते, एवं च वृद्धिहेतौ प्रारंभमाण इति फलितोऽर्थः । दैवेन विधिना, इत्थं अनेन प्रकारेण 'इदमस्थमुः' इदम इत्यादेशः । रत्नावल्याः फलकासादनमित्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण बहुभूतिसहितकंबुकिना समन्वतः समागमेन च इत्येवं प्रदर्शितप्रकारेण, दत्तहस्तावलम्बे दत्तः हस्तस्य अवलम्बः आश्रयो येन तस्मिन् सहायीभूते इत्यर्थः, 'अथावलम्बित' इत्यमरे क्तप्रत्ययः अत्र घञ् इति विशेषः । धालर्थस्तत्रैक एव । सिद्धेः उक्तकार्यनिष्पत्तेः भ्रातिः ध्रमः 'भ्रातिर्मिथ्यामतिभ्रमः' इत्यमरः । संशय इति फलितं । नास्तीति सत्यं । तथापि सिद्धिसंशयाभावेऽपि, स्वस्य इच्छा वाञ्छा, स्वाम्यननुज्ञया एतत्कार्यकरणेच्छेत्यर्थः । तथा चरति तच्छीठः 'सुप्यजाती' इति णिनिः । अथवा स्वेच्छया य आचारः उक्तकार्यप्रयत्नकरणं सोऽस्यास्तीति स्वेच्छाचारी 'अत इनिठनी' इति इति । भर्तुः स्वामिनः गीत एव असि भर्तुरिति 'भीमार्थाना' मिल्यपादानत्वं । भर्तृहितयितनपरोऽप्यहं तदनुज्ञां विना विकीर्यितमिदं कार्यं तस्यानुमतं स्याद्वा न वेति शंका नर्दतःकरणं व्याकुलयतीति भावः । अत्र प्राक्सिद्धप्रारंभस्य दैवानुकूल्यवर्णनात् अनुगुणालंकारः । तदुक्तं 'प्राक्सिद्धतुगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंधिः' इति । शालिनीवृत्तम्, 'मात्तौगीचेच्छालिनी वेदलोकेः' इति लक्षणात् ॥ ७ ॥ अत्र 'कः संदेह' इत्यादिना प्रारंभेऽस्मिन्नित्यंतेन बीजोपन्यासः । एतस्य बीजत्वं तु बीजतुल्यत्वात् । तथाहि बीजाद्वृक्षः वृक्षे पुष्पं पुष्पात्फलं, एतच्च बीजस्यानेकान्वस्धारूपत्वं पृथिव्युदकादिसंबन्धेन, न तु केवलेन बीजेनैव फलपर्यता अनेकाऽवस्थाः संभवन्ति इति लोके प्रसिद्धं, तद्वदत्रापि बीजस्य आरंभादियोगेनेयाऽवस्थाः संभवन्ति । स एव योगोऽत्र पंधिपदेन उच्यते । ते च संबं तत्र-आरंभबीजसंबंधो मुखसंधिः, यन्मिदुसंबंधः प्रतिमुखाटयः संधिः, प्राप्याशापताकयोर्गर्भसंधिः, नियतासिप्रकर्योः संबंधो निमशसंधिः, फलागमकार्ययोर्निर्यहणसंधिरिति । एतत्प्रमाणानि पूर्वमेवोक्तानि । इदानीमुक्तबीजस्य 'प्रारंभेऽस्मिन्स्वामिनो' इत्यादिना उक्तस्य योगंधरायणमुखेन प्रदर्शितस्य सचिवायत्तसिद्धेर्वत्सराजकार्यारंभस्य संबन्धात् मुख-

(नेपथ्ये कलकलः ।)

यौगंधरायणः—(आकर्ण्य ।) अये, मधुरमभिहन्यमानमृदुमृदङ्गानु-
गतसंगीतमधुरः पुरः पौराणां समुचरति चर्चरीध्वनिः । तथा तर्कयामि
यदेनं मदनमहमहीयांसं पुरजनप्रमोदमवलोकयितुं प्रासादाभिमुखं
प्रस्थितो देव इति । य एष

विश्रान्तविग्रहकथो रतिमाञ्जनस्य

चित्ते वसन्प्रियवसन्तक एव साक्षात् । .

संधिरसम् । अत्र प्रारंभेऽस्मिन्निति श्लोकेन यौगंधरायणेन स्वव्यापारदैवमोर्निष्पत्तेरु-
क्तात् परिन्यासाद्यमंगं । तदुक्तं 'तन्निष्पत्तिः परिन्यासः' इति । नेपथ्ये इति ।
जवगिकामध्ये कलकलः कोलाहलः भवतीति शेषः । यौगंधरायणः । आकर्ण्य
आकर्णनामिनयं कृत्वा स च पार्श्वानवेन शिरसा स्तब्धेन नेत्रेण । अये इति संप्रमेऽ-
न्ययं । संप्रमेयं यथा स्यात्तमेत्यर्थः । 'अये शोपविषादे च संप्रमे स्मरणेपि चे'ति
मेदिनी । संप्रमेयमभिज्ञं वाक्यं पठतीति तात्पर्यं । मधुरं अभिहन्यमानेत्यादि । अत्र
मधुरं इति पदं हित्वा अभिहन्यमानेतिपाठः साधीयान् इति भाति । यथास्थितपाठस्तु
न्यायपायते । मधुरमिति भिन्नं पदं । मधुरं स्वादु यथा स्यात्तथा अभिहन्यमानाः
ताभ्यमाना ये मृदुमृदङ्गाः कोमलमुरजाः 'मृदु चातीक्ष्णकोमलौ । मृदङ्गा मुरजा' इति
उभयश्राप्यमरः । अत्र मृदङ्गानां मृदुत्वं काष्ठवयवद्वारा, तैरनुगतं अनुयातं
यत्संगीतकं गानं 'गीतं गानमुमे समे' इति कोशः । तेन मधुरः स्वादुः 'स्वादुप्रियौ
तु मधुरौ' इति कोशः । पौराणां पुरे भवाः पौराः नागरिकाः तेषां चर्चरीध्वनिः
चर्चरी वाद्यविशेष इति केचित्, गीतमेव इत्यग्ये, अनेकतद्धानां मिथ्रीभवनमिष्ट-
परे, हर्षकीडा इतीतरे, करशब्द इति परे । संभवति चेदं गेयमध्ये (ताल) इति
श्लोके । नेये हि मृदङ्गमादनतालपदवाच्यकरापातशब्दानुकूलं श्लोके प्रसिद्धं ।
तस्मात् ध्वनिः अनुरणनपरपश्चाद्भवः अव्यक्तशब्दः, पुरः अग्रे समुचरति उत्पद्यत
इत्यर्थः । अत एवाकर्मकत्वेन 'उदधरः सकर्मकात्' इत्यस्य नायं विषयः । तथेति
पूर्वोक्तप्रकारेण तर्कयामि अनुमिनोमि । तमेव तर्कमाह—यदेनमित्यादिना । एनं
इदानीं संनिवृष्टकाले प्रवर्तमानं । अत्र एनादेशध्विः अन्वादेशाभावात् । एतमिति
पाठस्तु यत्रकुत्रोपलब्धत्वेत्समीचीनः । मदनस्य कामदेवस्य महः उत्सवः 'मह-
रत्नसयतेजसोः' इति कोशः । तेन महीयांसं महत्तरं महच्छब्दाधीयसुनुं ढेरिति
टिलोपः पुरजनप्रमोदं नागरिकजनहर्षं अवलोकयितुं द्रष्टुं, प्रासादाभिमुखं प्रासादस्य
राजमंदिरस्य संमुखं प्रस्थितः कृतप्रस्थानारंभः । आदिकर्मणि क्तः देवः भर्ता । उक्तं च
'देवेति नृपतिर्वाच्यो मृत्यैः प्रकृतिभिस्तथा' इति । असिन् गये अनुप्रासालंकारः ।
तदुक्तं 'वर्णसाम्यमनुप्रासः' इति । य एष इति पदद्वयं श्लोकस्थवत्तेश्वर इत्यस्य विशेष-
पणीभूतं, विश्रान्तिविग्रहेत्यादिविशेषज्ञानि यत्तेश्वरस्य कुसुमचापस्य च हेयानि ।
विश्रान्ताः उपरताः विग्रहस्य युद्धस्य कथा गोष्ठ्यः यस्य एतादृशो वरेश्वरः

पर्युत्सुको निजगहोत्सवदर्शनाय

वत्सेधरः कुसुमचाप इवाभ्युपैति ॥ ८ ॥

(उर्ध्वमवलोक्य ।) अये, कथमधिरूढ एव देवः प्रासादम् । तथावद्गृहं गत्वा कार्यशेषं चिन्तयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

इति विष्कम्भकः ।

शत्रोरभावात् । पक्षे विधोता विग्रहस्य शरीरस्य कथा यस्य अनंगत्वात् । कुसुम-
चापः । 'अथ विग्रहः । संप्राप्ते प्रविभागे च देहवित्सारयोरपि' इति त्रिकांशशेषः ।
रतिः प्रजाविषयमेवा सास्यास्तीति तथा । कामपक्षे रतिः सतिप्रिया तद्वान् 'तद-
स्यात्यस्मिन्निति ननुप' मादुपपत्ताभावाद्भावाभावः । जनस्य प्रजायाः चित्ते भूतः-
करणे वसन्, उत्तमरक्षकत्वात्सत्यादिगुणयोगादिति भावः । कामस्तु जनस्य
लोकस्य चित्ते वसन्नेव मनसिजत्वादिति भावः । वसन्निस्त्रय लङ्घित्यनुवर्तमाने
पुनर्लङ्घनप्रवृत्तनामभ्यात् प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि शत्रादेशः । प्रियः वसंतकः नर्मो-
भात्यो विदूषको यस्य एतादृशो वरसराजः । कामपक्षे वसंतः । वसंत ऋतुरित्यर्थः ।
'वसंते पुष्पसमयः' इति कोशः । प्रियः वसंतो यस्य 'श्लेषाद्विभाषा' इति कर् ।
पर्युत्सुकजनोत्कंठादृष्टिकरणेन वसंतप्रियत्वं मदनस्य, विभावलाच्च शृंगारा-
शुक्ल्यद्वारा वसंतप्रियत्वं कामस्य । निजः आत्मीयः 'स्वके नित्ये निजं प्रियु' इति
कोशः । यो महोत्सवः महार्थासाधुत्सवश्च महोत्सवः । सन्महदित्यादिना समासः
आन्महदित्यादिनाऽऽत्वं । तस्य दर्शनाय पर्युत्सुकः उत्कंठितः 'क्रियार्थोपपदस्ये'-
त्यादिना बहुव्रीहिः । दर्शनं विधातुमित्यर्थः । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इति कोशः ।
साक्षात् कुसुमचाप इव कुसुमं चापो यस्य 'धनुश्चाप'वित्यमरः 'पुष्पधन्वा रतिपति'
रिति च । मदन इव साक्षात् प्रत्यक्षं निजमहोत्सवदर्शनाय, निजः आत्मीयः
आत्मप्रवर्तित इति यावत् यो महोत्सवः तदवलोकनाय पर्युत्सुकः वत्सेश्वरः
अभ्युपैति प्राप्नोति । अत्र वसन् वसन् इति व्यञ्जनसंघस्य साम्याच्छेकानुप्रासोऽलं-
कारः । विवित्सारस इति व्यञ्जनसाम्यादनुप्रासश्च । तदुक्तं 'छेकी व्यञ्जनसंघस्य
सङ्करसाम्यमनेकपा ॥ अनुप्रासः शब्दसाम्यं वेपथ्येऽपि खरस्य यत्' इति । श्लेषा-
लंकारः उत्प्रेक्षालंकारवैलक्षण्यलंकारद्वयं । लक्षणं तु 'नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्णवर्ण्यो-
भयाश्रयः' इति । प्रकृते अवच्छेदपदच्छेपः । 'संभावना स्यादुत्प्रेक्षा बहुहेतुफलतात्मना'
इति प्रकृते वस्तुत्प्रेक्षा । श्लेषस्य उत्प्रेक्षानिरूपितांगत्वादेर्गांगिभावः संकरः ।
वसंततिलकाद्युक्तम् 'क्षेयं वसंततिलकं तमजा जगौ यः' इति लक्षणात् ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वं
अवलोकनक्रियाया विशेषणमिदं । अवलोक्य कथ्युक्तिरियं । अये कथं इति च
संप्रमयोत्पत्तिकमव्ययद्वयं, चोत्तकानां समुच्चय इति न्यायात् । 'अये कोपविपा-
दयोः । कथं प्रश्ने प्रकारार्थे संप्रमे संमयेऽपि च' इत्यनेकार्थः । यावत्किञ्चि-
द्वर्णयामि तावदागत एवेति संप्रमः । अधिकृत इत्यत्र लघिपूर्वकाद्वहेः 'गल्यार्थो-

(ततः प्रविशत्यासनस्थो गृहीतवस्त्रंतोत्तमवेधो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—(सदृपंमयलोक्य ।) सखे वसन्तक ।

विदूषकः—आणवेदु भवम् । (क)

राजा—

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः

सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताक्षेपोपसर्गाः प्रजाः ।

(फ) आज्ञापयतु भवान् ।

कर्मके'स्पादिना कर्तरे कः । प्रासादमित्यत्र 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया । तत्
तस्मात्कारणात्, यापदित्यवधारणे 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इति
कौशः । कार्यक्षेपं, राजावलीप्राप्तिहेतुभूतं यत्कार्यं तस्य योऽवशिष्टभागस्तं
चित्तयामि विचारयामि इत्येव भे निश्चितमित्यर्थः । क्षेप इत्यत्र भावे घञ् । दितनं
कोलाहले न संभवति अतो गृह्यमनमिति भावः । निष्कर्त इति । निष्पूर्वकारकमे-
'गैल्यर्थकर्मके'त्यनेन कर्तरि कः 'अनुनासिकस्थे'त्यनेनोपधारीर्षः । निष्कर्मणं अत्र जव-
निकोतगैमर्त । विष्कर्मक इति । विष्कर्मकलक्षणमुक्तं श्रीहृष्णकविना । 'वृत्तवर्ति-
प्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ॥ संक्षेपायैस्तु विष्कर्मो मध्यपाद्यप्रयोजितः ॥ शुद्धः
संकीर्णकथेति विष्कर्मो द्विविधो मतः ॥ एकद्विमध्यपाद्योक्तः शुद्धः स्यात्संस्कृतात्मकः'
इति । प्रकृते यौषधराक्षणरूपमध्यमपाद्येण प्रयोजितत्वात् शुद्धः । ततः प्रविपाति
इत्यादि कविवचनं । आसने तिष्ठतीति आसनस्थः 'सुपि स्थः' इत्यनेन कः । गृहीतः
वस्त्रंतोत्तमस्य वेधः लम्बाभरणरक्तवसनादिरूपः येन तयाभूतः । एतद्विशेषणं
विदूषकस्यापि । विदूषकलक्षणं 'नर्ममेदप्रयोगक्षो हासकृपायकस्य च ॥ नर्मवारी
रा वै नर्मसचिवश्च विदूषकः' । दर्पणेऽपि 'कुसुमवसंतामिधः कर्मवपुर्वैपभापायैः ॥
हासकरः कलहरतिः विदूषकः स्यात्सकर्मज्ञः' इति । 'विकृताभावचोवेपैर्हास्यकारी
मिदूषकः' इति सुधाकरे । राजा । सदृपमित्यादि कन्धुक्तिः । हर्षकारणं तु अभिम-
ञ्जोकार्येण स्पष्टीमविष्यति । अवलोकयेत्यस्य वस्त्रंतोत्तममित्यर्थिकं कर्म । सखे वसन्त-
केति 'वयस्खेत्तपश्च नाम्ना चाप्यो राजा विदूषकः' इत्युक्ताद्विदूषकं प्रति नाम्ना
संयुक्तिः । विदूषकः । 'विदूषकविटारीनां पाठ्यं ॥ प्राकृतं भवे'दिति वचनात् अस्य
प्राकृतं भाषणं । आज्ञापयतु भवान् इति लाया । राजा । राज्यमिति । निर्जिताः निःशे-
पेण जिताः अभिभूताः शत्रवो रिपवो यस्मिन् । निःसपत्नमित्यर्थः । एवंभूतं राज्यं अस्ती-
ति शेषः । समस्तः निखिलः भरः राज्यसर्वधिसकलव्यवस्थाया भर इत्यर्थः । योग्य-
सचिवे । योग्यः प्रवीणः स चासी सचिवः मंत्री 'योग्यः प्रवीणयोगार्होपायशक्तेषु
वाच्यवत्' इति मेदिनी । न्यस्तः स्थापितः । प्रजाः जनाः 'प्रजाः स्यात्संतती जने'
इति कौशः । सम्यक् प्रशस्तं तत्र तत्पालनं रक्षणं 'सम्यग्दृढप्रशंसयोः' इति मेदिनी ।
तेन लालिताः विलासिताः 'लड विलासे' दलयोल्लेख्येभिरुत्तमरणादलतीति स्वाम्या-

प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्नां धृति

कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥ ९ ॥

विदूषकः—(सद्वर्पम् ।) भो वयस्स, एवं गेदं । अहं उण जाणामि

ण भवदो ण कामदेवस्स मम जेव्व एकस्स बह्मणस्स अञ्जं भजणमह-
स्सवो जेण पिअवअस्सेण एव्वं मानीअदि । (विलोक्य ।) तां किं उण

द्वयः । अतः ललभतोर्गिजन्तारत्नमेणि फलप्रत्ययः । पुनः किंभूताः प्रजाः ।
प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रकर्षेण शमिताः नाशिताः अशेषाः समग्राः । शमित इत्यत्र गिज-
तारक्तः 'मितां हस्यः' इति हस्यः । 'विश्वमशेषं कृत्स्नं' इति कोशः । उपसर्गाः
उपलब्धा यासां ताः । 'उपसर्गः पुमान्गोपमेषोपलब्धयोरपि' इति मेदिनी । एतादृशाः
संतीति शेषः । प्रद्योतस्य मगधेश्वरस्य सुता वासवदत्ता अर्थात् मम पत्नीति
योग्यतया गम्यते । वसन्तस्य समयः कालः 'समयाः क्षपयाचारकालसिद्धांतसंविदः'
इति कोशः । एवं च राज्ञो विदूषकं प्रति उक्तेः समेस्यस्य प्रतिवाक्यं सर्वभाष-
मदीयस्त्वमित्यर्थः । फलितः । अर्थात् मन्त्रितकारी एवं मुहुर्दृष्ट्यर्थः । इति, पूर्वोक्त-
पक्षेऽनुनिरित्यर्थः । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इति कोशः । कामः मदनः
नाम्ना मदनमहोत्सव इति नाममात्रेणैव धृतिं तुष्टिं 'धृतिर्नैष्टौ क्रियां तुष्टौ' इति
मेदिनी । कामं पर्याप्तं 'कामं प्रकामं प्रयाप्तं' इति कोशः । उपैतु प्राप्नोतु ।
उपपूर्वकादिभिः प्राप्तकाले लोद । मदनस्य पूर्वोक्तोत्सवेन संतोषस्य प्राप्तकाल
इत्यर्थः । अयं महानुत्सवः मम पुनः भवतीति मन्ये । पुनःशब्दोऽत्र भेदे
'किंपुनर्माङ्गणाः पुण्या' इतिवत् । उत्सवदर्शनेन मदननिष्ठः संतोषो भवतु ।
महानुत्सवस्तु मनेति मित्रो निषय इत्यर्थः । 'पुनरप्रयमे भेदे' इति कोशः । अत्र
मन्ये इत्यस्य महानुत्सवोऽस्ति इति वाक्यार्थः कर्म । तेन 'पश्य मृगो धावती'त्या-
दिबत् - विशिष्टस्य प्रातिपदिकस्वाभावात् द्वितीयाभावः । मदनमहोत्सव इति
निजनाम्ना पूज्यमानत्वात् मदनः धृतिं संतोषं प्राप्नोतु । वस्तुतः पूर्वोक्तपक्षेऽनुग-
लोभशोकमयादिजनितापह्वानिवारणकारणीभूतचित्तशुक्तिविशेषरूपधृतेर्मैव विद्य-
मानत्वान्गमैवाऽयं महानुत्सव इति तात्पर्यं । अत्र शक्तितो धृतिः । तदुक्तं
'संतोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यप्रभोगकृत्' इति । अत्र समैव महानुत्सव इत्यस्य
समर्थनापेक्षत्वं तत्र पूर्वोक्तपक्षेऽनुगमिः समर्थनात्काव्यलिङ्गमर्थालङ्कारः । लक्षणमुक्तं ।
अत्र सचिवादिविहितयोगक्षेमलाभितारहितः । अत एव गीतादिकलाविष्टो भोग-
प्रवणश्च, शृङ्गारप्रधानत्वाच्च सुकुमारसत्त्वाचारी मृदुः । अतोऽत्र नेता प्रख्यातो
वीरललितः । लक्षणं ॥ 'निश्चितो वीरललितः कलासक्तः सुलैकभूः' इति ।
शादूलविकिडितं छंदः । लक्षणं प्राद्युक्तं ॥ ९ ॥ विदूषकः । सद्वर्पमिति ।
द्वयैकारणं तु उपरितनविदूषकवाक्येनैव स्पष्टीभविव्यति । भो वयस्य । एवं नेदं ।
अहं पुनर्जानामि न भवतो न कामदेवस्य भवैवैकस्य प्राक्षणावदुक्त्यायं मदनमहो-
त्सवो यस्य कृते प्रियवयसेनैवं मन्यते । चत्किं पुनरनेन । प्रेक्षस्व तावदेतस्य

इमिणा । पेक्ख दाव इमस्स मधुमत्तकामिणीजनसखंमाहगहिदसिङ्गक-
जलप्पहारणचन्तणाअरजणजणिदकोदूहलस्स समन्तदो सुवत्तमदल्लदाम-
चच्चरीसदमुहररत्थामुहसोहिणो पदण्णपटवासपुञ्जपिजरिज्जन्ददिसामु-
हस्स सिरिअं मअणमहस्सवस्स । (क)

(क) मो वयस्य, एवं नैदम् । अहं पुनर्जानामि न भवतो न कामदेवस्य
ममैवैकस्य ब्राह्मणस्यायं मदनमहोत्सवो येन प्रियवयसेनैवं मन्यते तर्हि
पुनरनेन । प्रेक्षस्व तावदेतस्य मधुमत्तकामिनीजनसखंमाहगृहीतशृङ्गकजलप्र-
हारमृत्युप्रागरजनजनितकौतूहलस्य समन्ततः सुवृत्तमर्दलोद्दामचर्चरीशब्दमुत्प-
रध्यामुत्पशोमिनः प्रकीर्णपटवासपुञ्जपिञ्जरीकृतदिशामुखस्य श्रियं मदनम-
होत्सवस्य ।

मधुमत्तकामिनीजनसखंमाहगृहीतशृङ्गकजलप्रहारमृत्युप्रागरजनजनितकौतूहलस्य सं-
मन्ततः सुवृत्तमर्दलोद्दामचर्चरीशब्दमुत्परध्यामुत्पशोमिनः प्रकीर्णपटवासपुञ्ज-
पिञ्जरीकृतदिशामुखस्य श्रियं मदनमहोत्सवस्य । इति छाया । मो वयस्येति ।
'वयस्य राजश्रिति वा भवेद्वाच्यो महोपतिः ॥ विदूषकेण' इति भरते । एवं
नैदमिति । इदं लङ्कुं एवं लट्प्रतिपादकं नैत्यर्थः । स्वाभिप्रायं प्रकटयति ।
अहं पुनरित्यादि । अप्रापि पुनःशब्दो भेदे एव, लट्प्रतिप्रायान्मदभिप्रायो भिन्न
इत्यर्थः । एकस्य मुख्यस्य 'एकोऽन्याथै प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' । सस्य सुट्परस्य
तु खानिमित्तत्वेनैव, अभवा एकस्य केवलस्य ब्राह्मणधासो बहुधा ब्राह्मणबहुः ।
कडारादिलाङ्गाङ्गणशब्दस्य पूर्वनिपातः । बहुशब्दो ब्रह्मचारिणां 'ब्रह्मचारी
बहुः समौ' इति त्रिकांशेपात् । तथापि सहस्रलक्षणया प्रकृते बहुशब्देन क्षुद्रो
पृथगे । क्षुद्रब्राह्मण इत्यर्थः । अनुकंपितः ब्राह्मणबहुः ब्राह्मणबहुकः ।
'अनुकंपाया' इति कन् । राज्ञः प्रीतिविषयत्वादेतस्याऽनुकंपाविषयत्वं । ब्राह्मणस्येति
पाठस्तु साधीयान् । यस्य कृते यस्य कारणात् । कृपातोः संपदादिलाङ्गावे क्तिप् ।
'कार्यं यशसेऽर्थकृते' इति श्लोकस्थटीकायां कार्यप्रकाशे स्पष्टमिदं । एवं एवं
मम सखा इत्यभिप्रायकवचनसमयस्त्वं चेत्तत्रोक्तप्रकारेण । मंथ्यते भाष्यते ।
मत्रि शुभपरिभाषणे इत्युक्तावपि अत्र केवलभाषणार्थो मंत्रपातुः । मन्यते इति
पाठः प्रेयान् । विलोक्य इति मदनमहोत्सवमिति शेषः । अनेन कस्योत्सव इति
विचारेण । किं, किं प्रयोजनमित्यर्थः । मन्यमानकिवानिस्मिता एतीया । प्रेक्षस्व,
मदनमहोत्सवस्य श्रियं प्रेक्षस्वत्यन्वयः । मदनमहोत्सवस्य त्रीणि विशेषणाणि ।
मधुमत्तोत्यादि । मधुना मयेन 'मधु मये पुष्पस्ते' इति कोशः । सतः क्षीयः यः
कामिनीनां कामोऽस्ति यासां तासां 'अत इनिठनौ' इति इतिः 'अभेभ्यो ङीप्'
इति ङीप् । जनः लोकः 'जनो लोके' इति मेदिनी । तस्य यः खर्यप्राहः, पुरुषाणां
हस्तग्रहणं धालिगनं वा 'ग्रहे प्राह' इत्यमरः । प्राह इत्यत्र निवृत्तप्रेषणाणिजं-

राजा—(सहर्षं समन्तादवलोक्य ।) अहो, परां कोटिमधिरोहति प्रमोदः पौराणाम् । तथा हि ।

कीर्णैः पिष्टातकौषैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगैरै-
३३. ह्येमाङ्कारमाभिर्भरनमितशिरःशेखरैः कैङ्करितैः ।

तादृहेर्भावे 'एरजि'ति अच् । जनस्येत्यत्र कर्तरि पठ्यौ । मधुमत्तत्वेन लज्जाभावात् कामिनीजनकर्तृकस्वयंप्रवृत्तमिति यावत् । तेन हेतुना अर्थादसुलभस्वयंप्रवृत्त-जनितानन्दातिरेकेण गृहीतानि यानि शृङ्गाण्येव शृङ्गाकाणि, क्रीडाजलयंत्राणि 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिरसि चिह्ने क्रीडांपुयंत्रके' इति मेदिनी । तत्संबन्धिनो ये जलस्य प्रहाराः ताडनानि तैर्हस्तभिः नृत्यंतः ये नागराः नगरसंबन्धिनः तैर्जनितं उत्पादितं कौतूहलं यस्मिन् तस्य । पुनः कथंभूतस्य । समंततः परितः घटतं घटुक्तं येषां ते घटताः 'घृतोऽधीतेऽप्यतीतेऽतिवर्तुलेऽपि' इति मेदिनी । तथाभूता ये मर्दलाः मृदङ्गसदृशावपिखेपाः (तबला इति भाषायां) तेषां उद्गमायाः बन्धरहितायाः यथेष्टं प्रवर्तिताया इति यावत् 'उद्गारां बन्धरहितै' इति मेदिनी । चर्चर्चाश्च गीतविशेषस्य च 'चर्चरी गीतभेदे च' इति कोशांतरं । यः शब्दः घनिः 'शब्दे निनादनिनदन्ननिध्वानरवस्वनाः' इति कोशः । तेन मुखरं अनर्गलमुखं शब्दायमानमिति यावत् 'दुर्मुखे मुखरापद्मुखौ' इति कोशः । 'खमुलकुंजेभ्य' इति रप्रत्ययः । यत् रभ्यायाः ग्रामाभ्यंतरमार्गस्य 'वद्महतीति' यत् । मुखं तेन पुनः पुनः अतिशयेन वा शोभते इति तस्य । 'पटुलमाभीक्ष्ये' इति गिनिः । पुनः कथंभूतस्य । प्रकीर्णैः विक्रिप्तः कृ विक्रमे कर्मणि क्तः । यः पटवासः पिष्टातः (घुका इति भाषायां) 'पिष्टातः पटवासकः' तस्य पुंजैः सगूहैः विजरीकृतानि पीतीकृतानि 'विजरीऽध्यांतरे पीते' 'अभूततद्भावे' चिबः, कुगतीति समासः दिशां मुखानि आन-नानि यस्मिन् एतादृशस्य मदनस्य कामदेवस्य महोत्सवस्य महतः उत्साहस्य 'सम्म-हृदिति' समासः, आगमहृदित्वात्वं । श्रियं शोभा । अस्मिन्नुत्सवे मदनमूर्तेः पूजाः जलक्रीडा वनक्रीडा नृत्यगीतवाद्यप्रचुराः माल्यादिधारणानि क्रियन्ते इति । अत्र वर्णसाम्यादनुप्रासः शब्दालङ्कारः । लक्षणं सूक्तं । राजा । अत्र सहर्षमित्यादि अवलोक्येल्यंता अभिनयबोधिका कवेरुक्तिः । उत्सवपराकाष्ठादर्शनेन च राज्ञो हर्षः नृदेवाद् बाहो इत्यादि । अहो इति आश्चर्यं 'अहो ही च विसये' इत्यमरः । परा श्रेष्ठो कोटिं अत्युत्कर्षं 'अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो' इत्यमरः । अधिरोहति प्राप्नोति । प्रमोदः संमदः 'प्रमोदप्रमोदसंमदाः' इत्यमरः । पौराणां पुरे मवाः पौराः तेषां 'तत्र भव' इत्यण् तथा हि इति अव्ययं निदर्शनेऽर्थे । उच्चार्यप्रतिपादने इति यावत् । यथा गणर-त्नावलीविधृत्तौ दुर्गुणाद्भवति स्थाव्यो विशिष्टगुणवानपि ॥ तथाहि लघुनो गंधादु प्रात्सङ्गिर्न गृह्यते' इति । कीर्णैरिति । एषा कौशांभी, शातकुंभद्रवसन्धितजनेव । शतकुंभे पर्वतविशेषे भवं शातकुंभं शुवर्णं 'तपनीयं शातकुंभं' इत्यमरः । तस्य द्वो रसः 'द्रवः प्राद्रवणर्मणोः । रसेऽपि' इति मेदिनी । तेन सञ्चिता व्याप्ताः जनाः

एषा चेपामिलक्ष्यस्वविभवविजिताशेषविचेशकोशा

कौशाम्बी शातकुम्भद्रवस्वचित्तजनेवैकपीता विभाति ॥ १० ॥

अपि च ।

धारायन्नविमुक्तसंततपयःपूरुषते सर्वतः

सद्यः सान्द्रनिमर्दकर्मकृतक्रीडे क्षणं प्राङ्गणे ।

यस्यां सा । एकपीता, एकः प्रपानः पीतवर्णो यस्यां सा 'एकोऽन्यार्थं प्रपाने च' इत्यभिधानं । सर्वपीतेति यावत् । विभाति विशेषेण शोभते । शातकुम्भद्रवस्वचित्तलभा-
नप्रतिपादकहेतुताह—कीर्णैरित्यादिना । कीर्णः विक्षिप्तैः कुङ्कुमक्षोदगौरैः कुङ्कुमस्य
धुसृणस्य 'कुङ्कुमं पीतकावेरं धुसृणं' इति हारावली । क्षोदः चूर्णं 'चूर्णे क्षोद' इति
कोशः । तेन गौरैः अरुणैः 'गौरोऽरुणे' इत्यमरः । अत एव कृतदिवसमुखैः दिवसस्य
मुखं आरभः प्रत्यूषः 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं' इत्यमरः । कृतं संपादितं दिवसमुखं यैः ।
प्रत्यूषो हि संध्या अरुणो भवति तद्गतसर्वदा अरुणवर्णपिष्टातकव्याप्त्या दिवसमुख-
स्वमिति भावः । एतादृशैः पिष्टातकीयैः पिष्टातकानां पट्टवासानां ओषैः समूहैः पुञ्जि-
रिति यावत् । 'स्वोमौषनिकरमाते'त्यमरः 'हेतौ' इति हेत्वर्थे तृतीया । एवमप्येऽपि
क्षेयं । हेमालङ्कारभाभिः । हेतुः सुवर्णस्य ये अलङ्काराः कटकादयः तेषां भागि-
वीतिभिः । भरतमितथिरःशेखरैः । भरेण भारेण प्रयोजककक्षां अर्थात् पुष्पा-
णामिति लभ्यते । नमितानि नम्रीकृतानि 'नम्रधातोर्निजंतात् कर्मणि' चः "नितां
हस्तः" इति हस्तत्वं "निष्ठायां सेटीति"गिलोपः । तानि च तानि शिरांसि च तेषां
शेखरैः आपीडैः 'शिखास्वापीडशेखरा'वित्यमरः । एतादृशैः केंकिरातैः किंकिरातानां
अशोकानां विकाराः तैः 'तस्य विकारः' इति विकारार्थेऽण्ये सब योग्यतया पुष्परूप-
विकारे एव । एतेन स्त्रीणां अशोकपुष्पमात्यभारभारित्वमुक्तं । कर्धभूता कीशांभी,
वेशेन तस्मालोचितवस्त्रालङ्कारादिधारणेन अर्थात् नगरीस्वर्णोपुंसानामित्यर्थः । अस्ति-
लक्ष्यः शास्त्रं शक्यः यः स्वस्य विभवः धनं 'अर्थरेविभवा अपि' इति कोशः ।
तेन विजितः पराभवितः अशेषः संपूर्णः वित्तस्य राजराजस्य 'राजराजो
धनाधिपः' इति कोशः । कोशः अर्थोचः यथा । 'कोशोऽस्त्री कुल्ले खड्गपिधानेयौघ
दिव्ययोः' इति कोशः । अत्र नगरीसमूहेः वर्णनात् उदात्तालंकारः तदुक्तं 'उदात्तसमूहे
श्चरितं' इति । पिष्टातीपादिव्यापनेन शातकुम्भद्रवस्वचित्तत्वोत्प्रेक्षणादेत्प्रेक्षा । सा
च इवशब्दवाच्या । तदुक्तं 'मन्ये शंके भुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ॥ उत्प्रेक्षा
व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः' इति । सगंधरावृत्तं लक्षणं तूक्तं ॥ १० ॥
अपि चेति । अन्यदपीत्यर्थः । अपिः समुच्चये 'गर्ह्यसमुच्चयप्रत्ययशंकासंभावनास्वपि'
इत्यमरः । धारेत्यादि । सर्वतः विष्वक् 'सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । जनेन अर्था-
न्नागरेण क्षणं अल्पकालं 'कालाप्वनोरलंतसंयोगे' इति द्वितीया । धाराणां यंत्राणि
पूर्वोक्ताणि शृङ्गकाणि तैः करणैः विमुक्तः उद्दिशतः अत एव संततः निरंतरः यः
पयःपूरः जलप्रवाहः । जलप्रवाहे नि अतिरिक्त्य एव धारास्वरूपेण एतन्नीति

उद्दामप्रमदाकपोलनिपतस्सिन्दूरारागरूपैः

सैन्दूरीक्रियते जनेन चरणन्यासैः पुरः कुट्टिमम् ॥ ११ ॥

विदूषकः—(विलोक्य ।) एवं पि सुविदग्धजनजलभरितशृङ्गकजलप्रहारमुक्तसीत्कारमनीह्वरं
जलप्पहारमुक्तसीत्कारमनोह्वरं वारविलासिणीजनविलसितं आलोप्य
पिबवयसो । (क)

(क) एतदपि सुविदग्धजनजलभरितशृङ्गकजलप्रहारमुक्तसीत्कारमनीह्वरं
वारविलासिनीजनविलसितमालोकयतु प्रियवयसः ।

सुप्रसिद्धं । तेन लुप्ते प्रलुप्ते आर्द्रे इति यावत् । पूरुषे इति पाठे पूरेण लुप्ते व्याप्ते,
सद्यः तत्क्षणे पूर्वलुप्तिक्षणे इत्यर्थः । 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इति कोशः । सांद्रो
निविडो यो विमर्दः पूर्वोक्तकुङ्कुमक्षोदादिमर्दनं तेन यः कर्दभः तस्मिन् कृता-
नीडा यस्मिन् तत् । एतारश्चो भ्रोगणे प्रकृष्टे गंगणे 'गंगणं चत्तराजिरे' इत्यमरः ।
उद्दामा अप्रतिबद्धानां यथेच्छं कीडंतीनामित्यर्थः । कपोलेभ्यः गंडेभ्यः निपतन्
गलन् 'मुप्सुपे'ति समासः । सिंदूरस्य यो रागः रक्तिमा 'रागस्तु गात्सयै लोहिता-
दिषु' इति मेदिनी । तेन अरुणा; अव्यक्तरागाः 'अव्यक्तरागस्त्वङ्गः' इति कोशः ।
तैः चरणन्यासैः । चरणानां न्यासाः विलेपाः तैः पुरः अग्रे प्राप्तादामभागे इति
यावत् । कुट्टिमं बद्धभूषिः (पापदीति भाषायां) अनेन लोकेन सैन्दूरीक्रियते ।
सिंदूरेण व्याप्ता सैन्दूरी शेषेयं अण् । सिंदूरमयं क्रियते इत्यर्थः । 'अभूततद्भावे'
इत्यादिना चिवः । अत्र सैन्दूरीकरणस्य समर्थनापेक्षत्वात्तस्य च उद्दामप्रमदेत्यादिना
समर्थनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । लक्षणं तूक्तं । वर्णसाम्यादनुप्रासः शब्दालङ्कारश्च ।
शार्दूलविक्रीडितं छंदः ॥ ११ ॥ **विदूषकः** । विलोकयैत्यस्य आहेति शेषः ।
तेन कलाप्रसंगोपपत्तिः । एवं एवंविधेऽभ्यस्यलेऽप्युक्तं । कव्युक्तिरियं । एतदपि
सुविदग्धजनजलभरितशृङ्गकजलप्रहारमुक्तसीत्कारमनोह्वरं वारविलासिनीजनविल-
सितमालोकयतु प्रियवयसः । इति च्छाया । सुविदग्धेत्यादि । **सुविदग्धाः**
सुतरां विद्वांसः क्रीडाविषये इत्यार्थिकं 'छेको विदग्ध' इत्यभिधानं । ये जनाः
तेषां कर्तॄणां ये जलभरितशृङ्गकजलप्रहाराः । जलेन भरिताः, भरणं भरः
'कृदोरप्' स संजातः एषां 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इति इतच् ।
जलपूर्णा इत्यर्थः । एतारश्चो ये शृङ्गकाः तैः करणैः ये जलप्रहाराः जलताडनानि
तैः हेतुभिः मुक्ताः उत्पन्नाः ये सीत्काराः सीत् इति शब्दाः भयभीटादिभ्यो
मुक्ताद्यो ध्वनिर्निगच्छति तस्य सीदित्यनुकरणं तस्य ये काराः उचरणानि 'कर्मण्या-
क्रोशे कृजः खमुन्' इत्यत्रेव करोतिस्त्वारणार्थः । भावे घन् । तैर्मनोह्वरं मनोह्वं ।
विलसति कीडंति तच्छीलाः विलासिन्यः 'मुप्यजातावि'ति णिनिः । वारस्य समूहस्य
'वारसंघातसंघयाः' इत्यमरः । विलासिन्यः गणिकाः । सर्वसाद्यान्या इत्यर्थः, तासां यो
जनः तस्य विलसितं कीडनं आलोकयतु परंतु प्रार्थनायां लोड । प्रियधात्री वयस्यध

राजा—(विलोक्य ।) वयस्य, सम्यग्दृष्टं भवता । कुतः ।

अस्मिन्प्रकीर्णपटवासकृतान्धकारे

दृष्टो मनाब्जाणिविभूषणरश्मिजालैः ।

पातालमुद्यतफणाकृतिश्चन्द्रकोऽयं

मामद्य संस्मरयतीव भुजङ्गलोकः ॥ १२ ॥

विदूषकः—(विलोक्य ।) मो वयस्स; पेक्ख पेक्ख । एसा कल्लु

प्रियवयस्यः । जलताडनं जन्मस्यैव कारकायिकादिशृङ्गारभावाः कामिजनचित्ताऽऽकर्षण-
समर्थाः, लामपि विलासचतुरस्तरिदं पश्येति प्रियवयस्येत्यनेन स्फुटितं । इदानीं अस्य
मदनमहोत्सयस्य होलिकोत्सवे एव किञ्चिदंशेन अंतर्भाव इति भाति ।
तत्र हि एतादृशो वारस्त्रीविलासो बहुषु देशेषु प्रायेण दृश्यते । राजा । विलोक्येति,
कलाप्रत्ययोपपत्तिः पूर्ववत् ज्ञेया । सम्यग्दृष्टं भवता, भवतेत्यत्र कर्तरि षष्ठी न भवति
'न लोकाब्जायेति' निषेधात् किंतु 'कर्तृकरणे' इति कर्तरि तृतीया । कुतः इति सम्यग्दर्शनं
कथमिति प्रश्नः । तदेवोत्तरावेन प्रतिपादयति—अस्मिन्नित्यादि । अस्मिन्मदन-
महोत्सवे प्रकीर्णः सर्वत्र विक्षिप्तः पटवासः पिटातः । पटं वासयतीति तथा । एवं
व्युत्पत्तिः व्याख्यास्तुधायां । वास उपसेवायामिति सुरादेः कर्मण्यण् । उपसर्गो-
र्थोऽत्र सुगंधोत्पादनं, पातनामनेकार्थत्वादिति तदाक्षयो भाति । तेन कृतः च व्यापौ
अंधकारश्च तस्मिन् । घूलिपटलेनेव अतिप्रभूतविक्षिप्तपिटातपटलेन सूर्यकिरणव्यव-
धानात् अंधकारोऽन वर्णितः । एतेन 'परां कोटिमगिरोहति प्रमोदः पीराणां' इति
चतुर्जं तरसमर्थितं भवति । मणीनां रत्नानां विभूषणानि शलंकाराः तेषां रश्मिजालैः
किरणसमूहैः 'किरणप्रग्रही रश्मी' 'जालं समूहः' इत्युभयत्राप्यमरः । मनाब्ज ईषत्
'किञ्चिदप्यमनागल्पे' इति कोशः । दृष्टः अवलोकितः, उद्यतफणाकृतिः शृंगकः
उद्यता ऊर्ध्वाकृताः फणा इव आकृतिः आकारो येषां ते 'आकाराविनिताकृती' ।
तथा भूताः शृंगका येन । अयं सचिकृष्टः 'इदमस्तु संनिकृष्टं' । भुजंगलोकः भुजेन
कौटिल्येन गच्छंतीति भुजंगाः पिटाः । भुजो कौटिल्ये वनं कविधानमिति भावे कः
'गणेः सुप्ति' 'खच्च डिङ्गा' आभ्यां खचि ङिरवे च ङिलोपः । तेषां लोकः जनः
'भुजंगोऽहौ च पित्रे च' इति मेदिनी । सर्पपक्षे । फणाकृतयः फणानामाकाराः
शृंगका इव फणाकृतिशृंगकाः । व्याघ्रादेराकृतिरप्यस्यात् 'व्याघ्रितं व्याघ्रादिभिः'-
रिति समासः । उद्यता ऊर्ध्वाकृताः फणाकृतिशृंगका येन । भुजंगलोकः सर्पलोकः ।
मां पातालं अधोभुवनं 'अधोभुवनपातालं' इति कोशः । संस्मरयतीव, अमिह-
मयतीव । स्मृ आध्याने इति घटादौ पाठान् भित्त्वेव 'भितां हस्यः' इति हस्यः ।
'गतिमुदीति' सूत्रेण स्मरणस्मृतिगणनार्थकस्मृतात्तोरण्यं तावदध्यायसादर्थ्यं कर्तुं न्यते
कर्मत्वम् । अधतमसरत्नकान्त्युजमितफणाशृंगकसाम्यात् पातालस्मरणं, तेन च स्मृति-
मदलंकारः । उक्तं च 'स्वात्स्म्यतिप्रातिसवेहैस्वर्दकालं कृतित्रयं' इति । शेषालंकारोऽ-
प्यत्र । लक्षणमुक्तं । वसंततिलकाकृतं । लक्षणमभिहितं ॥ १२ ॥ विदूषकः । भो
राजा. ३

मञ्जुनिजा मञ्जवसविसण्डुलं वसन्तामिणञ्च नचन्ती चूदलदिआए
सह इदो जेव्व आअच्छदि चि अवलोएदु पिअवअस्सो । (क)

(तत प्रविशतो मदनलीला नाटयन्त्यौ द्विपदीखण्डं गायन्त्यौ चेत्तौ ।)

मदनिका—(गायति ।)

कुसुमाउहपिअदूअओ मउलीकिवबहुचूदओ ।

सिदिलिअमाणग्गहणओ वाअदि दाहिणपयणओ ॥ १३ ॥ (ख)

(क) सो वयस्य, प्रेक्षस्य प्रेक्षस्य । एषा खलु मदनिका मदनवशविसण्डुलं वसन्तामिनयं नृत्यन्ती चूतलतिकया सहेतएवागच्छतीत्यवलोकयतु प्रियवयस्यः ।

(ख) कुसुमायुधप्रियदूतको मुकुलीकृतबहुचूतकः ।

शिथिलितमानमहणको वाति दक्षिणपवनकः ॥ १३ ॥

वयस्य प्रेक्षस्य प्रेक्षस्य । एषा खलु मदनिका मदनवशविसण्डुलं वसन्तामिनयं नृत्यन्ती चूतलतिकया सहेतएवागच्छतीत्यवलोकयतु प्रियवयस्यः । इति च्छाया । प्रेक्षस्य प्रेक्षस्य इति सधने द्विरुक्तिं सा च न्यायसिद्धा । यथा सर्वं सर्वं, दुष्यस्य दुष्यस्य इति । मदनिका एतन्नामिका चेटी मदनस्य कामस्य वशेन आयत्तारवेन, कामाधीनत्वेनेति यावत् । 'वशावस्थातुतायोपात्रीगवीकरणीषु च ॥ निश्चायते क्लीबमायत्तारवे चेच्छाप्रभुत्वयो' इति मेक्षिनी । विसण्डुलं व्याकुलं । मदनपरवशमित्येष पाठः शोभनः । मदनस्य परवशमयीन एतादृशं वसन्तस्य अमिनयं 'अमजकामिनयं समौ' मस्तिन्यथा स्नातया नृत्यन्ती गानविशेषं कुर्वती । मदनाधीनत्वेन वसन्तामिण्यप्रदर्शकगानविशेषं कुर्वतीत्यर्थः । चूतलतिकया एतन्नामिका चेत्तया सह 'सहयुगे प्रधाने' इति तृतीया । इतः । 'इतराभ्योपि दृश्यन्ते' इत्यनेन इदम् सन्दर्भात्तत्सम्बन्धं तात्तत्तिल । 'इदम् इदम्' इति इशादेशः । अत्रैवेत्यर्थः । आगच्छतीत्यवलोकयतु । अत्रापि पूर्ववदेव लोट् । मदनिकाकर्तृकाऽगमनं अवलोकने कर्म । मदनिका । गायति कै गे शब्दे इति धातुः । कुसुमायुधप्रियदूतको मुकुलीकृतबहुचूतकः शिथिलितमानमहणको वाति दक्षिणपवनकः । विकसितबहुलशोरुक उत्कण्ठितप्रियगेहक, प्रतिपालनासमर्थः स्वाम्यति युवतीसार्वकः । इति च्छाया । दक्षिणपवनकः पातीत्यन्वयः । दक्षिण दक्षिणदिगुद्भूत 'दक्षिणो दक्षिणोद्भूतधरलच्छदवर्तिषु इति मेदिनी । स पातौ पवनकः । अल्पेऽर्थे क । अनेन सुगंधमदत्तं सूचितं । कथं भूत । कुसुमायुधस्य मदनस्य प्रियधातौ इतकश्च इतकेत्यत्र अनुकंपायां कन् । प्रियशब्दवन्प्रत्ययान्त्या मदनप्रसादमाजनत्वं सूचितं । तेन च मदनस्य अतीवरादकारित्वं ध्वन्यते । मुकुलीति । अतिशयिता मुकुला एषु ते मुकुलिनः, वृक्षलिनः 'कुम्भलो मुकुलोऽक्षिया' इति कोचः । 'भूमनिदे' त्यादिना अतिशयेऽर्थे 'अत इति, उनी' इति इतिप्रत्ययः । अमुमुलिनोऽपि तादृशा इता इति अभूततद्भावे चि ।

विअसिअवउलासोअओ उत्कण्ठिअपिअमेलओ ।

पडिवालणअसमत्थओ तम्माइ जुवईसत्थओ ॥ १४ ॥ (क)

(क) विकसितवकुलाशोकक उत्कण्ठितप्रियमेलकः ।

प्रतिपालनासमर्थकस्त्राम्यति युवतीसार्थकः ॥ १४ ॥

एवौ चेति दीर्घः । कुगतीति समासः । शुक्लीकृता बहवः । चूता आम्नाः । येन
 दीपिकः कर् । दक्षिणवायुसंबन्धेन हि आम्नाणां कलिकोत्पत्तिरिति प्रतिज्ञं ।
 विचिलितं स्त्र्यं न्यूनीकृतमिति यावत् । मानस्य नायकविषये प्रणयान्निमानस्य
 ग्रहणं स्वीकरणं येन दीपिकः कर् । वसतर्ता दक्षिणदिगुद्गतवायौ मदनीशीपकत्वेन
 कामिन्य मानं लज्जंतीत्यर्थः । अनेन च उद्दीपनविभाववर्णनं, लक्षणं सूक्तं ॥ १३ ॥
 विकसितेत्स्यादि । विरुचिताः पुष्पिताः 'कुङ्कुमे विकसिते' वकुलाश्च अशोकाश्च
 येन सः । 'शेषाद्विभाषा' इति कर् । उक्तं सजाता येषां ते उत्कण्ठिताः 'तदस्य
 सजातं तारकादिभ्य इतच्' अनेन तारकादित्वादितच् । 'उत्कण्ठोऽकलिके समे' ।
 ते च ते प्रियाः नायका येषां मेलकः सगमयिता मिल सगमे कर्तरि ण्युल्ल, शेष-
 पट्टया समासः तुजकाभ्यामिति निषेधस्तु कर्तृपट्ट्या इति सिद्धान्तः । वसतसंबन्धिदक्षि-
 णानिल कामोद्दीपकः । अतस्त्रास्मिन्याति सति उत्कण्ठया पथिकाः पृष्ठे आवासीति
 तात्पर्यं । प्रतिपालने प्रतीक्षाया अपात्रोपेतनायकानामित्यर्थः । पालपातुरन
 प्रतीक्षाया । तथा च वेणीसहारे भीमसेनं प्रति सहदेवोक्तिः । 'अनोपविश्यायः
 पालयतु कृष्णागमनं' इति । असमर्थाः अनीश्वरा येन । सप्तमी विशेषणेति ज्ञापकात्
 व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । तादृशवायुस्पर्शेन विरहोत्कण्ठितस्त्रीणां प्राणधारणं
 दुःशर्कं भवतीति तात्पर्यं । अत एव युवतीसार्थकः । अर्थेन प्रयोजनेन प्रतिसमा-
 गमरूपेण सहिताः सार्थाः । 'तेन सहति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्ये'ति
 सहस्य सादेशः । तादृशी. करोतीति सार्थकः । सार्थशब्दात् 'तत्करोतीति' निजंतात्
 ण्युल्ल । युवतीनां तरुणीनां 'तरुणी युवति समे' इत्यमरः । सार्थक पतिसमागम-
 रूपप्रयोजनकारीति यावत् । अथवा युवती सार्थयतीति, युवतिशब्दे उपपदे
 सार्थशब्दप्रकृतिरुप्रातिपदिकनिजंतात् कर्मण्यण् । उपपदसमासः । स्वार्थे कथं ।
 उत्कण्ठितेति विशेषणोक्तार्थ एव अग्यंतरेणाऽत्र प्रतिपादितो वेदितव्यः । ताम्यति,
 तमधातुरतर्भाषितव्यर्थः । ग्लपयतीत्यर्थः । वसंते मलयानिलेन ग्लरनं विरहोत्पु-
 कानां भवतीति प्रतिज्ञः । अतस्त्रादृशकर्मणः प्रसिद्धेकर्मकत्वं । देवो वपेति इति
 यथा । उक्तं च 'प्रसिद्धेविविध्यात् कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति । यद्वा युवतीनां
 तरुणीनां सार्थं समूहः । 'सचसार्थो तु जतुमि.' इति कोशः । कप्रत्ययः स्वार्थे ।
 ताम्यति ग्लायति । तमु ग्लानौ श्यनि शमामशानामिति दीर्घः । पूर्वलोको-
 पतदक्षिणवायु ग्लानेहेत् । कर्मभूतो युवतिसमूहः । विकसिताः पुष्पिताः
 वकुला अशोकाश्च येन 'शेषाद्विभाषा' इति कर् । वकुलाशोकविकासे स्त्रीणां हेतुत्वं
 च गदिरार्गहूपपादताडनद्वारा । तथा हि कथिवर्णनसंप्रदाये- 'स्त्रीणां सर्वात्रियं'

अथवा

इह पदमं मधुमासो जणस्स हिअआहं कुणइ मिउलाइं ।

पच्चाविद्धइ कामो लब्धप्पसरेहिं कुसुमबाणेहिं ॥ १५ ॥ (क)

राजा—(निर्वर्ण्य ।) अहो मधुरोऽयमासां निर्भरः क्रीडारतः ।
तथाहि

(क) अथवा ।

इह प्रथमं मधुमासो जनस्य हृदयानि करोति मृदुलानि ।

पश्चाद्विध्यति कामो लब्धप्रसरेः कुसुमबाणैः ॥ १५ ॥

शुर्विकसति बहुलः सीधुर्गह्वरसेकापादापातादशोकस्त्रिलककुरवको वीक्षणालिग-
नाभ्यां ॥ मंदारो नर्मवाक्यात्पटुमधुरानाशंपको वक्त्रवाताकृतो गीताभमेवर्विकसति
य पुरोनतनात् कर्णिकारः' इति । पुनः कथंभूतः । प्रियाणां मेलकः संगमः 'मेलके
संगसंगमौ' इत्यमरः । प्रियसंगमे उत्कंठितः, उत्कंठितप्रियमेलकः । सप्तमीति योग-
विभागात् साधनं कृता बहुलमिति वा समासः । राजदंतादेराकृतिगणत्वात् 'राज-
दंताविपु पर' इत्यनेन परनिपातः । प्रतिपालने, प्रतीक्षणे अर्थात् प्रोषितमायकानां
असमर्थकः, अनीश्वरः सुप्नुवेति समासः स्वार्थे कः । एतादृशः ताम्यति ग्लायति ।
यद्वेत्त्याद्युक्तोऽर्थ एव श्रेयान् । पूर्वोक्तार्थस्तु क्लिष्टः । समासपुनरादानदोषप्र-
स्तब्ध ॥ १४ ॥ अथवा इह प्रथमं मधुमासो जनस्य हृदयानि कुरुते मृदुलानि ॥
पश्चाद्विध्यति कामो लब्धप्रसरेः कुसुमबाणैः । इति च्छाया । अथवेति । प्रकारा-
ंतरद्योतकमिदं प्रकारांतरेण वर्णयामीति यावत् । इहेत्यादि । इह अस्मिन्वसंतर्तां ।
मधुमासो मासश्च वैप्रमास इत्यर्थः । 'स्वार्थे चैत्रिको मधुः' इति कोशः । प्रथमं
आदी । क्रियानिशेषणमिदं 'प्रथमखिपु वेदादौ' इति मेदिनी । जनस्य लोकस्य हृद-
यानि अंतःकरणानि मृदुलानि कोमलानि 'कोमलं मृदुलं मृदु' इति कोशः । पक्षंता-
विर्भावै तच्छोभावीक्षणेन कामधरमेदादौणि गच्छन्ति इति तात्पर्यं । पश्चात् हृदय-
मादेवकरणानंतरं कामः मदनः । लब्धप्रसरेत्तैवः प्रसरः शेषित्वात् प्रवेशाव-
काशो येषां तादृशैः कुसुमबाणैः, कुसुमान्येन बाणास्तैर्विध्यति अर्थात्तानि पूर्वोक्तहृ-
दयानि, यथा लोके दूतेन सहकारिणा समीपमृगपावनाद्यानुकूल्ये कृते सति पश्चा-
द्राजा तान् मृगान् विध्यति सद्गत् मधुना दूतेन सकलहृदयमादेवरूपतदाये कृते
मदनो निजबाणैः तानि विध्यति रागोदीपनेन व्याकुलयतीति तात्पर्यं । अत्र बहुव-
चनेन बाणानां बहुत्वं गम्यते । ते च 'अरविदमशोकं च चूर्त्तं च नवमलिचा ॥ नीलो-
त्पलं च पंचैते पंचमाणस्य सायकाः' इति । अत्र कुसुमबाणैरिति रूपकं । तदुक्तं
'विषमभेदताद्रूप्यरंजनं विषयस्य यत्' इति । तथेह प्रथममित्यादि प्रकृतकाम-
वृत्तांतवर्णनेनाऽप्रकृतराजसृष्टयारुतांतस्य वर्णनफूर्त्ता समासोक्त्यलंकारसांगं ।
सशणं प्रागुक्तं ॥ १५ ॥ राजा निर्वर्ण्य, निरीक्ष्य सुसमाबल्येकनं कृत्वेति फलितं ।
अहो इति आश्चर्यं, आयां स्त्रीणां पुरो दृश्यमानः मधुरः प्रियः 'स्वादुप्रियौ ॥ मधुरी'

सस्तः स्रग्दामशोभां त्यजति विरचितामाकुलः केशपाशः

क्षीवाया नूपुरो च द्विगुणतरमिमौ क्रन्दतः पादलभौ ।

व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽप्यमस्याः

क्रीडन्त्याः पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यमद्धानपेक्षम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—भो वयस्य, अहं वि एदाणं बहूपरिजणानं मज्झे
णचन्तो मअणमहस्सवं माणहस्सं । (क)

(क) भो वयस्य, अहमप्येतासां वधूपरिजनानां मध्ये नृत्यन् मदनमहो-
त्सवं मानयिष्यामि ।

इत्यमरः । क्रीडाया रसः 'गुणे रागे द्वे रसः' इति कोशः । निर्भरः अतिमात्रः ।
तथाहीति । एतद्यात्मानं पूजयिष्येति ॥ सस्त इति । क्षीवायाः मत्तायाः वसंतोरसव-
काळे मधुसेवनात् कामाविर्भावापेति भावः । 'मते शौंदोत्कटक्षीपाः' इति कोशः ।
'अनुपसर्गास्कुलक्षीयकृशोद्ग्रापाः' इति निपातनात्साधुः । आकुलः व्यस्तः उद्दामक्री-
डावशाच्छिथिलीभूत इति यावत् 'व्यस्ते त्वमगुणाकुली' इत्यमरः । अत एव सस्तः अथः
पतितः 'सस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं' केशपाशः केशानां पाशः समूहः 'पाशः कचार्थे संपार्थः'
इति त्रिकांशोपः । केशपाशः धम्मिहः विशेषेण रचितां कृतां स्रग्दामशोभां । दामेव
स्रग् दामेन विचित्ररचनारचितेत्यर्थः । 'माल्यं मालास्रजौ' इति कोशः । तस्याः
या शोभा कानिः तां त्यजति । तथा इमौ पुरो दृश्यमानो पादयोर्लभौ संबद्धौ नूपुरौ
पादभूषणविशेषौ (पैत्रज इति भाषायां) 'मंजीरो नूपुरो द्विगुणं' इति कोशः । द्विगु-
णतरं द्वौ गुणौ आवृत्तौ यस्य 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सुद्व द्वित्रये । स्वागशौर्मादि-
सत्ताविचंभायाद्यतिरन्तु' इति मेदिनी । अतिक्षयेन द्विगुणं द्विगुणतरं, स्वाभावि-
कगत्यापन्नमपेक्षया प्रमत्तस्तरपादन्यासात् प्रभूततरमित्यर्थः । क्रन्दनक्रियामा
विशेषणमिदं । क्रन्दतः शिजाते, यद्यपि क्रन्दधातोः शिजनमर्थो नास्ति, कवि आह्वा-
ने रोदने चेत्युक्तत्वात् तथापि योग्यतया धातूतापनेकार्थत्वाच्छिजनमन्वार्थः ।
तथा क्रीडन्त्याः खेलन्त्याः अस्याः पुरोवर्तिन्याः तरुण्याः कम्पानुबंधात् कम्पस्य अनु-
बंधः बंधनं संबन्ध इत्यर्थः । 'अनुबंधस्तु संबन्धे स्यात्' इति मेदिनी । क्रीडावशेन इत-
स्तौऽंगचलनात्कंपसंभवः । कम्पानुबंधात् व्यस्तः आकुलः अर्थः हारः मुक्तावली
'हारो मुक्तावली' इत्यमरः । पीडयेव कम्पजन्यनिजाकुललपीडयेवेत्यर्थः । श्रेष्ठानां स्वस्था-
नमंशे हि दुःखं प्रसिद्धं । हेत्यर्थे तृतीया । स्तनयोर्यौ भरः तेन विशेषेण नमन्
प्रहो यो मध्यः अवलम्बं कटिप्रदेश इति यावत् । 'मध्यमं चावलम्बं च' मध्येति
कोशः । तस्य मंगो नाशः तस्य अनपेक्षा अनवधानं यस्मिन् । हननक्रियाविशेष-
णमिदं, उरः वक्षःस्थलं अनवरतं संततं हन्ति ताव्यति । हन धातोर्योग्यतया ताड-
नमर्थः । तुमुमि हन्ति इतिवत् । अत्र अंगचलनेन हारकर्तृकोरस्ताडनस्य पीडाहेतु-
त्वेनोत्प्रेक्षणात् हेतुप्रेक्षात्कारः । स्रग्दामश्रुतं ॥ १६ ॥ विदूषकः । भो वयस्य,

राजा—(सस्मितं ।) वयस्य एवं क्रियताम् ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि (उर्याय चेत्योर्मध्ये वृत्तति ।) भोदि मअणिए गोदि चूदलदिए मं पि एद चच्चरिअ सिकसानेध । (क)

उमे—भो वजस्स हतास ण हु एसा चच्चरी द्विपदीखण्डं वसु एद । (ख)

विदूषकः—(सदर्थं ।) किं एदिणा खण्डेण मोअआ करिअन्ति । (ग)

मदनिका—(विहस्य ।) णहि णहि । पट्टीअदि वसु एद । (घ)

विदूषकः—(प्रतिपादम् ।) जइ पट्टीणदि ता अलं एदिणा । वर पिअवअस्सस्स जेअ सदास गगिस्सम् । (गगुमिच्छति ।) (ङ)

उमे—एहि कीलम्ह वसन्तअ कहिं गच्छसि । (इति बहुविध वस्त्रं न्यक्तमाकपत विदूषकश्च बलाद्गच्छति ।) (च)

(क) यद्भवानाज्ञापयति, भवति मदनिके भवति चूतलतिके । मामप्ये तच्चर्चरिक शिक्षयतम् ।

(ख) भो वयस्य हतास न खलु एसा चर्चरी द्विपदीखण्डं खलु एतत् ।

(ग) किमेतेन खण्डेन भोदका क्रियते ।

(घ) नहि नहि पठ्यते खल्वेतत् ।

(ङ) यदि पठ्यते तदलमेतेन । वरं प्रियवयस्यस्येव सकाशं गमिष्यामि ।

(च) एहि कीदृशं वसन्तकं कुत्र गच्छसि ।

अहमप्येतेषां वधूपरिजनानां मध्ये नृत्वं-मदनमहोत्सवं मानयिष्यामि इति च्छाया । यथ्वं क्रिय एतादृशं ये परिजना परितः समततं विद्यमाना ये जनाः सेवकाः तेषां, परिचारिकाणां । मानयिष्यामि, सत्करिष्यामि । मानं पूजायामित्यस्यात् लृङ् । मानेर्जिज्ञासायामेव सन् । पूजार्थं ॥ स्वार्थे निजेवेति स्पष्टं सिद्धांतफोमुद्यां । अत्र मदनमहोत्सवस्य सत्कारो नाम तदनुकूल्येपादिधारणपूर्वकं कीडादिकरणमेव । राजा । सस्मितमिति । स्मितकारणं तु विदूषकलक्षणात्वेन प्राप्तमेतस्य विचित्रवेषभाषास्मिन्नुत्सवे सफलं भविष्यति । अत एव तद्दिदृक्षयाऽऽह-वयस्येत्यादि । विदूषकः । यद्भवानाज्ञापयति । भवति मदनिके, भवति चूतलतिके, मामप्येतच्चर्चरिक शिक्षापनय इति च्छाया । राजकर्तृणां कामचारानुशास्त्रस्याऽभीष्टे-त्याह-यद्भवानित्यादि । चर्चरिकं गीतमेव । उमे । भो हतास, नैषा भवति चर्चरी द्विपदी खड्गं खलु एतत् इति च्छाया । हताशेति पिपुनं, दुर्जनेति यावत् । विदूषकं प्रति संयुधि । 'हताशो निर्दये चाशारहिते पिपुनेऽपि च' इति मेदिनी । नैषा भवति चर्चरी, अथ भवदुष्को यानविशेषो मेत्यर्थः ।

विदूषकः—(राजानमुपसृत्य ।) वयस्स णच्चिदोहि । णहि णहि ।
किलिअ पलाइदोहि । (क)

राजा—साधु कृतम् ।

चूत०—हजे मअणिए चिरं वसु अहोहि कीलिदम् । (ख)

ता एहि निषेदेअ दाय भट्टिणीए संदेसं महाराजस्स । (ग)

मदनिका—एहि त्वरह । (घ)

(क) वयस्स नर्तितोऽसि । नहि नहि, क्रीडित्वा पलायितोऽसि ।

(ख) हजे मदनिके चिरं खल्यावाम्यां क्रीडितम् ।

(ग) तदेहि निषेदयापस्तानत् भर्त्र्याः संदेशं महाराजस्य ।

(घ) एहि त्वरायः ।

द्विपरीखंडं खल्वेतत् किंतु, स्वरसंमतगानविशेषादभ्योऽयं गानविशेषः ।
विदूषकः । किमेतेन संदेन मोदकाः कियंते इति प्छाया । राहपेमिति हर्षका-
रणं तु इदं मोदककरणसाधनमिति संभावना, तदेवाह—किमेतेनेत्यादिना । मोदको
नारिकेलान्तर्गतसहस्रभिन्नशर्करापूर्णपिष्टरूपकान्वितविशेषः । अत एव शर्कराविशेष-
वाचकखंडशब्दध्वनेन विदूषकस्य मोदककरणप्रसङ्गः । मदनिका । नहि नहि
पठ्यते खल्वेतत् इति प्छाया । विदुस्येति । सर्वमपि वाक्यमेतस्य भोजनपरमिति
विस्मयेन हासः । नहि नहि इति द्विरुक्त्या सर्वथा निषेधो गम्यते । विदूषकः ।
यदि पठ्यते तदलमेतेन वरं प्रियवयस्यस्यैव सकाशं गतिर्यासि इति प्छाया । सविपाद-
मिति । स्थाननिमतानि प्रायश्रवणाद्विपादः । एतेन द्विपरीखंडेव । अलं निषेधे
‘अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं’ इति कोशः । उपयोगो नास्तीत्यर्थः । पूर्व-
पत् गम्यमानक्रियालालुचीया । वरमिति राजनिकटगमनस्य विशेषणं । अत्र स्थित्य-
पेक्षया राजनिकटगमनमेव श्रेष्ठमिति यावत् । दिनाहुते वरः धेठे त्रिध्विति कोशः ।
उमे । एहि क्रीडामः । वसंतक, कुत्र गच्छसि इति प्छाया । बहुविधमिति । बहुयः
विधाः प्रकारा यस्य ‘विधा विधौ प्रकारे च’ इत्यमरः । आकर्षणक्रियाया विशेषणं ।
विदू० । वयस्य नर्तितोऽसि नहि नहि क्रीडित्वा पलायितोऽसि । नर्तितोऽसि
इति । नृतधातोर्णिजन्तारकमेणि चः । नर्तितं इत्यनेन पुस्तिकावत् इतरेण नर्तनं प्राप्तं ।
तथा च दासीवर्तुलं खनर्तनं श्रौलावहमिलमिप्रेत्याह—नहि नहीति । पलायित इति ।
वयस्यांतिकं क्षीप्रप्राप्त्यर्थं पलायनं । चूतलतिका । हंजे मदनिके चिरं खल्यावाम्यां
क्रीडितं, तदेहि निषेदयापस्तानत् भर्त्र्याः संदेशं महाराजस्य । हंजे इति । चेटी
प्रत्याह्वाने हंजे इति नाट्यभाषायां प्रयुज्यते । ‘सगाहकेति प्रेध्या च हंजे’ इति
वृशरूपके । चिरं खल्विति । अत्र खल्विति वाक्यालंकारे ‘निषेधवाक्यालंकार-
जिज्ञासानुनये खल्व’ इत्यमरः । महाराजस्येति ‘पृथी शेपे’ इति संबंधसामान्ये पृथी ।

उभे—(वपस्व ।) जेदु जेदु भट्टा । भट्टा देवी आणवेदि । (स्व
घोंके लज्जा नाटयन्ती) णहि णहि विण्णवेदि । (क)

राजा—(सहर्षं विहस्य सादरम्) नन्वाज्ञापयतीत्येव रमणीयं । विशेष-
पतोय मदनमहोत्सवे । तत्कथय किमाज्ञापयति देवी ।

विदूषकः—आ. दासीय धीए । किं देवी आणवेदि । (ख)

चेट्ठ्यौ—एव देवी विण्णवेदि । अज्ज कखु मए मअरन्दुज्जाण
गदुअ रत्तासोअपाअवदलसट्ठाविदस्स भअवदो कुसुमाउहस्स पुआ
णिअत्तदइदव्वा । तहिं अज्जउत्तेण सणिहिदेण होदव्वम् । (ग)

राजा—(सानन्दम् ।) धयस्य ननु वक्तव्यमुत्सवादुस्त्वयान्तरमापतितम् ।

(क) जयतु जयतु भर्ता । भर्ता देवी आज्ञापयति । नहि नहि निज्ञापयति ।

(ख) आ दास्या पुत्रि । किं देवी आज्ञापयति ।

(ग) एव देवी विज्ञापयति । अयं खलु मया मकरन्दोद्यानं गत्वा रत्ना-
शोकपादपतलसंस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तयितव्या । तत्र
आर्यपुत्रेण सनिहितेन भवितव्यम् ।

मदनिका । एहि । लराव इति च्छाया । उभे । जयतु जयतु भर्ता । भर्ता देव्या
ज्ञापयति । नहि नहि विज्ञापयति । इति च्छाया । आज्ञापनं हि स्थापनमिति कृष्टं प्रति-
भवति । तत्र वासवदत्ताया अयुक्तं, अत आज्ञापयतीत्यन्तरं लज्जानाटनं । अत-
एव आज्ञापयतीति पदं त्यक्त्वाऽऽह—नहि नहीत्यादिना । राजा । सहर्षमिति ।
हृषकारणं त्रियसदेशः । विहस्येति हासकारणं दासीभाषणे वैपरीत्यं । सादरमित्या-
दरकारणं दासीविपरीतोच्चारणमपि कामुक्त्वं मनः प्रीतिकरमित्यभिप्रायः । तमेवा-
भिप्रायमाह नन्वाज्ञापयतीत्यादिना । विदू० । आ दास्या पुत्रि किं देव्याज्ञापयति
इति च्छाया । विदूषकस्तु यथाश्रुतं चेटीनाम्न्यां गृहीत्वा पत्नीवर्तकं पत्याज्ञापनम्
युक्तं इत्यभिप्रेत्य चेटीं निर्भर्त्सयति—आ इत्यादिना । आ इति कोपेऽप्ययं ‘आसु-
म्ण-सोपवीडयो’ इत्यमरः । दास्या पुत्रि इति वाक्ये ‘पुत्रेऽन्यतरस्या’ इति पठ्या
शङ्कं वा । चेट्ठ्यौ । एव देवी विज्ञापयति । अयं खलु मया मकरन्दोद्यानं गत्वा
रत्नाशोकपादपतलसंस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तयितव्या । तत्रा-
र्यपुत्रेण सनिहितेन भवितव्यं इति च्छाया । संस्थापितसेति । रक्त एतत्सङ्गको योऽ-
शोकपादपः । एतस्य रक्तसङ्गः ॥ आगूलाय पुष्पितत्वेन केवलरुद्ध्या वा । तस्य तले
संस्थापितस्य कुसुमायुधस्य कुसुमायुधप्रतिकृते पूजा निर्वर्तयितव्या संपादनीया ।
राजा । सानन्दमिति । ध्यानदकारणं स्वयमेव प्रकटयति—वयस्येत्यादिना । उत्सवात्
मदनमहोत्सवात् उत्सवात्तरं अन्य उत्सव उत्सवात्तरं मयूरव्यसकादित्यादन्यार्थ-
कोत्तरशब्देन समासः । स च अस्वपदविग्रहः, अत एव तद्योगे ‘अन्यारादितरते’

विदूषकः—भो वयस्स ता उट्ठेहि तहिं ज्जेव्व गच्छाम्हे जेण ताहिं गदस्स बम्हणवालअस्स मे सोत्थिवाअणं किंपि भविस्सदि । (क)

राजा—मदनिके गम्यतां देव्यै निवेदयितुं अयमहमागत एव मकरन्दोद्यानमिति ।

चैथ्यौ—जं भट्टा आणवेदि । (इति निष्कान्ते) (ख)

राजा—वयस्य आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।

विदूषकः—एतु एतु भट्टा । (ग)

इति परिक्रामतः

विदूषकः—(अग्रतोऽवलोक्य) एदं मअरन्दुज्जाणं ता एहि पविसम्ह । (घ)

(इति प्रविशतः)

विदूषकः—(अवलोक्य रामिसयम्) भो महाराज पेक्ख पेक्ख दाव एदं वल्लु मलयमारुदान्दोलिदमउलन्तसहआरमज्जरीरेणुपडलपडिबद्धपडविआणं मत्तमहुअरमुक्कसंकारमिलिदकोइलालायसंगीदसुहावहं तुहागमणदंसिआअरं विअ मअरन्दुज्जाणं लक्खीअदि । ता पविसदु भवं । (ङ)

(क) भो वयस्य तस्मादुत्तिष्ठ तत्रैव गच्छावः येन तत्र गतस्य ब्राह्मणवालकस्य मे स्वस्तिवायनं किमपि भविष्यतीति ।

(ख) यद्गर्ताऽऽज्ञापयति ।

(ग) एतु एतु भर्ता ।

(घ) एतत्तन्मकरन्दोद्यानं तदेहि प्रविशावः ।

(ङ) भो महाराज प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व तावदेतत् खलु मलयमारुतान्दोलितमुकु-

ल्यादिना उत्सवशब्दार्पचमी । 'अंतरमवकाशावविपरिधानातर्पिमेदतादर्थ्ये' इति । विदू० । भो वयस्य तस्मादुत्तिष्ठ तत्रैव गच्छावः, येन तत्र गतस्य ब्राह्मणवालकस्य मे स्वस्तिवायनं किमपि भविष्यति इति च्छाया । तत्रैव मकरन्दोद्याने एव । स्वस्तिवायनमिति । स्वस्तिवाचनं पुण्याहवाचनमिति अर्थं केचित्कुर्वन्ति, सर्वकार्यारंभे हि प्रायशः पुण्याहवाचनं विहितं तत्र ब्राह्मणानां दक्षिणादिकं भवतीति । स्वस्तिवायनमित्यपेक्षचितः, 'घांप्रतं तमपि स्वस्तिवायनं प्रतीच्छे'ति वक्ष्यमाणप्रयस्कारस्यात् । चेथ्यौ । यद्गर्ताज्ञापयति । विदू० । एतु एतु भर्ता । परिक्रामत इति । इतस्ततो भ्रमण इत्यर्थः । विदू० । एतन्मकरन्दोद्यानं, तदेहि प्रविशावः । इति च्छाया । विदू० । भो महाराज प्रेक्षस्वप्रेक्षस्व तावत् । एतत्सङ्घ मलयमारुतान्दोलितमुकुलायमानसहकारमंजरी रेणुपटलप्रतिबद्धपटवितानं मत्तमधुकरमुक्कसंकारमिलितकोकिलालापसंगीतसुहावहं

राजा—(समन्तादवलोक्य) अहो मकरन्दोद्यानस्य परा श्रीः । इह हि
उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः किसलयैस्ताम्रां त्विषं विभ्रतो

भृङ्गालीविरुतैः फलैरविशदव्याहारलीलामृतः ।

घूर्णन्तो मलयानिलाहतिचलैः शास्त्रासमूहेर्मुहु-

र्नान्ति अर्न्ति प्राप्य मधुप्रसङ्गमधुना मत्ता इवामी द्रुमाः ॥ १७ ॥

लायमानसहकारमञ्जरीरेणुपटलप्रतिषरूपवितानं मत्तमधुकरमुक्तसङ्कारमिलित-
कोकिलालापसंगीतसुखावहं तवागमनदर्शितादरमिव मकरन्दोद्यानं लक्ष्यते ।
तत्प्रविशतु भवान् ।

तवागमनदर्शितादरमिव मकरन्दोद्यानं लक्ष्यते । तत्प्रविशतु भवान् । इति चञ्जया ।
रविसूर्य इति । निरायकारणं तु भो महाराजेल्लासितद्वाक्येनैव स्पष्टीभविस्यति ।
प्रेक्ष्येति । द्विरुक्तिः संभ्रमे । मलयस्य दक्षिणदिक्स्थितस्य पर्वतविशेषस्य यो मारुतः
शेषपद्मा समाप्तः । तेन आन्दोलिताः कंपिताः या मुकुलायमानसहकारमञ्जर्यः ।
मुकुलाः कुम्भला इव आचरन्तीति मुकुलायमानाः 'मुकुलशब्दादाचारक्यङन्ता-
च्छानच्' सहकाराणां अतिसौरभाम्रपट्टाणां या मैत्र्यः बल्यः 'बल्लरिमञ्जरिः क्रिया'
इत्यमरः । तासां रेणवः परागाः तेषां पटलं समूहः 'समूहे पटलं नने'ति कौशः ।
तेन प्रतिबद्धं सप्तकं पटल्य शुचेलस्य वितानं उल्लोचो यस्मिन् तत् । मत्ताः अर्ध-
न्मधुपानेन ये मधुकराः भ्रमरास्तैर्मुक्तः उत्प्लष्टः यो सङ्कारः तत्स्वरानुकरणमिदं
गुंजारय इति यापत् । मिलितः संगतो यः कोकिलानां पिक्कनामालापः विरायः
तदेव संगीतं तेन यत्सुखं तस्य आवहं प्रापकं 'आहपूर्वकाद्वा प्रापण इत्यस्मात् पचा-
यच् । तव आगमनेन दर्शितः आदरो येन । अत्र तवेत्येतत्सापेक्षत्वेऽपि गमनदर्शि-
तेत्यनयोः समाप्तः । देवदत्तस्य शुष्कलमिति वत् । कारकाणां क्रियां प्रति नित्यसापे-
क्षत्वमिति सिद्धांतः । लोके राजागमने उल्लोचादिभिर्गृहं भूष्यते, तस्मैत्यर्थं गेया-
दिकं विधीयते, तद्वन्मकरन्दोद्यानेन करणात्त्वद्विषये दर्शितादरत्वं तस्य स्पष्टमेव ।
राजा । समन्तादिति अव्ययं 'परितः सर्वतो विष्वक् समन्ताच्च समस्ततः' इति हेम-
चन्द्रः । अहो इति आश्चर्यं, मकरन्दोद्यानरम्यताविषयकमाश्चर्यमित्यर्थः । तदेव स्पष्ट-
मति-दृष्ट हीत्यादिना । हि देवो 'हि हेतावनभारणे' इत्यमरः । इह अस्मिन्मकरन्दोद्याने ।
उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः इति । उद्यतां उद्यं प्राप्नुवतां 'उत्पूर्वकादिभिः क्षतरि रूपं' ।
विद्रुमाणां प्रवालानां 'विद्रुमो रत्नरूपेण प्रवालेऽपि पुमानयं' इति मेदिनी । कान्तय इव
कांतयो तेषां तैः किसलयैः पल्लवैः हेतुभिः 'हेत्यर्थे तृतीया' ताम्रां लोहितवर्णां त्विषं
कांतिं विभ्रतः 'विभ्रतैः द्वित्वे क्षतरि ऋ द्वित्वेऽभ्यासस्येत्वं नाभ्यस्यादिति नुम्विनेषः'
अभिनवपल्लवा इपत्ताम्रा भवन्तीति प्रसिद्धं । अनेन मधुना मत्तानां ताम्रलमावि-
प्लुतं । कलैः अस्पष्टमधुरैः 'प्वनो ॥ मधुरास्फुटे कल' इति कौशः । भृङ्गाणामास्यः
पञ्चयः 'वीर्यालिरावली'त्यत्र वीर्यातोऽप्यस्ति । तासां विस्तारानि शब्दितानि गुंजारवा

अपि च

मूले गण्डूपसेकासव इव वकुलैर्वास्यते पुष्पवृष्ट्या

मध्वाताम्रे तरुण्या मुखशशिनि चिराचम्पकान्यच्च भान्ति ।

आकर्ण्यशोकपादाहतिषु च रसितं निर्भरं नूपुराणां रञ्जनां +

झङ्कारस्यानुगीतैरनुकरणमिवारभ्यते भृङ्गसार्यैः ॥ १८ ॥

इति यावत्तैः हेतुभिः अविशदः अस्पष्टः स चारौ व्याहारश्च भाषितं च 'व्याहार उक्तिरूपितं भाषितं' इत्यमरः । तस्य लीलां विप्रतीतिं व्याहारलीलाभूतः सुप्यु-
पपदे भ्रमः, 'किप् चे' ति किप् । अनेन मधुमत्तुल्यशब्दकारित्वं बोधितं । तथा
मलयसंबन्धनिलस्याहतिभिः ताडनैः चलैः छोलैः शाखानां शिफानां समूहैः सुतुः पुनः
पुनः पूर्णतः भ्रमंतः । पुण्यपूर्णं भ्रमणे । अनेन मधुमत्तवद्गुणं बोधितम् । अनेन
विशेषणत्रयेण ह्रस्वेषु मधुप्रसंगमधुहेतुकं मत्तत्वं उत्प्रेक्ष्यते मधुप्रसंगेष्वादिना ।
अमी किंचिद्विप्रकृष्टाः 'अदसस्तु विप्रकृष्ट' इतिवचनात् ह्रमाः वृक्षाः मधोः वसंतस्य
'मधुधैनुर्द्वैत्येषु' इत्यनेकार्थसंग्रहः । यः प्रसंगः संबन्धः तस्य संबन्धि यन्मधु पुष्प-
रसः तेन 'मधु मये पुष्परसे' इत्यमरः । वसंतप्राप्तिहेतुकपुष्परसेनेति यावत् । अप्येव
मधोः वसंतस्य यः प्रसंगः प्रकृष्टः संगः संबन्धो लोकानां यस्मिन् स प्रसंगः लक्ष्य
इत्यर्थः । उत्तमे हि लोकानां संगमो भवतीति प्रतिपदं । तत्संबन्धि यन्मधु मयं तेन
भ्रांतिं उन्मादं प्राप्य मत्ताः शौडा इव द्रव्यंते इति शेषः । उत्प्रेक्षाङ्कारः श्लेषश्च ।
लक्षणं प्रागुक्तं, किंच स्वभावोक्त्यलङ्कारः, तदुक्तं 'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य
जात्यादिभ्यस्य वर्णनं' इति । शार्दूलविक्रीडितं छंदः ॥ १७ ॥ अपि चेति, अन्यदपि
वर्णनीयमस्तीत्यर्थः । तदेवाह—मूलेत्यादि । वकुलैः वकुलवृक्षैः कर्तृभिः । कर्तृ-
करणयोरिति तृतीया । 'अथ केसरे वकुलः' इत्यमरः । मूले सुप्रे 'मूलं सुप्रोप्ति'
इत्यमरः । गण्डूपासी सेक्य मुपपूर्तिसेवनं तस्य य आसवः मयं भिरेयमासवः
सीधुः' इत्यमरः । अग्रे आसवोक्त्या प्रत्यासत्त्या गण्डूपोपि तस्यैवेति हेयं । पुष्पवृष्ट्या
पुष्पाणां वर्षणेन वास्यते । अथवा गण्डूपसेकासवे इति सप्तम्यर्थः । तथा च गण्डू-
पसेकासवे सतीय वकुलैः मूले पुष्पवृष्ट्या वास्यते, आच्छाद्यते । 'वस आच्छादने' ।
पूर्वस्मिन्नर्थे तु वसधात्वर्थः सुगंधिकरणं घातनामनेकार्थत्वात् । धाम्यते इतिपाठो
मुद्रितेषु पुस्तकेषु क्वचित् दृश्यते स तु न युज्यते । निष्पन्नोद्गीर्णवांतादिशब्दानां
प्राप्त्यत्वात् । अथ अस्मिन् हनि तरुण्याः युवत्याः मध्वाताम्रे ईपतामः आतामः
प्रारिखनायः । मधुना मयेन आतामः ईपश्चतुर्वर्णः तस्मिन् 'तृतीया तरुतामर्थे' ति-
समासः । 'आदीपदर्थेभिव्यासी' इत्यमरः । गुराभेव क्षप्ती चंद्रः मयूरव्यंसका-
दितात् समासः । उपमितसमासस्तु न । आताम हनि सामान्यभर्तृयोगात् ।
तस्मिन् चंपकानि, चंपकपुष्पाणि चंपकशब्दात्पुष्परूपविद्यारे विहितस्याणः 'पुष्पमू-
लेषु वकुलं' इति छप् । निरात् चिराच्छाद्यतं भानि शोभते । च किंचेत्यर्थः 'चान्वा-
चयसमाहारेवरेतरममुष्ये' इत्यमरः । अत्रोक्तेषु पादाभ्यामाहतिषु ताडनेषु नूप-

विदूषकः—(श्रुत्वा) भो वयस्स ण एदे मधुकरा णेउरसहं अणु-
हरन्दो णेउरसहो जेव्व एसो देवीए परिअणस्स । (क)

राजा—वयस्य सम्यगुपलक्षितं भवता ।

(ततः प्रविशति उल्लवेषा वासवदत्ता काञ्चनमाला च पूजोपकरणहस्ता
सागरिका च)

वास०—हजे कञ्चनमाले आदेसेहि मअरन्दुज्जणस्स मग्गाम् (ख)

काञ्च०—एदु एदु भट्टिणी । (ग)

वास०—(परिक्रम्य) हजे कञ्चनमाले । अय केचिअदूरे सो रत्ता-

(क) भो वयस्य नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनुहरन्तः । नूपुरशब्द एवैष
देव्याः परिजनस्य ।

(ख) हजे काञ्चनमाले आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।

(ग) एतु एतु भट्टिनी ।

राणां मंजीराणां 'मंजीरो नूपुरोऽस्त्रियां' इत्यमरः । विभेरे अतिमात्रं 'अतिचेलमृशा-
धर्मातिमात्रोद्भादनिर्भरे' इति कोशः । यत् रक्षितं कृण्वितं तदाकर्ण्य श्रुत्वा मृगाणां
भ्रमराणां चार्धैः समूहैः कर्तुमिः । 'संघसार्यो ह्यु जंतुमिः' इत्यमरः । अनुमीतैः
गानैः करणैः गुंजारवैरिति भावत् । शंखारस्य नूपुरशिक्षितस्य नूपुरशिक्षितानु-
कृतिशब्दोऽयं । अनुकरणमनुकृतिः आरभ्यत इव 'आहृपूर्वकाद्रसेः कर्मणि लुट्' ।
अशोक्यकुलमोः स्त्रीपादताडनं तद्रूपमदिरा च दोहदमिति कविप्रसिद्धिः । तदुक्तं
'पादादृतः प्रमदया विकसलशोकः शोकं जहाति वकुलो मुखसीधुषिक्त' इति
अन्यदपि प्रमाणं पूर्वं व्याख्यातं । उपेक्षावन्तः । सम्भारादृतं लक्षणमुक्तं॥१८॥
विदू० । भो वयस्य नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनुहरन्त नूपुरशब्द एवैष देव्याः परि-
जनस्य । अनुहरन्त इति । अनुकुर्वन्तः, अनुपूर्वो हरतिः सादृश्ये । यथा सिद्धोत्तकौ-
मुद्यां "मातुरनुहरति" इति । देव्याः वासवदत्तायाः । राजा । उपलक्षितं ज्ञातं ।
उल्लवः शुभ्रः वेषः यस्याः सा, पूजोपकरणं पूजासाहित्यं हस्ते यस्याः सा । सप्तमीषि
शेषेणेति ज्ञापकात् व्यधिवरणवहुव्रीहिः । पूजोपकरणेति विशेषणं सागरिकाया न कां-
चनमालायाः । अथे 'एतदपि सर्वं पूजोपकरणं काञ्चनमालाया हस्ते समर्पय' इति वा-
सवदत्तोक्तेः । वासवदत्ता । हंजे काञ्चनमाले, आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गं । इति
च्छाया । हंजे इति चेटीप्रति वासवदत्ताकृता संतुद्धिः 'हंजे हंजे हलाढाने नीचां चेटी'
इति कोशः । आदेशय वयस्यैवार्थः, प्रदर्शयेति यावत् । काञ्चनमाला । एतु एतु
भट्टिनी इति च्छाया । एवेतिवति संप्रत्ये द्विरुक्तिः संप्रमो मार्गप्रदर्शनस्य । भट्टिनीति ।
दासीकर्तृका राज्ञी प्रति संभाषारीतिरियं । यदुक्तं भरतेन 'राजपत्न्यास्तु संभाष्याः
सर्वाः परिजनेन तु । भट्टिनी स्वाभिनी देवीति' । वासवदत्ता । हंजे । काञ्चन-
माले । अथ कियदूरे स रक्षताशोकपादयो यत्र मया भगवतः कृपुनामुपस्य पूज

सोअपाअबो जहिं मए मअवदो कुसुमाउहस्सो पूआ णिव्वत्तइ-
दवा । (क)

काञ्च०—भट्टिणि, आसण्णो जेव किं ण पेवसदि भट्टिणी । इयं
खलु सा निरन्तरुडिमण्णकुसुमसोहिणी भट्टिणीए पडिग्गहिदा माहवी-
ऊदा । एस्सा अथरा णोमालिआ लदा जाए अआलकुसुमसम्मग्गमसद्धा-
उणा भट्टिणा, अणुदिणं आमासीअदि अप्पा । ता एदं अदिकनिअ
डीसदि जेव सो रत्तासोअपाअबो जहिं देवी पूअं णिव्वत्तइस्सदि । (ख)

(क) हल्ले काञ्चनमाले । अथ कियहूरे स रक्ताशोकपादपो यत्र मया
भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तयितव्या ।

(ख) भर्त्रि, आसन्न एव किं न प्रेक्षते भर्त्री । इयं खलु सा निरन्तरोद्भि-
न्नकुसुमशोभिनी भर्त्र्या परिगृहीता माधवीलता । एषापरा नवमालिका लता
यस्या अकालकुसुमसमुद्भूतमथद्वालुना भर्त्रानुदिनमायास्यत आत्मा । तदेनाम-
तिक्रम्य दृश्यत एव स रक्ताशोकपादपो यत्र देवी पूजां निर्वर्तयिष्यति ।

निर्वर्तयितव्या इति च्छाया । अयेति शब्दः प्रथमे 'मंगलानंतरारम्भप्रश्नकार्त्तव्येष्वथो
अथ' इति कोशः । निर्वर्तयितव्या निष्पादयितव्या । काञ्चनमाला । भट्टिनि,
आसन्न एव किं न प्रेक्षते भर्त्री । इयं खलु सा निरन्तरोद्भिन्नकुसुमशोभिनी भर्त्र्या
परिगृहीता माधवीलता । एषा खल्वपरा नवमालिका लता यस्या अकालकुसुमो-
द्भूतमथद्वालुना भर्त्रानुदिनमायास्यत आत्मा । तदेनामतिक्रम्य दृश्यत एव स रक्ता-
शोकपादपो यत्र देवी पूजा निर्वर्तयिष्यति इति च्छाया । इयं सनिरुद्धा । निर्गतं
अंतरं येषा तानि निरंतराणि तानि च तानि उद्भिन्नानि च उत्पन्नानि च एतादृशैः
कुसुमैः शोभते तच्छीला । परिगृहीता आत्मीयात्वेन स्वीकृता माधवीलता वास-
वीलता एषा समीपतरवर्तिनीत्यर्थः । 'समीपतरवर्ति चित्तदो रूपं' इत्युक्तत्वात् ।
नवमालिका सप्तला 'सप्तला नवमालिका' इत्यमरः (वटमोगरा इति मायायां)
शकाटेति । अत्र नञ् अन्यस्योत्तरक 'तत्सादृश्यं सदन्वयं' इति वचनात् । तेन
शकाटे, स्वाभाविककुसुमोत्पत्तिकालान्यकाळे य- कुसुमाना समुद्भूतः समुद्भवः
तस्मिन् प्रद्वालुना प्रद्वालालिना 'प्रद्वालुः प्रद्वया युक्ते' इत्यमरः । 'सृष्टिपृष्टी'-
त्यादिना प्रच्छब्दोपपदे दुषान् धातोस्ताच्छीत्ये आलञ् । अनुदिनं, प्रतिदिनं
'अव्ययं विभक्ती'त्यादिना वीप्सारूपार्थेऽव्ययीभावः । आयास्यते । यमु प्रयत्ने आह-
पूयैकोऽयं येदे । अस्माग्निर्जन्तात्कर्मणि लट् । आत्मा बुद्धिः 'आत्मा यतो धृति-
बुद्धिः' इत्यमरः । कथमेतस्या अकालपुण्योद्भूतो भवतीति चित्तया अतःकरणं
पीड्यत इत्यर्थः । दृश्यते इति कर्मणि लट् । दृष्टमिरिति तृतीययातः कर्ता अभ्याह-
तव्यः । एवं दृष्टिरेनामतिक्रम्य रक्ताशोकपादपो दृश्यते अवलोक्यते इत्यर्थः ।

वास०—ता एहि तहिं जेव लहुं गच्छाम । (क)

काञ्च०—एदु एदु भट्टिणी । (ख)

सर्वाः परिक्रामन्ति ।

वास०—अजं सो रत्तासोकपादपो जहिं अहं पूजां निवर्तयिस्सं ।
ता पूजानिमित्ताहं उवरणाहं मे उवणेहि । (ग)

साग०—(उपप्लव) भट्टिणि, एदं सखं सज्जम् । (घ)

वास०—(निरुप्यात्मगतं) अहो प्रमादो परिजनस्स । जस्स जेव
दंसणपधादो पवत्तेण रक्खीभदि तस्स जेव दिट्ठिगोअरं पढिदा भवे ।
भोटु । एवं दाव भणिस्सं । (प्रकाशम् ।) हज्जे साअरिए, कीस तुमं

(क) तदेहि तत्रैव लघु गच्छामः ।

(ख) एतु एतु भर्त्रि ।

(ग) अयं स रत्ताशोकपादपो यत्राहं पूजां निवर्तयिष्ये । तत्पूजानिमि-
त्तान्युपकरणानि मे उपानय ।

(घ) भर्त्रि, एतत्सर्वं सज्जम् ।

एवं च अलिकम्येति समानकर्तृकत्वात् कलाप्रत्ययोपपत्तिः । वासवदत्ता । तदेहि
तत्रैव लघु गच्छामः इति च्छाया । तदिति हेतौ 'यत्तद्यनस्ततो हेतौ' इत्यमरः ।
लघु शिघ्रं 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतं' इत्यमरः । काञ्चनमाला । एतु एतु भट्टिणी । इति
च्छाया । वासवदत्ता । अयं स रत्ताशोकपादपो यत्राहं पूजां निवर्तयिष्यामि ।
तत् मे पूजानिमित्तान्युपकरणान्युपानय । इति च्छाया । तत् तस्मात्कारणात् ।
यत्र पूजा चिकीर्षिता तादृशक्षम्य पुरो दृश्यमानत्वात् पूजाकालः प्राप्तः तस्मा-
दित्यर्थः । तेन हीति पाठेऽपि तेनेति हेतुत्वीयशेष एवार्थः प्रतिपद्यते । पूजाया
निमित्तानि हेतुभूतानि "निमित्तं हेतुलक्षण्योः" इति कोशः । उपकरणानि साध-
नानि, गंधपुष्पादिपूजासामग्रीमिति यावत् । मे मह्यं संप्रदाने चतुर्थी । अथवा
मे मम संबंधसामान्ये पत्नी, उपनयेति पूर्वकल्पे उपनयेत्यस्य देहीत्यर्थः । पत्नीपक्षे
तु समीपं प्रापयेत्यर्थः । सागरिका । उपप्लवेति समीपं गतयेत्यर्थः । भर्त्रि, एतत्सर्वं
सज्जम् इति छाया । सज्जं संयुतं । 'सज्जौ सज्जद्वसंयुतौ' इति हेमः । वासवदत्ता ।
निरुप्य विजोक्त्व अर्थात्सागरिकामित्यर्थः । आत्मगतं स्वगतमित्यर्थः । तदुक्तं
'सर्वथाव्यं प्रकाशं स्यादथाव्यं स्वगतं गतं' इति । अहो प्रमादः परिजनस्य ।
यस्यैव दर्शनपथात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव दृष्टिगोचरे पतिता भवेदियं । भवतु ।
एवं तावद्भूणिष्यामि । हज्जे सागरिके, किमिति लगत्य मदनगद्गोत्पावपरिहीने परि-
जने सारिकामुज्जित्वेद्वागता । तस्मात्तत्रैव लघु गच्छ । एतदपि सर्वं पूजोपक-
रणं काञ्चनमालाया दस्ते समर्पय । इति च्छाया । प्रमादः अनवधानता दर्शनस्य

अञ्ज मंअणमहस्सवंपराहीणे परिअणे सारिअं उज्झिअ इहागदा ।। ता तहिं जेव्व लहुं गच्छ । एदं वि सव्वं पूओवअरणं कञ्चणमालए हत्थे समप्पेहि । (क)

साग०—जं भट्टिणी आणवेदि । (इति केतिवित्पदानि गत्वा आत्म-
गंतम् ।) सारिआ मय उण सुसंगदाए हत्थे समप्पिदा । एदं पि अत्थि
मे पेक्खित्तुं कोदुहलं । किं जहा तादस्स अन्तेउरे भअवं अणंगो
अब्बिअदि । इह वि तह जेव किं अण्णहेति । ता अलक्खित्ता भविअ
पेक्खित्तस्सन् (परिक्रम्यावलोक्य च ।) ता जाय इह पूआसमओ होदि ताव
अहं पि भअवन्तं अणंगं जेव्व पूअइदुं कुमुमाइं अवचिणिस्सं (इति
कुमुमावचयं नाटयति ।) । (ख)

(क) अहो प्रमादः परिजनस्य । यस्यैव दर्शनपथात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव
दृष्टिगोचरे पतिता भवेत् । भवतु । एवं तावद्गणिष्यामि । हृजे सागरिके,
कक्षात्वमथ मदनमहोत्सवपराधीने परिजने सारिकामुज्झित्वेहागता । तत्तत्रैव
लघु गच्छ । एतदपि सर्वं पूजोपकरणं काञ्चनमालया हस्ते समर्पय ।

(ख) यद्वर्णाज्ञापयति । सारिका मया पुनः सुसज्जताया हस्ते समर्पिता ।
इदमप्यस्ति मे प्रेक्षितुं कौतूहलं । किं यथा तातस्यान्तःपुरे भगवाननङ्गोऽर्च्यते ।
अनापि तथैव किमन्यथेति । तस्मादलक्षिता भूत्वा प्रेक्षिष्ये । तथावदिह
पूजासमयो भवति तावदहमपि भगवन्तमनङ्गमेव पूजयितुं कुमुमान्यवचेप्यामि ।

पंथाः दर्शनपथः तस्मात् 'श्रवणपूर्वभू-पथा' मिति अप्रत्ययः । दर्शनपथादिति 'भीत्रा-
र्थात्ता' मिल्यपादानात् । दृष्टिगोचरे गावः इन्द्रियाणि चरति यस्मिन् 'गोचरसंचरे'-
त्यादिनाऽधिकरणे घः । दृष्टेः गोचरे विषयं यथा स्यात्तथा पतिता प्राप्ता । गोचरमिति
पतनक्रियाया विशेषणं । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं 'कर्मणि द्वितीयेति' सूत्रे द्वाच्चरत्वे
उक्तं । अतएव कर्मणि द्वितीया भवति स्युः पचतीतिवत् । गोचरे इति सप्तम्यंतपाठे
दृष्टिगोचरे दृष्टिविषये इत्यर्थः । एवमिति, वक्ष्यमाणमित्यर्थः । गणिष्यामि पश्यामि ।
'अणरण' इत्यादि प्रपञ्चे अणघातुः शब्दार्थकः । प्रकाशमिति । एतद्विशणं ॥ अनं-
तरमेवोक्तं । परस्मिन्नधीति पराधीनः, अधिगन्दोऽत्र परावत्तलघोतकः 'अपडक्ते'-
त्यादिना अभ्युत्तरपदत्वात्कार्थं खः । मदनमहोत्सवस्य पराधीनः तस्मिन् । 'परतंत्रः
पराधीनः' इत्यमरः । मदनमहोत्सवपरिहीने परिजने इति पाठे मदनमहोत्सव-
प्रेतुना परिहीने अपगत इति यावत् एतादृशे परिजने सतीत्यन्वयः । सारिका पक्षि-
विशेषं (साङ्ख्यीति भाषाया) । तत् तस्मात्कारणात् सारिकाया एकाकिस्थितिरूप-
कारणात् । पूजोपकरणं, पूजासामग्री । सागरिका । यद्वर्णाज्ञापयति, सारिका पुन-
र्मया सुसंगताया हस्ते समर्पिता । एतदप्यस्ति मे प्रेक्षितुं कुतूहलं, किं यथा तात-
स्यान्तःपुरे भगवाननङ्गोऽर्च्यते, अत्रापि तथैव किमन्यथेति । तस्मादलक्षिता भूत्वा

वास०—कञ्चनमाले, पडिटावेहि असोममूले भगवन्तं प्रजु-
णम् । (क)

काञ्च०—जं भट्टिणी आणवेदि । (इति तथा करोति ।) । (ख)

विदू०—(परिक्रम्यावलोक्य च ।) भो वयस्स, यथा वीसन्तो णेउ-
रसदो तद्वा तस्मिं आम्हा देवी असोममूलंति । (ग)

राजा०—वयस्स, सम्यगवधारितम् । पश्येयं देवी । या किलैषा

(क) काञ्चनमाले, प्रतिष्ठापयाशोकमूले भगवन्तं प्रजुणम् ।

(ख) चन्द्रार्वाज्ञापयति ।

(ग) भो वयस्स, यथा विभ्रातो नूपुरशब्दस्तथा तर्कयाम्यागता देव्यशो-
कमूलमिति ।

प्रेक्षिष्ये । तथावदिदं पूजासमयो भवति सायवहमपि भगवन्तं भगवन्नेव पूजयितुं
कुशुमान्ववचेम्यामि । इति च्छाया । यद्गर्वाज्ञापयति तरङ्गरोमीति शेषः । दृष्टव्यं
वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगः 'प्रविश पिटी' इतिवत् । स्पष्टतरं चैतत् 'दायणः सं-
प्रसारणे'ति सूत्रे महाभाष्ये । पदानि यथा गत्वेत्यत्र गम्यादुरन्तर्भावित्वात् ।
अत एव पदानीत्यस्य कर्मरत्तिरिति । पदानीत्यस्य पादप्रक्षेपयोग्यदेशानिति वा ।
मया पुनरिति मया त्वित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् प्रकृते तथैवोचितत्वात् ।
सुसंगतायाः एतन्नाक्या दास्याः, समर्पितेति । एतेन सारिकाञ्जवस्थानिमित्वा-
त्तद्वत्ताकोधान्नकाशः सुप्तिः । इदमपीति, अपिः समुच्चये, सारिकासंयधिधि-
ताभाषः एतन्प्रेक्षणकौतुकं चास्तीत्यर्थः । यत्प्रेक्षणविषयं कौतुकं तदेवाह—किं
यथा इत्यादिना । किमन्यथेति किञ्चिद्वदे वितर्के 'किं कुरुष्यामि वितर्के च' इति मेदिनी ।
तत् मदनपूजादिदृष्टाहेतोः, तावत् यावत्तावच्छब्दी अवधौ 'यावत्तावच्च साकल्ये-
श्वधौ मानेश्वधारणे' इत्यमरः । अत्र वासवदत्ता—उपनय मे पूजोपकरणानि इत्या-
रभ्य तत् अलक्षिता प्रेक्षिष्ये इत्यन्तेन वासवदत्ताया रत्नावलीवत्सरागमयोर्दशैकप्रती-
कारात् सारिकाया सुसंगतार्पणेन अलक्षितप्रेक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्वाञ्जव्यो-
पादानात् बीजागमरूपं समाधानं नाम सुखसंघेरगुं । तद्वर्णनं भरते 'धीजायंस्वोपग-
मनं तत्समाधानमुच्यते' इति । वासवदत्ता । काञ्चनमाले, प्रतिष्ठापयाशोकमूले
भगवन्तं प्रजुष्टं इति च्छाया । प्रजुष्टं मदनं । काञ्चनमाला । यद्गर्वाज्ञापयतीति
च्छाया । विदूषकः । भो वयस्स, यथा विभ्रातो नूपुरशब्दस्तथा तर्कयाम्यागता देवी
अशोकमूलं इति इति च्छाया । यथा, यत इत्यर्थः । तथा । तस्यादित्यर्थः । 'यथा
निदर्शने द्वौ तद्वदे निर्वैश्याम्ययोः । हेतुपपत्तौ च' इत्यनेकार्थः । राजा । अवधारितं
निश्चितं ज्ञातमित्यर्थः । पश्येयं देवीति, इयं देवी दृश्यत इति शेषः । पश्येत्यस्य कर्म
निश्चिते वाक्यार्थः, पश्य सुभो यावत्तीतिवत् इति सप्रपञ्चमावेष्टितं प्राक् । या किल ।
किल संभाव्ये 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । यैषा चाप्यशिरिव संभावनविषया

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मर्ध्यम् ।

आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥ १९ ॥

तदेहि उपसर्पावः (वपस्य १) प्रिये वासवदत्ते ।

वास०—(विलोक्य १) कथं अज्जउत्तो । जअदु जअदु अज्जउत्तो । अलंकरेदु इमं देसं आसणपडिग्गहेण । एदं आसणं । एत्थ उवविसदु अज्जउत्तो । (क)

(राजा नाट्येनोपविशति ।)

काञ्च०—भट्टिणि, सहस्रदिण्णेहिं कुसुमकुङ्कुमचन्दणवासोहिं सो-
हिदं रत्तासोमपाभवं गदुअ अच्चीअदु मअवं पज्जुण्णो । (ख)

(क) कथमार्थपुत्रः । जयतुं जयतु आर्यपुत्रः । अलंकरोस्मिन् देशमासन-
परिमहेण । एतदासनं अत्रोपविशत्यार्यपुत्रः ।

(ख) भट्टि, सहस्रदत्तैः कुसुमकुङ्कुमचन्दनवासोभिः शोभितं रत्ताशोकपादपं
गत्वार्यतां भगवान्प्रद्युम्नः ।

आभातीति वक्ष्यमाणेनान्वयः । कुसुमेत्यादि । कुसुमसुख सुकुमारा पेलवा मूर्तिः
कायो यस्याः सा 'मूर्तिः काठिन्यकाययो'ति कोशः । एतादृशी देवी, चापयष्टि-
रपि कुसुमान्येव सुकुमारा मूर्तिर्यस्याः सा । पुष्पधन्वेत्यस्य मदनवाचकत्वात् म-
दनधनुःपुष्पमित्यर्थात्सिद्धम् । नियमेन उपवासादिमतहेतुना 'नियमो मतमञ्जी'त्यमरः ।
चापपक्षे नियमेन निधनेन निश्चितप्रमाणादिनेति चापत् । तनुतरं क्षीणतरे सूक्ष्मतरे
या 'शङ्खं दध्रं कृशं तनु' इति कोशः । मर्ध्यं अवलम्बं लल्लकं च 'मर्ध्यमं चावलम्बं
चे'त्यमरः । दधती धारयति । धाधातोः शतृप्रत्ययान्तात् 'उगितथे'ति ङीप् । मकरो
मत्स्यः केतुर्मयस्य तस्य मदनस्य पार्श्वस्था पार्श्वे समीपे तिष्ठतीति तथा । पार्श्वोपपदे
स्थाधातोः कप्रत्ययः । चापयष्टिरिव चापाभ्रमिव 'यष्टिर्भोग्या मधुपय्यां चज-
द्वैडप्रहारयोः' इति हेमचन्द्रः । बलुतल्लु क्षीरयष्टिरित्यादिप्रयोगानुरोधेन मत्स्य-
तिहादिवत् प्रशंसायोपकरणं यष्टिचन्दस्य युक्तमिति भावि । अत्र कोशा-
नुमदयितनीयः । एषा देवी आशोकपादपतले स्थापितस्य कामदेवस्य समीपे स्थिता
तस्य चापयष्टिरिव शोभते इति भावः । श्रेयानुप्राणितोत्प्रेक्षालंकारः । आर्यावृत्तं
॥ १९ ॥ तत् तस्मात् कारणात् वासवदत्तासंनिधानरूपकारणादित्यर्थः । वास-
वदत्ता । कथमार्थपुत्रः । जयतु जयत्यर्थपुत्रः । अलंकरोस्मिन् देशमासनपरिम-
हेण । एतदासनं । अत्रोपविशत्यार्यपुत्रः इति च्छाया । कथमिति शब्दः संभ्रमे, अक-
स्माच्छन्दध्वनेन संभ्रमः । 'कथं प्रश्ने प्रकारार्थे संभ्रमे संभवेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ।
अत एव जयतु जयतु इति द्विरुक्तिः, अलंकरोतु भूषयतु 'अलं भूषणपदं'ति कोशः ।
आसनपरिमहेण आसनस्थीकारेण 'परिमहः परिजने यस्यां स्त्री कारमूलयोः' इति हेमः ।
एतदासनमिति अस्तीत्यर्थः । तथाच 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्त्योति' महा-
भाष्यकारः । आर्यपुत्रेति संतुष्टिः भर्तारं प्रति । प्रमाणं तूष्णं । काञ्चनमाला ।

वास०—उपणेहि मे पूजोपकरणाहं । (क)

(कायनमाला उपनयति । वासवदत्ता तथा करोति ।)

राजा—प्रिये ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तकान्तिः

कौस्तुभरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

वालप्रवालविटपिप्रमवा लतेव ॥ २० ॥

(क) उपनय मे पूजोपकरणानि ।

भर्त्रि, स्वहस्तदत्तैः कुसुमकुङ्कुमचंदनवासोमिः शोभितं रक्ताशोकपादपं गत्वा-
 र्च्यतां भगवान्प्रद्युम्नः । शोभितं रक्ताशोकपादपं गत्वा स्वहस्तदत्तैः कुसुमकुं-
 कुमचंदनवासोमिः भगवान्प्रद्युम्नः अर्च्यतामित्यन्वयः । रक्ताशोकपादपमित्यस्य
 गंगायां घोष इतिवत् तत्समीपदेशे लक्षणा । दृष्टव्यं प्रयोगो लोके 'गच्छत्यर्थं
 मार्गो देवदत्तग्रह' इति । शोभितं कृत्वा इति पाठे रक्ताशोकपादपं गत्वा स्वहस्तदत्तैः
 कुसुमकुङ्कुमचंदनवासोमिः शोभितं कृत्वा भगवान्प्रद्युम्नः अर्च्यतां इत्यन्वयः । कृत्वे-
 त्यस्याधिकं प्रद्युम्नमिति, तत् पक्षवैदो भुज्यते इतिवत् तस्य च शोभितमिति
 विशेषणं । इदं च सप्रपंचं पूर्वमेव निरूपितं । वासवदत्ता । उपनय मे पूजोपकर-
 णानि । तथा करोति । यथावत्पूजयतीत्यर्थः । राजा । हे प्रिये वयिते, 'वयितं वल्लभं
 प्रियं' इत्यमरः । अत्र वासराजेन शृंगारे स्वभार्या संबोधितत्वादिप्रिये इति संबोधनं
 'प्रियेति भार्या-शृंगारे वाच्या राहेतरेण वे' ति भरतः । प्रत्यग्रेति । त्वं लक्ष्मि वि-
 भ्राजसे शोभते इत्यन्वयः । कीदृशी ?—प्रत्यग्रो नूतनो यो मज्जनविशेषः ज्ञानविशेषः
 तेन विविक्ता शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्यास्तादृशी । लतापक्षे, प्रत्यग्रं नूतनं यन्म-
 ज्जनं सेचनं उदकेन मूलपूरणमिति यावत् । तेन विशेषतो विविक्ता स्वच्छा मूर्तियै-
 स्यास्तादृशी । मूलसेचनेन हि वृक्षस्य शोभाविशेषः (उदटवीति भाषायां) दृश्यते ।
 कौशुमेन कुसुमसंबन्धिना 'स्यात्कुसुमं वह्निकिरणं महारजनमित्यपि' इत्यमरः 'तस्येद'-
 मित्यण् । रागेण लौहित्येन रुचिरः सुंदरः स्फुरन् देदीप्यमानः अंशुकस्य चन्द्रस्यान्तः
 प्रांतो यस्यास्तादृशी । लतापक्षे । कुसुममेव कौशुमं पुष्पं 'प्रज्ञादिलात्स्नार्थेऽण्' तद्व-
 द्रागो लौहित्यं तेन रुचिरा चातौ स्फुरद्भिः अंशुभिः किरणैः कांता च रमणीया ।
 मकरकेतन कामदेवं । 'प्रद्युम्नो मीनकेतनः' इति कौशः । अर्चयन्ती पूजयन्ती । लता-
 पक्षे । मकराणां केतनं सदनं 'केतनं सदने विद्म' इति हैमः । एवं च मकरकेतनं
 समुद्रं 'पायोधिसिंघुनकरालयवाहिराशिः' इति त्रिकांशशेषः । अर्चयन्ती शोभयन्ती ।
 कर्पभृता लता । वालानि नूतानि प्रवालानि किसलयानि यस्य 'प्रवालोल्लसो किसलये
 बीणादंते च विद्म' इति मेदिनी । तादृशो यो विटपी वृक्षः प्रमवः उत्पत्तिस्थानं
 यस्यास्वभावात् । 'प्रमवो जन्मकारणे' इति हैमः । प्रमवलस्त्विति प्रमवः 'गृहदो-

अपि च ।

स्पृष्टस्त्वयैव दयिते सरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।

उद्भिजापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः ॥ २१ ॥

अपि च ।

अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमद्य निन्दिष्यति ध्रुवम् ।

यदनेन न संप्राप्तः पाणिस्पर्शोत्सवस्तव ॥ २२ ॥

काञ्च०—भट्टिणि, अचिदो भजवं पञ्जुणो । ता करेहि भजुणां पूजासकारम् । (क)

वास०—तेण हि उवणेहि मे कुसुमाइं विलेपनं च । (ख)

(क) भर्त्रि, अर्चितो भगवान् प्रमुग्धः । तत्कुहं भर्तुः पूजासकारम् ।

(ख) तेन लुपगय मे कुसुमानि विलेपनं च ।

रप्' हलनेन अधिकरणे अप् प्रत्ययः । एवंच प्रत्यप्रेक्षादिविशेषणप्रथमुभयसाधारणं । चालेखादि लताविशेषणमेव । उपमालंकारः । यद्यपि काव्यप्रकाशे दशमोऽङ्कादे उपमादोषप्रकरणे इदं पद्यमुदाहृत्य 'अत्र लता विभ्राजते नतु विभ्राजते इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य असंबोध्यमानविषयतया व्यख्यामात्ररूपमेव' एवंच भग्नप्रक्रमतयैवायमर्थो व्याप्त इति काव्यप्रकाशमिप्रायः । तथापि विभ्राजते इति पाठकल्पने स दोषो नास्ति । विभ्राजते इत्यस्याः क्रियाया भवतीति कर्तृपदमप्याहार्यं । प्रिये, भवती विभ्राजते इत्यन्वयात् । वसंततिलकादृतम् ॥ २० ॥ स्पृष्टेति । हे दयिते, त्वया सरपूजायां, सरस्य अशोकमूलस्थपित्तकामदेवप्रतिमायाः पूजायां अर्चने व्यापृतेन निधुकेन हस्तेन स्पृष्टः एव समीपतरवर्ती । उद्भिज उद्भूतः अपरः अन्यः मृदुतरः कोमलतरः एतादृशः किसलयो यस्येति अनेकपदवहुव्रीहिः । तादृशो लक्ष्यते ज्ञायते । उपमालंकारः । आर्यादृतम् ॥ २१ ॥ अनङ्गोऽस्यादि । अयं सन्निकृष्टः सर्वोत्कर्ष इत्यर्थः । अनङ्गः नास्ति अङ्गं यस्य सः अनङ्गः कामः । अथ अस्मिन्नहनि । अनङ्गत्वं अङ्गरहितत्वं अर्थात् स्वकीयं । ध्रुवं निश्चितं निन्दिष्यति । यत्, यस्मात् अनेन कामेन तव पाणिस्पर्शः तेन उत्सवः महः, स एव उत्सव इति वा न संप्राप्तः नोपलब्धः । अयं कभालस्यतृतीयदनेत्रोत्पन्नाग्निना कामो दग्ध इति पुराणप्रसिद्धा कथा मदनस्यानङ्गत्वे हेतुरनुसंधेयः । अत्राप्युत्प्रेक्षालंकारः । अनुष्टुप् पृत्ता ॥ २२ ॥ काञ्चनमाला । भर्त्रि, अर्चितो भगवान् प्रमुग्धः । तत्करोतु भर्तृकचितं पूजासकारं इति च्छाया । पूजासकारमिति । पूजायाः सत्कारं, पूजामेव सत्कारमिति वा । वास-

काञ्च०—भट्टिणि, एदं सर्वं सज्जम् । (क)

वासवदत्ता नाट्येन राजानं पूजयति ।

साग०—(श्लीलकुसुमा ।) हद्दी हद्दी । कदं कुसुमलोहोक्खित्ति-
अआए अदिचिरं जेव मए किदं । ता इमिणा सिन्दुवारविट्ठवेण
ओवारिअसरीरा भविअ पेक्खामि (विलोक्य) कधं पच्चक्खे जेव
अपूवो कुसुमाउहो । अट्ठाणं तादस्स अन्तेउरे चित्तगदो अच्चीअदि ।
इह पच्चक्खीकिदो ता अहंपि इमेहिं कुसुमेहिं इह ट्ठिदा जेव भववन्तं
कुसुमाउहं पूअइस्सं (इति कुसुमानि प्रक्षिपति ।) णमो दे भअधं कुसुमा-
उहं, सुभदंसणो मे भविस्ससि । दिट्ठं जं दिट्ठव्धं । अमोषदंसणो मे
भविस्ससि । (इति प्रणमति ।) अच्चरिअं अच्चरिअं दिट्ठोवि पुणो पेक्खि-
दव्वो । ता जाय ण कोवि मं पेक्खदि दावजेव्व गमिस्सं । (इति कति-
चित् पदानि गच्छति ।) (ख)

(क) भट्टि, एतत् सर्वं सज्जम् ।

(ख) हाधिक् हाधिक् । कधं कुसुमलोगोत्क्षिप्तहृदययातिचिरमेव मया कृ-
तम् । तदनेन सिन्धुवारविट्ठवेनापवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षे कथं प्रत्यक्ष पद्या-

चवत्ता । तेन ह्युपनय मे कुसुमानि विलेपनं च इति च्छाया । फांचन-
माला । भट्टि, एतत्सर्वं सज्जं इति च्छाया । सज्जं संयुतं । सागरिका ।
हाधिक् हाधिक् । कधं कुसुमलोगोत्क्षिप्तहृदययातिचिरमेव मया कृतं, तदनेन
सिन्धुवारविट्ठवेनापवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षे । कथं प्रत्यक्ष एषापूर्वं कुसुमायुधः ।
अस्माकं तातस्यांतःपुरे चित्रगतोऽर्च्यते । इह प्रत्यक्षीकृतः । तवहमप्येभिः कुसु-
मैरिह स्थितैव भगवन्तं कुसुमायुधं पूजयिष्ये । नमस्ते भगवन् कुसुमायुध, शुभ-
दर्शनो मे भविष्यसि, एवं यादृष्टव्यं । अमोषदर्शनो मे भविष्यसि, आश्चर्यमाधर्यं ।
इतोपि पुनः प्रेक्षितव्यः । तवावन्न कोपि मां प्रेक्षते तावदेव गमिष्यामि । इति च्छाया ।
हा धिक् हा विमिति । तु खनिर्भर्त्सनाद्योतके अव्यये इमे ' हा विषादशुगर्तिषु ' धिक्
निर्भर्त्सननिंदने' इत्युभयत्राप्यमरः । संभ्रमे द्विर्वचनं । कथमिति । एतद्विवरणं
पूर्वमुक्तं । कुसुमानां यो लोभस्तेन उत्क्षिप्तं कर्षाकृतं प्रमादविशिष्टमिति यावत् ।
हृदयं यस्याः सा । अतिचिरमेव मया कृतं अतिकालो यापित इत्यर्थः । सिन्धुवारवि-
ट्ठवेन निर्गुणदृष्टेण 'सिन्धुवारैदसुरसौ विशुद्धीद्राणिकेल्यपि' इत्यमरः । अपवारितशरीरा
पिहितदेहा अलक्ष्येति यावत् । अलक्ष्यत्वे कारणं वासवदत्तायाः क्रोधो माभूदिति ।
कथं ह्येवं । 'कथं ह्येवं च गद्गयां' इति मेदिनी । हर्षकारणमपूर्वदर्शनं तदेवाह—प्रत्य-
क्षेत्यादिना । अपूर्वः । नजनर्थः अन्यत्वं पूर्वस्मादन्य इत्यर्थः । पूर्वः चित्ररूपः, अयं
तु प्रत्यक्षः इति पूर्वमिदत्वं स्पष्टमेव । तदेवाह—अस्माकमित्यादिना । तातस्य

काञ्च०—अञ्ज वसन्तञ्ज, एहि संपदं तुमं पि सोत्थिवायनं पडिच्छेहि । (क)

विदूषकः उपसर्पति ।

वास०—(विलेपनकुसुमामरणदानपूर्वकम् ।) अञ्ज, सोत्थिवायनं पडिच्छ (इत्यर्पयति ।) (ख)

विदू०—(सहर्षं गृहीत्वा ।) सोत्थि भोदीए । (ग)

पूर्यः कुसुमायुधः । अस्माकं तातस्मान्तःपुरे चित्रगतोऽर्च्यते । इह प्रत्यङ्गी-
कृतः । तदहमप्येभिः कुसुमैरिह स्थितैव भगवन्तं कुसुमायुधं पूजयिष्ये ।
नमस्ते भगवन् कुसुमायुध शुभदर्शनो मे भविष्यसि । दृष्टं यद्दृष्टव्यम् ।
अमोघदर्शनो मे भविष्यसि । आश्चर्यम् आश्चर्यम् । दृष्टोऽपि पुनः प्रेक्षितव्यः ।
तंघावन्न कोऽपि मां प्रेक्षते तान्देव गमिष्यामि ।

(क) आर्य वसन्तक, एहि सांप्रतं त्वमपि स्वस्तिवायनं प्रतीच्छ ।

(ख) आर्य स्वस्तिवायनं प्रतीच्छ ।

(ग) स्वस्ति भवत्यै ।

विक्रमबाहोः अंतः अभ्यंतरे पुरं गृहं इत्येतः पुरं 'पुरं शरीरे नगरे गृहपाटलिपुत्रयोः'
इति दैमः । अंतःपुरं स्त्रीगृहं 'क्यगारं भूभुगामंतःपुरं स्यादवरोधनं' इत्यमेर ।
चित्रगतः चित्रलिखितः प्रत्यक्षः स्मृतमान् । नमस्ते इति । 'नमःस्वस्तिस्वादे'त्या-
दिना चतुर्था । शुभदर्शनः कल्याणदर्शनः, अमोघदर्शनः सफलदर्शनः । आभ्यां
पदाभ्यां सागरिकाया वत्सराजे रतिर्ध्वन्यते । आश्चर्यमाश्चर्यमिति । अलौकिकला-
वण्यदर्शनमाश्चर्यकारणं तदेवाह—दृष्टोऽपीत्यादिना । अलौकिकमेवासेचनकं भवतीति
तात्पर्यं । कतिचित् पदानीति । एतस्योपपत्तिः पूर्वमेवोक्ता तत् एव दृष्टव्या । अत्र
'क्यं प्रत्यक्ष एव' इत्यारभ्य 'कुसुमायुधं पूजयिष्ये' इत्यंतेन वत्सराजस्यानंगरूप-
तत्प्राप्तिप्राप्त्यर्थं प्रत्यक्षस्य पूजाप्रदस्य श्रोत्रोत्तरादौ शब्दतरङ्गापेक्षाम्
परिभाषनादयं मुखसंस्पर्शं । उक्तं च भरतेन 'कुतूहलोत्तरावेशो विज्ञेया परिभाषना'
इति । कांचनमाला । आर्य वसन्तक, एहि । सांप्रतं त्वमपि स्वस्तिवायनं प्रती-
च्छ । स्वस्ति पुण्याय वायनं स्वस्तिवायनं 'मुष्णुपेति' समासः । अभ्ययेभ्यः सर्वदि-
भक्षीना एक्यचनोत्पत्तिरिति मतेन पठ्येक्यचनोत्पत्तिसमवात् अथवासाविदवधी-
समासो वा । पुष्पजनकवायनमित्यर्थः । 'स्वस्ति स्यान्मंगले पुण्ये' इति मेदिनी । स्वस्ति-
शब्दोऽनव्ययगपीति 'नमःस्वस्ती'ति सूत्रे शब्देन्दुशेषखरे तदा पठ्यसमासः गुलम
एव । प्रतीच्छ एहाण । वसन्तकस्य माझणत्तादायैति सवुदि । 'आर्येति माझणं दूयाव'
इति भरतः । वासवदत्ता । आर्य, स्वस्तिवायनं प्रतीच्छ । छाया । विदूषकः ।

नेपथ्ये वैतालिकः पठति ।

अस्त्रापास्तसमस्तभासि नमसः पारं प्रयाते रत्ना-

वास्थानीं समये समं नृपजनः सार्यतने संपतन् ।

संप्रत्येष सरोरुहद्युतिमुपः पादांस्तवासेवितुं

प्रीत्युत्कर्षकृतो दशामुदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते ॥ २३ ॥

साग०—(श्रुत्वा सहर्षं परिवृत्त राजानं दृष्ट्वा सस्पृहम् ।) कुरुं अर्धं सो

स्वस्ति भवत्यै इति च्छाया । वैतालिक इति । विविधश्चासौ तालः करास्फोटश्च कालक्रियामानं वा वितालः । 'तालः कालक्रियामाने हस्तमानद्वयेदयोः । करास्फोटे करतले' इति हैमः । तेन चरतीत्यर्थे 'चरती'त्यनेन ठक् । गीतकालक्रियामानं हि गायनलोकेषु तालस्यै प्रसिद्धं । अस्तेत्यादि । अस्ते अस्त्राचले भवास्त्राः । निक्षिप्ताः समस्त्राः निखिलाः भासः मयूखाः येन सः । तादृशे रवी सूर्ये नमसः आकाशस्य पारं प्रातं 'पारं प्राते परतटे' इति हेमचन्द्रः । प्रयाते प्राप्ते सति । सार्यतने, सार्यमवे 'सार्यचिर'मिलादिना व्युत्पन्नस्युदागमश्च । समये काले आस्थानी, आतिष्ठन्त्यस्त्रा-मिस्त्रास्थानी राजसभा । आहपूर्वकातिष्ठतेः 'करणाधिकरणयोधे'ति ल्युट् टिलान्दीर । 'आस्थानी ह्रीवगास्थानं' इत्यमरः । तां समं सार्यं एककाले इति भावः । संपतन् संप्राप्नुवन् एषः पुरोवर्ता नृपजनः राजर्कं संप्रति अभुना दशा नैत्राणां । प्रीत्युत्कर्षकृतः, प्रीतेः आनन्दस्य उत्कर्षः अतिशयः तं करोति तादृशस्य सुष्ठुपपदे 'किप्'चेति 'किप्' । उक्त ऊर्ध्वभागे अयनं गतिः यस्य उदयगानस्येति यावत् । ईदोः चंद्रस्य चंद्रदर्शनेन दगाद्धादो भवतीति लोकेऽनुभवसिद्धं । सरोरुहाणां सूर्यविकासिकम-लानां द्युतिं कानि मुष्णन्ति हरति तान् 'मुप स्तेये' किप् । पादानिव रत्नीन् इव 'पादा रत्नमंत्रिगुर्यांश्च' इत्यमरः । दशा प्रीत्युत्कर्षकृतः सम्यक्प्रजापरिपालनेन प्रजा-नैत्रानंदजनकस्येत्यर्थः । उदयनस्य वत्सेश्वरस्य तव सरोरुहद्युतिमुपः पादान् कम-लवच्छोभाजनकानित्यर्थः । गुरवः समापता इतिवदादराद्गुरुवचनं । आसेवितुं उद्वी-क्षते । उन्नमिताननः सन् प्रेक्षते इति यावत् । अस्य नृपजन इति कर्ता । अज्ञो-पमालंकारः श्लेषश्च । स्त्रास्य इति सकारतकाराणां वारंवारमुच्चारणादनुप्रासः शब्दा-लंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं । अत्र वैतालिकमुखेन चंद्रतुल्यवत्सराजगुणवर्ण-नया सागरिकायाः समागमहेलनुरागवर्धनानुगुण्येनैव विलोभनात् विलोभनं नाम मुखसपेरंगं । तल्लक्षणं 'गुणनिर्वर्णनं नैव विलोभनमिति स्पष्टं' इति । किंच वत्स-राजस्य कुसुमायुधव्यपदेशगुडस्य वैतालिकवचसा 'अस्त्रापास्ते'त्यादिनां उदयन-स्येत्यंतेन गीतागुण्येनैव उद्देदनात् उद्देदोनाम मुखसपेरंगं । यदाह भरतः 'पीजा-र्थस्य प्ररोहो यः स उद्देद इति स्पष्टः' इति ॥ २३ ॥ सागरिका । कथमयं त राजा उदयनो यस्याहं तातेन दत्ता । तत्परप्रेषणकृशगहमपि मे शरीरं एतस्य दर्शनेनेदानीं बहुमतं सह्यतम् । छाया । सहर्षमिति । हर्षकारणं अनुवदनेष स्पष्टं तद्वाक्येन भविष्यति । सस्पृहमिति स्पृहाऽपि तत् एव हेतोः । तदेवाह—

राजा उदयणो जस्त अहं तादेण दिण्णा ता परप्पेसणकरिसिदं
वि मे शइअं एदस्स दंसणेण दाणीं बहुमदं संबुत्तम् । (क) -

राजा०—कथमुत्सवापहृतचेतोभिरस्माभिः संध्यातिकमोऽपि नोप-
लक्षितः । देवि पश्य ।

उदयतटान्तरितमियं प्राची सूचयति दिङ् निशानाथम् ।

परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी ॥ २४ ॥

देवि, तदुत्तिष्ठारः । आवासाभ्यन्तरमेव मनिशावः ।

(सर्वे उच्यते परिक्रामन्ति ।)

साग०—कथं प्रस्थिता देवी । भोदु । तुरीअं गमिस्स । (राजानं
सस्पृहं दृष्ट्वा निःश्वासः ।) इद्धी मन्दभाइणीए मए पेक्खिदुं वि चिरं ण
पारिदो अअं जणो । (स्व)

(इति निष्क्रान्ता ।)

(क) कथमयं स राजा उदयनो यस्याहं ततेन दत्ता । तत्परमेषणकृता-
मपि मे शरीरमेतस्य दर्शनेनेदानीं बहुमतं संबुत्तम् ।

(ख) कथं प्रस्थिता देवी । भवतु । त्वरितं गमिष्यामि । हा धिक् मन्दमा-
गिन्या मया प्रेक्षितुमपि चिरं न पारितोऽयं जनः ।

कथमित्यादिना । परप्रेषणं, परस्य कर्तुः प्रेषणं प्रेरणं पराज्ञाकारित्वमिति यावत् ।
तेन कथं । बहुमतं बहुमान्यं । संबुत्तं निष्पन्नं । अत्र सापरिकायाः सुरागमाश्च ।
सिकुपं मुत्तवधेरंगं । तदुक्तं 'कुत्रार्थस्याभिगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते' इति । राजा ।
कथं संभ्रमे । उत्तमापहृतचेतोभिः न संतोत्सवप्रेक्षणासक्तमनोभिः, संध्यातिक्रमः
साम्यसंध्यातिक्रमणं । अपिः समुच्चागकः । तेन इतरकार्योणां विस्मरणेऽपि तत्काला-
वश्यमिहितसंध्याया विस्मरणं नोचितं, तदपि जातं इति स्वधर्मापराधमितिः
सूचिता । तेन च राज्ञो धार्मिकत्वं ध्वन्यते । उदयेत्यादि । रमणी विरद्विकृता-
कामिनी परिपाण्डुता मुखेन स्थानवदनेन हृदयस्थितं प्रियं बह्वमिव इयं प्राची
पूर्वा दिक् परिपाण्डुना क्षिप्रमुदेव्यद्रजनीवन्नमप्रकाशशुभ्रेण मुखेन उदयगिरेः तटेन
वप्रेण अंतरितं आच्छन्नं निशानाथं चंद्रमसं सूचयति । उपमालंकारः । आर्था
वृत्तम् ॥ २४ ॥ तत्तस्मात्कारणात् संध्याकालातिक्रममितिः । आवासाभ्यन्तरमेव
गृहांतर्भागे एव-सागरिका । कथं प्रस्थिता देवी । भवतु । त्वरितं गमिष्यामि । हा
धिक् । मंदमागिन्या मया प्रेक्षितुमपि चिरं न पारितोऽयं जनः इति च्छाया । त्वरितं
गमिष्यामीति एतावत्कालपर्यंतं स्थित्वा देवीकोधमतीतेस्त्वरितगमनं । जनः, उद-

राजा०—(परिभ्रमन् ।)

देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा

पद्मालानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छायताम् ।

ध्रुत्वा ते परिवारवारवनितागीतानि भृङ्गाङ्गनाः

लीयन्ते मुकुलान्तरेषु शनकैः सज्जातलज्जा इव ॥ २५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मदनमहोत्सवो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

४५

चन्द्रक. । राजा । देवि हे दयिते, 'देवी कृताभियेकायां' इत्यमरः । पश्य । किं पश्येत्काकाक्षायामाह—शशिनः मृगाकस्य 'शत इतिटनौ' इति मलयधे इति शोभातिरस्कारिणा, शोभा काति तिरस्करोति अध. करोति तेन । 'सुप्यजाता' विति. गितिः । तव मुखं तदेव पङ्कजं कमलं तेन विनिर्जितानि भृङ्गानि सहसा अक. स्मात् 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः । विगता छाया शोभा येषां तानि विच्छा. यानि तेषां भावः विच्छायता कातिहीनता 'छाया सूर्यप्रिया कातिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । गच्छन्ति, कातिहीनानि भवन्तीत्यर्थः । तथा ते तव परिवाराश्च ता वार. यनिताश्च तासां, परिजनगणिकानामित्यर्थः । गीतानि गेयानि ध्रुत्वा आकर्ष्य भृङ्गा. गनाः मधुकर्षेः, सज्जाता उपगता लज्जा व्रजा यासां ताः तादृश्य इव । वारयुव. तीगीतस्य मनोहारितरत्नेन पराजिता इवेति भावः । शनकैः मन्दं 'अद्भुते शनैः' इत्यमरः । 'अन्यसर्वनाम्ना' मिल्यकच् । मुकुलान्तरेषु कुलमध्यभागेषु लीयन्ते, पङ्कजाभ्यन्तराणि समाश्रयन्ते इत्यर्थः । अत्र प्रतीपदेखलंकारोपेक्षणानन्तर्गताभिप्रायः सफरः । तदुक्तं 'प्रतीपमुपमानस्योपमेयवशकल्पनं' हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतु. दध्यते' इति । उत्प्रेक्षालक्षण प्रागुक्तं । सादृश्यविक्रीडितं छन्दः रक्षणं पूर्वमुक्तं ॥ २५ ॥ निष्क्रांताः सर्वे । तदुक्तं दशरूपके 'एकाहान्नरितैर्कार्यमिरवमासव्रजायक । पात्रै. शिचतुरैकं तेषामतेऽस्य निर्गमः' इति । भस्तेऽपि 'रंगं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति सत्र निष्कामः । बीजार्थयुक्तमुक्तं कृपा कार्य यथार्थरसे' इति । भंरु इति । एत. द्रक्षणमपि तत्रैव 'भंरु इति स्मृतिशब्दो मानस्य रसोऽथ रोदयत्यर्थोन् । नानाविधा. नयुक्तो मखातस्माद्भवेदंरुः । यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति चंदारः । निषिद्धलभविदुः शोक इति सदावर्गतव्य । ये नायका निपरितास्तेषां प्रत्यक्षच. रितसंयोगः । नानापस्यांतरितः कार्यस्वरंगो विशृङ्खलु' इति ।

इति धीऽनुत्तमदानमहोत्सवापराधस्यलंङ्घनपंडितप्रकाशपीकरहाटकरोरनामक धी. मद्रोपालाचार्यतेषाणिना निगुप्तकरोरगभिनेन दत्तात्रेयापरनामकेन नारायणदामेणा विरचितायां प्रमाख्यरत्नावलीटीकायां मदनमहोत्सवो नाम प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सारिकापञ्चरव्यग्रहस्या सुसङ्गता ।)

सुसङ्गता—हद्दी हद्दी । अह कहिं दाणिं मम हत्ये इमं सारिअं
णिक्खिदिअ गदा मे पिअसही साअरिआ । ता कहिं पुण एणां
पेक्खिस्सम् । (अप्रतो निरुप्य) कहं एसा क्खु णिउणिआ इदो जेअ
आअच्छदि । ता जाव एदं पुच्छिस्सम् । (क)

(ततः प्रविशति निपुणिका ।)

निपुणिका—(सविस्वयम्) अच्चरिअं अच्चरिअं । अणणसदिसो

(क) हा धिक् हा धिक् । अय कुत्रेदानीं मम हस्त इमां सारिकां निक्षिप्य
गता मे प्रियसखी सागरिका । तत्कुत्र पुनरेतां प्रेक्षिष्ये । कथमेतां खलु निपु-
णिका इत एवागच्छति । तद्यावदेतां प्रक्ष्यामि ।

श्रीमन्नोपालकृष्णाय नमः ॥ अथेदानीं द्वितीयांक आरभ्यते । तत्र तावत्पूर्वांक-
शेषे मदनोत्सवे मकरदोषानं प्राप्ते वासराजे सागरिकायास्तद्दर्शनेन स्थाविर्भावः
प्रतिपादितः । तमेव स्थावत्यं स्थाविर्भावं विभावानुभावादितिः पोषयितुं तस्य स्था-
यिनो रसस्वरूपतां प्रापयितुं च द्वितीयांका आरभ्यत्याः । तत्र द्वितीयांके असूचि-
तपात्रप्रवेशस्य निषेधात् सागरिकायामुद्भयनायिकाप्रवेशसूचनाय प्रवेशकमार-
भवे—ततः प्रविशतीत्यादिना । ततः आदौ अंकादावित्यर्थः । आद्यर्थे रुद्रोऽयं
'तत आदौ कथांतरे' इति हेमचंद्रः । अथवा तत इति तच्छब्दात्पंचम्यं तात्तल्लि-
ङ्गत्तरेति द्विशब्दयोगे चेयं पंचमी, तथा च प्रथमांके सर्वनिष्क्रमणमुक्तं तदनंतर-
मित्यर्थः । तत उत्तरमिति वाक्यार्थः । तत इति वाक्यैकदेशप्रयोगः प्रविश पिंडीमिति-
वत् । उत्तरमित्यस्य द्विशब्दत्वं च द्विषि दृष्टत्वेनापीति स्पष्टं सिद्धांतकौमुद्यां । सा-
रिकायाः चित्राद्याः (सांख्येति भाषायां) 'चित्राली शारिकावर्चकाच' इति त्रि-
कांडशेषः । पंजरे व्यग्रः व्यासक्तः 'व्यग्रो व्यासक्त आकुले' इत्यमरः । हस्तो
यस्याः सा एतादृशी सुसंगता सुसंगतानाम्नी सागरिकायाः सखी प्रविशतीत्यन्वयः ।
हा धिक् हा धिगिति निषादनिश्चयोक्तके अन्यथे । निषादकारणं तु सारिकार-
क्षणप्रेसाः । तदेवाह—अथेत्यादिना । अथेति संशययोक्तकं गमनविषयकसंशयः ।
'अथ समुधये । मंगले संशयार्थाधिकारानंतरेण च' इति हेमः । अन्यत
इति अन्यत्रेत्यर्थः । 'इतराम्योऽपि दश्यते' इति सप्तम्यं तात्तल्लिङ्गं । अन्यतो
दृष्ट्वा आदेति शेषः । तेन क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः । अप्रत इति पाठांतरं । अप्रमत्तो
इत्यर्थः । उक्तवत्तल्लिङ्गं । यदाह तदर्थोयति—एथेत्यादि । खनिवति वाक्या-
लंकारे । निपुणिका एतन्मात्री वाचवदत्ताया दायी इत एव अत्रैव देते । यावदिति
वाक्यालंकारे । प्रक्ष्यामि प्रच्छ शीघ्रायां लट् । ततः सुसंगताभाषणोत्तरं । निपु-
णिका—भर्तुः वदनस्य वृत्तस्य चरित्रस्य वर्ततःस्वरूपं 'वृत्तं चरित्रे' इत्यमरः ॥

पञ्जावो मण्णे देवदाए । उवलद्धो कखु मए भत्तुणो वुत्तन्तो । ता
गदुअ भट्टिणीए णिवेदइस्सम् । (इति परिक्रामति) (क)

सुसङ्गता—(उपसृष्ट १) हला णिउणिए, कहिं दाणिं विस्सओक्खि-
त्तहिअआ विअ इहट्ठिदं मं अचहीरिअ कुदो अदिक्रामसि । (ख)

निपुणिका—कहं सुसङ्गदा । हला सुसङ्गदे । सुहु तुए जाणिदं ।
एदं कखु मम विस्सअस्स काअणम् । अज्ज किल भट्टा सिरिपव्वदादो आअ-
दस्स सिरिकण्ठदासणामधेअस्स घम्मिअस्स सआसादो अआलकुसुम-

(क) आश्चर्यम् आश्चर्यम् । अनन्यसदृशप्रमायो मन्ये देवतायाः । उपलब्धः
खलु गया भर्तुर्दृष्टान्तः । तद्वत्त्वा मन्ये निवेदयिष्यामि ।

(ख) हला निपुणिके, कुत्रेदानीं विस्सयोक्खितहृदयेवेह स्थिता मामवधीर्य
कुतोऽतिक्रामसि ।

‘अतः स्वरूपे नाशोऽपि’ इति मेदिनी । उपलब्धं ज्ञातं तत् तस्मात् भर्तृज्ञातज्ञान-
कारणात् । यद्वा तदिति सामान्ये ननुसकं । एवं च तमित्यर्थः । भर्तृ वाच्यवदत्तायै ।
सुसङ्गता—कुत्रेति सप्तम्यान्नत्वं ‘कु तिहो.’ इति क्वादेशः । विस्मयेन आश्चर्येण
‘विस्सयोऽद्भुतमाश्चर्यं’ इत्यमरः । अक्षिप्तं कर्षाकृतं उक्तातमिति यावत् । हृदयं
चित्तं यस्याः ता ‘चित्तं तु चैतो हृदयं’ इत्यमरः । सुसङ्गताया विस्मयकारणान-
धगमात् विस्मयजन्यकार्यस्य सत्त्वरगमनादेरदृष्टत्वाच्च इवशब्दप्रयोगः । तदेव विस्म-
योक्तातहृदयकार्यं दर्शयति—इह स्थितामित्यादिना । अवधीर्य तिरस्कृत्य । अत्रावधीर्यं
निकटगमनेऽपि भाषणाद्यभावात् । कृत इति किञ्चिद्व्यतिरेकसम्बन्धतात्पर्यत्वे कुत्रेत्यर्थः ।
अतिक्रामसि गच्छसि । निपुणिका—सुसङ्गताया एवं पृष्टा निपुणिका ता प्रत्यभि-
ज्ञातवतीत्याह—कथमित्यादिना । कथमत्र सभ्रमे ‘कथं ह्येवं च गद्गता प्रकाशार्थं च
सभ्रमे’ इति मेदिनी । सुपु स्वया ज्ञातमिति । स्वया ज्ञातं तत्सुपु प्रशस्तं । सभ्रम-
रूपकार्येण कारणस्य विस्मयस्य अनुमानरूपं ज्ञानं सत्यमित्यर्थः । तत्र तावद्विस्मयस्य
कारणं कथयति—एतदित्यादिना । खलु निधये । किलेति वातांशः ‘वार्तासमा-
न्यो णि’ इत्यमरः । श्रीकण्ठदास इति नामधेयं आख्या यस्य एतादृशस्य धार्मिकस्य
साधो । धर्मं चरतीति धार्मिकः तस्य । ‘धर्मं चरति’ इति ठक् । अकाले अन्यकाले
तदन्यत्वं नमोऽर्थः । येषां बुद्धमानां य उत्पत्तिकालं तदन्यस्मिन्काले इत्यर्थः । यत्क-
मुमानां पुण्याणां सजननं उत्पादनं तस्य दोहद कारकं ‘अथ दोहदं । इच्छाऽऽकांक्षा’
इत्यमरेण सामान्ये इच्छावाच्यप्ययं शब्दो लक्षणया कारक इत्यसिद्धार्थे कथिना
प्रयुक्त इति भाति । यद्वा बुद्धमसजननस्य यो दोहः पूरणं त ददाति इति ‘आतोऽनु-
पयणं क.’ इति कप्रत्यय इति सिद्धस्य गतिरित्यं । एतादृशं भगिन्गतामुपायमिति
शेषः । आत्मनः परिगृहीतो आत्मन इति स्वपचामान्ये पट्टी, कर्तृकर्मणोरिति तु न

सञ्जणणदोहजं सिक्खिअ अत्तणो पडिगाहिदं णोमालिअं कुसुमसमिद्धि-
सोहिअं करिस्सदित्ति तहिं एदं वुत्तन्तं जाणिदुं देवीए पेसिदस्सि ।
तुमं उण कहिं पत्थिदा । (क)

सुसङ्गता—पिअसहीं सागरिआं जणोसिदुम् । (ख)

निपुणिका—सहि दिट्ठा मए दे पिअसही सागरिआ । गहिदस-
मुगाअचित्तफलअवट्ठिआ समुत्तिगा विअ कजलीहरं पविसन्ती । ता
गच्छ पिअसहीम् । अहं वि देवीसजासं गमिस्सम् । (ग)

इति निष्कान्ते ।

इति प्रवेशकः ।

(क) कथं सुसङ्गता । हला सुसङ्गते । सुपु त्वया ज्ञातम् । एतत्खलु मम
विषयस्य कारणम् । अथ किल अत्रा श्रीपर्वतादागतस्य श्रीकण्ठदासनामधेयस्य
धार्मिकस्य सकाशादकालकुसुमसञ्जननदोहजं शिक्षित्वाऽऽत्मनः परिगृहीतां नव-
मालिकां कुसुमसमृद्धिशोमितां करिष्यतीति । तथैतद्वृत्तान्तं ज्ञातुं देव्या प्रेषि-
तासि । त्वं पुनः कुत्र प्रस्थिता ।

(ख) प्रियसखी सागरिकामन्वेषितुम् ।

(ग) सखि इष्टा मया ते प्रियसखी सागरिका गृहीतसमुद्रकचित्रफलक-
वर्तिका समुद्रिमेव कदलीगृहं प्रविशन्ती । तद्वच्छ प्रियसखीम् । अहमपि देवी-
सकाशं गमिष्यामि ।

‘न लोके’ति निषेधात् । नवमालिकामिति ‘पूर्वकालैके’ति समासः । कुसुमानां समृद्धिः
अतिशयः तया शोमिता । तत्र राजनिकटे, एतद्वृत्तांतमिति । एष चासी वृत्तांतथेति
धर्मधारयः । देव्या वासपदतया प्रेषितासि प्रेरितासि । प्रस्थिता वृत्तप्रस्थानारंभा
प्रस्थितेत्यत्र आदिकर्मणि कर्तरे कः । सुसंगता—अन्वेषितुं मार्गितुं । निपु-
णिका—गृहीतः समुद्रकः संपुटकः ‘समुद्रकः संपुटकः’ इत्यमरः । मयोवात्रमिति
यावत् । चित्रफलकं चित्रलेखनयोग्यफलिका वर्तिका लेखनी च यया सा । समुद्रिमेव
उद्देगकारणाहानात् इवशब्दप्रयोगः । तत्र कारणमप्ये स्पष्टं भविष्यति । कदलीगृहं
गृहाकारवदलीवनमिवार्थः । प्रियसखी सागरिकां द्रष्टुमिति श्रेयः । देवीसकाशं वासव-
दत्तानिकटं । इति प्रवेशक इति । एतद्वृत्तं दशरूपके । तत्र तावत् ‘नीरसोऽनु-
चितस्त्रन संगच्छो नलुविलारः’ इत्यनेन सूच्यवस्तु निरूप्य तन्निरूपणप्रकारं ‘अथो-
पक्षेपकैः सूच्यं पंचभिः प्रतिपादयेत् । विष्कंभचूडिशंकास्वाफानतारप्रवेशकैः’
इत्यादिनाऽऽह । तत्र प्रायो विष्कंभसदृश एव प्रवेशकः तदपि तत्रैव ‘वृत्तवर्तिष्यमा-
नानां कथांशानां निदर्शकः । संज्ञेयार्थस्तु विष्कंभो भव्यपात्रप्रयोजितः’ इति विष्कं-

“(ततः प्रविशति गृहीतचित्रफलकवर्तिका मदनावस्थां नाटयन्ती सागरिका)

सागरिका—हिमञ्ज पसीद पसीद । किं इमिणा आभासमत्फल-
लण्डुलहजणप्पत्थणाणुबन्धेण । अण्णं च जेव एव दिट्ठेण दे ईहिं सो
संदावो णं ववुदि । (सविस्मयम्) पुणोवि तं जेव पेक्खितुं अहिं-
लससिंति अहो दे मूढा । अइ णिसंस हिमञ्ज । जन्मदो पवुदि
सह संवड्ढिअं इमं जणं परिहरिअ कलणमेत्तदंसणपरिचिदं जणं अणु-

भलक्षणमुक्त्वा ‘तद्देवानुदात्तोऽयं नीचपात्रप्रयोजितः । प्रवेशोऽकद्वयसातः
शेषार्थस्योपसूचकः’ इति विष्कंमलक्षणापवादकत्वेन प्रवेशकलक्षणं दर्शितं । प्रकृते
द्वाभ्यां नीचपात्राभ्यां प्रयोजितः । भरतोऽप्याह—‘नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्यु-
दात्तवचनकृतः । प्राकृतभाषाकारः प्रवेशको नाम विज्ञेय’ इति । एवं प्रवेशकेन सूचि-
तप्रवेशा सागरिका प्रविशतीत्याह—ततः प्रविशतीत्यादिना । ततः सुसगता-
निपुणिकानिष्क्रमणानंतरं । गृहीते चित्रफलकवर्तिके यथा एतादृशी । सागरिका ।
प्रसीद प्रसीदेति ‘निलघीप्सवोः’ इत्यनेन आभीक्ष्ये द्वित्वं । तादृशप्रेयसि उत्कटेन
प्रेम्णा संभ्रांतमपि पुनः पुनः विवेकेन धीरं भवेति तात्पर्यं । तदेवाह—किममुने-
त्यादिना । आयास एव खेद एव आयासमानं मयूरव्यंसकादित्वात्समाप्तः । आया-
समानं फलं यस्य शैषिकः कप् । एतादृशेन दुर्लभः दुष्प्रापः यो जनः उदयरूपः
तस्य प्रार्थनाया अशुबंधः प्रकृतानुवर्तनं तेन । प्रार्थनाप्रेहेणेति यावत् ‘अशुबंधः स्यात्प्र-
कृत्यादिविनश्वरे । मुख्यानुयायिनि शिषौ प्रकृतस्यानुवर्तने’ इत्यमरः । किं क उप-
योग इत्यर्थः । गम्यमानक्रियानिमित्ता तृतीया । अन्यथा दुर्लभजनप्रार्थनाग्रहाभावे
अन्यदपि कारणमस्तीत्यर्थः । तदेवाह—येनेत्यादिना । दृष्टेनैव येनेत्यन्वयः । दृष्टेनैव
ननु संज्ञापादिना इति एककारव्यामर्शः । ईदृशः निर्वस्तुमशक्यः अतिशयित इति
यावत् । ननु प्रथे ‘प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामंत्रणे ननु’ इत्यमरः । स च आश्चर्येण
अन्येतव्यः । एवं च ननु दृष्टेनैव येनेत्यादि बाधकार्यं पर्यवस्यति । सविस्मयमिति ।
विस्मयलक्षणं तु ‘विरकारधेतव्यो यस्तु स विस्मय उदाहृतः’ इति । पुनरपि एकवारं
चदर्शनेन एतादृशं संतापमनुभवसि पुनरपि तमेव प्रेक्षितुं अवलोकितुं इच्छसि इत्या-
द्यर्थमित्याह—अहो ते इत्यादि । मूढता आश्चर्यमिय इत्यर्थः । अहो इति आश्चर्यं ।
अमीलजुनये ‘अमि प्रश्नानुनययोः’ इति मेदिनी । वृत्तंस पातुक ‘वृत्तंसो पातुकः
वृत्तः’ इत्यमरः । अत्र पातुकरवं विश्वासपातकत्वेन तदेवाह—जन्मत इत्यादिना ।
जन्मतः प्रवृत्तीति पंचमी ‘कार्तिक्याः प्रवृत्तीति’ भाष्यप्रयोगात् प्रवृत्तिज्ञानयोगे ।
संवर्धेति वृषपातोर्गिजंतात्करवो ल्यप् । प्रेवणात्तागश्च । अपना मापार्थक्यौरादिक-
वृषपातोः सार्धिकगिजंतात्कत्वो ल्यप् । असिन् कप् पातुनामनेकार्यत्वादुज्जर्यत्वं ।
संप्रेया संपर्भ्येत्यस्य वृद्धिर्गत्वेल्यर्थः । संवर्धिनमिति पाठेऽपि ईदमेव वृद्धिगतमित्यर्थः ।
इमं जनमित्यत्र सहयोगे तृतीया तु न भवति परित्यागक्रियानिरूपितकर्मत्वात् ।
कारणमिभक्त्यर्थलीयस्ताव । सहाय्यगदित्यान्नयस्तु अर्थप्राप्तेन अनेन जनेने-
त्यनेन । इमं जनमिति । यापरिघात्स्वनमित्यर्थः । शृणुमात्रं यद् दर्शनं

गच्छन्तो कथं न लज्जेसि । अहवा को तुह दोसो । अणङ्गसरपेडण-
भीदेण सुए एवं अज्ज षवसिदं । होदु अणङ्गं दाव उवालिहि-
स्सम् । (साधुमञ्जलिं बध्वा जानुभ्यां स्थिता) मय्यं कुसुमाडहं णिज्जिदसअल-
सुरासुरो भवीअ कहं हत्थिआजणं पहरन्तो न लज्जेसि । (विचिंछ) ।
अहवा अणङ्गो सि सच्चया मम मन्दभाङ्गीए इमिणा दुणिमिस्सेण
अवस्सं मरणं जेव्व उवट्ठिदस् (फलकमपलोक्य) । ता जाव इह कोवि न
आअच्छदि दाव जेव्व आलेक्खसमप्पिदं तं अभिमदं अणं पेक्खिअ

अवलोकनं 'अत्यंतसंयोगे च' इति समासः । तेन परिचितं संस्तुतं 'संस्तवः स्यात्प-
रित्ययः' इत्यमरः । कथं न लज्जेसे इति । आजन्मसंस्तुतं जनं परित्यज्य क्षणमा-
त्रायलोकनपरिचितजनानुगमनं विचारशीलस्य तव लज्जावहमित्यर्थः । वस्तुतस्तु
'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति श्रुत्या नायं तव दोष इत्याह—अथ-
चेत्यादिना । कस्तव दोष इति । तव कोऽपि दोषो नास्तीत्यर्थः । यतः अनंगस्य
मदनस्य ये शराः पाणाः सेपो यत्पतनं तस्माद्भूतेन त्रस्तेन व्यवसितं निश्चितं
एतस्य कर्म क्षणदर्शनपरिचितजनानुगमनं उपक्रांतं द्रष्टव्यं । मयि स्थितौ मदनबाण-
पातेन तथापि येषः स्यात् इति प्रियजनमनोजिगमिणा तवेति भावः । अत आत्म-
त्राणे यत्तमानस्य तव दोषाभावात् एतादशावस्थाकारणं मदनबाण एव अतस्तदु-
पाहंभनमुचितमित्याह—अथस्थित्यादिना । उपालप्स्ये कोपपूर्वकं दोषान् प्रतिपा-
दयिष्ये । साधुमिति अजलिनंप्रियाया विशेषणं, एवं च अश्रुपतनसमकालं अंजलिं
बध्नेत्यर्थः । भगवन् प्रह्लादशंकरादीनपि स्वाधीनीकृतत्वात् भगवत्त्वं । कुसुमापुष्प
अनेन कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्तिर्बोधिता । निजिताः सकलाः सुरासुराः देवदेवा
येन, अनेन शौर्यबलधैर्यादिगुणवरत्वं दांसितं । स्त्रीजनमिति । अनेन श्रेः स्त्रीषु न
प्रहर्तव्यं इति नीतिरुद्धाधिता भवति । एवं च नीतिविद्वदाचरणं तव लज्जावहमित्याह
प्रहरन् कथं न लज्जेसे इति । विधेय्येति एतादृशो महानपि कथमिदं स्त्रीप्रहाररूपं
शुश्रूषितं कृतवानिति चिन्ता । पश्चादरेण युक्तत्वं समर्थयति—अथचेत्यादिना ।
अनंगत्वेन अतःकरणराहित्यात् युक्तयुक्तज्ञानाभाव उचित एवेति भावः । सर्वेषां
सर्वप्रकारेण मंदः भागोभाग्यं सोऽस्मा अस्तीति मंदभागिनी 'भागो रूपाधेके भाग्ये-
कदेशयोः' इति मेदिनी । लघवमूलको न कर्मधारयादिति निषेधस्तु न 'अमुञ्जतः'
इति भाष्यप्रयोगेण कृत्वाप्ययानादरस्य सूचितत्वात् । एवं च मंदभाग्याया इत्यर्थः ।
दुर्निमित्तेन स्वदीयबाणप्रहाररूपदुर्निमित्तेन उपस्थितं समीपं प्राप्तं । तदिति । मरणस्य
समीपमुपस्थितत्वात् । यावदिदमेति । अत्र यावत्तावच्छब्दो अवधौ वर्तते । आलेख्य-
सामर्पितं चित्रलिखितं अभिमतमिष्टं जनं वत्सराजकृतं यथासमीहितं समीहितं
आगीष्टं अनतिष्म्य वर्तते इति यथासमीहितं यथेच्छबलोरुनमिति यावत् ।
सावटंभं साभयं घटीरस्यैर्गोभं हंतंभाषाभयसहितमित्यर्थः । एकमनाः एकस्मिन्

जहा समीहिदं करिस्सम् । (सावष्टम्भमेकमना भूत्वा नाट्येन फलकं गृहीत्वा निश्चयः) । जइ वि मे अदिसद्धसेण वेवदि अजं अतिमत्तं अगगहत्थो । तहवि तस्स जणस्स अण्णो दंसणउवाओ णत्थिचि । ता जहा तहा आलिहिअ णं पेविस्सम् । (इति नाट्येन लिखति) । (क)

(क) हृदय प्रसीद प्रसीद । किममुनायासमात्रफलकेन दुर्लभजनप्रार्थनानुबन्धेन । अन्यथा । यैनेव दृष्टेन त ईदृशः सन्तापो ननु वर्धते । पुनरपि तमेव प्रेक्षितुमभिलषसीत्यहो ते मूढता । अपि नृशंस हृदय । जन्मतः सह संबर्धितमिमं जनं परिहृत्य क्षणमात्रदर्शनपरिचितं जनमनुगच्छत् कथं न लज्जसे । अथवा कस्तव दोषः । अगङ्गाशरपतनभीतेन स्वयैवमथ व्ययितम् । भवतु अनङ्गं तावदुपालप्स्ये । भगवन्कुसुमायुध निजार्जितसकलसुरासुरो भूत्वा कथं स्त्रीजनं प्रहरन् न लज्जसे । अथवानङ्गोऽसि । सर्वथा नम मन्दभागिन्या अनेन दुर्निमित्तनावश्य मरणमेवोपस्थितम् । तथावदिह कोऽपि न आगच्छति तावदेवालेख्यसमर्पितं तमभिमत जन प्रेक्ष्य यथा समीहितं करिष्यामि । यद्यपि मे अतिसाध्वसेन वेपतेऽयमस्तिमात्रमत्रहस्तस्तथापि तस्य जनसान्ध्यदर्शनोपायो नास्तीति । तस्माद्यथातथाऽऽलिख्यैनं प्रेक्षिष्ये ।

विषये मनो यस्याः सा एकमनाः एकामचिता इत्यर्थः । नाट्येन फलकं गृहीत्वेति फलकग्रहणं नाटयिवेत्यर्थः । निश्चयस्येति । अनेन दूनमगस्सं चनितं । अतिसाध्वसेन अतिभयेन 'भीतिर्भी. साध्वसे भवं' इत्यमरः । प्रिमस्य चित्रलेखनं कोऽपि पश्येदिति भीतिः । वेपते कपते अतिमानं अत्यन्तं । 'अतिमानोद्वाडनिर्भरं' इति कोशः । अग्रथासौ हस्तथ अग्रहस्तः 'विशेषणं विशेष्येण बहुलं' इति समासः । अग्रमवेऽवयविलारोपात्तामानाधिकरण्यः । स्पष्टा चेयं रीतिरेकदेशिसमासप्रत्याख्यानपरभाष्ये । तथापि हस्तकंपेऽपि तस्य उदयनस्य अन्यः चित्रलेखनादितरः दर्शनोपायः तस्मादन्योपायाभावात् यथातथा यथाकथंचिदित्यर्थः । एनमिति । दर्शनोपायाभावबोधनार्थं उपात्तस्य प्रेक्षणकर्मत्वेन बोधनादन्वादेशेन एवादेशः । इति नाट्येन लिखतीति अत्र लेखनाभिनयो नाटनं एवं एवंविधस्थलेऽन्यत्रापि नाट्यप्रदेन सत्तरिकयाया अभिनय एवाऽवर्णितव्यः । पूर्वके नाटिकालक्षणमध्ये कन्याया नवावरागो वर्णितः सच पूर्वकशेषे कार्यमुखेन सागरिकाया चरसरजे स्पष्टं प्रदर्शितं । एव यीजं तस्य च पूर्वके अनंगपूजापरिसमाप्ता कथार्यपिच्छेदे एति 'उदयनस्यंदोरिवोद्दीधृते' इति सागरिका श्रुत्वा '(सहर्षं) कथमयं स रणोदयनो' इत्याद्यच्छेदकारणस्य प्रदर्शितत्वाद्भिदुत्वं । तदुक्तं । 'अवातरार्यविच्छेदे विदुरच्छेदकारणं' 'प्रयत्नस्तु कलावाही व्यापारोऽतिलग्नितः' इति । विदुप्रयत्नयोः संधिः प्रतिमुखसंधिः । तदुक्तं दर्पणे—'फलप्रधानोपायस्य मुखसंधिनिवेशिनः । लक्ष्मालस्य द्वयोः द्वेदो यत्र प्रतिमुखं च सच' । इति । अत्र च चरसरजसागरिकासमागमदेतोऽनु-

रागरूपयीजस्य प्रथमांकोपक्षितस्य सुसंगताविदूषकाभ्यां शायमानतया किञ्चित्क्षयस्य
वासवदत्तया चित्रफलककृतांतेन किञ्चिदुत्तरीयमात्रस्योद्देशरूपोद्देशः । प्रतिमुखसंधे-
रैरानि त्रयोदश । तानि च 'विलासः परिसर्पथ विधूतं शमनमणी । नर्मयुतिः प्रग-
मनं निरोधः पथुपासनं । पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्षसंहार इत्यपि' इति । एतेषु परि-
सर्पशमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां प्राधान्यं इतरेषां यथासंभवं । उद्देशत उक्तानामेतेषां
यथासंभवं प्रतिस्वं लक्षणानि तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः । अत्र 'सागरिकाहृदय
प्रसीद प्रसद किमनेनायासमात्रफलकेन दुर्लभजनप्रार्थनानुवंधेन' इत्युपक्रमे 'तथा-
प्यालेखगतं तं जनं कृत्वा यथासमीहितं करिष्यामि तथापि तस्य गारलान्यो दर्शनो-
पायः' इत्येतैर्वत्सराजसमागमरतिं चित्रादिजन्यामप्युद्दिश्य सागरिकायाश्चेष्टाप्रयत्नो-
त्तरागपीजानुगतो विलासः प्रतिमुखस्यांगं । लक्षणं तु 'रत्यर्पेहा विलासः स्यात्'
इति । सागरिकारतिरूपस्याभिभावोपजीव्यशृंगाररसनिरूपणसंगत्याऽऽदौ तावद्-
सत्त्वरूपं निरूप्यते, तत्र रससामान्यलक्षणं 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादस-
निष्पत्तिरिति भरतसूत्रे उक्तं । तदेव 'विभावैरनुभावैश्च सारिवकैर्व्यभिचारिभिः ।
आनीयमानस्वाहुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः' इति तत्र तत्र ग्रंथद्विवक्तं, रस-
निष्पत्तिविषये च भट्टलोल्लटप्रीतिशंकरप्रवृत्तीनां मतानि काव्यप्रकाशादौ अनेकानि
सन्ति तथापि ग्रंथाहुल्यमिया रसगंगाधरोक्तलक्षणस्य तात्पर्यभूतं लक्षणं लि-
ख्यते । 'समुचितललितसंनिवेशाकारुणा काव्येन कुशलतमनटाऽभिनयेन च समर्पितैः
सहृदयहृदयं प्रविष्टैस्तरीयसहृदयतागृह्यतेन भावनाविशेषमहिम्ना विललितन्यकि-
विशेषरमणीयत्वादिभिरलौकिकविभावानुभावव्यभिचारिसद्व्यपदेशैः आलंघन-
कारणैरुदीपनकारणैरश्रुपातादिभिः कार्यैर्धितादिभिः सहकारिभिश्च संभूय प्रादुर्भूतेना-
लौकिकेन व्यापारेण तात्कालनिवर्तितानंदोशावरणाशनेनात एव प्रमुष्टपरिमितप्रमा-
तृलादिजघर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानंदेन सह गीवरी-
किममाणः प्राग्निनिविष्टवासनारूपो रस्यादिरेव रसः' इति । अतीव संक्षिप्तलक्षणं ॥
'विभावानुभावसारिवकव्यभिचारिसामग्रीसमुल्लसितस्वायीभावो रसः' इति । भावो-
नाम चित्तवृत्तिविशेषः तस्य स्थायित्वं नाम सजातीयविजातीयनभिभूततया याव-
दनुभावस्थानं । तदुक्तं दशरूपके 'सजातीयैर्विजातीयैरतिरस्कृतवृत्तिमान् । याव-
द्रसे वर्तमानः स्थायीभाव उदाहृतः' इति । तत्र शृंगारादयोऽपि रसाः ते च भवेन
दर्शिताः 'शृंगारदास्यकरुणारौद्रवीरमयावकाः । वीमत्साद्गतसंज्ञाधेलाटो नाव्ये रसाः
स्मृताः' इति । अत्र चकारेण शांतमपि नवमं रसं स्वीकुर्वति । एतेषां स्थायीभावा
अपि तत्रैव दर्शिताः 'रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो भये तथा । जुगुप्सा विसम-
येति स्थायीभावाः प्रकीर्तिताः' इति । अत्रापि नवमस्य शांतरसस्य स्वीकर्तृणां मते
शमोऽपि स्थायीभावश्चकारेण संप्राप्तः । तत्र विभावदिलक्षणं काव्यप्रकाशे 'कारणा-
न्यय कार्याणि सहकारीणि यानि च । रस्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेशाव्यकाव्ययोः ।
विभावा अनुभावास्वरूपंते व्यभिचारिणः' इति । तत्र शृंगारप्रवृत्तत्वात् मुख्य-
त्वाच्च शृंगाररसो निरूप्यते । शृंगारपद्व्युत्पत्तिः साहित्यदर्पणे—'शृंगं हि मन्म-

योद्भेदस्तादागमनहेतुकः । उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृंगार इष्यते' इति । एवं च शृंगरं
 ऋच्छति कारणत्वेन प्राप्नोतीति शृंगारः इति व्युत्पत्तिः सिध्यति । शृंगरश्च उपपन्नः
 प्रधातोः कर्मण्यण् । तस्यालंबनोद्दीपनविभावानुभावदिरपि तत्रैव 'परोढां वर्ज
 यित्वा ॥ वेद्यां चाननुरागिणी । आलंबनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः
 इति । प्रकृते सागरिकावत्सराजौ आलंबनविभावः । तथा 'चंद्रचंदनरोलंबकताद्यु
 दीपनं मतं । भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः' इति । यद्यपि काव्यप्रकाशे
 'निर्वेदग्लानिशोकाख्यास्तयासूयामदधमाः आलस्यं चैव दैव्यं च चिता मोहः सृष्टि-
 र्भृतिः । मोहा चपलता हर्ष भावेणो जडता तथा । गर्वो विषाद बीरबुद्धयं निद्राप-
 स्मार एव च । क्षुप्तं प्रमोदो मयैवाप्ययहित्यनयोप्रता । मतिर्व्याधित्तथोन्मादस्तथा
 मरणमेव च । प्रासक्षैव मितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः । प्रयत्निशदमी भाषाः समा-
 दयातास्तु नामतः' इति उक्तं तथापि नैते सर्वे शृंगारे उपगुज्यन्ते किंतु केचिदेव ।
 तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'लघ्वक्षौभ्यमरणालस्यजुगुप्साव्यभिचारिणः' इति । इत्थं च
 शृंगारे स्त्रीपुंसोरालम्बने चंद्रिकावसंतविविधोपवनपवनार्हस्थानादयो दीपनविभावाः ।
 तन्मुद्रावलोकनतद्गुणध्रुवणकीर्तनादयोऽन्ने सात्विका भावाश्च अनुभावाः । स्मृति-
 चिन्तादयो व्यभिचारिणः । तत्र शृंगारो द्विविधः संयोगो विप्रलम्भश्च । तदुक्तं साहित्य-
 दर्पणे—'विप्रलम्भोऽयं संयोग इत्येव द्विविधो मतः' इति । तत्र रतेः संयोगकाला-
 यच्छिन्नरत्ने प्रथमः, वियोगकालाच्छिन्नरत्ने द्वितीयः, तदपि तत्रैव 'वर्धनस्पर्शनादीनि
 निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं संयोगोऽयमुदाहृतः' तथा 'यत्र ॥ रतिः
 प्रकृष्टा नाभीप्रमुपैति विप्रलम्भोऽसी' इति । एवं च साहससंयोगवियोगाद्वर्धनातः करण-
 दृतिविशेषाभ्यां संयुक्तोऽस्मि मियुक्तोऽस्मि इति युद्धिर्जायते तादृशातः करणदृति-
 विशेषी संयोगविप्रलम्भाविति कलितोऽर्थः । एवं च 'न विना विप्रलम्भेन संयोगः
 पुष्टिमधुते । कपायिते हि बलादी भूयान् रागो विवर्धते' इत्युक्तेः प्रकृतनाटके
 विप्रलम्भपूर्वकं संयोगशृंगारः । तत्र संयोगः एकविध एव । विप्रलम्भस्तु पूर्वरागमान-
 प्रयासकरुणारूपेण सन्तुर्धा भवति । तदपि साहित्यदर्पणे उक्तं 'संख्यातुमदाकयतया
 सुवनपरिरंभणादिवहुमेदात् । अयमेक एव धीरैः कथितः संयोगशृंगारः' इति ।
 तथा विप्रलम्भमुपकम्य 'स च पूर्वरागमानप्रयासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात्' प्रकृते
 सागरिकायाः वत्सराजदर्शनात् दशाविशेषः पूर्वरागसंज्ञकः । अत्र अभिलाषादिदश-
 संस्माककामदशाः यथासंभवं सलक्षणास्तत्र तत्र प्रदर्श्यन्ते । संयोगशृंगारोऽपि पूर्व-
 रागानंतरादिहेतुना चतुर्धा संभवति । संयोगमुपकम्योक्तं च साहित्यदर्पणे 'कथि-
 तस्यतुर्विधोऽष्टावन्तयोस्तु पूर्वरागादेः' इति । अथाऽऽलंबनप्रसंगेन नायकनायिका-
 लक्षणानि 'लागी कृती गुल्लनः सुधीको रूपयौवनोत्साही । दक्षोऽनुरक्तलोकलेजो-
 वेदग्ध्यशीलपाभेता' इति । ॥ च धीरोदात्तादिभेदेन अष्टचत्वारिंशत्प्रकारो भवति ।
 ते च भेदा ग्रंथविस्तारमिया नात्र प्रपञ्च्यन्ते । प्रकृते नायकस्तु धीरुल्लितः इति यल-
 क्षणमावेदितं प्राक् । तथा नायिकायि चतुरशीलपिकृतातत्रयभेदयती भवति ।
 एतेषां सर्वेषां भेदानां निरूपणे ग्रंथगौरवादानावश्यकत्वाच्च केचिदेव भेदाः प्रदर्श्यन्ते ।

(ततः प्रविशति सुसङ्गता ।)

सुसङ्गता—एदं तं कअलीहरं ता पविसामि । (प्रवेशं नाटयति । प्रवि-
यावलोक्य च सविस्मयम् ।) एसा मे पिअसही साअरिआ । किं उण ।
एसा गुरुअणुराओक्खिअहिअआ किं पि आलिहन्ती मं पि ण पेअखदि ।
गोदु । ता जाअ इमाए दिट्ठिपदं परिहरिअ णिरूअइस्सं किं एसा

रूपं तावत्सा त्रिधा स्त्रीया, अन्या, साधारणी च । तदेवोक्तं 'अथ नायिका त्रिभेदा
क्षान्या साधारणी स्त्रीति । भावकसामान्यगुणैर्मवति यथासंभवेयुक्ता' इति । अत्रो-
त्तरार्पेन नायिकासामान्यलक्षणमुक्तं पूर्वाधेन तद्वेदा इत्यर्थः । तत्र स्त्रीयासा-
धारण्योर्लक्षणानां प्रकृतेऽनुपयोगात् परकीयैव विभज्यते । तत्र परकीया द्विधा पर-
कीया कन्यका च । तदुक्तं दर्पणे 'परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा' इति ।
तत्र परोढा 'यात्रादिनिरतान्योढा कुलटा गलितनपा' इति । यस्या विवाहो न जातः
सा कन्या । एतदपि तत्रैव 'कन्या स्वजातोपयमा सलजा नवयौवना' इति । एतस्याः
परकीयात्वं तु मित्राद्यायत्तत्वाज्ज्ञेयं । प्रकृते सागरिका कन्या इति संक्षेपस्त उक्तं । एतेषां
लक्षणानां समन्वयं तत्र तत्र प्रसंगे प्रदर्शयिष्यामः इत्यलं प्रसक्तोऽनुमतकत्वा । पूर्वं
प्रवेशके निपुणिकयोक्तं 'गृहीतसमुद्रकविप्रकलकवर्तिका समुद्रिमेव कदलीगृहं प्रवि-
ष्टी तत्र प्रियसखी सागरिका मया दृष्टा, तद्वन्ध प्रियसखी' इति । स सुसंगतायाः
कदलीगृहप्रवेशो निरूप्यते ततः प्रविशति सुसंगता इति । ततः सागरिका-
लेखनानंतरं । **सुसंगता**—एतत्खलु अत्र खल्विति वाक्यालंकारे 'निषेधवाक्यालं-
कारजिह्वासानुनये खलु' इत्यमरः । कदलीनां रंभाणां गृहं वेष्ट्वा 'कदली धारणवुसा
रंभा' 'गृहं गेहोदवसितं येश्म सन्न निकेतनं' इत्युभयप्राप्यमरः । यद्यपि कदलीनां
गृहं न संभवति तथापि गृहाकारकदलीनिकुंज इत्यर्थः । तत् यस्मात् विदक्षितकदलीगृहं
प्राप्ता तस्मात् इत्यर्थः । अथवा तदिति प्रवेशक्रियायाः कर्म । यावदिति वाक्यालंकारे ।
सविस्मयं अतिप्रियामपि मां न पश्यति एतत्कदापि न दृष्टवरं इति विस्मयकारणं ।
तदेवाह—**एपेत्वादिना** । अथवा यत्किञ्चिन्निमित्तं मां विना इयं कदापि न
करोति इदानीं ॥ मरुस्ते सारिकामर्षयित्वा विजने किमपि आलितति इति ता विस्म-
यकारणं । तदेव एपेत्वादिना प्रपन्नवति । एषा समीपदेशे स्थिता 'समीपतरवर्ति
चेतदो रूपं' इत्युक्तेः । किं पुनरिति किञ्चिदोऽत्र वितर्के 'किं कृत्वायां वितर्के च निषेध-
प्रथयोरपि' इति मेदिनी । पुनरिति वाक्यालंकारे । सुर्वेणुरागोत्थितहृदया गुरुः महान्
'गुरुस्त्रिभिर्भ्यां महति' इति मेदिनी । योऽनुरागः प्रेमा तेन वदितुं हतस्वतः प्रेरितं
उत्पूर्वकातिप्रधातोः कर्मणि क्तः । हृदयं अंतःकरणं यस्याः सा । किमपीति दूरदर्शनेन
अविधिनत्वात् किमपीत्युक्तं । तत् तस्मात् खल्व्यदृष्टिगोचरत्वे एतद्वेदनं मया न
ज्ञायेत अतो लेखनदिरक्षाहेतोरित्यर्थः । यावदित्यवधौ लेखनदर्शनपर्यंतमित्यर्थः ।
अस्या दृष्टिपथं परिहार्येत्यन्वयः । दृष्टेः अवलोकनस्य 'क्षिप्यो दृष्टिः क्षिप्यो बुद्धौ
लोचने दर्शनेऽपि च' इति मेदिनी । पंगानं 'ऋक्छुग्भ्यः' इत्यादिना अप्रत्ययः

आलिहदिति । (स्वैरं पृष्ठतोऽस्या भूला दृष्टा सहर्षम् ।) कहं एसाए भट्टा आ-
लिहिदो । साहु सागरिए साहु । अहवा ण कमलाअरं उज्झिअ राज-
हंसी अण्णहि अहिरमदि । (क)

सागरि०—(समाप्यम् ।) आलिहिदो मए एसो । किं उण अणवर-
दणिबढन्तवप्फसलिलेण मे दिट्ठि पेक्खिदुं ण प्पहवदि । (मुखमुत्तानी-

(क) एतत्तत्कदलीगृहम् । तत्प्रविशामि । एषा मे प्रियसखी सागरिका
किं पुनरेषा शुर्वनुरागोरिषसहृदया किमप्यालिखन्ती मामपि न प्रेक्षते । मयतु ।
तथाचदस्या दृष्टिपथ परिहृत्य निरूपयिष्यामि किमेपाऽऽलिखतीति । कथमेतया
भर्ताऽऽलिखितः । साधु सागरिके साधु । अथवा न कमलाकरमुज्झित्वा
राजहंसन्यस्मिन्नभिरमते ।

यमासात् । अपलोकनगोचरदेवमित्यर्थः । परिहार्यं उज्झित्वा । निरूपयिष्ये ब्रूयामि ।
निपूर्वैरुपपातो नाटके तत्र तत्र दर्शनाऽर्थो दृश्यते, यथा शाकुंतलादौ निपुण निरू-
प्येत्यादि । किमेपाऽऽलिखतीति । इदं विशिष्टं निरूपणस्य कर्म पश्य मृगो धावती-
तिवत् । स्वैरं मंद 'स्वैरं स्रच्छन्दमंदयो' इति मेदिनी । स्थिरचेति स्थितिभिन्याविशो-
मिदं, मंदस्थितिस्तु सागमनमेतस्या विदितं मा भूत् इति । पृष्ठत इति सप्तम्यंतादा-
पणयादित्वात्तसि । पृष्ठे इत्यर्थः । औपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी, अस्या पृष्ठत स्वेरं
स्थिरचेलन्वयः । सहर्षमिति । चित्रलेखनकौशलदर्शनेन हर्षः । नूनमगया एतद्वपसो-
ऽनुरूपः कृतचिह्नरूपगुणरूप भर्ता आलियितो गवेदित्वाशंक्याद्—कथमिति । कथं
चन्दः संभावनायां 'कथं ह्यं च गह्वीयां प्रकाशयं च सप्रमे । प्रमे यभापनायां च' इति
मेदिनी । भर्ता प्रिय 'धव प्रिय पतिर्भर्ता' इत्यमरः । एतत्तत्र वपसोऽनुरूपमित्याह—
साध्वित्यादिना । साध्विति लेखनक्रियायाः विशेषणं आठिरिअ इति देहलीकी-
पद्यायैः पूर्वप्र परप्र आन्वेति । पूर्वं यत् कृतचिह्नरूपगुणरूपोऽनया भर्ता आठि-
रित स तु यथा श्रुतः तथैव स्यादेति शंक्या इदमनयाऽयुक्तं कृतमिति मनवाना
औदासीन्येन एतद्वपसोऽनुरूपमनया भर्तृलेखनं कृतं औदासीन्येन साध्वित्यादिना
प्रार्थयति । इदानीं तु अयं वासराज एषाऽनयाऽऽलियित इत्यभिप्रेत्य युष्मत्तरमनयाऽ
उठितमिति व्यतिरेकमुद्येनाह—अथचेत्यादिना । अपयेति पक्षांतरे । राजहंसी
कमलाकरमुज्झित्वाऽन्यत्र नाभिरमते इत्यन्वयः । राजहंसी कलहंसी 'राजदण्डाय कादरे
कलहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी । कमलाकरं पञ्चरत्नं 'रत्नि शिषामाकरं सागरं'
इत्यमरः । कमलपूर्णं पञ्चरत्नमिति यावत् । उज्झित्वा स्रक्त्वा । सागरिकर—
समाप्यमिति धर्मं सगामिबहिरादरेषु मध्ये अशुभपराभिरुचिभिराह । तदुक्तं साहि-
त्यदर्पणे 'अशुभेन्द्रोद्भव याति कोषदुःखप्रदं च' इति । एव इति मुद्रिणमिदं
इत्यर्थः । निरुत्तं गच्छ एतादृजं कार्यं अशु 'शान्मूल्यायु' इत्यमरः । गदेर परिशे-
येन देवस्यं पूजिता । तदाज्जादनेन हेतुनति पठितं । इति । 'देवं' 'देवस्यं च'

हृत्पाथूणि निवारयन्ती सुसङ्गतां दृष्टोत्तरीयेण फलकं प्रच्छादयन्ती स्मितं कृत्वा ।) कहां पियसही सुसङ्गदा । (इत्युत्थाय हस्ते गृहीत्वा ।) सहि इदो उपविस । (क)

सुसङ्ग०—(उपविश्य बलात्फलकमाकृष्य ।) सहि को एसो तुए परथ चित्रफलए आलिहिहो । (ख)

साग०—पउत्तमअणमहस्सवे भअवं अणङ्को । (ग)

सुसङ्ग०—(सस्मितम्) अहो दे णिउणत्तं किं उण सुण्णं विअ चित्तं पडिमादि ता अहं पि आलिहिअ रइसणाहं करिस्सम् । (वर्णिकां गृहीत्वा माद्येन रतिव्यपदेशेन सागरिकामालिखति) । (घ)

(क) आलिखितो भयैष किं पुनरनवरतनिपतद्वाष्पसलिलेन मे दृष्टिः प्रेक्षितुं न प्रभवति । कथं प्रियसखी सुसङ्गता । सखि इहोपविश ।

(ख) सखि क एष त्वया चित्रफलक आलिखितः ।

(ग) प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवाननङ्गः ।

(घ) अहो ते निपुणत्वं किं पुनः शून्यमिव चित्रं प्रतिभाति तदहमप्यालिख्य रतिसन्तानं करिष्ये ।

इत्यमरः । प्रेक्षितुं विलोकिषुं न प्रभवति न शक्नोति । सुखमुत्तानीकृत्य चित्रलेखनार्थमथः कृतं मुरं ऊर्ध्वाकृत्येत्यर्थः । उत्तानीकृत्येत्यत्र उत्तानशब्दात् चित्रप्रत्ययः ततः कृत्येत्यनेन धाकं गतिसमासः 'समासे भङ्पूर्वे'त्यादिना ह्यवादेशः । अश्रूणि पाप्माणि निवारयन्ती मृजन्ती उत्तरीयेण सव्यानेन 'संव्यानमुत्तरीयं स्यात्' इत्यमरः । फलकं चित्रफलकं प्रच्छादयन्ती तिरोदधती स्नामिप्रायोऽनया साक्ष्यामि इति फलकाच्छादनं स्मितं मंदहास मुखवैषम्यदर्शने कदाचिदियं मदीयं मानसखेदमनुभाय मामनुयुज्यात् अतः स्नामिप्रायगोपनार्थं स्मितकरणं । कथमिति प्रश्ने संप्रमे वा । अकस्माद्दृष्ट्वेन सन्नमः । सुसंगता—बलात् हठात् । क एष दत्ते । सुसंगतया अयं क इति पूर्वमेव ज्ञातं अत एव 'न कमलाकरमुज्जितला राजहंसस्यन्यत्रामिरमते' इत्युच्यते । तथापि किमेवं अणति सत्वं मिथ्या वा इति जिज्ञासया प्रश्नः । सागरिका—सरुजमिति पिहितमपि फलकं अनया प्राज्ञायोति लज्जा । अत एव प्रकृतोपयुक्तमदनलेखनेन निवृत्ते-प्रवृत्तेत्यादिना । प्रवृत्तः उपकृतः । तादृशे मदनमहोत्सवे भगवान् उदसबोहेऽयमेव इन्द्रादिपराभवकारित्वेन च भयवत्त्वं । अनेनः मदनः । सुसंगता—सस्मितमिति सामपीयं वंचयति इति हास । तदेवाह-अहो ते इत्यादिना । अहो इति आश्चर्यं । निपुणत्वं प्रवीणत्वमित्यर्थः । चित्रलेखने स्नामिप्रायगोपने च इत्युभयविधप्रवीणत्वोपनार्थं सामान्यतः निपुणत्वमित्युपात्तं । किं पुनरिति प्रुत इत्यर्थः । किं प्रश्ने पुनरिति भेदे । चित्रं लिखितं परंतु रतिविरहितमित्यर्थः । तदे-

सागर०—(बिलोक्य साक्ष्यम्) सुसङ्गदे कीस तु ए एत्थ अहं आलिहिदा । (क)

सागरि०—(विहस्य) सहि किं अकारणे कुप्पसि । जादिसो तु ए कामदेवो आलिहिदो तादिसी भए रह आलिहिदा । ता अण्णघासम्भाविणि किं तुह एदिणा आलविदेण । कहेहि सन्नं वुत्तन्तम् । (ख)

(क) सुसङ्गते कुतस्त्वयात्राहमालिखिता ।

(ख) सखि किमकारणे कुप्यसि । यादृशस्त्वया कामदेव आलिखितस्तादृशी मया रतिरालिखिता । तदन्यथासम्भाविनि किं तवैतेनारूपितेन । कथय सर्वं वृत्तान्तम् ।

वाह—शून्यमिवेत्यादिना । शून्यं रिक्तमित्यर्थः । 'शून्यं तु वशिकं मुच्छरिकके' इत्यमरः । रतिविरहितमिति यावत्, इवशब्दो लौकिकोऽपि सादृश्ये आलिख्य अर्थात् रतिमिति कर्म, तदेवाह—रतिसनाथमिति रतिसहितमित्यर्थः । अग्निधिर-रतिमुत्सनायम्' इति भारतचंप्पां युक्तार्थकः सनाथशब्दो दृष्टः, अन्यत्रापि च एवमेव बहुशः प्रयोगा दृश्यन्ते । अत्र कोशाऽनुमदोऽन्वेदितव्यः । रतिव्यपवेशेन रतिव्याजेन । विनिष्ठोऽपदेशः व्यपदेशः 'अपदेशः पुमान् लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति मेदिनी । सागरिका—सक्रोधमिति रतिनिमित्तेन अनयाऽहमेवाऽत्र लिखिता सेन गह्वत एतदनुरागोऽनयाऽपि ज्ञातः तदतिशयनिहवार्थं क्रोधः । तदेव प्रभमुखेनाह—स्वस्त्रीत्यादिना । किमिति इति हेतौ कृतो हेतोरित्यर्थः, किमिति प्रश्नेऽप्यर्थं 'किं कुत्साया वितर्के च निषेधप्रयोरपि' 'इति हेतौ प्रकाशने' इत्युभयत्रापि मेदिनी । अत्र चित्रफलके । सुसंगता—विहस्येति मां बंधयितुं इयं कुप्यति परं त्वेतद-निप्रायो मयाऽनगत एवेति विहासः । अकारणे किं कुप्यसीत्यन्वयः । किंशब्दोऽत्र प्रश्ने । अथवा अव्ययानामनेकार्थत्वात्किंशब्दो हेतौ । कृतः कुप्यसीत्यर्थः । अकारणे अर्थाभावेन मृतत्वरूपः । न च अर्थाभावेऽव्ययीभावेन तत्पुरुषबाधः स्यादिति वाच्यं 'रथोदाऽऽगमलप्लवसेदहाः प्रयोजनं' 'अहतायामघंहितं' इति भाष्यवार्तिकप्रयोगात् अर्थाभावेऽव्ययीभावेन एहाऽयं तत्पुरुषो विकल्प्यते इति सिद्धान्तकीमुद्यामुफलात् । सत्सप्तमी चेयं अथवा विषयसप्तमी । न च 'कुप्यहमे'त्यादिना संप्रदानत्वं बाधयं, कुप्यतेः क्रोधापेक्षभावात् 'नष्टाकुपितः कुप्यति' इति भाष्यात् । २९४ चेदं शब्दे-न्दुशेखरे । वाहश्च इति 'त्यदादिषु द्रव्योऽनालोचने कच' इति यच्छब्दे उपपदे दृष्ट-धातोः कम् 'आ सर्वनाम्' इति आत्वं रुदिरशब्दार्थं रथंतरादिषु द्युत्पाप्यते । अथवा भाष्योक्तरीत्या कर्मकर्तारं द्युत्पत्तिर्दृष्टव्या । एवं च वाहश्च इत्यस्य यथेत्यर्थः । तादृशीति अत्रापि यादृशशब्दयत् द्युत्पत्तिर्हेत्या शीघ्रात् विशेषः । अनेन त्वदभि-प्रायो मयाऽनगत इति सूचितं तदेवाह—तस्मादित्यादिना । तस्मात् त्वानि-प्रायाऽनगमात् अन्यथा अन्यप्रकारेण 'प्रधारयचने यात्' इति यात् प्रत्ययः ।

साग०—(सलज्जा खगतम् ।) णं जाणिदहि पियसहिण्ण (इसस्रताया इत्थं गृहीत्वा प्रकाशम् ।) पियसहि महदी क्खु मे लज्जा ता तहा करेसु हा ण कोवि अवरो एदं घुत्तन्तं जाणादित्ति । (क)

सुसङ्ग०—सहि मा लज्ज । ईदिसस्स कण्णारअणस्स अवत्तं एव दिसे वरे' अहिलासेण होदवम् । तहवि जहा 'ण कोवि अवरो एदं घुत्तन्तं जाणिससि तह करेमि । एदाए उण मेधाविणीए सारिआए

(क) ननु ज्ञातासि प्रियसख्या । प्रियसखि महती खलु मे लज्जा तच्चया कुरु यथा न कोप्यपर एतद्वृत्तान्तं जानातीति ।

अन्यथासंभामिनीत्यत्र अन्यथाशब्दे उपपदे संपूर्वकाद्भवतेर्गिजंताद् 'सुप्यजाता' इति गितिः उपपदसमासः नान्तत्वान्दोपि अत्रार्थेति हलः । विपरीतबोधनशीलेति यावत् । एतेन आलपितेनेति यद्यपि 'स्यादाभाषणमालाप' इत्यमरेण भाषण-सामान्यं आलपतेरर्थः तथापि प्रकृते पूर्वोक्तमिध्यालयोधकैतच्छब्दसमन्विता-लपतेर्मिध्याभाषणमित्यर्थः । वृत्तांतं प्रकारं 'वृत्तातः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कारकैवा-संयोः' इत्यमरः । सागरिका—सलज्जेति । कन्यकारत्वे स्वमनीषया परमपुंस-प्रेमकरणं लज्जाकारणं । खगतमिति रावस्य अभान्यमित्यर्थः । तदुक्तं वक्षरूपके- 'सर्वभाष्यं प्रकाशं स्यादभाष्यं खगतं' इति । इदं च अभ्याहृतभाषणक्रियाया विशेषणं एवंविधान्यत्रापि हेतुः । ननु अवधारणे प्रियसख्या ज्ञातास्म्येवेत्यर्थः । अत्र यद्यपि सामान्यतः ज्ञातास्मीत्युक्तं तथापि प्रहरणान्मद्विषयोऽभिप्रायो ज्ञात इत्यर्थः । अथवा एतस्याः सख्या ज्ञातत्वेपि ज्ञातास्मीत्येतद्वचनसामर्थ्यादित्यभूतावस्था ज्ञातास्मीत्यर्थः । रावभा मदभिप्रायोऽनया ज्ञात इति तात्पर्यम् । प्रकाशमिति एतल्लक्षणं इवानीमेवोक्तं । महती अतिशयित्वेति । यत्किञ्चित् अनुनये वास्त्यालंकारे वा । तस्मादिति लज्जापण्यादित्यर्थः । हेतौ चेयं पंचमी । एतद्वृत्तातमिति एवथासी वृत्तातयेति कर्मधारयः । वृत्तांतः उदंतः यथा कोऽप्यपरः । एतद्वृत्तांतं न जानाति सया कुरुत्वैत्यन्वयः । जानातीत्यत्र 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति सूत्रेण भविष्यति लट् । इतिशब्दः वाक्यसमाख्यर्थः 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादि-समाप्तिपु' इत्यमरः । सुसंगता—मा लज्जेत्यति । नन्वत्र 'मावो लुङ्' इति लुङा भाष्यं इति चेन्न नायं माङ् किन्तु निषेधार्थो माशब्दः । 'मासामालं च धारणे' इत्यमरः । प्राप्तकाले लोद । अयं लज्जाकालो नहीत्यर्थः । तदेवाह—ईदृशस्येत्यादिना । 'खदादिपु' इत्यादिसूत्रेणेदंशब्दे उपपदे दृशेः कम् प्रत्ययः 'इदं किमोरीशकी' इत्यनेनेशादेशः । अनेन लोकोत्तरत्वं व्यज्यते । कन्यारत्नस्य कन्याया रत्नत्वारोपः अयया कन्याजातिश्रेष्ठत्वमित्यर्थः । 'रत्नं खजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । ईदृशस्य कन्यार-त्नस्य ईदृशे वरे अवश्यमेवाभिलाषेण भवितव्यमित्यन्वयः । ईदृशे लोकोत्तरे इति यावत् । वरे वत्सराज्यरूपे अभिलाषेण इच्छया तथापीति । यद्यपि एतद्वयोऽ-

एत्थ काअणेण होदवम् । कदाचि एसा इमस्स आलावस्स गहिद
वखरा कस्सवि पुरदो मन्तइस्सदि । (क)

साग०—(सोद्वेगम्) सहि अदोवि मे अधिअदरं सदावो वट्ठि
(इति मदनावस्था नाटयति ।) (ख)

सुसङ्ग०—(सागरिकाया हृदये हस्त दत्वा) सहि समस्सस समस्सस
आव इमाप् दिग्धिआप् णलिणीपत्ताइ मुणालिआइ अ गेण्हिअ ल
आअच्छामि (निष्क्रम्य पुन प्रविश्य च नाट्येन नलिनीपत्रै शयनीय मृणालवत्
यानि च रचयित्वा परिशिष्टानि नलिनीपत्राणि सागरिकाया हृदये निक्षिपति ।) (ग)

(क) सखि मा लज्ज ईदृशस्य कन्यारत्नसावयमेवेदृशे वर अभिलाषे
भवितव्यम् । तथापि यथा न कोऽप्यपर एतद्भूतान्तं ज्ञास्यति तथा करोम्येतय
पुनर्मेधाविन्या सारिकयात्र कारणेन भवितव्यम् । कदाचिदेवास्मालापस्य गृही-
ताक्षरा कस्यापि पुरतो मन्त्रयिष्यते ।

(ख) सखि अतोऽपि मे अधिकतर सन्तापो वर्धते ।

(ग) सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि । यावदस्मा दीर्घिकाया नलिनीपत्राणि
मृणालिका च गृहीतानि लभ्यागच्छामि ।

शुरूप लोकोत्तरे वत्सराजे तव मनोरथरूप वृत्तातो मयाऽवगत इति शेष ।
तथापि मया अवगतत्वेऽपीत्यर्थः । अपर इति आवाभ्यामभ्य इत्यर्थः । करोमीति
करिष्यामीत्यर्थः । पूर्ववत् वर्तमानसामीप्ये लङ् । एतया समीपतरवर्तिन्या । पुनरिति
भेदे 'पुनरप्रयमे भेदे' इत्यमरः । परंतु इति यावत् । मेधाविन्या प्रशस्ता धारणावस्था
'अस्मायागेषासजो विनि' इत्यनेन विनिप्रत्ययः । अत्र एतद्भूतातप्रकाशने
कारणेन हेतुना एतद्भूतातप्रकाशनं कदाचिदियं करिष्यतीति तात्पर्यार्थः । तदेवाह-
कदाचिदित्यादिना । आलापस्य भाषणस्य 'स्यादाभाषणमाशप' इत्यमरः ।
गृहीताक्षरा गृहीतवर्णा । अनेन अर्थज्ञानाऽभाव सूचितः । पुरतः अग्रतः 'स्यापुर'
पुरतोऽग्रतः' इत्यमरः । मन्त्रयिष्यति, पठिष्यतीत्यर्थः । सागरिका-सोद्वेगमिति ।
उद्वेग अस्मास्म्योत्पादकात् करणवृत्तिविशेषः । अतोपीति । पुनस्मादित्यर्थः । अधि-
पतरं अतिशयित घटाप सज्वर "घटाप सज्वर समो" इत्यमरः । मदनावस्था-
नाटनस्वरूप जिज्ञासितव्यः । सुसंगता—हृदये वसति हस्त परं दत्वा निधाय,
समाश्वसिहि समाश्वसिहि सप्रमे द्विदक्षि यावदित्यवधौ 'यावत्तावय साकल्येऽवधौ'
इत्यमरः । एतस्या समीपवर्तिन्या दीर्घिकाया धास्या सञ्चारात् अपादाने पयमी
'वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः । नलिनीपत्राणि कमञ्जिरीदलानि मृणाञ्जिरी विष्टं
जातैक्ययन मृणाञ्जिरी इति यावत् यद्यपि 'मृणाल विष्ट' इति कोशे नपुंसक
एव मृणालसद उच्यते । तथापि 'मृणाल नलदे क्लिब स्त्री'पुसकयोर्विभे' इति
मेदिनीकोशात् 'साद्रचदनमगके वलयिता पाणी मृणालीकता' इति प्रयोगाच्च मृणाल-

साग०—सहि अवणेहि इमाइं णलिणीपत्ताइं मुणालिआइं अ
अलं एदिणा । कीस अआरणे अत्ताणं आआसेसि । (क)

दुल्लहज्जणअणुराओ लज्जा गुरुई परवसो अप्पा ।

पिअसहि विसमं प्पेम्मं मरणं सरणं णु वरमेकम् ॥ १ ॥

(इति मूर्च्छति)

(क) सखि अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालवलयानि च । अलमेतेन
किमित्यकारण आत्मानमायासयसि ।

दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेमे मरणं शरणं नु वरमेकम् ।

शब्दः क्रियामपि । तत्र गौरादित्यान्दीपि अल्पार्थे कः लघु क्षिप्रं 'लघु क्षिप्रमरं दुर्लभं'
इत्यमरः । आगच्छामि आगमिष्यामि इति 'वर्तमानसामीप्ये' इति लङ् । निष्क्रम्य गत्वा
पुनः अप्रपन्ने प्रविश्य आगच्छ नलिनीपत्रैः कमलिनीदलैः शयनीयं शय्यां 'शय्यायां
शयनीयवत्' इत्यमरः । रचयित्वा निर्माय मृणालवलयानि विसवलयानि रचयित्वा
कृत्वा परिशिष्टानि उर्वरितानि हृदये वक्षसि निक्षिपति स्थापयति । सागरि०—
अपनय दूरीकृत्य मृणालिकानि यद्यप्यत्र मृणालीशब्दः स्त्रीलिङ्गः पूर्वमुपपादितः
तस्मात्स्वार्थे के मृणालिकेति भवितव्यं तथापि 'कचिरस्वार्थिनाः प्रकृतितो लिंगवचना-
न्यतिवर्तते' इति न्यायेन मृणालिकानीति नपुंसकं । मृणालकानीति कचिरपाठश्चेत्
साधीयान् । एतेन पूर्वोक्तोपचारेण अलं साध्यं नास्तीति सम्यग्मानक्रियानिरूपितं
करत्वं तदेवाह—किमित्यादिना । अकारणे आंतरतापापनयनासाधनपूर्वोक्तं
स्वरक्तनलिनीपत्राद्युपचारे इत्यर्थः । आत्मानं देहं 'आत्मा यज्ञो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो
ब्रह्म धर्म च' इत्यमरः । आयासयसि खेदयसि नलिनीपत्राद्युपचारस्य आंतरतापा-
पनोदासावगतत्वं पूर्वोक्तं प्रकटयति—दुर्लभेत्यादिना । दुःखेन लभ्यते प्राप्यते इति
दुर्लभः दुष्प्रापः स चासौ जनश्च शोकः तत्र अनुरागः प्रेम । एवं च तस्य तन्निमित्त-
तापापनोदे स्वाकृता उपाया व्यर्था इत्यर्थः । ननु तत्प्राप्तौ यज्ञः कर्तव्य इति चेन्नेत्या-
ह—लज्जा गुर्वीति । एवं च अतिशयलज्जावत्त्वात् उपायाः कर्तुं न शक्यन्त इत्यर्थः ।
ननु तथापि स्वदुःखोच्छेदाय महतीमपि लज्जां विहाय तत्प्राप्त्युपाय एव कर्तव्य इति
चेन्नेत्याह—परवश इति आत्मा देहः परवशः परेषां वासवदत्तादीनां वशः अधीनः
'वशा बंध्या मुता योषा स्त्रीगवीरुडिणीषु च । जिघांयते स्त्रीधर्मायसत्त्वे चेच्छा-
प्रभुत्वयोः' इति मेदिनी । एवं च पराधीनत्वात् साधनाननुकूलत्वं, किंच मद्भार्यस्य
प्रियेणाऽनवगमावपि तत्प्राप्तिर्दुर्लभेत्याह—प्रियसखीत्यादिना । विषमं विपरीतं,
मदीयानुरागः तस्मिन्नस्ति तस्य ॥ मदीयानुरागाऽनवगमात्, मयि अनुरागो
नास्तीत्यर्थः । तस्मादेकं मरणं नु वितर्कं 'नु वितर्कोपमानयोः' इति मेदिनी । एकं
मरणं परं शरणं नु इत्यन्वयः । शरणं रक्षित्व एतादृशदुःखादिति शेषः ॥ १ ॥
'सागरिका—सखि, अतोऽपि भेदधिकतरं संतापो वर्धते इत्यारभ्य' मरणं शरणं नु

सुसङ्ग०—(सकरणम्) प्रियसहि सागरिण समस्तस समस्तस
(नपथ्ये कलकल ।)

कण्ठे कृत्तावशेष कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्प-
न्कान्त्वा द्वाराणि हेलाचलचरणरणतिकङ्किणीचक्रवालः ।

दत्तातङ्कोऽङ्गनानामनुसृतसरणि संभ्रमादश्वपालैः
प्रभ्रष्टोऽयं सुवज्रः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुराया ॥ २
अपि च

८ नष्टं वर्षधुरैर्मनुष्यगणनामावादपास्य त्रपा-
मन्त कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

(क) प्रियसखि सागरिके समाश्वसिहि सगाश्वसिहि ।

वरमेक' मिलतेन सागरिकाया बीजावयेन क्षीतोपचारविधूननाद्विधूत नाम
सपेरंगमुक्तम् । उक्तं च भारतेन 'कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतमपरिग्रह' इति ।
गता—सकरणमिति । प्रियसख्या विपमावस्थावलोकनेन काष्ण्यम् ।
समाश्वसिहि इति आशीर्ष्ये सभ्रमे वा द्विव । कलकल कोलाहल
कलकल' इत्यमर । तमेवाह—कण्ठे इत्यादिना । मन्दुराया वाणिजालाया
'वाणिजाला तु मन्दुरा' इत्यमर । सकाशात् अपादाने पचमी । प्रभ्रष्ट च्युतवचनवै
आगत अयं समिकृष्ट इवग वानर 'कपिइवगल्लवगे'त्याद्यमर । नृपते राह मति
गृह प्रासादमित्यर्थ । प्रविशतीत्यमर । कथं स वानर इत्याह—कण्ठे गले 'कठो गलोऽयं
मीवाया' इत्यमर । कृतस्य छिन्नस्य अवशेष वर्षरित कृती छेदने कर्मणि क्त 'श्रीदित'
इतीभिन्नेष । कनकमय सुवर्णप्रचुरं सुवर्णविकारो वा । उभयभाषि 'तत्प्रकृतवचने
मयद' 'मयद्वैतयोर्भाषाया' मित्यादिना मयद । शृङ्खलाया निगडस्य दाम संदान
'शृङ्खला पुस्तनीवस्त्रयथे च निगडे त्रिषु' इति मेदिनी 'न पुंसि दाम संदान' इत्यमर ।
कदाचित्
गृहीताक्षरा गृहीतवर्णा इति चेन्नला-
पुरतोऽप्रत' इत्यमर । ज्ञेयंत इत्यर्थ ।
उद्वेग अस्वास्थ्योत्पादकं कर्तव्य इति
कतरं अनिश्चितं चरति वस्तु अधीन
नाटनस्वरूप जिज्ञासिनोपस्तत्वे चेच्छा-
समाश्वसिहि समाश्वसि किंच मद्भावेन
इत्यमर । एतस्याः विषम विपरीत,
'वापी तु दीपिका' मति अनुसंगो
जात्येकवचन गृणाति मेदिनी । एकं
एव गृणाद्वन्द्वे चोत्तेजः ॥ १ ॥
मेदिनीकोशात् 'साम्प्रत'वरणं चरण उ

तज्जायतुरुपलीलया चली चचली
किङ्किणीनां सुदपटिकानां 'किङ्किणी
या द्वाराणि माला उद्वेग्य भवनानां
दत्तावय दत्त आतक भयं पीडा
प्राप्य कीदृश । अश्वान्पालयतीति
पुण्यात परणि पदति यस्य 'सरणि
आश्रय ॥ २ ॥ अपि च समुद्ययायो-
मित्यादिना । वर्षधुरे पटे 'पडो
'नाभावात् मनुष्येषु या गगना तस्या
मरुतमनुष्यसामाया एतेषां मनुष्य-
दित्ता नट अनर्दित । नटमिति मत्त

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्

कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥ ३ ॥

सुसङ्गता—(आकर्ण्योप्रतोऽवलोक्य संसंभ्रममुत्थाय सारिकां हस्ते गृहीत्वा)
सहि उद्वेहि उद्वेहि । एसो कलु दुष्टवानर इदो जेव आभ-
च्छदि । (क)

सागरि०—किं दाणिं करेह । (ख)

सुसङ्गता—एहि । इमस्सि तमालविट्पान्धकारे पविसिअ एदं
अदिवाहेह । (ग)

(क) सहि उचिष्ठोत्तिष्ठ । एष खलु दुष्टवानर इत एवागच्छति ।

(ख) किमिदानीं कुर्यः ।

(ग) एहि । अस्मिन् तमालविट्पान्धकारे प्रविश्यैनमतिवाहयायः ।

अवर्शन इत्यस्माद्भावे चाः । जयं पुरोवर्ती यामनः खर्यैः त्रासात् मीतेः वानरस्येति
शेषः । 'दरस्त्रायो भीतिः' इति कोशः । कंचुकिकंचुकस्य कंचुकिनः सौविरत्नस्य 'सौति-
वत्ताः कंचुकिनः' इत्यमरः । कंचुकस्य चोलकस्य अंतः मध्यभागे विराति प्रविशति,
पर्यन्ताश्रयिभिः पर्यंत समीपभागं आश्रयंतीत्यर्थे पर्यन्ताश्रयक्षन्वाग्मत्स्ये इति ।
समीपवर्तिभिरित्यर्थः । निजस्य आत्मीयस्य नाम्नः किरात इति अभिभाषाः सदृशं
मुक्तं कृत आचरितं, अयं भावः क्व विक्षेपे अस्मात् 'इयुपवशाप्रीकिरः कः' इति
कप्रत्यये किर इति रूपं, अतंति सततं गच्छंतीति अतः पचायच् किराथ ते अताथ
किराताः इति किरातनामव्युत्पत्तिः । तस्य सदृशं विक्षिप्ततया इतस्ततः सततं
भ्रमणमित्यर्थः । कुब्जा आत्मनः कर्मणि पण्ठी । ईक्षणे वानरकर्तृकं तत् आशंकिनः
आत्मकर्मकं वानरकर्तृकं यदीक्षणमवलोकनं तदाशंकिनः संतः, नीचानां अधःस्थि-
तानां मावो नीचता तयाऽधःस्थित्येवैत्यर्थः । वानरोऽस्मान्मा द्राक्षीदिति अधःस्थित्येव
कुब्जा पावीत्यर्थः । कंठे कृत्वेति नष्टं नयेति च पक्षद्वयेन आरमटीवृत्तेरवपाताख्यं
अंगमुक्तं । एतल्लक्षणं 'अवपातस्तु निष्चामप्रवेक्षनासविद्वे' इति । शार्दूलविभोदितं
छंदः, लक्षणमुक्तं । अनयोरुभयोः श्लोकयोः स्वभावोऽल्लंकारः । तदुक्तं कुच-
लयानंदे 'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जालादिस्थस्य वर्णनं' इति । अत्र भवान-
को रसः ॥३॥ सुसंगता—आकर्ण्य पूर्वोक्तवृत्तात्मिनि शेषः । अप्रतोऽवलोक्येति
अत्राऽवलोकनक्रियायां वानरचेष्टितं कर्म अर्थालभ्यते । संसंभ्रमं सत्तरं 'संभ्रमस्त-
रा' इत्यमरः । सागरिकां हस्ते गृहीत्वेति स्वतस्त्रया अन्यत्र गंतुमद्यनयत्वात्
हस्तप्रदर्शनं अत एवाह—सखीत्यादिना । उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति संभ्रमे द्विरक्तिः । संभ्र-
मकारणं दर्शयति—एष सख्यित्यादिना । दुष्टवानरः इतएव अस्मिन्देहे एव ।
इदंशब्दात्तत्सम्यंतात्तत्तिलप्रत्ययः । सुसंगता तमालाद्यापिच्छाः तेषां मिटपाः
शायाः 'कालस्त्वंतमालः स्यात्तापिच्छोप्यस्य सिंदुके' इत्यमरः । 'मिटपो न श्रियां

(परिक्रम्योमे समय पश्यन्त्यावेकान्ते पर्यवस्थिते)

साग०—रुहं सुसङ्गते तुष्ट चित्तफलो उज्जितो । कदापि को
वि त पेक्खदि । (क)

सुसङ्गता—अहं सुस्थिते । किं अज्जवि चित्तफलण करिस्सदि ।
एसो वि दधिमत्तलंपडो एदं पज्जरं उग्घाडिअ दुट्ठवाणरो अदिक्कन्तो ।
एसा वखु मेहाविणी उड्डीणा अण्णदो गच्छदि । ता एहि । ल्हं
अणुसरेअ । इमस्स आलावस्स गहिदक्खरा कस्सवि पुरदो मन्तह-
स्सदि । (ख)

सागरि०—सहि एव करेअ । (ग)

(इति परिक्रामत)

(क) कथं सुसङ्गते त्वया चित्तफलक उज्जित । कदापि कोऽपि तं प्रेक्षते ।

(ख) अयि सुस्थिते । किमद्यापि चित्तफलकेन करिष्यसि । एषोऽपि दधि
मत्तलम्पट एतत्पज्जरमुद्गाढ्य दुष्टवानरोऽतिक्रान्त । एषा खलु मेधाविन्दु-
द्धीनाऽन्यतो गच्छति । तदेहि । लघुनुसराय । अस्यालापस्य गृहीत्वाक्षरा
कस्यापि पुरतो मन्त्रयिष्यते ।

(ग) सखि एव कुर्व ।

स्वध्यायाविस्तारपत्रमे' इति मेदिनी । तेषां अधकारे प्रविश्य गत्वा एन धानं
अतिवाहयाय आपयाय । एतावे पूर्वाक्तमालविटपाधकारे । सागरिका—
उज्जित इत्यर्थः 'लक्ष्मीं ह्रीं विभुतं समुत्थितं धृतमुत्तुष्टे' इत्यमरः । प्रेक्षति
प्रेक्षिष्यते इत्यर्थः । वर्तमानसांगीत्ये लट् । सुसंगता—सुस्थिते इति छवरा
स्थिरचित्ते सप्रमकारणे उपस्थितेऽपि कथं स्थिरचित्ताऽपि इति बोधनार्थं इव सयो-
धनं तदेवाह—किमद्यापीत्यादिना । अद्यापि एतस्मिन्प्रमकारेण चित्तफलकेन
किं करिष्यसीत्यन्वयः । सप्रमवालमेवाह—एष इत्यादिना । दधिमत्तलंपट-
दध्या मत्त ओदन 'मत्तमघोऽप्रमोदनोऽग्री स दीदिवि' इत्यमरः । 'अमेन व्यजनं'
इति समासः । अतर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यं । दधिमत्तस्य लपट लघु-
निष्कात गत पजरस्य दधिमत्तमक्षणेच्छया सारिकापत्रमुद्गाढ्य एव धानरो गत
इत्यर्थः । अत एवाह—एष इत्यादिना । यत्निति वाक्यालकारे उद्धीना उत्पूर्वकात्
हीन् विद्यापक्षा गतो इत्यस्मात् कप्रत्ययः । 'स्वादय ओदित' इत्यनेन बीद् ओदित-
त्वाभिधानाप, अन्यत आन्यत्र स्थले 'इतराभ्योपि दृश्यते' इत्यनेन सप्तम्यतात्तसिद्ध-
तत् इति यदिदमुदीनते तस्मात्कारणादित्यर्थः । लघु क्षिप्र अनुसराय अनुग-
च्छाव एतस्य पूर्वाक्तस्याऽऽलपस्य आपणस्य गृहीताक्षरा गृहीनापि स्मरितापि
अक्षराणि पर्णा यथा सा पुरतः अग्रतः 'स्यात्पुर पुरतोऽग्रतः' इत्यमरः । मन्त्रयिष्यति
उच्चारयिष्यति । सागरिका—एव लघुफलित्यर्थः । परिक्रामत सारिकां धनुर्मेति

(निषधे)

ही ही अचरिजम् अचरिजम् । (क)

सागरि०—(विलोक्य) सुसङ्गदे जाणीमदि कइं पुणो दुहुवाणरो जेव जाअच्छदि । (ख)

सुसङ्ग०—(दृष्ट्वा विहस्य) अइ काअरे ण भेहि भट्ठिणो परिवत्ती वल्लु एसो अज्जवसन्तओ । (ग)

(ततः प्रविशति वसन्तकः ।)

वसन्त०—ही ही भोः । अचरिजम् अचरिजम् । साहु रे सिरिखण्डदास धम्मिअ साहु । (घ)

सागरि०—(सस्पृहमवलोकयति) सहि सुसङ्गदे दंसणीओ वल्लु अयं जणो । (ङ)

(क) ही ही आश्चर्यम् आश्चर्यम् ।

(ख) सुसंगते ज्ञायेत कथं पुनर्दुष्टवानर एवागच्छति ।

(ग) अयि कातरे न विभीहि भर्तुः परिपार्श्ववर्ती खलु एव आर्यवसन्तकः ।

(घ) ही ही भोः । आश्चर्यम् आश्चर्यम् । साहु रे श्रीखण्डदास धार्मिक साहु ।

(ङ) सखि सुसंगते दर्शनीयः खल्वयं जनः ।

शेषः । ही ही इदं हास्यानुकरणं आश्चर्यमाश्चर्यमिति संभ्रमाद्विहसिः । सागरि०—विलोकन्येति । कुतोऽयं दान्द इति विलोकनं । कथमिति प्रश्ने । ज्ञायते किमित्यर्थः । पुनरपि एव दुष्टवानर एवागच्छतीति विचित्रं ज्ञानस्य कर्म । सुसंगता—दृष्ट्वा अर्थाद्विदूषकं । विहस्येति हासकारणं विदूषकशब्देन अयं वानर इति मत्वा हस्य विमेतीति । तदेवाह अयीत्यादिना । कातरे अर्धरे 'अर्धरे कातरस्त्रये' इत्यमरः न विभेहीति प्राप्तकाले लोद । भयस्यायं कालो नेत्यर्थः । तदेवाह—भर्तुः वत्स-
राजस्य । पार्श्वो परित इति परिपार्श्वो 'अत्यादयः क्रांताश्च द्वितीयया' इति प्रादि-
समासः । परिपार्श्वयोः अवश्यं वर्तते इति परिपार्श्ववर्ती सेवक इत्यर्थः । 'आवश्यका-
भरण्यशोर्गिति' इति णिनिः । खलु इति निषधे । एषः पुरोवर्ती आर्यवसन्तकः
एवमामा विदूषकः । वसन्तकः—हीहीत्यादिपूर्वं व्याख्यातं । श्रीखण्डदासः एतन्नामक
धार्मिकः धर्म चरतीति ठक् । साहु क्रियाविशेषणमिदं चाह इत्यर्थः । 'साधुर्वाधुपिके
चारी सज्जने चामिधेयवत्' इति भेदिनी । तव साधुकृतिरित्यर्थः । सागरिका—
सस्पृहमवलोकन्येति विचित्रवेपभाषादिदर्शनविषयिणी स्पृहा । अयं जनः वसन्तकरूपः

सुसङ्ग०—सहि सुत्थिदे किं एदिणा दिट्ठेण । दूरीभूता कखु सारिका । ता एहि । अनुसरेष्वा । (क)

(इति निष्क्रान्ते)

वसन्त०—साहु रे सिरिखण्डदास धम्मिअ साहु । जेण दिण्ण-
भेत्तेण जेव तेण दोहअण्ण ईदिसी गोमालिआ संवुत्ता । जेण
निरन्तरुभिण्णकुसुमगुच्छाच्छादिअविडवाउयहसन्ती विअ लक्ष्मिअदि
देवीपरिगहिदा माहवीलदा । ता जाव गहुअ पिअवअस्सस्सं निवे-
देमि । (परिक्रम्यावलोकय च ।) एसो कखु पिअवअस्सो तस्स दोह-
अस्स लद्धपच्चअदाए परोक्खं वि तं गोमालिअं पच्चक्खं विअ कुसु-
मिदं पेक्खंतो हरिसुप्फुल्लोअणो इदो जेव आअच्छदि । ता जाव णं
उवसप्पामि । (इति राजानं प्रति निर्गतः) (ख)

(क) सखि सुस्थिते किमनेन दृष्टेन । दूरीभूता खलु सारिका । तदेहि ।
अनुसरावः ।

(ख) साहु रे श्रीखण्डदास धार्मिक साहु । येन दत्तमात्रेणैव तेन दोह-
दकेनेदृशी नवमालिका संवृत्ता । येन निरन्तरोद्भिन्नकुसुमगुच्छाच्छादितविटपोऽ-
पहसन्तीव लक्ष्यते देवीपरिगृहीता माधवीलता । तयावद्वत्त्वा प्रियवयसं
निवेदयामि । एष खलु प्रियवयसस्तस्य दोहदस्य लब्धप्रत्ययतया परोक्षामपि
तां नवमालिकां प्रत्यक्षामिव कुसुमितां प्रेक्षन् हर्षोत्फुल्लोचन इत एवागच्छति
तयावदेननुपसर्पामि ।

द्वैतीयः विलोकनार्ह इत्यर्थः । 'अहं कृतवृत्त' इत्यमीयप्रत्ययः । सुसंगता-किमे-
त्तेन दृष्टेनेति एतेन समीपतरवर्तिना आर्यवसंतकेन दृष्टेन किं फलमिति शेषः ।
सारिका दूरीभूता विप्रकृष्टा खलु । तत् सारिकाया दूरीभवनादेतोः अनुसरावः
अर्थात्सारिकामिति कर्मग्रहणार्थमिति शेषः । निष्क्रान्ते गते । चसंतकः—साहु
रे इत्यादिवाक्यं अपुनैव व्याख्यातं, येन लयेत्यर्थः । दत्तमात्रेणैव दत्तमेव दत्तमात्रं
भयूरन्यसकादित्वात्समाप्तः । तेन पूर्वोक्तेन दोहदकेन वृक्षस्य फलतापादकचूर्णविशे-
येण ईदृशी प्रफुल्लित्यर्थः । संवृत्ता संपन्ना । प्रफुल्लमेव विशदयति—येनेत्यादिना । येन
हेतुना निरंतरं निरवकाशं यथा स्वात्तया लक्ष्मिः सत्पन्नाः कुसुमानां पुष्पाणां गुच्छाः
स्त्वकाः 'गुच्छस्त्वकहारयोः' इत्यमरः । तैरच्छादिता विटपाः शाखा यस्याः सा
'विटपो न क्षियां स्तंबशाखानिस्वारपङ्कवे' इति मेदिनी । तत् नवमालिकायाः प्रफु-
ल्लतादेतोः प्रियवयसस्य वत्सराजस्य संबंधसामान्ये पट्टी । निवेदयामि । कथयामि ।
परिक्रम्य इतस्तत आह्वित्य । अवलोकयेति अर्थाद्वत्सराजं । तदेवाह—एष खल्वि-

राजा—(सहर्षम्)

उद्दामोत्कलिकां विषाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

दायासं श्वसनोद्गमैरविरतैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवम् ॥ १ ॥

पश्यन्कोपविपाटलघुतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥ ४ ॥

स्यादिना । खलु अवधारणे । प्रियवयस्यो वत्सराजः दोहदस्य चूर्णविशेषस्य लब्ध-
प्रस्यतया लब्धः प्राप्तः प्रत्ययो विश्वासः अनुभव इति यावत् यस्य तस्य भावो
लब्धप्रस्यतया । तथा गृहीताश्रुभवेनेति यावत् । परोक्षामपि इन्द्रियागोचरामपीत्यर्थः ।
प्रत्यक्षामिव इन्द्रियागोचरामिव कुसुमितां कुसुमानि पुष्पाणि संजातानि यस्याः सा
'प्रियः सुमनसः पुष्पं प्रभूतं कुसुमं सुमं' इत्यमरः । 'तदस्य संजातं तारकाविभ्य
इतच्' इति तारकादित्वादितच् । प्रेक्षन् विलोक्यन् । यद्यपि ईश्वतिरनुदात्तेत्यापि
अनुदात्तेलक्षणमात्मनेपदगनित्यमिति सिद्धांतात् अत्राऽयं प्रयोगो यथाकथञ्चि-
त्तापुः । वल्लुतल्लु प्रेक्षमाण इति युक्तं । हर्षेण नवमालिकाकुसुमोद्भेदजन्याकादेन
उत्फुल्ले विकसिते लोचने नेत्रे यस्य 'लोचनं नयनं नेत्रं' इत्यमरः । तत् तस्मात्का-
रणात् प्रियवयस्यस्याऽनैवाऽऽगमादेतोः एवं शब्दादेस्तत्त्वादेनादेशः उपसर्गमि-
त्यमीर्षं गच्छामि । राजानं प्रति निर्गत इति 'लक्षणेत्यभूते'त्यादिना लक्षणे प्रतिः
कर्मप्रवचनीयस्त्वयोगे द्वितीया । राजसमीर्षं गत इति यावत् । यथा निर्दिष्ट इति
पुन्यपदे तेनाऽप्यमीभाषणंका न कार्या । यथा निर्दिष्टस्येतिशेषः । सहर्षमिति हर्ष-
कारणं श्लोकेन स्पष्टयति । उद्दामेत्यादिना । अद्य अस्मिन्नहनि 'अद्यः परस्परारी'त्या-
दिनाऽस्मिन्नहनीत्यर्थे अयेति निपातः । इमां समिकृष्टां उद्यानलतां उद्यानस्य आक्री-
डस्य 'पुमानाक्रीड उद्यानं' इत्यमरः । लतां वलीं समदनां मदनेन मग्नेन सहितां
'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः । अन्यां इतरां नारीमिव स्त्रीमिव पश्यन् अवलोक्यन्
अहं प्रवं निश्चितं देव्या वातवदत्तायाः मुखं वक्त्रं विपाटलघुति विशेषेण
पाटला श्वेतरक्षा 'श्वेतरक्तस्तु पाटला' इत्यमरः । घुतिर्यस्य तादृश करिष्यामि, पद्या
समदान्ननारीमुखविलोकने स्वीयायाः कोपने आतापमुखं भवति । तल्लक्षणं साहि-
त्यदर्पणे 'इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं बालक्षेपासहिष्णुता । चित्ततापतरास्तेददीर्घनिः-
श्वसितादिकृत्' इति । अत्र ॥ वत्सराजगृहीतनवमालिकापुष्पोद्भवेन स्त्रीयमाधवी-
लतायाः पुष्पोद्भवाऽमावेन च वातवदत्ताया मुखे पाटलिसौत्पतिरित्यभिप्रायः ।
स्त्रीयनारीसाम्यमेवोपानलताया आह—उद्दामेत्यादिना । उद्दामा बंधरहिताः
परिपूर्णौ इति यावत् 'उद्दामो बंधरहिते' इति मेदिनी । एतादृशाः स्रुता बहिर्गताः
कलिकाः कोरका यस्याः सा 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । नारीपक्षे उद्दामा
निष्प्रतिबंधा उत्कलिङ्गा उत्कंठा भिषविपयिणी यस्याः सा 'उत्कंठोत्कलिके एते'
इत्यमरः । विषाण्डुररुचं विशेषेण पाण्डुरा सर्वत्र पुष्पोद्भवाच्युद्धा दृष्टं कतिर्यस्याः
सा । क्षीपक्षेऽप्येवमेव तत्र प्रियविरहेण पाण्डुरातिरिति विशेषः । प्रारब्धजृम्भां

वसन्त०—(सहस्रोपसृत्य) जयतु जयतु प्रियवयस्यो । भो वयस्य दिष्टिआ वद्धसि । जेण दिण्णमेत्तेण जेव्व तेण दोहअएण ईदिसी णोमालिआ संवुत्ता । जेण णिरन्तरुन्निण्णकुसुमगुच्छाच्छादिअविडवा उवहसन्ती विअ लक्खिअदि देवीपरिगहीदा माहवीलदा । (क)

राजा—वयस्य कः सन्देहः । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः । पश्य

कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमस्य समरे दृष्ट्वा गणिं शत्रुभि-
र्नष्टं मन्त्रवैर्वसन्ति वसुधामूले भुजङ्गा हताः ।

(क) जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य दिष्टया वृद्धसे । येन वृत्तमा-
त्रेणैव तेन दोहवर्कनेदृशी नयमालिका संवृत्ता । येन निरन्तरद्विन्नकुसुमगुच्छा-
च्छादितपिटोपहसन्तीव लक्ष्यते देवीपरिगृहीता माधवीलता ।

प्रारब्धा जंभा विकासो यया । 'जंभा विकासजंमणयोल्लिपु' इति मेदिनी । पक्षे
प्रारब्धा जंभा जंमणं व्यभिचाराऽभावो यया । एतद्वक्ष्यं स्नादित्यदर्पणे 'आलस्यं
ध्रमणर्भायैर्जाड्यं जंभाखितादिभूत' इति । अविरतैः संततैः 'सतत्तेनारताभात-
संतताविरतानिर्वा' इत्यमरः । असनाना वायूनां 'श्वसनः स्पर्शनो वायुः' इत्यमरः ।
उद्गमैः उत्पत्तिभिः आरमनः स्वस्य क्षणात् आयासं भ्रमणजग्न्यखेदं आतन्वर्ती
विस्तारयती । नारीपक्षे अविरतैः निरंतरैः श्वसनानां श्वासानां उद्गमैः आत्मनः
स्वस्य क्षणात् आयासं खेदं आतन्वर्ती विस्तारयती । शार्दूलपिकीडितं वृत्तं ।
शेवालंकारः उपमा च ॥ ४ ॥ विदूषकः—सहसा अतर्कितं 'अतर्किते ॥ सहसा'
इत्यमरः । उपसृत्य समीपं गत्वा जयतु जयतु संभ्रमाद्विरक्तिः । वयस्य । वयसा
सुखो वयस्यः 'नौवयोधमे' त्यादिना यत् । दिष्ट्येत्यानंदे । त्वं वर्धसे सर्वोत्कर्षेण वर्तसे
इति दिष्ट्या । एतद्विषय आनंद इत्यर्थः । उत्कर्षहेतुमेव वर्धयति येनेत्यादिना । येन
निरंतरोद्भिन्नैलादि पूर्वोक्तवाक्यं पुनः पठति । राजा—कः संदेह इति किञ्चिदोऽत्र
प्रश्ने संदेहः संशयः । हि यतः 'हिंतावगधारणे' इत्यमरः । मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः
सामर्थ्यं अचिन्त्यः चिन्तनाशक्यः । अस्तीति शेषः । मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः सामर्थ्यं
अतर्क्यमिति यावत् । अचिन्त्यप्रभावमेव दर्शयति—कंठेत्यादिना । समरे युद्धे
'अस्त्रिणां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः । श्रीपुरुषोत्तमस्य पुरुषेषु क्षराऽक्ष-
रसंज्ञकपुरुषेषु उत्तमः श्रेष्ठः उत्तं च भगवद्ग्रीवायां 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर
एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा-
त्येत्युदाहृतः । यस्मात्क्षरमस्तीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः' इति । पुरुषोत्तम इति सुपसुपेति समासः । धिया युक्तः पुरुषो-
त्तमः श्रीपुरुषोत्तमः । शाकपार्थिवादिलादुत्तरपदलोपः । तस्य विष्णोः कंठे गले मणिं

पूर्वं लक्ष्मणवीरवानरमटा ये मेघनादाहताः

प्रात्प्रा पीत्वा तेऽपि महौषधैर्गुणनिर्घेगन्व पुनर्जीविताः ॥ ५ ॥

तदादेशय मार्गं येन वयमथ तदवलोकनेन चक्षुषः फलमनुभवामः ।

वसन्त०—(साठोपम्) एदु एदु भवम् । (क)

राजा०—गच्छामतः ।

(उभौ सगर्भं परिणामतः)

वसन्त०—(आकर्ण्य सभय निहत्स रामान इत्ये गृहीत्वा संप्रव्रजन्) भो
वज्रस्स एहि पलायन । (र)

(क) एदु एदु भवान् ।

(र) भो वज्रस्स एहि पलायन ।

कौस्तुभाख्य द्रष्टाऽवलोक्य शत्रुभि रिपुभि नष्ट अदृश्यता प्राप्त नष्ट अदर्शने
नपुंसके भावे क । मन्त्राणा वरा श्रेष्ठा तेहेतुभि 'हेतौ' इति वृत्तीया । इवा
ताडिता नतु प्राणविशेषः । प्राणगमने हि पाताले गमनासम्भवात् । भुजगा भुजे
भोमि गच्छतीति तथा खचो हिलाहिलोप । 'न निर्धारण' इति निषेधस्तु न निर्धा
रणावपि निर्धार्यमाणनिर्धारणहेतुश्च एतन्नित्यं यत्रोपात्त तत्रैव निर्धारणे पश्चीति
सिद्धातात् । एष प्रकृते संबधसामान्यपष्ठपा समाय एव पुरुषोत्तम इत्यनापि
शुबधम् । वसुधामूले वसुनि दधातीति वसुधा 'आतोनुपसर्गे क' इति क तस्या मूले
भुजे अधोभागे पाताले इति यावत् वसति निवसति । पूर्वं नेताया लक्ष्मणश्च
यानराणा भटा वीराश्च ते यानरमटाश्च ये मेघनादेन इक्षिताऽऽहता नाशिता
तेऽपि मृता अमीत्यर्थः । गुणानां मृतसजीवनादिगुणाना निधे शेवधे महौषधे
महती चासी औषधिश्च तस्या सजीविन्या गवः सुगन्ध पीत्वा प्राश्य । अत्र पान
नासिकया आप्रायेति यावत् । पुन जीविता जीव प्राणधारणे 'गल्यर्थाक्रमैके' स्यादिना
कर्तरि क । तदुक्त वाल्मीकीये सुद्धकाटे चतु सप्तवितमे 'तावत्पुनौ गात्रपराजपुनौ
॥ गधमाप्राय महौषधीना । नभूवतुस्त्रय तदा विशत्प्रातुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीरा ।
सर्वे विरतस्या लिङ्गा धृजेन हरिप्रवीराश्च हस्ता ये स्युः । यजेन तासा अक्षरी
पधीनां मुक्ता निशातेविवन सप्रमुदा' इति । सार्द्धनविकीरित ॥ ५ ॥ तत् तस्मात्
'यत्तद्यत्तस्ततो हेतौ' इत्यमरः । यस्मान्गमिमाप्रीनां प्रमारोऽर्चिलस्तस्मात्
मार्गं नवमालिकाभिष्टितगुमिमार्ग इत्यर्थः । आदेशय कथयेत्यर्थः । येनेते हेतुर्धे
वृत्तीया । तदवलोकनेन तस्या नवमालिकाया अवलोक्ष्येन दर्शनेन चक्षुषो नेत्रस्य
फल चाक्षुषज्ञान सदित्यर्थः । अनुभवाम सेवकाद्यभिप्रायेण बहुवचन । विदूषक —
एतु भवानिति सुप्तदसत्पामानाधिकरण्याभावात्प्रथमं पुष्ट्य । राजा—अमत
पुर सगर्भमिति वासवदत्तागृहीतलतापेक्षया निबलताया प्रथमं प्रकृष्टव गवदेतु ।
विदू०—आकर्ण्य अपात् यस्यागप्रकरणद्वितो चारिकाशब्दमिति आकर्णन-

राजा—किमर्थम् ।

वसन्त०—भोः एतस्मिन् वकुलपादवे कोवि भूदो पडिव-
सदि । (क)

राजा—धिङ् मूर्ख । विसब्धं गम्यताम् । कुत ईदृशानामत्र
प्रभावः ।

वसन्त०—फुडमखरं जेव गन्तेदि । जई मम वजणं ण पति
आजसि ता जग्गदो भयीअ सअं जेव आअण्णेहि । (ख)

राजा—(तथा कृत्वा श्रुत्वा च)

स्पष्टाक्षरमिदं यस्मान्मधुरं स्त्रीसमावतः ।

अल्पाङ्गत्वादिनिर्हादि मन्ये वदति सारिका ।

(कर्णं निरूप्य निपुणमवलोचय) कथं सारिका ।

(क) भोः एतस्मिन् वकुलपादवे कोऽपि भूतः प्रतिवसति ।

(ख) स्फुटाक्षरमेव मन्थयति । यदि मम वचनं न प्रत्यापयसि तदग्रतो
भूत्वा स्वपरेवाकर्णय ।

क्रियायाः कर्म । सभयमिति भयकारणं अर्थं भूतशब्द इति भातिः । निरुक्तं पराङ्मल
राजानं हस्ते गृहीतवेति हस्तायच्छेदेनेत्यर्थः । इक्षुमूले अवष्टभ्येतिवत् ससंभ्रमं
अत्र संभ्रमस्यापि भूतशब्दोऽयमिति भातिरेव कारणं । पल्लयावः इति अत्र अनुदा-
त्तेष्वलक्षणमात्रमनेपदमनित्यमित्यभिप्रायेण परस्मैपदमिति भाति 'उपरान्तस्यायतौ'
इति त्वत्वं । राजा—किमर्थमिति । पल्लयनक्रियाया विशेषणमिदं । कः अर्थः
प्रयोजनमस्य इति पृष्टीवदुनीहिः 'अर्थेन नित्यसमाप्त' इति वार्तिकेन या समाप्तः ।
विदू०—वकुलपादवे केसरवृक्षे 'अथ केसरे वकुलः' इत्यमरः । भूतः पिशाचः ।
'युष्मे क्नादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इत्यमरः । राजा—धिङ् मूर्खेति ।
धिमिति नीतिक्रियाया निर्दाद्योतकं तेन मूर्ख इत्यस्मात् 'धिगुपर्यादिषु त्रिषु' इत्यनेन
द्वितीया न भवति । विसब्धं सविश्वासं गम्यतामिति यमनक्रियाया विशेषणं ।
ईदृशानां भूतादीनां अत्र अस्मत्स्थाने प्रभावः सामर्थ्यं कुतः भवेदिति शेषः ।
विदू०—स्फुटानि स्पष्टानि अक्षराणि यस्मिन् स्फुटाक्षरं मन्त्रणक्रियाया विशेषणं ।
मन्थयते इति भाविप्रलयः । केनापीति शेषः । न प्रत्यापयसि न विश्वसिषि तत्
तर्ह्येत्यर्थः । अग्रतः अग्रभागे भूत्वा स्थित्वा आकर्णय शृणु । राजा—तथा
कृत्वेति । अग्रतो गत्वेत्यर्थः । श्रुत्वा च आकर्ण्य यस्मादेतौः इदं भाषणं । स्पष्टानि
स्फुटानि अक्षराणि वर्णो यस्मिन् "स्पष्टं स्फुटं प्रत्यकमुल्लेखं" इत्यमरः । तथा स्त्रीस-
मावतः स्त्रीधर्मादित्यर्थः । मधुरं, स्त्रीणां हि भाषो भाषणं मधुरं भवति अल्पाङ्गत्वात्

वसन्त०—(विचार्य) कथं सच्चं जेव सारिका । (क)

राजा—(सस्मितम्) वयस्य एवम् ।

वसन्त०—भो वयस्स । तुमं मयाल्लभो । जेण सारिकां भूदेति न्तेसि । (ख)

राजा—धिह् मूर्खं यदात्मना कृतं तन्मयि सम्भावयसि ।

वसन्त०—भो जइ एधं मा वल्लु मं निवारिसि (सरोवं दण्डकाष्ठमु-
गम्य) आः दासीए धीए । तुमं जाणासि सच्चं जेव वसन्तओ
गमदित्ति । ता निह् चिट्ठ दाव मुहुचं जाव इमिणा पिशुणजणहिमअ-
हुडिलेण दण्डअट्टेण परिपक्कं यिअ कइत्थफलं इमादो बडलपाजवादो
माहणिअ भूमिए पाडइस्सम् । (ग)

(क) कथं सत्यमेव सारिका ।

(ख) भो वयस्य त्वं मयाल्लभः येन सारिकां भूत इति मन्त्रयसे ।

(ग) भो यद्येवं मा वल्लु मां निवारय । आः दास्याः पुत्रि । त्वं जानासि
सत्यमेव वसन्तको विभेतीति । तत्तिष्ठ तिष्ठ तान्मुहूर्तं यावदेतेन पिशुनजनह-
ृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन परिपक्वमिव कपित्थफलमस्माद्वकुलपादपादाहस्य भूमौ
पातयिष्यामि ।

अल्पं वयं शरीरं यस्याः सा तस्या भावः तस्मात् अल्पशरीरत्वादिति भावः ।
अनिहायि अप्रसृतं अदृश्यामिति यावत् अस्तीति शेषः । अतः सारिका वदतीति
भग्ये । अनुशुद्धम् ॥ ६ ॥ निपुणं संप्रावीभ्यं तदेकाग्रत इति यावत् । विदूष०—
विचार्येति । यतः प्रियमित्रं इयं सारिकेति भणति अतः सारिकेयं भवेत् । इति
विचार्येत्यर्थः । कथं प्रश्ने । सत्यमेव यथार्थमेव । राजा सस्मितमिति । सारि-
कामपि भूतमिति मलाऽयं अभिभेत् इति शयः । एवमिति । सारिकेत्येत्यर्थः ।
विदूष०—मयाल्लभः भयशीलः । राजा—यत् मयाल्लभत्वं कृतं आचरितं संभा-
वयति आरोपयसि । विदू०—यद्येवमहमेव भयशीलः । तच्च भयमनया उत्पादितं
तस्मादियमेवाऽपराधिनीत्याह—मा खल्वित्यादिना । माशब्दयोगे लोडुत्यतिः
पूर्वमुपपादिता । सरोपमिति रोपस्वरूपं मामपि मीययतीति । दास्याः पुत्रि । आः
इति ऋषे । 'आस्तु स्वात्कोपपीठयोः' इत्यमरः । दास्याः पुत्रीति । इदं वाक्यं ।
'पण्णा शानोशे' इत्यल्लभः । तत् अपराधकारिणात् । तिष्ठतिष्ठ इति लौकिकीयस्या
द्विर्यवनं, एतेन हस्तग्रहीतेन पिशुनः दुर्वनः तस्य हृदयमिव कुटिलेन वक्त्रेण
परिपक्वं परिणतं 'पक्वं परिणते' इत्यमरः । पतित्यफलमि वैशान्वयः ।

राजा—(निवारयन्) मूर्ख किमप्येषा रमणीयं व्याहरति । तत्कि-
मेनां त्रासयसि । शृणुवस्तावत् ।

(उभावाकर्णयतः)

वसन्त०—एवं भणादि । इमस्स वज्जनस्स भोजनं
दिज्जेति । (क)

राजा—सर्वमप्यौदरिकस्याभ्यवहार एव पर्यवस्यति । तत्सत्यं
चद । किमालपति सारिका ।

वसन्त०—(आकर्ण्य) भो वजस्स । सुदं तुए जं एदाए मन्तिदं ।
एसा भणादि सहि को एसो तुए आलिहिदो । पउत्तमअणमहूस्सवे
अअवं अणहोचि । पुणोवि भणादि । सहि कीस तुए अहं एत्थं
आलिहिदा । सहि किं अआरणे कुप्पसि । जादिसो तुए कामदेवो
आलिहिदो तादिसी मए रह आलिहिदेचि । ता अण्णघासम्भाविणिं
किं तुह एदिणा आलविदेण । कहेहि सवं वुत्तन्तम् । भो वजस्स
किं णेदम् । (ख)

(क) एवं भणति एतस्य ब्राह्मणस्य भोजनं देहीति ।

(ख) भो वजस्य । सुतं त्वया यदेतया मघ्नितम् । एषा भणति सखि क
एष त्वयाऽऽलिखितः । प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवाननङ्ग इति । पुनरपि भणति ।
सखि वस्तात्त्रयाहमत्रालिखिता । सखि किमकारणे कुप्यसि । आहवस्त्यया

एनम्मात्पुरोवर्तिनः सकुलपादपात् केसरवृक्षात् आहस्य ताडयित्वा पातयिष्ये
अंशयिष्ये । हंतुमुद्यतः दंडकाष्टोद्यमनादिहननोपायं कर्तुमुद्यतः । राजा—
निवारयन् निवारणं च तदस्सादंडकाष्टादिग्रहणं । मूर्ख । सारासारविचारश्चून्येत्यर्थः ।
किमपीति व्याहरणक्रियाया विशेषणं । रमणीयं मनोहरं व्याहरति वक्ति । तत् शोभ-
नव्याहरणाद्वेतोरित्यर्थः । एनां किं त्रासयसि पीडयतीत्यर्थः । शृणुवः आकर्णयावः ।
तावदिति वाक्यालंकारे । उभा वत्सरजविदूषकौ । विदूषकः—एवं वक्ष्यमाण-
प्रकारेण । भणति भाषते । तदेवाह—एतस्येत्यादिना । एतस्य मद्रूपस्य ब्राह्मणस्य
भोजनं देहीति संप्रदानस्य शेषविवक्षया यथी । राजा—सर्वमपीति व्यवहा-
रजातमित्यर्थः । औदरिकस्य उदरपूरणतत्परस्य 'उदराग्रमाद्युने' इति ठक् । 'आद्यूनः
स्वादौदरिकः' इत्यमरः । अभ्यवहारे भक्षणे । अभ्यवपूर्वो हरतिर्भक्षणे 'अभ्यवहृता-
न्नजन्धे'त्यमरः । पर्यवस्यति समाप्नोति फलतीति यावत् । सारिका किमालपति तत्सत्यं
चदेत्यन्वयः । विदूष०—एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण तदेवाह—सखीत्यादिना ।
इदं पूर्वं व्याख्यातं तत्र एव ब्रवीम्यम् । तत् एतादृशवाक्यभ्रवणाद्वेतोः श्रोतुमुत्कंठा

राजा—यस्य एवं तर्कयामि कयापि हृदयवल्लभोऽनुरागादभिलिख्य कामदेवव्यपदेशेन सखीपुरतोऽपहृतः तत्सख्यापि प्रत्यभिज्ञाय वैदग्ध्यादसावपि तत्राऽऽलिख्य रतिव्यपदेशेन दर्शितेति ।

विदू०—(छोटिका वत्सा) भो वजस्त जुज्जदि कलु पदं । (क)

राजा—भो वयस्य तूष्णीं भव । पुनरपि व्याहरति । तच्छृणु-
वस्तावत् ।

(वभावपि शृणुतः)

विदू०—भोः पुणोवि एसा एवं मणादि । सहि मालज्ज ईदि-
सस्त कण्णारअणस्त अवस्से जेव ईदिसे बरे अहिलासेण होववं ?
भो वजस्त मा पण्डिअगवं उवइ । अहं दे पदाए मुहादो सुणीअ

कामदेव आलिखितस्तादृशी मया रतिरालिखितेति । तदन्यथासम्भायिनि किं
तथैतेनालपितेन । कथय सर्वं वृत्तान्तम् । भो वयस्य किंविदम् ।

(क) भो वयस्य मुज्यते खल्वेतत् ।

जामते इति शेषः । एतद्भाषितं किंनु किं विषयमिति यावत् । राजा—एवं वक्ष्य-
माणप्रकारकं तर्कयामि ऊहे इत्यर्थः । तदेवाह—कयाऽपीत्यादिना । हृदयस्य
वल्लभः प्रियः 'दयितं वल्लभं प्रियं' इत्यमरः । अनुरागात् प्रेम्णा अभिलिख्य अपहृ-
कियापेक्षयाऽभिलिखनक्रियायाः पूर्वेकालिकलात् कलाप्रलयः समाप्ते त्यगादेशश्च ।
'कामदेवस्य मदनस्य व्यपदेशेन व्याजेन सखीपुरतः सख्यप्रभागे 'सातपुर. पुरतो-
ऽप्रत.' इत्यमरः । अपहृतः गोपितः । अत्र हृदयवल्लभस्य आलिखनक्रियाकर्मत्वेऽपि
प्रधानीभूताऽपहृवक्रियापेक्षयाऽभिहितत्वात्प्रथमा । अत्र वक्तव्यविशेषः प्रथमाके
निरूपितः तत्सख्या. तस्या आत्माः । लिंगविशिष्टपरिभाषया 'राजाहःसखि-यष्टवू'
इति दृष्टुं न भवति । समासातन्विधौ तस्या अभिव्यक्त्यतिशयात् । वैदग्ध्याच्चानुर्यात् ।
असावपि सख्यपि । तत्र चित्रफलके रतिव्यपदेशेन रतिव्याजेन । रतिव्यपदेशेन
आलिख्य दर्शित्वान्वयः । विदू०—छोटिका गेगुप्ततजेनीरुतशब्दछोटिकापदवाच्या
(शुटकीति भाषाया) मुज्यते युक्तं भवतीत्यर्थः । 'सज्जियुज्यो इयंलु' इत्यनेन कर्म-
यद्भावः यगपवादः इत्यन्व । राजा—तूष्णीमिति । मौनार्थेऽप्ययं मौनी भवेत्यर्थः ।
'मौने तु तूष्णीं तूष्णीका'मित्यमरः । पुनरपि व्याहरति पुनर्भाषते तत् भाषणं शृणुतः
आकर्णयतः । विदूष०—एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण । तदेवाह—स्वस्तीत्यादिना ।
एतदपि पूर्वं व्याख्यातं पंडितगर्वं भोदुहेत्यन्वयः । पंडितस्य गर्वः तं अहमेव तर्क-
शक्त इति गर्वं मा मया इत्यर्थः । अहमप्येतदभिप्रायं तर्केण जानामीत्यन आह—
अहमित्यादिना । एतस्या मुच्यतः सर्वं भुक्त्वा अहं चे. व्याख्यासे इत्यन्वयः ॥

सर्वं वक्त्राणइस्सं । जा एसा आलिहिदा सा वत्तु कण्णा दंसणी-
आ । (क)

राजा—यद्येवमवहितौ शृणुवस्तावत् । अस्त्यत्रावकाशो नः
कुतूहलस्य ।

(इत्युभावाकर्णयतः)

वसन्त०—भो वयस्स सुदं तुण् जं पदाप्प मन्तिदं । सहि
अदोवि मे अधिअदरं संदावो वट्टदि । सहि अवणेहि इमाहं णलि-
णीपत्ताहं मुणालवलआहं च । अलं एदिणा । कीस अआरणे अत्ताणं
आगासेसि । (ख)

राजा—वयस्य न केवलं श्रुतं अभिप्रायोऽपि लक्षितः ।

वसन्त०—भो वयस्स अज्जवि कुरकुरामदि एव एसा सारिआ
दासीप् धीआ । ता सर्वं सुणीप् वक्त्राणइस्सम् । (ग)

(क) भोः पुनरप्येवैवं भणति । सखि मा लज्जत । ईदृशस्य कन्यारत्नसा-
वश्यमेवेदं वरेऽभिलाषेण भवितव्यम् । भो वयस्य मा पण्डितगर्वमुदह ।
अहं त एतस्या मुखान्कुरया सर्वं व्याख्यास्यामि । या एषा आलिखिता सा
खलु कन्या दर्शनीया ।

(ख) भो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मन्त्रितम् । सखि अतोऽपि मे अधि-
कतर संतापो वर्धते सखि अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालपत्राणि च ।
अलमेतेन । कस्मादकारण आत्मानमायासयसि ।

(ग) भो वयस्य अद्यापि कुरकुरायते एव एषा सारिका दासाः पुत्री । तत्सर्वं
श्रुत्वा व्याख्यास्यामि ।

दर्शनीया 'अहं कृत्यतुच्छये'ति अहोयं अजीयम् । अत्रलोभनाहं । लोभोत्तरसौन्दर्य-
वतीति यावत् । राजा—न यद्येवं लोकोत्तरसौन्दर्यवती ततो हेतो अवहितः साप-
धाने. 'अवधानं समाधान'मित्यमरः । श्रोत्रव्यं आकर्णयितव्यं । नः कुतूहलस्य कौतु-
कस्य 'कौतूहलं कौतुकं च कुतूहलं च कुतूहल'मित्यमरः । अवकाश स्थित्यहं प्रदेयः
उत्तरोत्तरं कौतुकाधिक्यमिति तात्पर्यं । विदू०—यद्यनया मन्त्रितं भाषितं । 'मणि
पुत्तरिभाषणे' तत्त्वया श्रुतमित्यन्वयः । किं तद्वत्त्वाद्—सखीत्यादिना । इदमपि
व्याख्यातम् । राजा—न केवलं श्रुतमिति केवलं ध्वननसामग्र्यं तथा नेत्यर्थः ।
किं तद्वत्त्वाद्—अभिप्रायोऽपीति । लक्षितः ज्ञातः । विदू०—पुरकुरायत
इति कुरकुर इति कुरकुराकरणं, कुरकुर इति वदः अम्माऽस्तीति कुरकुरः कुरकुर-

राजा—युक्तमभिहितम् ।

(पुनराकर्णयतः)

वसन्त०—भो वयस्स एसा खलु सारिका दासीए दुहिदा चउवेदी बहणो विम रिचाई भणिहुं पउत्ता । (क)

राजा—वयस्य कथय किमप्यन्यचेत्तसा मया नावधारितं किमन-
योक्तमिति ।

वसन्त०—भो एवं मणादि । (ख)

दुल्लहजणाणुराभो लज्जा गुह्यं परवसो अप्पा ।

पिअत्तहि विसमं प्पेमं मरणं सरणं णु वारकम् ॥

राजा—(सहितम्) एवंविधं भवन्तं ब्राह्मणं भुक्त्वा कोऽन्य
एवंविधानामुचामभिज्ञः ।

(क) भो वयस्य एसा खलु सारिका दासा दुहिता चउवेदी ब्राह्मण इय
अथो भणिहुं प्रवृत्ता ।

(ख) भो एवं मणति ।

दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुह्यं परवसो आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं नु वरमेकम् ॥

शब्दकर्ता अर्थआशयः ॥ इवाचरतीति कुरकुरागवे 'कर्तुः कथं सलोपवे'ति आचारे
कथय । कुरकुरशब्दकर्तृपुरुषवत् शब्दं करोतीति तात्पर्यं । दासाः पुत्रीति लौकिकौ-

निरलक्षमासौ वाक्यं वा तत् । एतद्विवक्षितं यत्तदित्यर्थः । व्याख्यास्ये कथयिष्ये ।

राजा—युक्तं योग्यं अभिहितं उक्तं । 'उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातम-

भिहितं लपितं' इत्यमरः । पुनः अप्रथमं 'पुनरप्रथमे मेदे' आकर्णयतः शृणुतः ।

अत्राकर्णन आकर्णनाभिनयः । तरसरूपं पूर्वमुक्तं । विदूष०—उत्तिवति अब-

धारणे दासा दुहिता । अत्रापि लौकिकोक्तिः चतुर्णां वेदानां समाहारश्चतुर्वेदं सोऽ-

स्यात्तीति चतुर्वेदी तद्विधार्थेत्यादिना समाहारद्विगौ 'अथ इतिठना'वितीति । अथः

उद्देश्यार्थमनविशेषान् । राजा—कथय वद किमनयोक्तं इति तत्कथयेत्यर्थः । ननु-

भाष्यामप्यावाभ्यां सममेव श्रुतं तत् त्वयैव कथं न निरधारित्यत आह—अन्यचे-

त्तसेति । अन्यस्मिन्कार्ये चेतोत करणं यस्य तेन मया किमपि नावधारितं ननि-

श्चितमित्यर्थः । विदूष०—एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण । तदेवाह—दुर्लभेत्यादिना । इद-

मपि व्याख्यातः । राजा—सहितमिति मूर्खीयं गायामपि अब इति जानाति

इति सितामित्रायः । समेवाशयं सोमुक्तोक्त्वा प्रकटयति । एवंविधं एवं मूर्खेताऽव-

शिष्टा विधा प्रचरो यस्य । एवंविधानां एवं गथात्वरूप विधा प्रकारो यात्रा

वसन्त०—तदो किं णु खु एदम् । (क)

राजा—ननु गायिकेयम् ।

वसन्त०—किं गायिका । तदो, किं कहिअं । (ख)

राजा—वयस्य कयापि श्लाघ्ययौवनया प्रियतममनासादयन्त्या जीवितनिरपेक्षमोक्षम् ।

वसन्त०—(उचैर्विहस्य) भो किं एदेहि वक्त्रमणिदेहि । उजुअं एव किं न भणासि जह मं एव अणासअन्तीएत्ति । अण्णहा को अण्णो कुसुमचावधमदेसेण णिण्हवीअदि । (हस्ततालं दत्तोचैर्विहसति) (ग)

(क) ततः किं तु खल्विदम् ।

(ख) किं गायिका । ततः किं कथितम् ।

(ग) भोः किमेतैर्वक्त्रमणितैः अजुकमेव किं न भणसि यथा मामेवानासादयन्त्येति । अन्यथा कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निहूयते ।

तादृशा ऋचा अभिज्ञा अस्तीति शेषः । विदू०—सोऽमुं नो किमवगम्य वसतः कः पृच्छति । तत इत्यादिना । इदं सारित्रीकं भाव्यं किं तु ततः किं तर्हीत्यर्थः ।

राजा—उत्तरमाह ननु गायिकेयमिति नन्विष्यामं नने 'प्रभावधारणानुज्ञानयामं प्रणे ननु' इत्यमरः । गायैव गायिका स्वार्थे कः । गायी श्लोकः 'गायी श्लोके सरकृतान्य-
आशामा गेमवृत्तयोः' इति मेदिनी । विदूष०—किं गायिका किं प्रश्ने । ततः तयै-

त्यर्थः । 'इतराभ्योपि इदमंते' इति तृतीयांतात्तपिः । तथा किं कथितमित्यर्थः ।

राजा—श्लाघ्ययौवनया श्लाघितु अहं श्लाघ्यं अहार्थं व्यत् यौवनं यस्याः सा 'तादृश्य यौवनं समे' इत्यमरः । प्रियतमं प्रेष्टुं अतिशयने समम् । अनासादयंष्या अप्राप्तवत्या सीदतेर्ण्यतान्छनंतान्हीपि तृतीयैकवचनात्तमिदं, जीविते जीवने निर-

पेक्षया निरिच्छया उक्तं अभिहितं । विदूष०—उचैर्विहस्येति । उचैरिति विहसन-

कियाया विशेषणं । यद्यपीदमधिकरणप्रतिप्रधानं तथापि परविशेषणत्वे उपलब्धो-
चकमेव शब्दशक्तिस्त्राभाव्यात् । अत एव 'उचैर्गतिर्जगति सिष्यति धर्मतयेव' इति चंपूरामायणयोगसंगतिः । एतैः कयाऽपि श्लाघ्ययौवनया इत्यादिपूर्वोक्तैः वक्त्र-

मणितैः कुटिलभाषणैः 'कुटिलं वक्त्रमित्यपि' इत्यमरः । किं, किं प्रयोजनमित्यर्थः । कयाऽपि नायिकया कमपि प्रियतममनासादयन्त्या इत्यादि उदासीनत्वेन भाषणं विमर्षमित्यर्थः । तर्हि कथं वक्तव्यं इत्यत आह—अजुकमित्यादिना । अजु-

कमित्यात्र स्वार्थे कः । यथा वक्तव्यं तथाऽभिनयति । यथा मामेवानासादयन्त्येति । ननु कथमयं निधयः यत् मामेवोदित्य तथेत्यमभिहितं । सति बहवः मुंदरा जगतीतले इति चेत् लोके मुंदरपुरुषादुत्पद्येऽपि कुसुमचापव्यपदेशार्हं शौंदर्यं त्वमपेक्षेत्वाह—

अन्यथेत्यादिना । अन्यथा वक्तव्यार्थे 'अन्यथा पुनः वितये चापयथे च' इति

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य) धिक् मूर्ख । किमुच्चैर्विहसता त्वया तपस्विनी त्रासितेयं येनोद्धीयान्यत्र कापि गता ।

(इति निरूपयतः)

यसन्त०—(वलोक्य) भो वयस्य । अण्णधा मा सम्मावेहि एसा कवलीहरं एव गदा । ता एहि अणुसरेस । (क)

(इति परिक्रामतः)

राजा—दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।

तद्वयः शुक्रशिशुसारिकाभिरुक्तं
धन्यानां भवणपथातिथित्वमेति ॥ ७ ॥

(क) भो वयस्य । अन्यथा मा सम्मावय । एसा कदलीगृहमेव गता । तदेकानुसरायः ।

मेदिनी । स्नानेवोद्दिश्य तथैत्यभिहितं इति न चेदित्यर्थः । अन्यः इतरः कः पुत्रपुत्रः कुसुमवापस्य मदनस्य 'पुत्रधन्वा रतिपतिमैकरज' इत्यमरः । व्यपदेशेन व्याजेन निरूप्यते गोच्यते । इत्युक्तं हस्तोपरि हस्तापातं । इदमस्यानन्दप्रदर्शकं लिंगं । राजा—धिक् मूर्खेति । अत्र भिक्षो मूर्खेण योयाभावात् 'धिगुपयां विपु त्रिपु' इति द्वितीया न भवति इत्यावेदितं प्राक् । तपस्विनी अनुकंपार्हा 'तपस्वी तापसी चानु-बन्धे त्रिपु' इति मेदिनी । त्रासिता त्रसी तद्वगे इत्यस्याग्निजंतात् कर्मणि कप्रत्ययः । येन त्रासेन । अत्र त्रासः उचैर्हसनेन तस्या विस्मयविपातः । निरूपयत अवलोकयतः । विद्वत्प०—वलोक्य अर्धांशारिका कदलीगृहं गृहाकारकदलीनिकुञ्जं तत् एतस्याः कदलीगृहप्रवेशाद्धेतोः अनुगराव गच्छावः । राजा—दुर्वारा दुःखेन वारयितुम-शक्या दुष्टदरमित्यर्थः । 'इयद्दु सुपु' इत्यादिना खलुप्रत्ययः । कुसुमानि पुष्पाणि शरा-माणा यस्य तस्य मदनस्य व्यथां पीडनं वहन्त्या भारयन्त्या कामिन्या मुंदर्या 'कामिनी यामरोचना' इत्यमरः । नत् भाषणं सखीनां आलीनां 'भाति सखी वयस्ये'-त्यमरः । पुरः अप्रतः । अभिहितमुक्तं अभिपूर्वकादधाते । कप्रत्ययः 'दधातेर्हि' इति द्वितीया । तत् भाषणं भूय पुनः शुकानां कीराणां भिद्यतः 'कीराशुकी घमी' इत्यमरः । सारिकाय ताभिरुक्तं धन्यानां पुण्यवतां । 'धन्यं पुण्यवति त्रिपु' इति मेदिनी । भवणस्य पंथाः भवणपथः 'अष्टपूरन्धू-पथा' इत्यादिना समासातः अप्रत्ययः । तस्य व्यतिथिः तस्य भावोऽतिथित्वं भवणगोचरत्वमिति यावत् । एति प्राप्नोति । अत्राहं पन्थ एतादृशवाक्यभवणात् इति विशेषे प्रप्नुते धन्या-नामित्यादि सामान्येनोच्यते तस्मान्मन्येन विशेषसमर्पनस्योऽर्धांतरन्यासात्कारः । अनुप्रायः पददालंकारश्च । तदुक्तं 'उत्थिरथांतरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः' इति ।

वसन्त०—भो वज्रस । एदं वखु कअलीहरं । जाव पवि-
सस । (क)

(इत्युभौ प्रविशतः)

वसन्त०—भो अलं दासीए घीआए सारिआए अण्णेसणप-
अत्तेण । इध दाव मन्दमारुदुबेलन्तवालकदलीदलसीमले' सिलादले
उपविसिअ मुहुत्तअं वीसस । (ख)

राजा०—यदभिरुचितं भवते ।

(इत्युपविशतेः)

राजा०—(निःश्वस्य) दुर्वारामिति पुनः पठति ।

वसन्त०—(पार्श्वतोऽवलोक्य) भो वज्रस एदेण उग्घाडिअदुवारेण
दुट्टवाणरेण ताए सारिआए पञ्जरेण होदव्वं (ग)

राजा—वयस्य निरूप्यताम् ।

(क) भो वयस । एतखलु कदलीगृहं यावत्प्रविशावः ।

(ख) भो अलं दास्याः पुत्र्याः सारिकाया अन्वेषणप्रयत्नेन । इह तावन्म-
न्दमारुतोद्वेलद्वालकदलीदलशीतले शिलातल उपविश्य मुहूर्तं विधाम्यावः ।

(ग) भो वयस एतेनोद्घाटितद्वारेण दुष्टवानरेण तस्याः सारिकायाः पञ्जरेण
भवितव्यम् ।

प्रहर्षिणीयुतं तद्वक्ष्ये 'श्री भौ कश्चिदशयतिः प्रहर्षिणीयं' इति ॥ ७ ॥ वसन्त०—
एतखलु खलु अवधारणे एतदेवेत्यर्थः । यावदिति वाक्यालंकारे । उभौ वसन्तकव-
रत्तराजौ प्रविशतः अर्थात्कदलीगृहं । विदूष०—एतस्या समीपवर्तिन्या दास्याः पुत्र्या
लौकिकोक्तिरियं । सारिकाया अन्वेषणप्रयत्नेन अलं न प्रयोजनमित्यर्थः । इह तावदित्य-
वधारणे इहेवेत्यर्थः । सप्तम्यन्तं शिखतलस्य विशेषणं । मन्देन मारुतेन वायुना उप-
नंलाः संपाद्यमानाः या बालरुदस्यः कोमलरमाः ताभ्यां दलानि पर्णानि तैः शीतले
शीते 'नुपारः शीतलः शीतः' इत्यमरः । कदलीवने हि शीतलच्छाया भवति । तत्रापि
मन्दवायुना तत्पर्णचलनेऽतीव रमणीयता बोध्यते । शिलायाः पायागस्य तले पृष्ठे
मुहूर्तं पठिकाद्वयपर्यन्तं 'वे नु मुहूर्ते द्वादशाश्रियां' इत्यमरः । विधाम्यावः विधाति
गृहीतः । अत्र मुहूर्तमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । राजा—भवते यदभिरुचितं
तावत्तुः इति शेषः । भवते इत्यत्र चतुर्थी 'इष्ट्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्यनेन संप्रदा-
नत्वात् । विदूष०—यार्थे इति आचारित्वात्सप्तम्यन्तात्तस्यः । भो वयस्य दुष्टवा-
नरेण उद्घाटितद्वारेण एतेन तस्याः सारिकायाः पञ्जरेण भवितव्यमित्यन्वयः ।
उद्घाटितं विदुर्न द्वादं यस्य सः । दुष्टवानरेण उद्घाटितद्वारोऽयं तस्याः पञ्जर इति

वसन्त०—जं भवं आण्णवेदिति । (परिक्रम्यावलोक्य च) एसो वि चित्तफलओ । जाव णं गेण्हामि (शृष्ट्वा निरूप्य च हर्षं नाटयति) (क)

राजा—(सकौतुकम्) वयस्य किमेतत् ।

वसन्त०—मो वअस्स दिट्ठिआ वहुसि । एदं तं जं मए भणिदं तुमं जेव एत्थ आलिहिदो । अण्णहा को अण्णो कुसुमचापव्यपदेसेगं णिण्हवीअदिति । (ख)

राजा—(सहर्षं हस्तौ प्रसार्य) सखे दर्शय दर्शय ।

वसन्त०—ण दे दंसइस्सं । सावि कण्णआ एत्थ एव आलिहिदात्ति । किं पारितोसिएणविणा ईदिसं कण्णारअणं वंसीअदि । (क)

(क) यद्वायानाज्ञापयतीति । एषोऽपि चित्तफलकः । यावदेतं शृण्वामि ।

(ख) मो वयस्य दिष्ट्वा वर्धसे । एतत्तद्यन्मया भणितं त्वमेवात्राऽऽलिखितः । अन्यथा कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशे न निहूयत इति ।

(क) न ते दर्शयिष्यामि । सापि कन्यकाग्रेवाऽऽलिखितेति किं पारितोषिकेण विनेदुर्गं कन्यारत्नं दर्शयते ।

तारपर्यायः । राजा—निरूप्यतां विलोक्यता पञ्चर इति शेषः । विदू०—यद्वायानाज्ञापयतीति तत्करोमीति शेषः । तज्ज्ञापयत्याचार्य इति प्रयोगात् यदि मित्वं प्राप्तं तर्हि वारणीयं । परिक्रम्य इतस्ततो हिंडिला । एष चित्तफलकोऽपीत्यन्वयः । न केवलं अनुमानेनैवायं तस्याः प्रियः चित्तफलकोऽपि एव प्रमाणमित्यर्थः । यावदिति वाक्यालंकारे । एतं चित्तफलकं निरूप्य अवलोक्य हर्षं नाटयति मुक्तविकासादिहर्षचिह्नानि दर्शयतीत्यर्थः । राजा—सकौतुकमिति । यावद्वयमंतःप्रविष्ट एव तावत्किमनेनानीतं इति कौतुककारणं तदेवाह—वयस्य किमेतदित्यनेन एतएवयाऽऽनीतं किमस्तीत्यर्थः । विदूष०—वर्धसे तव वृद्धिवर्तते एतदिष्टया आनन्दकारकमित्यर्थः । वृद्धिमेव प्रतिपादयति । त्वमेवात्राऽऽलिखितः इति यन्मया भणितं तदेतत् समीपतरवर्ति वर्तते इति शेषः । स्वोक्तं प्रत्यक्षदर्शनेन दृढं भवतीत्यर्थः । स्वोक्तिमेवाऽनुवदति—अन्यथेत्यादिना । अत्र ‘राजा—(सकौतुकं) वयस्य किमेतत्’ इत्यारभ्य ‘अन्यथा कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निहूयते तन्नावकाशो भवतः किमु स्यात्’ इत्यंतेन राजविदूषकसागरिकासुसंगतानामन्योन्यवचनेन उत्तरोत्तरानुरागपीडोद्धाटनाप्रगमनं नाम प्रतिमुखसंघर्षं । उक्तं च लक्ष्मं ‘उत्तरोत्तरास्थं तु भवेत्प्रगमनं पुनः’ इति । राजा—सहर्षमिति हर्षकारणं स्फुटमेव । दस्ती प्रसार्येति फलकप्रदृशानमित्यर्थः । दर्शय दर्शयेति सप्रमे द्विरक्तिः विदूष०—उ इति सर्वधसामान्ये पक्षे । यतो न दर्शयामि तत्कारणमाह—सापीति । सा कन्यापि अत्र आलिखितेत्यन्वयः । भवतु कन्ययाया लेखनं तथापि चित्तफलकदर्शनाभावे किं कारणेन अत आह—तर्कि इति । तत् ईदं कन्यारत्नं पारितोषिकेण विना

राजा—(कटकमर्षयन्ने व बलाद्गृहीत्वा पश्यति । विलोक्य सविस्मयम्)
वयस्य पश्य पश्य

लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥ ८ ॥

अपि च

विधायार्पूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुल्लममूकवत् ।

धाता निजासनान्मोजविनिमीलनदुःखितः ॥ ९ ॥

(ततः प्रविशति सागरिका सुसंगता च)

साग०—सहि सुसंगदे ण समासादिदा अन्हेहिं सारिवा ।

दर्शयते किं इत्यन्वयः । पारितोषिकेणेति 'धृग्विबनानानामिस्तृतीयान्यतरस्यां' इति
तृतीया । राजा—बलात् हठात् । गृहीत्वा चित्रफलकमिति शेषः । सविस्मयं
आश्चर्यं वदतीति शेषः । लोकोत्तरसौंदर्यदर्शनेन विस्मयकारणं तदेव वर्णयति पद्यद्व-
येन । चित्रगता चित्रमालेख्यं तत्र गता राजहंसीव मानसमुपैति इयं केल्यन्वयः
लीलया हेलया अवधूतं भ्रामितं पद्मं कमलं यया । विलासिन्यो हि विलासार्थं
पंकजं ध्रुवंति, अथवा लीलया अवधूता तिरस्कृता पद्मा लक्ष्मीर्यया सा 'भूतं वा
कंपिते भर्त्सिते त्रिषु' इति मेदिनी । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' इत्यमरः । हंसीपक्षे ली-
लया गमनलीलया 'लीला विलासक्रिययोः' इति । अवधूतानि चालितानि पद्मानि कम-
लानि यया । राजहंस्यो हि प्रायो मानसे भवति तत्र च कमलसद्भावादेव गुक्तिः । पक्षपातं
पक्षे सहाये पातो गमनं अनुकूलत्वमिति यावत् । कथयन्ती बोधयन्ती । पक्षे पक्षेः
गुरुद्विः पातो गमनं तत् कथयन्ती । पक्षध्वनिध्रुवणेन हि हंसी आगतेत्यनुगीमते ।
चित्रगता चित्रं आश्चर्यकारकं गतं गमनं यस्याः सा । गतमित्यत्र भावे कः । सागरि-
कापक्षे चित्रगतेत्यस्यायं उक्तः । राजहंसी मराठी मानसं अंतःकरणं मानसपरोवरं
च अत्र शेषोपमालंकारी । आर्यावृत्तम् ॥ ८ ॥ अपि चेति वर्णयते इति शेषः । धाता
मद्मा 'भासान्नयोनित्त्रुहिणः' इत्यमरः । अस्याः यक्षीयमिदं चित्रं तस्याः मुखं अपू-
र्वपूर्णेदुं पूर्वं पूर्वोत्पन्नः न भवति कलंकराहिस्यात् इति अपूर्वः एतादृशः पूर्णः
षोडशकलात्मकः ईदुर्ध्वः सं विधाय कृत्वा निजमात्मीयं 'स्वके निरये निर्जं त्रिषु'
इत्यमरः । एतादृशं यत् व्यासनाभोजं आसनकमलं तस्य विनिमीलनं संकोचः
तेन दुःस्थितः दुष्टं स्थितं स्थितिर्यस्य सः 'नपुंसके भावे कः' 'यद्विस्थितिमास्थामिति
किति' इतीत्वं । दुःस्थित इति पाठः साधोयान् । अभूत् । उत्प्रेक्षालंकारः । अनु-
ष्टुप्चतम् ॥ ९ ॥ ततः राष्ट्रध्वजनिर्वर्णनसमये । सुसंगता एतन्माधो सागरिकासखी ।
सागरिका—न समासादिदा नोपलब्धा । चित्रफलकमपि । अपिः शंकायां शक्ति-

ता चित्तफलञं वि दाव इमादो कजलीधरादो गेण्हिअ लहुं आग-
च्छम्ह । (क)

सुसङ्ग०—सहि एधं करेम्ह । (ख)

(इत्युपसर्पतः)

वसन्त०—भो वअस्स कीस ऊण एसा ओणदमुही आलि-
हिदा । (ग)

सुसं०—(आकर्ष्य) सहि जहा वसन्तओ मन्तेदि तहा तक्केमि
भट्टिणा वि एत्था एव होदधं । ता कजलीधरगुम्मतरीआ भवीअ
पेक्खम्ह (घ)

(इत्युमे आकृण्वतः)

राजा—पश्य पश्य (विधायार्पूर्वपूर्णेन्दुमित्यादि पुनः पठति ।)

सुसं०—सहि दिट्ठिआ वद्धुसि । एसो दे हिअअवल्लहो तुमं
जेव वण्णेदि । (ङ)

(क) सखि सुसगते न समासादितास्माभिः सारिका । तच्चित्रफलकमपि
तावदेतस्मात्कदलीगृहाद्गृहीत्या लब्धागच्छावः ।

(ख) सखि एव कुर्वः ।

(ग) भो वयस्य कस्मात्पुनरेषावनतमुत्स्यालिखिता ।

(घ) सखि यथा वसन्तको मञ्चयते तथा तर्कयामि भर्त्राप्यत्रैव भवित-
व्यम् । तत्कदलीगृहगुल्मान्तरिता भूत्वा प्रेक्षावहे ।

(ङ) सखि दिट्ठया वर्धसे । एष ते हृदयवल्लभस्तन्नामेव वर्णयति ।

मित्यर्थः । उपलब्धं चेति आगतम् । तावदिति वाक्यालंकारे । एतस्मात्कदलीगृहादि-
न्यपादाने पञ्चमी । लघु क्षिप्रं । उपसर्पतः क्वचित्समीपं गच्छन् । विदूष०—
अस्मात् कुतो हेतोरित्यर्थः । अवनतं नम्रं 'नतं नगरपाट्या स्यात् क्लीबं कुटिलनमयोः'
इति मेदिनी । मुखं यस्याः सा अवनतमुखी 'खांगाचोपरजनेति' ङीप् । सुसं-
गता—आकर्ष्येति वसन्तकमापणमित्यर्थालम्ब्यते । यथा येन प्रकारेण, यतो हेतोः
इति फलितोऽर्थः । मञ्चयते भाषते तथा तेन प्रकारेण ततो हेतोरित्यर्थः । तर्कयामि ।
अनुमितिमाह—भर्त्राऽप्यत्रैव भवितव्यमिति । भर्त्रा म्रियेण अत्र कदलीगृहे ।
अत्रायमनुमितिप्रयोगः । इदं कदलीगृहं भर्तृसत्तावत् तदपिनाभूत्पसन्तकसत्तावत्
राजगृहादिवत् । तत् अत्र भर्तृसत्तादेतोः कदलीगृहस्य नो गुल्मः स्तम्भः 'गुल्मः
स्तम्भे लीदि घट्टेतिन्ययोः सेन्यरक्षणे' इति मिश्रः । तेन अतरिते व्यवहिते प्रेक्षावः
द्रक्ष्यावः । राजा—पश्य पश्येति आदरादिरुक्तिः । सुसंगता—दिष्टया वर्धसे

साग०—(सत्त्वम्) सहि । कीस परिहाससीलदाए इमं जणं लहु करेसि । (क)

वसन्त०—(राजानं चालयित्वा) णं भणामि । कीस एसा ओण-दमुही आलिहिदा । (ख)

राजा—वयस्य । सारिकयैव सकलमावेदितम् ।

सुसं०—(विहस्य) सहि । दंसिदं सारिआए अत्तणो मेहाव-चणं । (ग)

वसन्त०—अवि सुहाअहि दे लोअणओ ण वेत्ति । (घ)

साग०—(स्वगतं) किं एसो भणिस्सदित्ति । सखं जेव मरणजी-विदाणं अंतरे वट्ठहि । (ङ)

राजा०—सुखयतीति किमुच्यते

(क) सहि । कस्मात्परिहासशीलतयेम जन लघुं करोषि ।

(ख) ननु भणामि । कस्मादेषाननतगुह्यालिखिता ।

(ग) सखि दर्शितं सारिकयात्मनो मेधावित्वम् ।

(घ) अवि सुखयति ते लोचन न वेत्ति ।

(ङ) किमेव भणिष्यति । सत्यमेव मरणजीवितयोरस्तरे वर्ते ।

एव वृद्धिर्बतते एतद्दानंदकाररमित्यर्थः । वृद्धिर्मेव प्रकटयति—एष ते इत्यादिना । तप ते बह्वन् । स्वामेव वर्णयति इत्यन्वयः । अनेन परस्वराऽनुरागो दर्शितः, इयमेव च वृद्धिः । सागरि०—सलक्षमिति । पत्या श्रिया वर्णने हि लज्जा स्वभाष-सिद्धा । परिहासः नमोभाषणं शीलं नियतस्वभावो वयसाः सा 'शीलं स्वभावे सद्रूपे' इत्यमरः । तस्या भावस्तथा तथा इमं जनं मद्रूपं जनं लघुं अलं 'त्रिष्विष्टे लघुः' इत्यमरः । हीनमिति यावत् । विदूष०—चालयित्वा चालनं हस्तेन तच्च अन्यस्मि-न्कार्ये व्यासक्तचित्तस्य स्वभाषणध्वनोन्मुखीकरणार्थं । नन्वेति आत्मप्रणे 'प्रभाव-धारणाऽनुग्राह्यनुमामप्रणे ननु' इत्यमरः । राजा—सखं संपूर्णं 'समग्रं सकलं पूर्णं'-मित्यमरः । आवेदितं कथितं । सुसं०—विदूषेति बोधायितनपिअनयाप्रकटितमिति रविहामः । मेधाविन्या मेधा धारणावती वृद्धिः सा अस्ति अस्याः सा तथा 'धीर्धा-णावती मेधा' इत्यमरः । 'अस्यायामेधाया नो विनिः' इति विनिः । आत्मनः स्वस्य-मेधावित्वं धारणावतीत्वं । नन्वत्र पुंश्रुद्धानो दुर्लभः 'त्यतलोर्गुणबनचस्ये'त्यत्र गुण-वचनस्य पुंश्रुद्भाषविधानादिति चेन्न । मेधावित्वमित्यत्र शरदः वृत्तार्थतत्त्वादायिष सामान्यनपुंसकार्थं स्त्रीशृङ्खल उच्चप्रयोगनिर्वाहात् । विदूष०—गुणयति आनंदयति । गुणसन्दातकरोतीति णिष् । लोचनयोरिति 'भजे शमोचरणयोः' इति यत् कर्मणः

कृच्छ्रादुरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं आन्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरंगविषमे निस्पन्दतामागता ॥

महृष्टिस्तृपितेव संप्रति शनैरारुढ तुङ्गौ स्वनौ

साकांक्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने ॥ १० ॥

होपलविषयायां पठौ । सा लोचनयोः सुखयति न वा इत्यन्वयः । सागारि०—सप्ता-
ध्वसं समयं नीतिर्भाः साध्वसं भयं इत्यमरः । अयं किं वदति किं सुखयति उत न
इति पाक्षिकप्रीत्यविषयत्वजन्यं भयं । स्वगतं एतल्लक्षणं पूर्वमुक्तं । मरणजीवितयोः
इति । न सुखयति इत्युक्ते मरणं, सुखयतीत्युक्ते जीवितं, इयोरन्यतरस्य संभवात्
अंतरे वर्तते इत्युक्तं । राजा—किमुच्यते इति । अयं प्रश्न एव न संभवतीत्यर्थः ।
संदिग्धे हि प्रश्नः । एतादृशाऽलौकिकसौंदर्यदर्शने सुखाऽवश्यंभावात्संदेहाऽभावात्
प्रश्नोऽनुपपन्न इति तात्पर्यं । अलौकिकं सौंदर्यमेव दर्शयति—कृच्छ्रादित्यादिना ।
महृष्टिः मम दृष्टिः लोचनं कृच्छ्रात् कष्टात् ऊर्ध्वः सक्रमोः 'अक्रियं स्त्रीवे पुमानूहः'
इत्यमरः । युगं युगं व्यतीत्य अतिमम्य पूर्वं ऊरुयुगे पतिता दृष्टिः तत् त्वत्तुं अशक्नु-
वती संकटात्तदतिक्रम्येत्यर्थः । नितंबस्थले नितंबयोः कटिपद्माद्भागयोः स्थले देशे
'पद्मान्नितंबः स्त्रीकट्याः' इत्यमरः । सुचिरं बहुकालं प्रांत्वा भ्रमणं कृत्वा अस्याः स्त्रियाः
त्रिवलीतरंगविषमे तिस्रः त्रिंशत्पदाः कल्पः (बलीति भाषायां) त्रिवलीति
संज्ञा । तेन सप्तपंथ इतिवत् 'दिवसंस्थे संज्ञायां' इति समासः । वा एव तरंगाः क्रमैः
मयूरप्लवंगदित्वात्समासः । 'भंगस्तारंगं कर्मिणो' इत्यमरः । तैः विषमे दुर्गमे मध्ये
अवसमे 'गम्यमं चावलमं च मध्यः' इत्यमरः । विगतः स्पंदः चलनं यस्याः सा तस्या
भावः निस्पंदता सा 'तस्य भावसकलतलौ' इति तत्प्रत्ययः । निधलत्वमिति यावत्
आगता प्राप्ता संप्रति इदानीं तुङ्गौ तच्चौ 'उच्चप्रांशस्तोदप्रोच्छ्रितास्तुंगे' इत्यमरः ।
स्वनौ कुचौ शनैः अद्भुतं 'अद्भुते शनैः' इत्यमरः । आरुढ । तृपिता इव पिपासिता इव
मुहुः बारंबारं साकांक्षं आकांक्षया इच्छया सहितं 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहु-
व्रीहिः 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः । 'तत्र' इति शब्दोपादानात् तुल्ययोगवचनं
प्रापिबमिति सिद्धातः । अत एव सकर्मकः सलोमकः इत्यादि पिप्यति । साकांक्ष-
मिति ईक्षणक्रियायां विशेषणं । जलस्य अध्वरूपस्य लवाः अंशाः कणा इति यावत्
तान् अगीर्णं प्रसंदेहे इति जललवप्रस्यन्दिनी 'बहुलयामीक्ष्ये' इत्यनेन संदंते-
र्भिनिः 'उपपदमतिद्' इति उपपदसमासः । लोचने नेने ईक्षते अवलोकयति । अत्र
प्रस्तुतवर्णनेन अप्रस्तुतस्य कस्याश्चित् स्त्रियाः अप्रत्यक्षभ्रमणरूपस्य वृत्तांतस्य प्रतीतेः
समासोक्तिरलंकारः उत्प्रेक्षालंकारश्च तल्लक्षणं तु पूर्वमुक्तं । अत्र ऊरुयुगस्य
कृच्छ्रादतिक्रमवर्णनेन नितंबस्थलस्य सुचिरभ्रमणवर्णनेन च तयोर्विशालत्वं गम्यते ।
तुंगस्तनयोः शनैः आरोहणेन तयोर्महत्त्वं योज्यते । नेत्रयोर्जललवप्रस्यंदनलवर्णनेन च
अभूहमः सूचितः । शार्दूलविप्रीदितं वृत्तं । जनेन ग्राह्योवनारवं दर्शितं यथा
'अभ्युपगतस्तनमुरो नयने ॥ शीघ्रं वक्ते भुवावतितरां पचन्तु ततोऽपि । मध्योऽधिकं

साग०—(श्रुत्वा खगतम्) हिअज पसीद पसीद । समस्सस सम-
स्सस । मनोरहोवि दे दाणिं एत्तिअं भूमिं गदो । (क)

सुसं०—सहि सुदं तुण । (ख)

साग०—(विदस्य) सुमं एव सुणु । जाए आलेखविण्णाणं
वण्णीअदि । (ग)

वसन्त०—(फलकं निर्वर्ण्य) ओ वअस्स । जस्स उण ईदिसीओवि

(क) हृदय प्रसीद प्रसीद । समाश्वसिहि समाश्वसिहि । मनोरहोऽपि त
इदानीमियतीं भूमिं गतः ।

(ख) सखि श्रुतं त्वया ।

(ग) त्वमेव शृणु । यस्या आलेख्यविज्ञानं वर्ण्यते ।

तदुत्तरीयं गुरुर्नितम्बो मन्दः । गतिः किमपि नादृत्यौकनायाः' इति ॥ १० ॥ सागरिका-
हृदय श्रोतःकरण "चित्तं तु चेतो हृदयं... मनः" इत्यमरः । समाश्वसिहि समाश्वसिहि
समाश्वस्यैकान्द्रसधातोर्लोपि 'कदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीकागमे 'निल्यवीप्सयोः'
इति निल्यं द्विष्य । मनोरहोऽपीति । वाञ्छापि ये तव हृदयस्येत्यर्थः । इदानीं संप्रति-
इयतीमिति इदं परिमाणं अस्याः सा 'किमिदंभ्यां यो यः' इत्यनेन इदमृशब्दाद्वत्तुपि
वस्य धादेशः 'उगितथ' इति ङीप् इदं परिमाणमिति व्यर्थः । राजाभीष्टलक्षणपरिमाणमिति
यावत् । भूमिं स्थानं 'भूमिवैसृधरायां स्वात्स्थानमपि न भ्रम्यो' इति गेदिनी । कथं
राज्ञः पत्नी स्या इति कुतो योऽमित्यपः स राजप्रियत्वपर्यन्ते पर्यवस्यति इति यावत् ।
अत्र 'राजा—(निर्वर्ण्य) वयस्य । 'अनया लिखितोऽहमिति यत्' इत्यारभ्य 'मनोर-
होपि ते इदानीमियतीं भूमिं गतः' इति सागरिकावाक्यात्तेन आत्युपशमाच्छमो नाम
प्रतिमुखसंघेरेणं तदुक्तं 'तस्योपशमनं यस्तु शमनं नाम तद्वत्त्वे' इति भरतेन । सा-
गरिका—विदुषेति । हास्यकारणं स्वाभिप्रायाऽनुकूलं वृत्त्या भाषणं । लक्ष्म्या राज-
भाषणमन्यभाऽगिप्रायकं इति दर्शयति त्वमेवेत्यादिना । कुतो मयैव श्रोतव्यमित्यत
आह—यस्या इत्यादि । यस्याः तत्त्वैत्यर्थः । आलेख्यस्य चित्रस्य विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं
आलेख्यलेख्यज्ञानचातुर्यमित्यर्थः । वर्ण्यते प्रशस्यते शङ्केत्यर्थः । अनेन स्वदीप्तं चित्र-
लेखनज्ञानकौशलमेव वर्णितं न तु मम वर्णनमिदं अतः त्वैव श्रोतव्यमिति न ममेति
यावत् । विदुष०—निर्वर्ण्य सम्यक् विवेकयैत्यर्थः । यस्य पुनरिति धाक्या-
लंकारे अथातवेत्यर्थः । ईदृश्योऽपि त्रिमुक्तेककमनीया ज्ञयीत्यर्थः । प्रियरामागमं
इष्टसंगतिं बहु अधिकं मन्यन्ते जानन्ति अतिसुन्दरौऽपि वस्य तव समागमं प्रार्थयन्ते
इति यावत् । तस्य तत्त्वैत्यर्थः । आत्मनः उपरि आत्मनि विषये इति यावत् । कः
परिभयः अनादरः "अनादरः परिभव" इत्यमरः । एतादृशस्य तव आत्मवि-
षये परिभव इत्यर्थः । ननु कीदृशो नाम आत्मविषये परिभवः कुतः इत्यत आह—

एषं पिअस्समगमं बहु मण्णन्ति । तस्सवि अत्तणो उवरि को परि-
हवो । जेण पत्थ एव ताए आलिहिदं अत्ताणअं ण पेक्खसि । (क)
राजा—(निर्वर्ण्य) वयस्य । अनया लिखितोऽहमिति यत्सत्यमात्मन्येव
बहुमानः । तत्कथं न पश्यामि । पश्य ।

भाति पतितो लिखन्त्यास्तस्या बाष्पाभ्रुसीकरकणौघः ॥

स्वेदोद्गम इव करतलसंस्पर्शादेष मे वपुषि ॥ ११ ॥

सुसं०—सहि, तुमं एव घण्णा सलाहणीया सा जाए भट्ठिणा
एषं संदोसीअदि । (ख)

विद्ः—(पार्श्वतोऽबलोक्य) भो वयस्स । एदं कखु ताए सरसकम-
लिणीदलमुणालविरइदं मअणावत्थासूअअं लक्खीअदि । (ग)

(क) भो वयस्य । यस्य पुनरीदृश्योऽप्येवं प्रियसमागमं बहु मन्यंते तस्याप्या-
त्मन उपरि कः परमयः । येनैव तया लिखितमात्मानं न प्रेक्षसे ।

(ख) सखि, त्वमेव धन्या स्थापनीया सा यया मत्रैवं संतोष्यते ।

(ग) भो वयस्य । एतच्छ्रुत्वा तस्याः सरसकमलिनीदलमुणालविरचितं मदन-
वस्यासूचकं लक्ष्यते ।

येनेत्यादिना । येनेति द्वितीया । येन हेतुनेत्यर्थः । अत्रैव चित्रफलके एव
तया मनःप्रियया लिखितं चित्ररूपेण निष्कासितं आत्मानं स्वं प्रेक्षसे इति ।
राजा—अनया मनःप्रिययाऽहं लिखित इति यत् यस्मात्कारणात् वर्तते इति
शेषः । तस्मात् यत्तदोर्निवसंबन्ध इति तच्छ्रुत्वाप्याहारः आत्मन्येव स्वस्मिन्नेव
बहुमान इति लवुकं सत्यमित्यर्थः । तत् तस्मात् आत्मन्येव बहुमानवत्वादेतोः
कथं न पश्यामीति अर्थादात्मानमिति लभ्यते तदेव दृश्यति पश्येति । लिपेऽस्याः
तस्याः प्रियायाः पतितः मलितः पतित इत्यत्र 'तनिपती'त्यादिना इद्विकल्पेन 'यस्य
विभाषा' इति निष्ठायामिष्येयः प्राप्तः तस्यापि 'द्वितीयात्रिते'ति सूत्रे पतितेति निर्दे-
शादेव इदागमः स्वीकर्तव्यः । बाष्पाभ्रुसीकरकणौघः बाष्पाणां नेत्रोदकानां अंशूनि
उदकानि तेषां सीकरा अंशुकणाः तेषां कणाः सुसमांशाः 'कणो धान्यांशलेशयोः'
इति हिमः । तेषामोयः समूहः करतलसंस्पर्शात् करतलस्य इस्ततलस्य संस्पर्शात्संबन्धा-
देतोः 'विभाषा गुणेऽस्त्रिया' इति पंचमी । एषः पूर्वोक्तः कणौघः स्वेदोद्गम इव स्वेदस्य
परमस्य उद्गम इव आविर्भाव इव मे वपुषि शरीरे भाति शोभते । उत्प्रेक्षालंकारः ।
आर्यावृत्तं ॥ ११ ॥ सुसंगता—एवमेव सागरिकैव धन्या पुण्यवती 'धन्यं पुण्यवति
निष्ठु' इति मेदिनी । स्थापनीया सुखा स्थाप्य कल्पने अनीयद् । यया मत्रा एवं संतो-
ष्यते सा त्वमेव धन्या स्थापनीयेत्यन्वयः । यया भवत्सा हेतुना भर्त्रा वत्सराजेन एवं
अतिशयप्रेमप्रदर्शनपुरःसरं संतोष्यते संतुष्यते इति यावत् । वृषपातोर्णिषि व्यापारत्यागे
इदं रूपं साधु । संतुष्यत इति गाढः कश्चिदुपलब्धेयस्य साधुतर इति भाति । अथवा
भर्ता इति प्रथमांतं कश्चिदुपलब्धं चेत्तदपि रमणीयं भवेत् । विद्ः—पार्श्वतः
पार्श्वयोर्नित्यः । आयादित्वात्तार्थविभक्तिक्रियातिः । इदं चक्रिष्टं अपरं द्वितीयं एकं

राजा०—वयस्य । निपुणमुपलक्षितम् । तथाहि ।

परिम्लानं पीनस्तनजघनसंगादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ॥

इदं व्यस्तन्यासं श्रुत्यभुजलताक्षेपबलनैः

कृशाश्रयाः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥ १२ ॥

मदनाऽवस्थासूचकं चित्रकलकं इदं द्वितीयमित्यर्थः । सरसानि स्रवणानि आश्रंणीति यावत् 'गुणे रागे द्रवे रसः', इत्यमरः । यानि कमलिनीनां पद्मिनीनां दलानि पत्राणि मृणालानि निष्ठानि च तैः विरचितं विविडरचनं प्रापितं एतस्याः हयायाः । मदनाऽवस्थासूचकं मदनस्य कामस्य कर्तुः अवस्था दशा तस्याः सूचकं पिशुनं शयनीयं शयनाहं 'अहं कृत्यवृत्तश्च' इति अहोर्ध्वेऽनीयत् । तादृशावस्थायां शयनाहमिति यावत् । लक्ष्यते दृश्यते । राजा—निपुणं प्रवीणं 'प्रवीणे निपुणमिश्र'—इत्यमरः । सूक्ष्ममिति यावत् । उपलक्षितं ज्ञातं । तथा हि तदेव प्रतिपादयतीत्यर्थः । नलिनीनां कमलिनीनां पत्राणां शयनं शय्या 'शय्यायां शयनीयवत् शयनं' इत्यमरः । कृशाश्रयाः कृशां अंगं शरीरं यस्याः सा संयोगोपधत्वेपि 'अंगमात्रकठेभ्यो वक्तव्यं' इति वचनेन ङीष्प्रत्यय इति केचित् । भाष्याद्यनुकृत्वात् 'निरंकुशाः कवयः' इति न्यायेन अयं प्रयोगोऽसाधुः । गौरादित्वं वा प्रकल्प्य ङीषिति सिद्धस्य गतिरियं । संतापं संजवरं वदति कथयति । शयनमेव वर्णयति परिम्लानमित्यादिना । पीनो पुष्टौ तौ च तौ स्तनौ च ऊपनं च तेषां संगः संबन्धः तस्माद्वेतोः 'विभाषा गुणेऽस्त्रियां' इति पंचमी । उभयोः इति उभयतः 'इतराभ्योपि दृश्यन्ते' इति सप्तम्यंतादुभयशब्दात्तत्त्विक । उभयोर्भागे इति यावत् । परिम्लानं संमर्दितमिति यावत् तनोः देहस्य 'जिवा गुर्तिस्तनुस्तन्' इत्यमरः । मध्यस्य अवलम्बस्य परिमिलनं परितः संगं अप्राप्य अवलम्बा अंतः मध्यभागे हरितं हरिद्रव्यं 'पालाशो हरितो हरित्' इति अमरः । यद्यप्यत्र हरितशब्दो गुणवाची तथापि 'गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुगिष्ठः' इत्यनेन हरिद्रव्यवति विहितस्य मत्तुपो लुगिवधानाहुनिपरत्वं अत एव 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिमास्तु तद्वति' इत्यमरः संगच्छते । अवलम्बस्य अतीव सूक्ष्मत्वात् शयनासंबन्धे तद्देशावच्छिन्नस्य शयनस्य हरिद्रव्यत्वं । पीनस्तनजघनानां संमर्देन तद्देशावच्छिन्नस्य शयनस्य परिम्लानत्वमिति निष्कर्षः । इदं सन्निकृष्टं 'इदमस्तु सन्निकृष्टं' इत्यभियुक्तोक्तेः । श्रुत्ये शिथिले ये भुजावेव लते कामस्य सर्वांगे संचारात् भुजलतयोः श्रुतत्वं वेदितव्यं । भुजलतयोः आक्षेपः आघातः बलनानि लुठनानि चित्तस्य अस्वास्थ्यात् इतस्ततो भुजाक्षेपः शरीरलुठनं च शय्यायां कामपीडितानां सुप्रसिद्धं । तैः व्यस्तन्यास व्यस्तः विविधतया क्षिप्तः न्यासो रचना यस्य तत् एतादृशं शयनं । शिखरिणीवृत्तं । 'रसं रुद्रदिच्छन्ना मगनसमलागः शिखरिणी' इति लक्षणात् अस्मिन् श्लोके प्रसादो गुणः तदुक्तं काव्यप्रकाशे 'श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रलभ्यो भवेत् । साधारणः समप्राणां च प्रसादो गुणो

अपि च ।

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्

कथयति न तथान्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम् ॥

अतिशयपरितापलापिताङ्गया यथास्याः

स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥ १३ ॥

विदू०—(नाट्येन मृगालिकां गृहीत्वा) भो वयस्स । अयं बन्धु उव-
रुद्धो अवरो ताए ज्जेव पीणत्थणजोगो किलसन्तकोमलमुणालहारो ता
मेवखदु भवं । (क)

(क) मो वयस्य । अयं खलुपलब्धोऽपरस्तसा एवं पीनस्तनयोग्यः क्षिप्यः
कोमलमृणालहारः । तस्मैक्षतां भवान् ।

मत्तः' इति ॥ १२ ॥ अपि चेति अन्यदपीत्यर्थः । अपिः समुच्चये तदेवाह—स्थित-
मुरसीत्यादिना । एतत् समीपतरवर्ति विशालं पृथुलं 'विशालं पृथुलं महत्' इत्य-
मरः । 'वैः शाल'जित्वादिना शालच् प्रत्ययः । उरसि वक्षसि स्थितं विद्यमानं 'पति-
स्यतिमास्यामिति किटी'ति स्वाघातोः कप्रत्यये इत्वं पठिन्याः पद्यं अस्ति अस्याः चेति
'अत इनिठनौ' इति इजंतात् ऋग्रेभ्यो ङोप्' इति ङोप् । तस्याः पत्रं पलाशं यथा
येन प्रकारेण 'प्रकारवचने याब्' इति शालप्रत्ययः । अतिशयो यः परितापः मदनसं-
तापः तेन ग्लापितं ग्लानिं प्रापितं अयं यस्याः ग्लान्यातोर्गिजंतात् कर्मणि कप्रत्ययः ।
'ग्लान्नायनुवमां चै'ति मिलनिकल्पात् ग्लानाभावे इदं रूपं ग्लापितांगीति प्रयोगस्य
सिद्धिः पूर्वोक्तकृशांगीप्रयोगवज्ज्ञेया । अस्या इष्टनायिकाया मंडलाभ्यां स्तनसंघर्षज-
चक्रबालाभ्यां 'चक्रबालं तु मंडलं' इत्यमरः । स्तनयोः युगं युग्मं तस्य परिणाहः
विशालता 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । तं ब्रवीति ब्रूय् व्यक्तायां वाचि लटसिपो
'शुबईद' इति ईडागमः । तथा तेन प्रकारेण अंतः अत करणे मन्मथेन मदनेन
संध्या उत्पन्ना अवस्थां दशां न कथयति बोधयति । यद्यपि 'कथ वाक्यप्रबंधे'इत्यनेन
वाक्यप्रबंधे कथधातुः सुप्रसिद्धः । तथाप्यचेतनस्य पद्मिनीपत्रस्य तादृशनाक्यप्रबंधाऽ-
संभवात् बोधनमेवात्र कथधात्वर्थो योग्यतया गृह्यते । अत्र अतितुंगस्तनोपरि स्थित-
कमलिनीपत्रस्य संघर्षजमंडलद्वयेन स्तनपरिणाहप्रदर्शकत्वं अत एवोक्षप्रदेशस्थितस्य
तस्य हृदयसंघर्षाऽभावात् हृदयस्थतापाबोधकत्वमिति तात्पर्यार्थः । मालिनीवृत्तं
'ननमययमुत्थं मालिनी मोमिलोके' इति लक्षणात् ॥ १३ ॥ विदू०—नाट्येन
मृगालिकां विस गृहीत्वा मृणालिकाशब्दः क्रियामिति प्रमाणं पूर्वमुक्तमेव । तस्या
नाट्येन प्रदणं नाम इत्यप्रसारणपूर्वकमादानं । उपलब्धः प्राप्तः अपरः द्वितीयः
तस्या एव पूर्वोक्ताया एव पीनस्तनयोग्यः पीनस्तनयोः योग्यः । ह्लातः ग्लपितः यः
कोमलानां मृदुलानां मृणालानां विसानां हारः तत्, हारोपलब्धेर्देतोः भवान् प्रेक्षतु

राजा—(शहीत्वोरति विन्यस्य सोपाळम्भम्) अयि जडप्रकृते ।

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्

किं श्लोपमायासि मृणालहार ॥

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य

तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥ १४ ॥

सुसं०—(आत्मगतम्) हद्दी हद्दी गुरुमणुरामक्वित्तहिअमो भट्टा
असंबद्धं पि मन्तिदुं पडचो । ता अदो अवरं उण ण जुचं उपेक्खिदुं
दाव (प्रकाशम्) । (क)

सहि जस्स किदे तुमं आअदा सो अजं चिद्धदि । (ख)

(क) हा थिक् हा थिक् । शुर्वनुरागसिद्धदयो भर्ताऽसंबद्धमपि मन्त्रयितुं
प्रवृत्तः । तदतःपरं पुनर्न युक्तमुपेक्षितुं तावत् ।

(ख) सखि यस्य कृते त्यमागता सोऽयं तिष्ठति ।

अथलोक्यतु अर्थात् हारे इति कर्म । राजा—अयि इति संबोधने जडप्रकृते ।
जडा मंदा प्रकृतिः स्वभावो यस्य 'प्रकृतियोनिरितिपनोः । वीरामाख्यादिलिगेषु
शुणसाम्यस्वभावयोः' इति हेमः । तस्याः सागरिणायाः कुचौ कुंभाविष पटाविष
'उपमितं व्याप्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । तयोः मध्यः, तस्मात्परिच्युतः
अटः मृणालानां विसानां हारः शीर्षं शुद्धतां शोषमित्यत्र भावे सम्प्रत्ययः किं कृतः
आयासि प्राप्नोषि । तत्र तत्राऽवकाशस्तु दुर्लभ इत्याह—सूक्ष्मेत्यादिना । ताव-
कस्य तस्य अर्थं तावकः तस्य 'तवकमशक्यैकवचने' इत्यनेन तवकाऽऽदेराः सूक्ष्म-
तंतोः सूक्ष्मस्य तंतोरपि सूत्रस्याऽपि तत्र कुचकुंभमध्ये अवकाशः अंतरे न भवति
स्वनयोः परापरं अतीव संश्लेषादित्यर्थः । भवतः तस्य स्वारिह्यु अर्थादवकाश इत्यर्थः ।
सूक्ष्मस्यापि तवारयस्य यत्राऽवकाशो नास्ति तत्र भवतः तत्र अवकाशः कथं संभ-
वेत् । सत्यप्येवं तत्राऽवकाशलाभार्थं आत्मानमपि शोषयसि इति । अदो ते जड-
प्रकृतिता इत्यर्थः । अर्थंभातिशयोक्तिः काव्यार्थापत्तिश्च तदुक्तं 'योगेष्वयोगोऽर्थ-
भानिशयोक्तिरितीयते' 'केमुखेनार्थसंविद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते' इति च । उपजा-
तिरुतं 'भनंतरोदीरितलक्ष्ममाजी पादौ यवोवापुपत्रातयछाः' इतिउपजाव ॥१४॥
मुसंगता—हा थिक् हा इति शोके धिगिति' निदायां, शुक्ला मदताऽनुरागेन
मेव्वा आशितं गिररुतं श्लवीरुमिति यावत् इदं यस्य एतादृशो भर्ता यतस्तत्रः
असंबद्धं संघर्षरहितं प्रवृत्ते संघर्षाऽभावः जडेऽपि हारे चेतनवद्वयवहारः मंत्रयितुं
भाषितुं प्रवृत्तः प्रवृत्तकालुषपातोऽपरिकर्मणि कर्तरि च्छः । तत् उन्मत्तवद्भावमानतात्
अतः एतस्मरकात्तत् परं अनंतरमित्यर्थः । उपेक्षि तुं उपेक्षां वृत्तं न युक्तं न योग्यं
तावदिति वाच्यार्थवारे । प्रकाशं सर्वथायं । यस्य इति यदर्थनिरूपणं । इति इत्यस्य

साग०—(सासूयम्) सहि कस्स किदे अहं आअदा । (क)

सुसं०—(विहस्य) अह अण्णसंकिदे । णं चित्तफलअस्स ता गेह
तम् । (ख)

साग०—(सरोपम्) अह णिउणा कखु तुमं वि ईदिसाणं आला-
वाणम् । ता अण्णदो गमिस्सम् (इति गन्तुमिच्छति) । (ग)

सुसं०—अह असहणे । इह दाव मुहुत्तं चिट्ठ । जाव इमादो
कअलीहरादो चित्तफलअं गेह्विअ आअच्छामि । (घ)

साग०—सहि एवं करेहि । (ङ)

सु०—एवं करेहि । (च)

(क) सखि तस्य कृतेऽहमागता ।

(ख) अयि अन्यशङ्किते । ननु चित्रफलकस्य तद्गृहाण तम् ।

(ग) अयि निपुणा खलु त्वमपीदृशानामालापानाम् । तदन्वतो गमिष्यामि ।

(घ) अयि असहने । इह तावन्मुहूर्ते तिष्ठ । यावदसात्कदलीगृहादिप्रक-
लकं गृहीत्वागच्छामि ।

(ङ) सखि एवं कुरु ।

(च) एवं करोमि ।

सापनिका पूर्वं लिखिता । सागरि०—असूयाऽत्र गुणेषु दोषारोपः “असूया
सु दोषारोपो गुणेष्वपि” इत्यमरः । तत्र यस्य कृते त्वमागता सोऽयं तिष्ठति इति
स्वमनोऽमीष्टवर्णनं गुणः तत्र च लज्जातिभरात् तिरस्कारो दोषारोपः । सुसंगता-
विहस्येति इष्टमप्युक्तं इयं लज्जया असूयति इति विहासः एवं चेत्तर्हि श्लोक्तिमपि
अन्याऽभिप्रायिका वर्णयामि इत्याह—अयि अन्यशङ्किते इति । अन्येन विपरीता-
भिप्रायेण शङ्किते संजातशङ्के । शङ्किते इत्यत्र तारकादित्वादित्यच् प्रत्ययः । नन्विति
आभ्रंशे चित्रफलकस्य कृते आगतेति पूर्वेषाऽन्वयः । तत् चित्रफलकार्याऽऽ-
गमादेतोः तम् चित्रफलकं गृहाण । अत्र ‘सखि यस्य कृते त्वमागता’ इत्यारभ्य
तद्गृहाण तम् इत्यन्तेन धीजान्वितं परिहासवचनं नमं ‘क्वोदार्थं विहितं यत्र हास्यं
नमेति तत्स्मृतं’ इति लक्षणात् । सागरिका—सरोपमिति रोपकारणं तु श्लोक-
सापनियमन्याऽभिप्रायकं करोतीति । इतराः वचनाभिप्रायानालापान्मुवंतु नाम,
तव तु नेदमुचितं, सा स्वमपि वदति इति अपिशब्दार्थः । ईदृशानां वचनागर्भाणां
आलापानां सापनानां निपुणा प्रवीणा यत्तु निश्चये । आलापानामिति संबंधसामान्ये
पटी । ईदृशवचनपराऽलापसंबन्धिनेषुष्यवतीत्यर्थः । तत्, अतरंगाऽपि त्वं मां अन्याऽ-
भिप्रायेण वंचयतीत्यतो हेतो अन्यत् अन्यत्रेत्यर्थः, यमिध्ये इति गमिष्यामीत्येव
पाठ उचितः । अन्यया ‘गमेरिद परस्परदेपु’ इति इदमापतोः । सुसंगता—असहने

(सुसंगता कदलीगृह्णामिमुखं परिक्रमति)

विदू०—(सुसंगतां दृष्ट्वा संसंभ्रमम्) भो वयस्स पच्छादेहि एदं चित्त-
फलञ्च इमिणा कअलीवत्तेण । एसा वखु देवीए परिचारिआ सुसंगदा
आअदा । (क)

(राजा पटान्त्रेण फलकमाच्छादयति)

सुसं०—(उपसृत्य) जयतु जयतु भट्टा । (ख)

राजा०—सुसंगते स्वागतम् । इहोपविश्यताम् ।

(सुसंगतोपविशति)

राजा०—सुसंगते कथमिहस्योऽहं भवत्या ज्ञातः ।

सुसं०—(विहस्य) ण केवलं देवो । चित्तफलएण सह सखो वुत्तन्तो
वि मए विण्णादो । ता देवीए गदुअ णिवेदइस्सम् (इति गन्तुमिच्छति) । (ग)

(क) भो वयस्स प्रच्छादयैतच्चित्रफलकमनेन कदलीपत्रेण । एसा खलु
देव्याः परिचारिका सुसंगता आगता ।

(ख) जयतु जयतु भर्ता ।

(ग) न केवलं देवः । चित्रफलकेन सह सर्वो वृत्तान्तोऽपि मया विज्ञातः ।
तस्मादेवै गत्या निवेदयामि ।

इति 'अनुदात्ततच्च हलादेः' इति पह मयेणे इत्यस्मात्ताच्छीत्ये युच् अतदनशीले
इति यावत् । इह कदलीगृहद्वारि मुहूर्तं पटिकाद्वयपर्यन्तं 'वे तु मुहूर्तो द्वादशाभिर्या'
इत्यमरः । 'कालाभ्यनोरख्यंतसंयोगे' इति द्वितीया । अत्र यावत्तामच्छब्दैः भवथी ।
कदलीगृहात् गृहाकारकदलीगृह्णामात् । कदलीगृह्णामिमुखमिति कदलीगृहस्य अभिमुखं
संमुखं परिक्रमति भ्रमतीत्यर्थः । विदूष०—संसंभ्रमं सत्वरं संभ्रमकारणं तु यदीदं
यासवदत्तायाः परिचारिका सुसंगता पश्येत्, तदाऽतिकोपना वासवदत्ता वत्तराजाय
कुप्येत् इति । तदेवाह—भो वयस्येति । एतत् हस्त्ये गृहीतं चित्रफलकं एतेन
कदलीपत्रेण रमापत्रेण प्रञ्जादय आच्छादय । प्रार्थनायां लोद । कुत इति चेत्तथाह—
एवेति । पटस्य वस्त्रस्य अंतेन अत्रेण 'सुचैलकः पटोऽखी स्यात्' सुसंगता—
उपसृत्य समीपं गावा जयतु जयतु संभ्रमे द्विरुक्तिः । राजा—स्वागतं शुभ्र आगतं
प्रादिशमायः । आरूप्यैकाग्र्येः 'नपुंसके भावे कः' इति भावे कः । तत्र शुभ्र आगमने
वर्तते इति शेषः । इह मन्त्रिकटस्थले उपविश्यतां उपपूर्वकादिशतेर्भावे लोद । राजा—
इदस्यः इति सुपीति योगविभागात् इहशब्दे उपपदे स्थापातोः कप्रत्ययः । सुसं-
ग०—विहस्येति । राजा स्वविषयं ज्ञानमेव आक्षिपति मया पुनः एतस्य फलकार-
णतोऽपि ज्ञातः इति विहासकारणं तदेवाह—न केवलमित्यादिना । केवलं ज्ञानकि-
याया विशेषणं केवलं देव एव न ज्ञातः किंतु चित्रफलकेन सह सर्वः ज्ञातः इति ज्ञातं

वसन्त०—(अपवार्यं संभयम्) भो वर्जस्व । सर्वं सम्भाविमदि ।
मुहरा क्व एसा गर्भदासी । ता परितोसेहि णम् । (क)

राजा—युक्तमुक्तं भवता । (सुसंगतां हस्ते गृहीत्वा) सुसंगते, क्रीडा-
मात्रमेतत् । अकारणे त्वया देवी न व्यथयितव्या । इदं ते पारितोषि-
कम् । (इति कर्णादवतार्याभरणं दातुमिच्छति) ।

सुसं०—(स्वगतं) पसण्णो मट्ठा । (प्रकटम्) अठं सट्ठाए । एदिणा
भट्ठणो पसादेण अ कीलिवं जेव । भट्ठिणीए पसादेण बहुतरं

(क) भो वर्जस्व । सर्वं संभाव्यते । मुखरा खलेपा-गर्भदासी । तत्परितो-
षयेनाम् ।

विज्ञातः अवगतः । गत्वा तद् एतदृष्टं सर्वं देव्यै भाववदत्तायै 'देवी कृतान्तिपेकायां'
इति कोशः । निवेदयिष्ये कथयिष्ये अत्र सुसंगतावाक्येन भयनमाख्यं कैशिकीवृत्तेरगं ।
यिदृश्य०—अपवार्यं एतादृशं दशरूपके 'रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्तापवारितं'
इति । संभयमिति अयं वृत्तान्तः कोपनाया वासवदत्ताया विदितो मा भूत् इति भयं
तदेवाह-भो घयस्येत्यादिना । सर्वं वासवदत्तायै एतद्वृत्तान्तवेदनादि निश्चितं
संभाव्यते संभावनाविषयीभवति । तत्र हेतुमाह—मुखरेत्यादिना । मुखरा दुर्मुखा
'दुर्मुखे मुखराब्दे'त्यमरः । गर्भदासी गर्भावस्थामारभ्य दासीत्यर्थः । तत् एतस्या
मुखरत्वादेतोः एतां परितोषय पारितोषकेण संतोषयेत्यर्थः । राजा—युक्तमुक्त-
मिति पारितोषिकदानेन एतस्या मुखबंधनमितीयं तव युक्तिः समीचीनेत्यर्थः ।
क्षुद्रा हि द्रव्यादिनैवाऽनुकूलनीया इत्यर्थः । हस्ते गृहीत्वेति हस्ते ग्रहणं प्रेमदर्श-
नार्थं एतद् चित्रफलकादि सर्वं क्रीडामात्रं कीदृशं अवधारणार्थेन मात्रशब्देन मयू-
रव्यंसकादिलात्समासः । मात्रशब्देन क्रीडातिरिक्तमन्यद्वास्त्वं किमपि नास्तीति
सूचितं । अकारणे कारणाऽभावे, नगर्षोऽभावः । 'यस्य च भावेन भावलक्षणं' इति
सप्तमीयं, कारणामावे सतीति यावत् । देवी वासवदत्ता न व्यथयितव्या न पीड-
यितव्या । पत्युः परस्त्रीसंगमे हि स्त्रीयानां क्रोध उत्पद्यते । अस्माकं तु इदं केवलं
क्रीडामात्रं न कोऽपि वास्तविकोऽर्थः, अत एतादृशमर्थं देव्यै निवेद्य सा न पीडयित-
व्येत्यर्थः । इदं बुद्धिस्थं दास्यमानं पारितोषिकं पारितोषः संतोषः प्रयोजनमस्येति पा-
रितोषिकं आभरणं कर्णाऽऽभरणादि 'प्रयोजनं' इति ठप् प्रत्ययः । यदप्यत्र आभरण-
विशेषः स्फुरतीकृतो नास्ति तथापि 'किं कर्णाभरणेन' इत्यग्रे सुसंगतोक्त्वा कर्णाभरणमेव
दित्तितमित्यवगम्यते । सुसंगता—मर्ता पोथ 'मर्ता धातरि पोथरि' इत्यमरः ।
प्रकटं प्रकाशं, अनया शंकया अमुं वृत्तान्तं इयं देव्यै कथयेदित्याकारिकया, अलं,
निवेधे गम्यमानक्रियानिरूपितकरणत्वात्तृतीया । भर्तुः वत्सराजस्य प्रसादेन प्रसन्न-
तया व्याक्रीडितमेव । अत्र व्याक्रीडितं विनोदः । स च 'तदेव्यै गत्वा निवेदयिष्ये'
इत्येवं उक्तिरूपः भर्तुः कृपापात्रत्वेनैव मया एवं विनोदः कृत इत्यर्थः । अतः कर्णाऽऽ-

कीलिदं जेष । एस्सो उण मे गहओ पसादो करीअडु जं कीस तुए
अहं आलिहिदिदिचि भणिअ कुविदा मे पिअसही साअरिआ पसादि-
अडु । (क)

राजा०—(सहस्रोत्थाय) सुसंगते क सा ।

सुसं०—भट्टा । एसा कबलीगुणफंतरीदा निठ्ठदि । (ख)

राजा—आदेशय मार्गम् ।

सुसं०—इदो इदो भट्टा । (ग)

(इति परिक्रामतः)

वसन्त०—भो गेहामि एदं चित्तफलञ्च । इदस्स कज्जं भविस्सदि
(इति तथा करोति) । (घ)

(सर्वे कबलीगुहामिष्कान्ताः)

साग०—(राजानं दृष्ट्वा सहर्षं सताम्बवं सकम्पं च स्वगतम्) हृद्धी हृद्धी ।

(क) प्रसन्नो मर्ता । अलं शक्यैतेन मर्तुः प्रसादेन च क्रीडितमेव । मर्त्याः
प्रसादेन बहुतरं क्रीडितमेव । एष पुनर्मे गुरुः प्रसादः करोतु यत् कस्मात्
त्वयाऽहमालिखितेति भणित्वा कुपिता मे प्रियसखी सागरिका प्रसादयतु ।

(ख) मर्ता । एषा कबलीगुल्मान्तरिता तिष्ठति ।

(ग) इत इतो मर्ता ।

(घ) भोः गुणहान्येतथिप्रफलकम् । एतस्य कार्यं भविष्यति ।

भरणमपि मास्तु इत्याह—तत्तिकमित्यादिना । विनोद्यर्थमेव देव्यै निवेदित्यर्थे
द्रव्युपजातं वस्तुतो निवेदनं नैव करिष्यामि अतः कर्णाऽऽभरणरूपं पारितोषिकं
माहितव्यर्थः । अथापि पारितोषिकस्वीकारप्रसङ्गेऽत्राध्याह—एष एवेत्यादिना ।
गुरुः श्रेष्ठः प्रसादः अनुग्रहः 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणभ्रास्यप्रसतिषु' इति मेदिनी ।
धोऽधी तमाह—यदिस्पादिना । यत् यतो हेतोरित्यर्थः अस्य तद्वत्ता इत्यमल-
तच्छब्देन संवपः । किमिति कुतो हेतोः कुपिता कुन्दा, मे इति पट्टी तस्याः प्रियसखी-
त्यभ्रान्वयः । तत् तस्मात्कारणात् गता अर्थात्तत्रैत्यर्थः । प्रसादतां प्रदूषकास्तीदृतेः
कर्मणि प्रार्थनायां लोट् । प्रसन्ना क्रियतामित्यर्थः । अत्र धुंसंगतायचनेन सागरिका
मया लिखिता सागरिकया च त्वं इति सूचयता प्रघादोपन्यासेन भीमोद्ग्रेहादुपन्यासा-
ध्यमंगं 'उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासस्य स स्मृतः' इति लघुगात् । राजा—तसं-
भ्रममिति । संभ्रमस्तस्य संभ्रमकारणं ॥ अगीष्टजनदर्शनेच्छा तदेव द्विहस्ता
स्पष्टयति—दर्शयेति शंभ्रमे सर्वे सर्वे इति परद्विहस्ताः । वासो वनंते इति शेषः । अर्था
कुपिता तव सखी ॥ वनंते इत्यन्वयः । इदं च वक्ष्य गृहो धावतीतिवत् दर्शनविभाषां
कमे । निष्प्रताः निर्गताः । सागरिका—सहर्षं सताम्बवं सकम्पं च स्वगतं इति

एवं पेक्खिअ अदिसद्धसेण सकणोमि पदादो पदंवि चलिदुम् । ता किंवा एत्थ करिस्सम् । (क)

वसन्त०—(सागरिकां दृष्ट्वा) ही ही भोः अचरिअं अचरिअं । ईदिसं कण्णआरण्णं मणुसलोए ण दीसदि । ता तक्केमि पजावहणो वि एदं णिन्माइअ विह्वओ समुप्पण्णो त्ति । (ख)

राजा—वयस्य । ममाप्येवं मनसि वर्तते ।

दृशः पृथुतरीकृता नितनिजाञ्जपत्रविष-

श्चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुलैः समं व्याहृतम् ॥

शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद्भुवं वेधसो

विधाय ललनां जगन्नयललामभूतामिमाम् ॥ १५ ॥

(क) हा धिक् हा धिक् । एवं प्रेक्ष्यातिसाध्वसेन न शक्नोमि पदात् पदमपि चलितुम् । तर्कित्वात्र करिष्यामि ।

(ख) ही ही भोः । आश्चर्यम् आश्चर्यम् ईदृशं कन्यकारणं मानुषलोके न दृश्यते । तत्तर्कयामि प्रजापतेरपीदं निर्माय विस्मयः समुत्पन्न इति ।

अध्याहृतभाषणक्रियाया विशेषणानि । तत्र इयंकारणं अभीष्टजनदर्शनं । कथं वा अयं अनुगृहीयान् देति सशयेन साध्वस भयं । अत एव कंपोऽपि तदेवाह—एनं प्रेक्ष्येस्यादिना । एवं राजानं प्रेक्ष्य विलोक्य अतिसाध्वसेन अतिमयेन 'सीतिर्भीः साध्वस भयं' इत्यमरः । पदात्पदमपीति अपादाने पंथमी । पूर्वपदधिन्यासदेशात् । द्वितीयपदध्यासपरिमितदेशपर्यंतं गंतुं प्राप्तुं न शक्नोमि न प्रमथामि तत् तस्मादेतोः किं करिष्ये ॥ कर्तव्यमित्यर्थः । विदूष०—ही ही हास्यानुकरणं आश्चर्यद्योतकं वा । 'ही ही विस्मयहास्ययो.' इति हेमः । आश्चर्येति संभवे द्विरुक्तिः । आश्चर्यमेव स्पष्टयति । ईदृशमित्यादिना । ईदृशमिति निर्देशः । विशेषाकारेण वर्णयितुमशक्यत्वप्रदर्शनार्थः । कन्यारत्नं कन्यानां रत्नं चेष्टं 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । नन्वन स-माप्तो दुर्लभः न निर्धारणे इति निवेद्यात् इति चेन्न । संबंधसामान्यपक्ष्या समाप्तोऽयं । निर्धारणपट्टी तु यतो निर्धार्यते येन धर्मेण निर्धार्यते यत्तु निर्धार्यते इति एतन्नितयोपादाने एवेति स्पष्टं सिद्धान्तविदां । मनुष्यलोके मनुष्याणां लोके भुवने जने वा तत् तस्माद् हेतोः प्रजापतेरितस्य विस्मयेन अन्वयः । एतां निर्माय प्रजापतेरपि अङ्गणोऽपि विस्मयः आश्चर्यं समुत्पन्न इति तर्कयामि अनुमिनोमि । अनेकविधमुंदर-राष्ट्रिकद्वयः मङ्गणोऽपि एतत्तद्व्याप्यमित्येति अतीव सौंदर्यं व्यन्यते । राजा—एवं खदुक्कं ममाऽपि मनसि वर्तते तदेव स्पष्टयति—दृश इति । जगतां प्रयं त्रितयं तस्य सत्तामभूता भूषणभूता ललामं भूषणं भूता जाता 'विशेषणं विशेषणे'ति समासः

साग०—(सास्यं सुसंगतागालोक्य) सहि ईदिसो चित्तफलञ्चो वुण्
आणीदो (इति गन्तुमिच्छति) । (क)

राजा—

दृष्टिं रुपा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां

स्निग्धेयमेप्यति तथापि न रुक्षभावम् ॥

त्यक्त्वा त्वरां व्रज पदैः स्खलितैरयं ते

खेदं गमिष्यति गुरुर्नितरां नितम्बः ॥ १६ ॥

सुसं०—भट्टा अदिकोपणा कखु एसा । ता अगगहत्थे गेहिअ
पसादेहि णम् । (ख)

राजा०—(सानन्दम्) यथाह भवती (सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्शसुखं
नादयति ।)

(क) सखि ईदृशस्निग्धफलकस्त्वयाऽऽनीतः ।

(ख) मर्तः अतिकोपना खल्वेषा । तदग्रहस्तेन गृहीत्वा प्रसादयैनाम् ।

‘ललानं पुच्छपुंद्वाधभूपा’—इत्यमरः । इमां पुरोवर्तिनीं ललनां स्त्रियं विधाय निर्माय
वैधसा व्रजणा ध्रुवं निश्चितं विस्मयस्य आश्चर्यस्य वशात् अधीनत्वात् शिरांसि मस्त-
कानि चलितानि चालितानि । अंतर्भाषितार्थोऽत्र चलतिः । यद्यप्यन वैधस इति
पथ्यंतः पाठो दृश्यते तथापि तृतीयांतपाठएव युक्तः । अन्यथा विधायेति क्त्वाप्रत्य-
यस्याऽनुपपत्तिः स्यात् । समानकर्तृकत्वाऽभावात् । पथ्यंतपाठाऽऽमहेतु अन्यतृतीयांतं
पदमभ्याहर्तव्यं । जिता निजाऽभ्रस्य स्त्रीयाऽऽतनकमलस्य पत्राणां दलानां त्विदं
शोभा यामिः ताः ‘स्युः प्रभासकुरुचिरिलङ्गमादलविसुतिदीप्तयः’ इत्यमरः । दशः दृष्टीः
सुखानां बहुत्वादृष्टीनां बहुत्वं । अतिशयेन पृथ्वाः विपुलाः पृथुतराः तादृशः कृताः
पृथुतरेत्यत्र चित्रप्रत्ययः । ‘ऊर्ध्वादिचित्रान्वय’ इत्यनेन च्छ्वंतत्वाद्गतिर्दंष्ट्रा तस्य च
पृथुतरीशब्दस्य कृता इत्यनेन ‘कुणती’ति समासः । गुणाक्षरन्यायेन अद्भुतवस्तुनिर्माणं
विलोक्य दृष्टिविस्फारणमित्यर्थः । तथा चतुर्भिरपि मुखैः समं एककालं व्याहरणक्रिया-
विशेषणं साधु साधु इति व्याहृतं भाषितं ‘व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं’ इत्यमरः ।
पृथ्वीवृत्तं ‘जसौ जसयला बहुमदयतिथ पृथ्वी गुरुः’ इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

साग०—सास्यं असूयाकारणं तु लज्जेव । ईदृशः राजप्राप्तिरूपः । राजा—हे
भामिनि यद्यपि इमां दृष्टिं दर्शं रुपा क्रोधेन क्षिपसि प्रेरयसि तथापि रुपा हवप्रेरणेऽपि
स्निग्धा श्लेहविशिष्टा णिह प्रीती इत्यस्मात् ‘गल्लर्षाकर्मक’ इत्यनेन कर्तरि कप्रत्ययः ।
इयं दृष्टिः रुक्षभावं रुक्षस्य अप्रेम्णः ‘रुक्षस्त्वप्रेम्ण्यन्तिकणे’ इत्यमरः । भावं यतां भावः
सत्तास्वभावामि’ इत्यमरः । कठोरत्वमिति यावत् । न एष्यति न भास्यति त्वरां संभ्रमं
त्यक्त्वा व्रज गच्छ । विपक्षे याचकमाह—पदैः चरणैः अयं ते तव नितरां व्यत्यंतं

वसन्त०—मो एसा वखु तुए अपुषा सिरी समासादिदा । (क)

राजा०—वयस्य सत्यम् ।

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा पतत्येष स्नेदच्छन्नामृतद्रवम् ॥ १७ ॥

सुसं०—सहि अदिणिङ्गुरा दाणिं सि तुमम् । जा एव भट्टिणा हस्येवलम्बिदा वि कोषं ण मुञ्चेसि । (ख)

(क) मोः एषा खलु त्वयाऽपूर्वा श्रीः समासादिता ।

(ख) सखि अतिनिष्ठुरेदानीमसि त्वम् । यैवं भर्मा हस्तेनावलम्बितापि कोपं न मुञ्चसि ।

गुरुः स्थूलः नितम्बः कटिपश्चाद्भागः खेदं दुःखं गमिष्यति यास्यति । खरया यमने हि उचनीचस्थले पद्मानां स्खलनेऽपि गुरुनितम्बस्य दुःखं भवेदतः शनैर्गच्छेति तात्पर्यं । यस्तन्ततिलकावृत्तं । 'क्षेयं वसततिलकं तमजा जगौ यः' इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

सुसं०—अतिकोपना अतिकोधशीला । 'आकेस्तच्छीले'त्याद्यनुवर्तमाने कुप कोपे इत्यस्मात् 'कुपमंशयैभ्यश्च' अनेन ताच्छील्ये पुच् । एतेन अतीवाऽननुन-
यादौ इति सूचितं तत् अतिकोपनादेतोः । अत्रासीत् इत्यत्र अत्रइत्यः तस्मिन्
'विशेषणं विशेष्येणे'ति समासः । इत्यामे इति फलितं । अथयवे समुदायरूपारोपात्
सामानाधिकरण्यं । स्पष्टा चैवं रीतिः 'विशेषणं विशेष्येण बहुलं' इत्यवष्टम्भ्य
एकदेशिसमासप्रत्याह्वानपरभाष्ये । गृहीता भूता एता । अन्वादेशलावेनादेशः ।
प्रसादय प्रसमां कुरु । राजा—सामंदसि अतिलपितप्राप्तिरानन्दः । इदं च अग्या-
हृतकरोतिक्रियाया विशेषणं । भवती यथाऽऽह तथा करोमीति शेषः । स्पर्शमुखं नाट-
यति । तत्राटनासिनयश्च नेत्रनिमीलनपूर्वकं क्षणमात्रपर्यंतं । अपूर्वा पूर्वा पूर्वकालिका न
भवतीत्यपूर्वा । पूर्वोपलब्धलक्ष्यपेक्षया इयं भिद्येत्यर्थः । किञ्चिदमवलक्ष्येयि एषा
सङ्गीरेत्यर्थः । रामारादिता प्रापिता । राजा—यस्यमिति इयं भीरिति यदुक्तं
तया तत्सत्यमित्यर्थः । अतएव स्फुटयति धीरित्यादिना । एषा सागरिका
श्रीः लक्ष्मीः अस्याः पाणिः करः पारिजातस्य कल्पवृक्षविशेषस्य पल्लवः किसलयं
अन्यथेति । एतत्पाणेः पारिजातपल्लवत्वाऽभावे, एषः पाणिः स्नेदस्य पर्यस्य छद्मं
नीयं यत्स्वस्नेदच्छन्ना स चासौ अमृतस्य तुषापा द्रवश्च स्नेदच्छन्नामृतद्रवः तं कुतः
कृष्णात्कारणतस्तदिति । अमृतद्रवो हि पारिजातपल्लवतत्प्रसिद्धः । एतत्पाणेः पारि-
जातपल्लवत्वाऽभावे स्नेदमिषेण अमृतद्रवप्राप्तं न संभवेत् तस्मात्कल्पवृक्षपल्लवत्वं
एतत्पाणावसि एतस्यां धीत्वं चास्तीति तात्पर्यं । रूपकालंकारः । अनुष्टुप् शतं ।
॥ १७ ॥ अत्र 'राजा सागरिकां हस्ये गृहीता स्पर्शमुखं नाटयति' इत्यारभ्य
'स्नेदच्छन्नामृतद्रव' इत्येतेन नायकयोः साक्षादन्योन्यदर्शनादिना सविशेषाऽनुरागो-
न्नाटनापुष्पाद्यं प्रतिमुखसंभरणं । तल्लक्षणं भरते 'विशेषयन्नं यत्तु तत्पुष्पमिति
संज्ञितं' इति । सुसं०—इदानीं भर्मा हस्तमहणकाळे अतिनिष्ठुरा अतिकठोरा
रता. १

साग०—(सधूमङ्गम्) अयि सुसंगदे, अज्ज विण विरमेसि । (क)

राजा०—प्रिये सागरिके न खलु सखीजने युक्त एवं कोपानुबन्धः कर्तुं ।

वसन्त०—भोदि बुमुखितो वसणो विज किं कुप्पसि । (ख)

सुसं०—सहि तुए सह ण बोल्हस्सम् । (ग)

राजा०—अयि कोपने नैतद्युक्तं समानप्रतिपत्तिषु सखीषु ।

वसन्त०—एसा वल्लु अवरा देवी वासवदत्ता । (घ)

(क) अयि सुसंगते अद्यापि न विरमसि ।

(ख) भवति बुमुक्षितो प्राक्षण इव किं कुप्यसि ।

(ग) सखि त्वया सह न विहिष्ये ।

(घ) एषा खलु अपरा देवी वासवदत्ता ।

‘कठोरं निष्ठुरं हृष्टं’ इत्यमरः । मन्त्रो प्रियेण हस्तेऽवलम्बिताऽपि धृताऽपि । इत्येव मानिन्यः । प्रियहस्ताऽवलम्बनपर्यन्तमेव मानं कुर्वन्ति एवं तु हस्ताऽवलम्बनोत्तरमपि कौप्यं न कुर्वन्ति । अनेनाऽतिनिष्ठुरत्वमुपपाद्यते । साग०—ध्रुवो भंगः उपमनं तेन सहितं सधूमङ्गं अद्यापि इदानीमपि न विरमसि भाषणादिति शेषः । अत्र ‘सति, अति-निष्ठुरेदानीमसि एवं’ इत्यारभ्य ‘सुसंगते, अद्यापि न विरमसि’ इत्येवैन अनुरागदी-जोद्धाटनान्वयेन धृतिः नर्मेणाद्युतिः इति दर्शितं । कथं च ‘दोषप्रच्छादनार्थं तु नर्म-सुतिरिति स्मृतं’ इति भरतेन । सधूमङ्गं । अद्यापि न विरमसि इत्यादिभाषणेत इमं सखीजने कुद्वेसमिप्रेष्य तमिवारणार्थं राजा प्राह—प्रिय इत्यादिना । सखी-जने एवं खलुक्तः कोपानुबन्धः कोपसंबन्धः कर्तुं आचरितुं न खलु युक्तः खलु निधये नैव युक्त इत्यर्थः । इतरत्रापि न युक्तः सखीजने सुतरां न युक्त इत्यर्थः । विदूष०—भवति इति संबोधनाऽर्थोऽयं । अथवा सति इत्यर्थः । ‘भवद्युष्मत्सतोऽपि’ इति मेदिनी । बुमुक्षितः धुषितः गुगुक्षा क्षुषा संजाताऽस्य ‘तदस्य संजातं तारकादि-भ्य इतच्’ इति तारकादित्वादितच् ‘असनायावुमुक्षावुत्’ इत्यमरः । प्राक्षण इव द्विज इव किं कुप्यसि कुतः कुप्यसीत्यर्थः । धुषितप्राक्षणे कोपस्य गुह्यभावात् य एव दर्शयितुंोपात्तः । सुसंगता—मिहिष्ये इदं रूपं विचारणीयं । व्याहरिष्ये पश्यामि एतादृशः सन्तोऽत्र उचित इति भाति । राजा—कोपने कोपने समाना तुल्या प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः यावां ताः । ‘प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिश्च’ इति मेदिनी । तुल्यापरणाद्यु सवयस्काद्यु इति यावत् । विदूष०—खलु निधयेन अपरा द्वितीया वासवदत्ता । तत्तुल्यकोपपरत्वात् अपरवागवदत्तात्वेतस्याः । सचकितमित्यादि । एवमिति समर्थः । दोषनरवाऽभिप्रायेण एषा खलु अपरा वासवदत्ता इति सागरिकाद्युपपत्तौ विदूषस्य वासवमाकर्ण्य इत्येका सागरिकाऽत्र सर्वदे अपरा कोषा वासवदत्ताः-

(राजा सनकितं सागरिकाया हस्तं मुञ्चति)

साग०—(संभ्रमम्) सुसंगदे किं दार्णि करिसं । (क)

सुसं०—सहि एदं तमालविडवं अन्तरिअ इदो णिकमह । (ख)

(इति निष्क्रान्ते)

राजा—(पार्श्वतोऽवलोक्य सविस्मयम्) कासौ देवी वासवदत्ता ।

वसन्त०—भो सा पदम् । सा कखु अवरा देवी वासवदत्ता
अदिदीहरोसदाएत्ति भणितम् । (ग)

राजा—धिद् मूर्खे,

प्राप्ता कथमपि देवात्कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताञ्जलिता भवता ॥ १८ ॥

(क) सुसंगते किमिदानीं करिष्यामि ।

—(ख) सखि एतत्तमालविटपमन्तर्य इतो निष्क्रमावः ।

(ग) भोः तथेतत् । सा खल्वपरा देवी वासवदत्ताऽतिदीर्घरोपतयेति
भणितम् ।

गतेति तद्वानयस्वार्थं परिकल्प्य स्त्रीयवासवदत्तालागेन परकीयास्त्रीकरणापराधभीत्या
सागरिकाया हस्तं मुञ्चति साग०—संभ्रममिति । अत्र सागरिकायाः संभ्रमका-
रणमपि पूर्वोक्तमेव । इदानीं, वासवदत्ताया आगमनकाले । सुसंगता—एतत्तमा-
लविटपं एव वासी तमालविटपयेति कर्मधारयः । अन्तर्यं व्यवधानम् । अत्र स्ववादेशो
विचारणीयः । एतासांभावात् । अपवाऽत्र प्राचन्यतमपूर्वकव्यवधानवाचकाऽनर-
घन्दात् गिजंतापत्ताप्रत्यये उपसर्गसमानाकारस्य पूर्वपदस्य पृथक्कारे पत्तातेन
कुगतीति समासे स्ववादेशो 'विभाषि प्रलय'मिति प्रादर्लोपः । इतीयं यथाकथं-
चित्सिद्धस्य गतिः । इतः असारस्थानात् निष्क्रमावः गच्छप्रवः । निष्क्रान्ते गते ।
राजा—पार्श्वोरिति पार्श्वतः सप्तम्यंतादाद्यादित्वात्तसिः । सविस्मयमिति अक-
स्मादेव्याऽऽगमनं विस्मयकारणं । देवी वासवदत्ता एवेति यद्भवतोक्तं असौ केत्यन्वयः ।
विदूषकः—स्वाभिप्रायं प्रकटयति—भोखर्दीत्यादिना । भोः सखे यदि त्वं वासवद-
त्ताऽऽगतेति मन्यसे तर्ह्येतत् वक्ष्यमाणं मदीयं भाषणं विद्वाति शेषः । तदेवाह—सा
खल्वित्यादिना । अति दीर्घरोपतया सा सागरिका अपरा देवी वासवदत्तेति भणितं
इत्यन्वयः । राजा—धिद् मूर्खेति अत्र यथा पित्रो योगे द्वितीया न तथा पूर्व-
प्रतिपादितं तत् एव द्रष्टव्यं । तदेव मूर्खत्वं प्रकाशयति—प्राप्तेत्यादिना । कथमपि
देवाप्राप्ता अनेनाऽतिदुर्लभत्वं चोक्तितं । इदं विशेषणं रत्नावल्याः कान्तायाव । एवम-
मेतान्यपि द्रष्टव्यानि । सा रत्नावली कान्ता च प्रकटरागा, प्रकटः स्पष्टः रगोऽनुगो

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च)

वासव०—हृजे कञ्चनमाले अथ केतिअदूरे दाणिं सा अज्ज-
उत्तेण परिगहिदा णोमालिआ । (क)

काञ्चन०—एदं कञ्जलीहरं अदिकमिअ दीसदि । (ख)

वासव०—तेण हिं आदेसेहि ममं । तत्थ एव गच्छस्स । (ग)

काञ्चन०—ता एदु एदु भट्टिणी ।

(इति परिक्रामतः)

(क) हृजे काञ्चनमाले अथ कियदूर इदानीं सा आर्यपुत्रेण परिगृहीता
नयमालिका ।

(ख) एतत्कदलीगृहमतिक्रम्य दृश्यते ।

(ग) तेन हि आदेशाय मार्गम् । तत्रैव गच्छामः ।

(घ) तदेव एतु भट्टिणी ।

यस्याः सा 'रागोऽनुरागे मात्सर्ये' इत्यभिधानात् । अथ च रत्नावलीमालापक्षे प्रकटः
विश्वक् प्रसृतः रागः तेजो रक्तिमा यस्याः सा कंठं अनीतैव अनालिगितैवेत्यर्थः । पक्षे
भूपार्य कंठं अनीतैव अप्रापितेन अप्रतैवेत्यर्थः । रत्नावली एतन्मात्री कान्ता रत्नमाला
च मम हस्तात् मम करात् भवता स्वया अंशिता वृत्कृता अधःपातिता च ।
श्रेयोपमयोर्गानिभावः संकरः । अत एतादृशदुर्लभरत्नस्य स्वया विमोजितत्वात्
सर्व मूर्खैर्षं स्पष्टमेवेति भावः । आर्यावृत्तं ॥ १८ ॥ अत्र 'राजा-भिर् मूर्खे'त्यारम्भ
'मम हस्तान्त्रंशिता भवता' इत्यनेन वत्सराजस्य चागरिकावमागमरूपद्वितस्य वासव-
दत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषकपञ्चसा निरोधाभिरोधनाख्यं प्रतिमुल्लेखेरेण 'या तु व्यसन-
संप्राप्तिनिरोधः स तु कीर्तितः' इति सूक्ष्मात् । वासवदत्ता वत्सराजपत्नी काञ्चनमाला
तस्या दासी । चकारः समुपमार्थः । वासव०—हंजे इति संबोधने 'हंजे हंजे हला-
हाने भीचां चेटीं सखीं प्रति' इत्यमरः । अथ इति प्रश्ने । आर्यपुत्रेण वत्सराजेन परि-
गृहीता स्त्रीरूपेण स्वीकृता सा पूर्वोक्ता नवमालिका इदानीं कियदूरे कियच्च तदूरं च
तस्मिन् 'सप्तम्यधिकरणे च' इति प्रातिपदिकार्थे सप्तमी । काञ्चन०—एतत्पुरो-
वर्ति अतिक्रम्य अतिवाह्य दृश्यते अत्रलोकयते लोकैरिति शेषः । तेन समानकर्तृक-
त्वादतिक्रम्येति परबोधपत्तिः । वासवदत्त०—तेनेति 'देतो' इति देत्वर्थे वृत्तीयेयं, नव-
मालिकाया निकटवर्तित्वहेतुनेति भावः । तत्रैव नवमालिकायाः प्रदेशे एव, यदि नव-
मालिका दूरमभिविध्यत् तर्हि मध्ये व्यथमिध्यत् । तस्याः समीपवर्तित्वे तु मध्ये
विधामं विना तत्रैव गच्छप्रव इति एवकारस्वारस्यं । गमनकर्त्राधारविवक्षायां
तत्रेति सप्तमी, कलाभयत्वविवक्षायां तु कर्मत्वान्निनीयाऽपि भवति । वासव०—
तत्तत्सत्कारणात् तत्र त्रिगमिशारूपधारणारिसर्थः । परवैरिवति संभवे द्वित्वं ।

राजा०—वयस्य केदानीं प्रियतमा द्रष्टव्या ।

काञ्चन०—भट्टिणि । जह समीपे मट्टा मन्तेदि तह तकेमि भट्टिणी एव मडिवालजन्तो चिट्ठदि । ता उवसप्पदु भट्टिणी । (क)

घास०—(उपगच्छ) जअहु जअहु अज्जउत्तो (ख)

वसन्त०—(फलायां फलं निक्षिप्य उत्तरीयेन प्रच्छादयति) एस्सा वल्लु देवी आजदा । (ग)

राजा—(अपवायं) वयस्य प्रच्छादय चित्रफलकम् । देवि स्वागतं इहाऽऽस्यताम् ।

घास०—(उपविश्य) अज्जउत्त । अथ सच्चकं ज्जेव कुसुमिदा पोमालिआ । (घ)

राजा—(सस्मितम्) देवि प्रथममागतैरस्माभिस्त्वं चिरयसीति न सा दृष्टा तदेहि । समेताचेन तां पश्यावः ।

(क) मर्त्रि यथा समीपे भर्ता मन्त्रयति तथा तर्कयामि मर्त्रीमेव परिपालयन्तिष्ठति । तदुपसर्पतु मर्त्री ।

(ख) जयतु जयतु आर्यपुत्रः ।

(ग) एषा खलु देवी आगता ।

(घ) आर्यपुत्र । अथ सत्यकमेव कुसुमिता नयमालिका ।

परिक्रान्तः गच्छतः । राजा—प्रियतमेति अतिशयेन प्रिया इति 'अतिशयने तम-विष्ठनौ' इति तमप् । इदानीं संप्रति वियोगकाके इत्यर्थः । क द्रष्टव्या कुत्राऽवलोकितव्येत्यर्थः । काञ्चन०—यथा यतो हेतोरित्यर्थः । 'यथा निदर्शने द्वौ तूद्देशे निर्देश-साम्ययोः । हेतुपक्षौ च' इति हेमचन्द्रः । समीपे निकटे भर्ता वत्सराजः । तथा ततो हेतोरित्यर्थः । तर्कयामि अनुमिनोमि । मर्त्री एव वासवदत्तां स्वामेवेत्यर्थः । प्रतिपालयन् प्रतीक्षमाणः राजकर्तृफलप्रतीक्षणाद्धेतोरित्यर्थः । उपसर्पतु समीपं गच्छतु । प्रार्थनायां लोट् । घासव०—जयतु जयतु इति सध्रमे द्विवचिः । राजा—अपवायंति । एतद्वक्षणमुक्तं । प्रच्छादय चित्रफलकमिति । इत्वं च प्रच्छादनं वासवदत्ताया भीतेः । एहीत्येति अर्षाचित्रफलकं निक्षिपति स्थापयति । घासव०—कुसुमिता कुसुमानि पुष्पाणि सजातानि भस्त्राः सा । ताकादित्वादितच्छ्रवणः । राजा—सविस्मयमिति वारान्दत्तोन्त्या नयमालिकायाः स्मरणाय । तस्याथ सिद्धस्य मन्त्रादिना कुसुमितत्वादितद्वक्ष्या विश्वासः । प्रथममिति आगमनक्रियाया विशेषणं, अस्माभिरिति वस्तरि वृत्तीया या च दृष्टेति दर्शनक्रियानिरूपिता चिरयति चिरमित्यभ्यासात्करोतीति निधि इत्यवज्ञावाहितोपे लटो मध्यमपुरुषलैकवचन, न दृष्टा नाऽवलोकिता, तत्

वासव०—(निर्वर्ण्य) अज्जउत्त मुहानुरांगादो जेव मए जाणिदं
जहा कुसुमिदा णोमालिकाचि तां गमिस्सम् । (क)

वसन्त०—भोदि जइ एव तां जिवं अलोहिं । (इति वेद प्रसार्य वृत्तिः ।
कक्षायाः फलकं पतति तत् दृष्ट्वा विषादं नाटयति)

(राजापदार्पोद्गुल्या दर्शयन्वसन्तकमुखं पश्यति)

वसन्त०—(अपवार्य) भो मा कुप्प । तुवं चिट्ठ अहं जेव एत्थ
जाणिस्सम् ।

काञ्च०—(फलकं गृहीत्वा) भट्टिणी पेक्ख दाव किं एत्थ चित्त-
फलए आलिहिदम् । (घ)

वास०—(निर्वर्ण्य स्वगतम्) अअं अज्जउत्तो । इअं उण सारिका
(प्रकाशं राजानं प्रति) अज्जउत्त किं एदम् । (ङ)

(क) आर्यपुत्र मुखानुरागादेव मया ज्ञातं यथा कुसुमिता नवमालिकेति तत्र
गमिष्ये ।

(ख) भवति । यद्येवं तज्जितमस्माभिः ।

(ग) भो मा कुप्प । त्वं तिष्ठ । अहमेवात्र ज्ञासे ।

(घ) मर्त्रिं प्रेक्ष तावत् किमत्र चित्रफलक आलिखितम् ।

(ङ) अयमार्यपुत्रः । इयं पुनः सारिका । आर्यपुत्र किमेतत् ।

तस्मात् वस्मान् दृष्ट्वा अतो हेतोरित्यर्थः । समेतायेव मिलितायेव पदमावः अवलोकयाव ।
वासव०—निर्वर्ण्य अवलोकय 'निर्वर्णनं तु निष्पानं दर्शनालोकनेक्षणं' इत्यमरः ।
आर्यपुत्रस्य पत्युः सुरास्य अनुरागः तेजोविशेषः तस्मात् । आद्यादित्वात्पठिः । मया
ज्ञातं अवगतं, निमग्नतमित्याकांक्षायांमाह—यद्येत्यादिना । तत् नवमालिकायाः
कुसुमितिलादेतोः गमिष्ये गमिष्यामीत्यर्थः । अत्राऽऽत्मनेपदं चित्तं । चिट्ठ०—
भवति महाराष्ट्रीत्यर्थः । यद्येवमिति । यदि नवमालिका कुसुमितेत्यर्थः । तत् नव-
मालिकायाः कुसुमितिलादेतोरित्यर्थः । अस्माभिरिति कर्तरि वृत्तीया । जितं जयः कृत
इत्यर्थः । नास्यदत्तापरिशुद्धीतमाधवीलनाखर्षया वत्सराजशुद्धीतनवमालिकायाः कुसु-
मितत्येवोत्कर्षानिरायात् अस्माकं जय इत्यर्थः । याह भुजो प्रसार्यं विस्तीर्णं । इदं
दर्पोतिशयसूचकं, विषादं चेदं नाटयति अभिनयति, तदभिनयस्य मुखप्रेषण्यादिना
भंगुल्या दर्शयन् सूचयन्नित्यर्थः । तथा सूचनं फलकविधानरूपं । चिट्ठ०—मा वीर्यं
पुर्विति अत्र निषेधार्थो माद्यन्वो न तु माह तेन 'मादि छदि'ति लङ्ग भवति । अत्र फल-
काच्छादनविषये शास्त्रे ज्ञानवानस्मीत्यर्थः । 'अपदवे श्' इत्यतो ॥ इत्यनुवर्तमाने 'अक-
र्षकाये'ति आत्मनेपदं । काञ्चन०—प्रेक्षस्व अवलोकय तावदिति पापयालंघनारे नि-
मित्ति यामान्ये नपुंसकं । यथा वरिचपितृ एतत् । वासव०—निर्वर्ण्य विद्योक्त्येत्यर्थः ।

राजा—(सर्वेक्षणं कृत्वा अपवार्य) वयस्य किं ब्रवीमि ।

वसन्त०—भो मा चिन्ता करोहि । अहं उत्तरं दाइस्सम् ।
(प्रकाशं वासवदत्तां प्रति) अप्पा किल दुखं लिहदिति मम वचो
गुणीय भियवअस्सेण एह विण्णाणं दंसिदम् । (क)

राजा०—यथाह वसंतकस्तथैवैतत् ।

वासव०—(फलकं निर्विन्म) अज्जउत्त एसा वि जा अवरा तुह
गमीपे आलिहिदा । ता किं वसन्तअस्स विण्णाणम् । (ख)

राजा—(सर्वेक्षणस्मितं) देवि अलमन्यथा शक्या । इयं हि कापि
कन्यका स्वचेतसैव परिकल्प्याऽऽलिखिता । न तु दृष्टपूर्वा ।

(क) भोः मा चिन्तां फुह । अहमुत्तरं दासामि । आत्मा किल दुःखं
लिखति इति मम वचनं श्रुत्वा भियवयस्सेनेदं विज्ञानं दर्शितम् ।

(ख) आर्यपुत्र, एषाऽपि यापरा तव समीपे आलिखिता । तर्हि वसन्तकस्य
विज्ञानम् ।

पुनरिति भेदे । विशेषे इति यावत् सकोपहासं मामप्यनादस्य परकीयामनुव
सर्वेक्षणमिति कौप., सुभाषानरतस्य तित्तिणिहारसांस्वादप्रवृत्तिवत् एतस्य कृत्य-
मिति दासः । किमेतदिति चित्रफलके उभयोर्लक्षणं किं कुतो हेतोरित्यर्थः ।

विदूष०—चिन्ता मा कुर्विति । पूर्वोक्तगाकोपं कुर्वितिवत्तोर । आत्मा आत्मप्र-
तिकृतिः आत्मचित्रमित्यर्थः । दुःखं कष्टं यथास्यात्तथा लिखतीति । अत्र लिख्यत
इत्युचितं । अथवा आत्मा स्वयं, लिखतीत्यस्य कर्म आत्मानमिति शेषलक्ष्यं ।
एवं च स्वयं आत्मानं दुःखं लिखतीति यथाकथंचित्सिद्धस्य गतिवितनीया ।
इह चित्रफलके, विज्ञानं स्वचित्रलेखनकौशलं । वासव०—फलकं फलकगतं
सागरिकाचित्रमित्यर्थः । मंचाः कोशंतीतिवत् तारस्यात्ताच्छब्दं । निर्विन्म प्रदर्श्य ।
तव समीपे तव चित्रसमीपे इत्यर्थः । सादृश्यादभेदारोपः । वसन्तकस्य विदूषकस्य
विज्ञानं कौशलं । इदं केवलहास्येन विहितं नर्माध्य कैश्चिकीर्तितं । राजा—
विलक्ष्य विस्मितस्य भावो वैलक्ष्यं प्रादुर्भावादित्वात् ध्वन् । वैलक्ष्यस्मिताभ्यां सहितं
सर्वेक्षणस्मितं तेन सदेति बहुव्रीहिः । 'विलसो विस्मयान्विते' इत्यमरः । कथमनया
इयमयापारीति विस्मयः सत्प्रेदमार्जनार्थं स्मयः । अन्यथा शंकया एनामयं अनुव-
णक्षीति शंकया अलं उपयोगो नास्तीत्यर्थः । 'मास्य माऽलं च वारणे' इत्यमरः । हि-
दंती, इयं कापि कन्यका स्वचेतसैव स्वात. करणेनैव परिकल्प्य कल्पमिता । पूर्वोक्ता

विदू०—सच्चं सवामि ब्रह्मसूत्रेण जइ कदावि अस्सेहिं ईदिसी दिट्ठपुष्पा । (क)

काञ्च०—(अपवार्य) मद्धिणि, कदावि ईदिसं घुणक्खरं संभवदि ज्ञेय । ता अलं कोपेण । (ख)

वासव०—(अपवार्य) अइ उज्जुए, एदस्स वक्कमणिदाइं ण आणासि वसन्तओ वखु एसो (प्रकाशं राजानं प्रति) अज्जउत्त मम उण एवं चित्तं पेक्खिअ सीसवेअणा समुप्पण्णा । ता सुहं चिट्ठु अज्जउत्तो । अहं गमिस्सम् । (इति उरयाय गन्तुमिच्छति) । (ग)

राजा—(पटान्तेन पृहीत्वा)—देवि

(क) सत्यं शपे ब्रह्मसूत्रेण यदि कदाप्यस्मामिरीदशी दृष्टपूर्वा ।

(ख) भर्त्रि, कदापीदृशं घुणाक्षरं संभवत्येव । तदलं कोपेन ।

(ग) अयि ऋजुके, एतस्य वक्कमणितानि न जानासि । वसन्तकः खल्वेषः । आर्यपुत्र । मम पुनरिदं चित्रं प्रेक्ष्य शीर्षवेदना समुत्पन्ना । तत्सुखं तिष्ठतार्यपुत्र । अहं गमिष्यामि ।

दृष्टपूर्वा । विदूष०—ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन ईदृशी एतच्चित्रदृष्ट्येति वचनीयोऽर्थः । एतादृशी अपरा दृष्टा नास्ति एतस्मा अद्वितीयत्वात् । एतादृशी द्वितीया न दृष्टेति वास्तव्योऽर्थः । काञ्चन—घुणाक्षरमिति । अयं भावः । घुणादयः कीदृशितेयः निज-स्वाभावात् षाष्ठं कृणति तत्र तेन अर्धकल्पितोऽपि तारक्षकृन्तनेन अक्षराक्षरः संप-यते तदेतद्घुणाक्षरं तद्वत् राजा एतच्चित्रं समनीयया कल्पितमपि कया चित्तोकोत्तर-कन्यकया सुखं समजनि अतो निरपराधे राज्ञि कोपं मा कार्षीरित्यर्थः । तदेवाह—तदलमित्यादिना । तत् राज्ञो निरपराधाद्धेतोः कोपेनाऽलमित्यर्थः । वासव०—अयि ऋजुके सरले 'ऋजवजिह्वाप्रभुर्जौ' इति कोशः । एतस्य वसन्तकस्य वक्कमणितानि पुटितभाषणानि भणितानीत्यत्र 'अपुंसके भावे कः' न जानासि । एष पुरोवर्ती वसन्तकः साम्प्रदायं वसन्तको हि शब्देन प्रसिद्धः तस्य भाषणं ऋजुत्वेन नमाद्यमित्यर्थः । ममेत्यस्य शीर्षवेदना समुत्पन्नैत्यत्रान्वयः । तत् यस्माच्छीर्षवेदना समुत्पन्ना तस्मादित्यर्थः । आर्यपुत्रः सुखं प्रतिबंधरहितं तिष्ठतु ममाऽत्र सत्ये तद्य-वहारस्य प्रतिबंधः स्यात् अतः मया तिष्ठतु इति साकूनमुक्तिः । अत्र 'वासवदत्ता- (फलकं निर्दिश्य) आर्यपुत्र एवाप्यपरा तव गमीष आत्रिपिता तर्हि वसन्तकस्य निदानं' तथा 'आर्यपुत्र मम पुनरेतच्चित्रं प्रेक्ष्य शीर्षवेदना समुत्पन्ना' इत्यनेन वास-वदत्तया पत्नराजस्य सामासिकं नुरागोद्रेदनात् प्रलब्धनिपुसामिभानं यत्र । तदुक्तं 'पिप्पुवचनप्रत्ये यत्रमित्यनिधीयते' इति । राजा—पटान्तेन पृहीत्वा तामिति-

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते

कारिण्याभ्येवे नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।

न मे क्षोपोऽस्तीति त्वमिदमपि च ज्ञास्यसि मृगा

किमेतस्मिन्वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥ १९ ॥

वास०—(एविनयं पदान्तमाकर्षन्ती) अज्जउत्त मा अण्णघा संम-

वेहि । सच्चं मं सीसवेमणा वाघेदि । ता गमिस्सम् । (क)

इति निष्कान्ते

(क) आर्यपुत्र, मान्यथा सम्भावय । सत्यं मां शीर्षवेदना बाधते । तद्ग-
मिष्ये ।

शेषः । एहीत्येति अभ्याहृतभाषणकियानिरूपितपूर्वकालिकलात् कलाप्रत्ययः । सङ्क-
तापराधेन अतः क्रुद्धा देवी वासवदत्तां चाह्वयत्याहुवदति—प्रसीदेत्यादिना ।
हे प्रियतमे इष्टतमे अतिशयेन प्रिया प्रियतमा 'अतिशयने' इति तमप् 'तस्मिन्नादिभ्या-
कृत्तुच' इति पुंनङ्गावः । एतस्मिन्नवसरे इति शेषः । किं अर्थात् भाषणं वक्तुं भाषितुं
क्षमं पुनर् 'शक्यते' इत्यादिना तुमुन् । इति न वेद्मि न जानामि । विद ज्ञाने लट् । तथाहि—
प्रसीद प्रसन्ना भव । प्रपूर्वात्सीदतेः प्रार्थनायां लोट् । इति हि अनुकरणबोधकः 'गवि-
ल्यमाहे' इत्यादिवद् ब्रूयां वदेयमित्यर्थः । इदं प्रसीदेति भाषणं कोपे क्रोधे असति अवि-
द्यमाने न । घटते न गृज्यते । अत्र वासवदत्तायाः कोपे उत्पन्नेऽपि बहिः स्फुटं प्रतीय-
मानत्वाभावात् असति कोपे इति शङ्क उक्तिः । एवं परकीयायां मनोनिवेशनं पुनः
नो करिष्यामि नान्तरिष्यामि इत्येवमुच्यमाने अभ्युपगमः स्वरिकारः अपादिदानीं-
हृतस्येति हेयं भवेत् स्यात् । पुनर्न करिष्यामीत्युक्ते एकदा कृतमित्यर्थात्तिद्वयमिति
भावः । मे दोषः परकीयाया मनोनिवेशनरूपः नास्तीति । इदमपि भाषणं त्वं मृगा
मिष्या ज्ञास्यसि । प्रत्यक्षदोषदर्शनेऽपि गम दोषो नास्तीत्युक्तिः सिध्येति स्पष्टमेव ।
अत्र अनेन शोकेन चित्रगतबोर्नायकयोर्दर्शनात् कुपिताया वासवदत्तायाः अद्भुतगर्नं
नायक्योत्तरागोष्ठाटनान्वयेन पुण्यपाठनाख्यं प्रतिमुखसंभरणं । लक्षणमाह भरतः
'क्रुद्धस्यानुगमो भस्तु भवेत्तत्पुण्यपासनं' इति । काव्यलिङ्गमलंकारः । शिखरिणीवृत्तं
'रसे रुद्रेक्षिता यमनसभलागः शिखरिणी'ति लक्षणात् ॥ १९ ॥ वासवदत्ता—
सविनयं सप्रणतिं विनयः शिक्षाप्रणत्योः' इति हेमचन्द्रः । पदांतं वज्रांतं अन्यथा मि-
थ्या मा समावृत्तं मनुष्यमिति शेषः । सत्यं तथ्यं कियानिशेषणमिदं शीर्षवेदना मलक-
पीडा 'उतमागं विरः शीर्षं' इत्यमरः । बाधते पीडयतीति यावत् । तत् शीर्षवेदनाया
उत्पन्नादेतोः गमिष्ये अनात्मनेपदं चित्तं । निष्कासे गते, वासवदत्ताकांचनमाले

तृतीयोऽङ्कः

। प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति मदनिका ।)

मदनिका—(आकाशे ।) कौशाम्बिण अवि दिष्टा तुष्ट भट्टिणो
सथासे कज्जणमाला ण वेत्ति । (कर्णं दत्त्वाकर्ण्य ।) किं भणासि—को
वि फालो ताए आअच्छिअ गदाए चि । ता कहिं दाणिं पेक्खिस्सम् ।
(अप्रतोऽवलोक्य) कहं एसा वंखु कज्जणमाला इदो ज्जेव आअच्छदि ।
ता जाव णं उवसम्पामि । (क)

(फ) कौशाम्बिके, अपि दृष्टा त्वया मर्तुः सकाशे काञ्चनमाला न वेति ।
किं भणसि—कोऽपि कालस्तयाऽऽगत्य गतया इति । तत्कुत्रेदानीं प्रेक्षिष्ये ।
कथमेषा खलु काञ्चनमालेत एवाऽऽगच्छति । तद्यावदेनामुपसर्पामि ।

अथेदानीं तृतीयाऽङ्कीकाऽऽरभ्यते । अतिकांते द्वितीयाऽङ्के वत्सराजे सागरिकाऽ-
नुरागातिशयं वर्णयित्वाऽस्मिन्तृतीयाऽङ्के सागरिकायां वत्सराजाऽनुरागं वर्णयितुं प्रवे-
शकमाह—ततः प्रविशति मदनिकेति । यद्यपि पूर्वमेकनिष्ठत्वे पद्यादुभयनिष्ठत्वे
रतेराभासत्वं इति श्रीमल्लोच्चनकाराः । एवं च प्रकृते तथा वर्तमानत्वाद् आभासत्वं
प्राप्तं तथापि 'शून्यं वासवदं' इत्यादि श्लोकस्य काव्यप्रकाशे शृङ्गारोदाहरणश्लोकेः
'पूर्वं रक्ता भवेन्नारी प्रमान्पश्चात्तदिगितैः' त्युद्देशेर्नायिकाऽऽरब्धं संनोतशृङ्गारं
उक्त्वा नायकारम्भमुदाहरति इति तद्वैकाङ्कतः । 'श्वं मुग्धेति' श्लोकादतरणोक्ते-
र्याऽत्र शृङ्गार एव । तत्र द्वितीयाऽङ्के सागः प्रतिमुखसंधिरुक्तः अत्र तृतीयाऽङ्के
तु क्रमप्राप्ते गर्भसंधिः । तत्रक्षणं तु दशरूपके 'गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्या-
न्वेष्टनं मुहुः । द्वादशांगः पताका स्यान्नवा स्यात्प्राप्तिसंभव' इति । प्रतिमुखसंधौ
लक्ष्यालक्ष्यरूपतया श्लोकोद्भिन्नस्य बीजस्य सविशेषोद्देशपूर्वकः सातराजो लाभः
पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनश्च तत्सैवान्वेषणं चारंवारं सो निर्धारितै-
कांतफलप्राप्त्याशात्मको गर्भसंधिः तत्र चौरसर्गिकत्वेन प्राप्त्याः पताकायाः
अनियमं दर्शयति—पताका स्यान्न वेत्तनेन, प्राप्तिसंभवस्तु स्यादेवेति दर्शयति ।
तच्च लक्षणं प्रकृताऽङ्के संभवति । तथा हि—वत्सराजस्य वासवदत्तालक्ष्णोपायेन
तद्वेपपरिग्रहसागरिकाभिस्तरणोपायेन च विदूषकवचसा सागरिकाप्राप्त्याशा प्रथमं,
पुनर्वासवदत्तया विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनरप्यनिवारणोपायान्वेषणं
'नास्ति देवीप्रसादनं मुखत्वाऽन्योपायः' इत्यनेन दर्शितम् । तस्य च गर्भसंधेर्द्वादशां-
गानि तानि चोद्देशतो यथा 'अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः । संप्रदक्षा-
नुमानं च तोटकाधिकले तथा । उद्देश्यं प्रमादोपा' इति एतेषां यथासम्भवं लक्ष-
णानि तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यन्ते इति दिष्टम् । प्रकृतमनुसरामः । तत इति देवी प्रसा-

(ततः प्रविशति काचनमाला ।)

काचनमाला—(सोऽप्राप्तम् ।) साधु रे वसन्तक साधु । अदिस-
इदो तु ए अमच्चजोअन्धराअणो वि इमाए सधिविग्गहचिन्ताए । (क)

मदनिका—(सहितमुपसृत्य) हला कञ्चणमाले किं अज्ज वस-
न्तएण किद जेण सो एव ससाहीअदि । (र)

काचनमाला—हला मअणिए किं तव एदिणा पुच्छिदेण पओ-
अणं । तुमं इम रहस्स रक्खिदुं ण पारेसि । (ग)

(क) साधु रे वसन्तक साधु । अतिशयितस्त्वयामात्ययौगन्धरायणोऽप्यनया
सधिविग्रहचिन्तया ।

(ख) हला काचनमाले किमद्य वसन्तकेन कृतं येन स एव स्नाप्यते ।

(ग) हला मदनिके किं तवैतेन पृष्टेन प्रयोजनम् । स्वमिदं रहस्यं रक्षितुं
न पारयसि ।

दयितुमभ्यन्तरमेव प्रविशाम इत्युक्त्वा निदूषकवत्सराजनिष्क्रमणानन्तरं मदनिका
एतन्नामनी यासवदत्ताया दासी । आकाशे इति । एतल्लक्षणं 'किं प्रवीष्येवमित्यादि
विना पात्रं प्रवीति यत् । श्रुत्येवानुक्रमण्येकस्तरस्यादाकाशभाषित' इति । विना
पात्रं भाषणमेव दर्शयति कौशान्तिके इति । स्वमा भर्तुं वत्सराजस्य सकाशे समीपे
काचनमाला यासवदत्ताया मुख्यदासी अपि दृष्टा न वेति । अपि प्रश्ने, कर्णं दावेति
अर्थात् भ्रमणार्थं, आकर्ण्य श्रुत्वा, अत्र च आकर्णनान्निवर्तमानं न तु वस्तुतः
आकर्णनं बहुभावात्, किं भणसि किं वदसि तया आगच्छ, अत्रेति शेषः । गताया
अर्थात्स्या इत्यर्थः । कोऽपि इत्यस्या निर्विकुलशक्यं बहुरिति यावत् । कालं समयं
जात इति शेषः, तत् तस्या गमनोत्तरं बहुकालसत्त्वाद्देतो इदानीं साम्रतं कुत्र प्रेक्षिष्ये
कुत्राऽवलोकयिष्यामि । अत्रतः सप्तम्यतात्तवि अत्रभागे इत्यर्थः । कथमिति उभाव-
नाया प्रश्ने वा । खलु निधये । इतः अस्मिन्स्थले सप्तम्यंताद्वाहुलकात्तत्तिल् तत् यस्या
देतोर्न्येयमागच्छति तस्यादित्यर्थः । उपसर्गमि यमीप गच्छामि । ततः मदनिकाभा-
षणसमाप्त्यनन्तरं । काचनमाला—सोऽप्राप्तं सोऽपुण्ड्रं सोऽप्राप्तमित्यर्थः । 'सोऽपुण्ड्रं
तु सोऽप्राप्तं' इत्यमरः । साधु पुष्टु इत्यर्थः । पुनः साक्षित्युक्तिः लौकिकोक्त्यनुसारेण,
अमा सह भव अमाल्य अमातिरुसहार्ययो' इति मेदिनी । स चासौ यौगन्धराय-
णस्य सोऽपि सधिविग्रहादिचिन्तानिपुणोऽपीत्यपेक्षार्थं अनयेति इदानीं लङ्कृतयेत्यर्थः ।
सधिविग्रहं सधिविग्रहो तयोश्चितया विचारेण अतिशयित अतिक्रात इत्यर्थः ।
अत्र साधुरे इत्यारम्भः प्रवेशकेन गृहीतवास्तवदत्तावेपाया सागरिकाया वत्सराज-
मिसरणं च अत्र निदूषकमुसगताङ्गस्य काचनमालाऽनुवादद्वारेण दर्शित इति अभू-
ताहरणाख्यं नाम गर्भसंघेरणम् । एतल्लक्षणं भरतेनोक्तं 'कपटाद्याभयं वाक्यमभूता-
हरणं विदुः' इति । मदनिका—येन यादृशाचरणेन य आर्यवसन्तक एव सोऽपुण्ड्रं
स्नाप्यते स्तूयते । काचनमाला—एतेन आर्यवसन्तकानरणेन पृष्टेन तव किं
रत्ना. १०

मदनिका—सबामि देवीए चरणेहिं जइ कस्सवि पुरदो पञा
सेमि । (क)

काञ्चनमाला—जइ एधं ता सुणु । कयइस्सं । अज्ज वखु मए
राअकुलादो पडिणिवत्तमाणाए चित्तसालिगादुवारे वसन्तअस्स सुसंग-
दाए समं आलापो सुदो । (ख)

मदनिका—(सकौडुक्कम्) सहि कीदिसो । (ग)

काञ्चनमाला—जइ—सुसंगदे णहि साअरिअं वज्जिअ पिअव-
अस्सस्स अण्णं किं पि अस्सत्थदाए कालणम् । ता एत्थ पडिआं
चिन्तेहि । (घ)

(क) शेषे देव्याश्चरणैर्यदि कस्यापि पुरतः प्रकाशयामि ।

(ख) यद्येवं तच्छृणु । कथयिष्ये । अथ खलु मया राजकुलात्प्रतिनिवर्त-
मानया चित्रशालिकाद्वारे वसन्तकस्य सुसंगतया सममालापः श्रुतः ।

(ग) सखि कीदृशः ।

(घ) यथा—सुसंगते नहि सागरिकां वर्जयित्वा प्रियवयसस्यान्यत्किमप्यस्वस्य
तायाः कारणम् । तदत्र प्रतीकारं चिन्तय ।

प्रयोजनं किं कलमित्यर्थः । ननु प्रयोजनाऽभावेऽपि आर्यवसंतकस्य स्वीयलाट
म्हाप्यं तद्गृहं धाव्यनेव इति चेद्गोपनार्हं तत् स्वया शोपायितुं न शक्येतेत्यत
आह—स्वमिममित्यादिना । रहस्यं रहोभवं गोपनार्हमित्यर्थः । वृत्तांतमिति
शेषः । रक्षितुं गोपायितुं न पारयसि न पूर्णो भविष्यसि 'पर्याप्तिवचनेष्वि'ति तुमन् ।
मदनिका—यदि कस्याऽपि पुरतः प्रकाशयामि वदामि आर्यवसंतकस्य वृत्तांत-
मित्यर्थाद्भूम्यते तर्हि देव्याश्चरणैः शेषे शपथं करोमौत्सन्वयः । यद्यपि चरणयोर्द्वि-
द्विर्येचनं न्याप्यं तथापि गुरवः समागता इतिवत् आदरार्थं बहुवचनं । कांचन०—
तत् आचरितं यावत् सकलं शृणु आकर्ण्य । खल्विति वाक्यालंकारे । राजकुलात्
राजगृहात् । 'कुले कृत्यगणे गेहे देहे जनपदेऽन्वये' इति हैमः । प्रतिनिवर्तमानया
प्रत्यागतया चित्राणां शालैव शालिका स्तार्थे कः तस्या द्वारे वसंतकस्य सुसंगतया
सह 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सहाय्ये तृतीया । आलापो भावणे श्रुतः आकर्णितः ।
मदनिका—सकौटुकमिति सकौटुहलमित्यर्थः । 'रम्यवस्तुसमालोके लोलता सा-
त्कृतुहलं' एतादृशः गोपनार्हः कोऽयं वृत्तांत इति कौटुकं । कीदृशः एतस्य प्रकांत
आलापो विशेष्यं तमेव दर्शयति काचनमाला यथेत्यादिना । कांचन०—यथा
येन प्रकारेण अयं च प्रकारः पूर्वोक्तमालापस्य विशेषणं यत्प्रकारक आलाप
इत्यर्थः । प्रियवयसस्य वत्सराजस्य सागरिकां वर्जयित्वाऽन्यत् अस्वस्थताया

मदनिका—तदो सुसंगदाए किं मणिदम् । (क)

काञ्चनमाला—तदो ताए एवं मणिदम्—अज्ज कखु देवी चित्तफलअवुत्तन्तसङ्किदाए साअरिअं मम हत्थे समप्पअन्तीए अं नेवत्थं मे पसादीकिदं तदो तस्सि जेअ विरइदमट्टिणीवेसं साअरिअं गेण्हिअ अहं पि कञ्चनमालावेसधारिणी अविअ पदोसकाले मट्टिणो आगमिस्सम् । तुमं पि इअ आङ्किदा पडिवालइस्ससि । तदो माहवी-लदामण्डवे ताए सह मट्टिणो समागमो अविस्सदि । (ख)

मदनिका—सुसंगदे हदासि कखु तुमं जइ एवं परिअणवच्छलां देवीं वधेसि । (ग)

(क) ततः सुसंगतया किं मणितम् ।

(ख) तदा तथैवं मणितम् । अथ खलु देव्या चित्रफलकवृत्तान्तशक्तितया सागरिकां मम हस्ते समर्पयन्त्या यन्त्रेपथ्यं मे प्रसादीकृतं तत्तत्किञ्चैव विरचित-भर्तृदिपां सागरिकां गृहीत्वाऽहमपि काञ्चनमालावेपधारिणी भूत्वा प्रदोषकाले भर्तृरागमिष्ये । स्वगपीहास्थिता प्रतिपालयिष्यति । ततो माघवीलतामण्डपे तया सह भर्तुः समागमो भविष्यति ।

(ग) सुसंगते हतासि खलु त्वं यद्येवं परिजनवत्सलां देवीं वधयसि ।

अस्वास्थ्यस्य कारणं न्यासि, एतेन सागरिकाविमित्तमेवेदं अस्वास्थ्यं इति स्पष्टमे-
योक्तव्यं, तत् सागरिकानिमित्ताऽस्वास्थ्यभेदतोः अत्र अस्वास्थ्यविषये प्रतीकारं
निर्धर्तव्योपायं चित्तय विचारय । मदनिका—तत इति विदूषकभाषणानन्तरं ।
काञ्चन—तदा विदूषकस्य प्रत्युत्तरदानसमये तया सुसंगतया एवं वक्ष्यमाण-
प्रकारेण मणितं उक्तं तमेव भाषणप्रकारमाह—अद्येत्यादिना । अथ अस्मिन्-
हनि । सन्निवि वाक्यालंकारे । चित्रफलकवृत्ततिन चित्रफलकदर्शनरूपवृत्ततिन
शक्तितया संज्ञातशक्त्या भम हस्ते सागरिकां समर्पयन्त्या देव्या वासवदत्तया यन्त्रेपथ्यं
आकल्पः मे महां प्रसादीकृतं प्रसादरूपेण अर्पितं तत् तस्मिन्नेवेत्यस्य प्रदोषकाले
इत्यनेनान्वयः । विरचितः भर्तृः वासवदत्ताया नेपो यया तां सागरिकां गृहीत्वाऽ-
हमपि सुसंगताऽपि काञ्चनमालाया नेपो नेपथ्यं तस्य धारिणी भूत्वा प्रदोषकाले
भर्तुः वत्सराजस्य आगमिष्ये । 'पत्नी रोये' इति संबंधसामान्ये पक्षी । भर्तुः समीपं
आगमिष्यामीत्यर्थः । त्वमपि वसंतकोपि इह राजगृहनिक्टे प्रतिपालयिष्यति
प्रतीक्षां करिष्यति । तया सह सागरिकया सह । मदनिका—हतासि न्यासि
छोडिछोडला गाडिप्रदानमिदं कुतोऽयमाक्रोश इति चेत्तत्राह—यदि एवं पूर्वोक्त-
प्रकारेण परिजनेषु वत्सलां कारुणिकां देवीं वासवदत्तां वंचयति प्रतारयति ।

काञ्च०—हला ममणि ए दाणिं तुमं कहिं पत्थिदा ।

मदनि०—अस्सत्थसरीरस्स भट्ठिणो कुसलवुत्तन्तं जाणिदुं गदा तुमं चिरअसीत्ति उत्तम्मन्तीए देवीए तुह सभासं जाणिदुं पेसि दहि । (ख)

काञ्चनमाला—अदिउजुआ सा देवी जा एवं पत्तिआदि । (परिक्लृपावलोक्य च ।) कहं एत्थ एसो खलु मग्घा अस्सत्थदामिसेण भत्तणो मभणावत्थं पच्छादअन्तो दन्ततोरणवलहीए उवरि उवविट्ठो चिट्ठदि । ता एहि । एवं वुत्तन्तं भट्ठिणीए निवेदेस । (ग)

(इति निष्क्रान्ते ।)

इति प्रवेशकः ।

(क) हला मदनिके इदानीं त्वं क प्रस्थिता ।

(ख) असत्थशरीरस्य मर्तुः कुसलवृत्तान्तं श्रातुं गता त्वं चिरयसीत्युत्तम्यन्त्या देव्या तव सकाशं श्रातुं प्रेषितासि ।

(ग) अतिशृङ्गुका सा देवी वैवं प्रत्यावते । कथमत्रैव खलु मर्तास्मात्स्थमिषेणात्मनो मदनावस्थां प्रच्छादयन्दन्ततोरणवलम्या उपर्युपविष्टातिष्ठति । तदेहि । एतद्वृत्तान्तं भर्ग्यं निवेदयावः ।

काञ्चनमा०—इदानीं सप्रति त्वं मदनिका प्रस्थिता गंतुं प्रवृत्ता । प्रस्थितेत्यत्र आदिकर्मणि कः । मद्०—अलस्यं अकुशलं शरीरं यस्य तस्य मर्तुः वत्सराजस्य कुशलवृत्तांतं क्षेमोदंतं 'वार्तां प्रवृत्तिर्ज्ञेतात उदंतः स्यात्' इत्यमरः । श्रातुमवगंतुं त्वं काननमाला चिरयसि चिरं करोषि, चिर इत्यस्मात्प्रातिपदिकणिजंताद्ध, इति हेतोः उत्तम्यन्त्या ग्लायन्त्या देव्या वासवदत्ता तव काञ्चनमालायाः प्रेषितासि प्रेरितासि । काञ्चन०—शृङ्गुरेव शृङ्गुका स्वार्थे कः, अतिशरलक्षणाया इत्यर्थः । सा देवी वासवदत्ता । अतिशृङ्गुक्त्वं सप्रवृत्ति—येत्यादि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण प्रत्यावते मन्यते प्रत्याद्व्यामुपसर्गाभ्यामवधातोर्लट् । अवलोक्य अर्थोद्गमनं । कथं प्रश्ने । एष सत्पति वाक्यालंकारे । मर्ता वत्सराजः । अस्मात्स्थस्य अकुशलस्य म्रियेण निमित्तेन आत्मनः स्वस्य मदनावस्थां कामदशा । प्रच्छादयन् अपिदधत् । दंततोरणस्य हस्तिदंतकृतबहिर्द्वारस्य 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं' इत्यमरः । वलम्याः सुधाकृतचंद्रशालायाः (गभीरं मायाया) 'श्रुदाते वलमीबंदशाले सौधोर्ध्वचैरमनि' इति रमयः । उपरि ऊर्ध्वभागे उपविष्टः कृतोपवेशनः तिष्ठति वर्तते, तद् तस्मात् एष चासी वृत्तातथेति कर्मधारयः । एतस्य वृत्तातमिति पठ्यतेत्युच्यते वा भर्ग्यं वासवदत्तायै निवेदयावः कथयावः सप्रदाने चतुर्थी । निष्क्रान्ते गते । प्रवेशक इति

(ततः प्रविशति मदनान्वया नाट्यवृत्तविष्टो राजा ।)

राजा—(सोत्कण्ठं निश्वास्य ।)

संतापो हृदय सरानलकृतः संप्रत्ययं सद्यतां

नास्त्येवोपशमोऽस्य तां प्रति पुनः किं त्वं मुधा ताम्यसि ॥

यन्मूढेन भया तदा कथमपि प्राप्तो गृहीत्वा चिरं

विन्यस्तस्त्वयि सान्द्रचन्दनरसस्पर्शो न तस्याः करः ॥ १ ॥

अहो महदाश्चर्यम् ।

मनश्चलं प्रकृत्यैव दुर्लक्ष्यं च तथापि मे ॥

कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥ २ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) ओ कुसुमधन्वन् ।

समाप्तः । प्रवेशकलक्षणं तु प्रागुक्तं । ततः मदनिकाकाचनमालयोर्निष्क्रमणानंतरं उप-
विष्टः वृत्तोपवेशनः पूर्वोक्तस्थले इति शेषः । राजा—सोत्कण्ठं सोत्कलिकं 'उत्कण्ठोत्क-
लिके समे' इत्यमरः । उत्कण्ठा च प्रकरणादिना सागरिकाविषये एव निःश्वस्येति अनेन
तन्मनस्कता प्रदर्शिता । उत्कण्ठामेव प्रकटयति हे हृदय अंतःकरण, संप्रति इदानीं
अयमनुभूयमानत्वेन समिकृष्टः स्मरः अनल इव अंतर्दाहकत्वात् तेन कृतः संतापः
संज्वरः । सद्यतां सोढव्यः । प्राप्तकाले लोभः । संतापसहनस्य कालः प्राप्त इत्यर्थः । अस्य
संतापस्य उपशमो नाशः । कारणे कार्यारोपान्नाद्योपायं वा नास्त्येव सर्वथा नास्तीत्येव-
कारार्थः । तां प्रति सागरिकां प्रति उद्दिश्येत्यर्थः । त्वं हृदयं मुधा वृथा 'व्ययं के तु वृथा
मुधा' इत्यमरः । ताम्यसि ग्लायसि । तापोपशमोपायो नास्त्येवेत्युक्तं तत्कारणमाह—
यत् यस्मात् कारणात् मूढेन कार्यकार्यमज्ञानता मया तदा सागरिकासमागमसमये ।
कथमपि अनिर्वचनीयप्रकारेणापि । महाप्रयासेनेत्यर्थः । प्राप्त उपलब्धः सान्द्रचन्दन-
रसस्पर्शः सान्द्रः क्रिग्वः यथेन्दनरसः तद्वत्स्पर्शो यस्य । सुगंधशीतलस्पर्श इत्यर्थः ।
एतादृशः तस्याः प्रियमायिकायाः करः हस्तः गृहीत्वा एतस्वार्थिकं कर्म करमित्युभेयं,
प्रधानक्रियोत्तरप्रत्ययेन कररूपवर्मेण उक्तत्वात्प्रयमा । चिरं गृहीत्वाऽऽदाय लयि
हृदये न विन्यस्तः न स्थापितः । अत्राऽनुप्रासशब्दालंकारः हेतुलंकारध्वार्थालंकार इति
भाति । तद्वक्ष्यं तु 'हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुव्यत्ये' इति । शार्दूलविक्रीडितं छंदः
॥ १ ॥ अहो महदाश्चर्यं किं महदाश्चर्यमित्याकांक्षायांमाह—मनोऽतःकरणं प्रकृत्यैव
स्वभावेनैव चलं चंचलं । तदुक्तं गीतायां 'चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढं ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये धायोरिव शुद्धकरं' इति । दुःखेन संमूढेन लक्ष्यते ज्ञायते इति
दुर्लक्ष्यं । अणुत्वादित्यर्थः । तस्याणुत्वं हि 'गुच्छाणुपलम्बिग्राभनमिद्रियं मनः तच्च प्रत्या-
त्मनियतत्वात् अनेनमणुत्वं निरयं च' इति तार्किकरिक्तात्वात् । चकारः समुद्यमार्थः ।
चलं दुर्लक्ष्यं पेल्यर्थः । तथापि वेधहेतोः स्थिरत्वस्थूलत्वस्य गजस्यभावे सत्यपीत्यर्थः ।
मे मम एतत् अंतःकरणं कामेन मन्नेन सर्वैः शिलीमुखैः बाणैः समं रामकालं कथं

बाणाः पञ्च मनोभवस्य नियतास्तेषामसंख्यो जनः

प्रायोऽसद्विध एव लक्ष्य इति यल्लोके प्रसिद्धिं गतम् ॥

दृष्टं तत्त्वयि विप्रतीपमधुना यस्मादसंख्यैरयं

विद्धः कामिजनः शरैरशरणो नीतस्त्वया पञ्चताम् ॥ ३ ॥

(विचिन्त्य ।) न तथाहमेवंविधावस्थमात्मानमनुचिन्तयामि यथान्तर्गूढकोपसंभाराया देव्या लोचनगोचरगतां तामेव तपस्विनीं सागरिकां । तथाहि ।

द्विया सर्वस्याधो नयति विदितासीति वदनं

द्वयोर्द्व्याऽऽलपं कलयति कथामात्मनिषयाम् ॥

केन प्रकारेण विद्धं प्रहृतं चंचलत्वाद्दुर्लक्ष्यत्वाच्च वेध एव तावदसंभवी तत्रापि च नान्यतमेन किंतु सर्वैः तत्रापि न यदाकदाचित् किंतु समकालं इति महदाश्चर्येति-
त्यर्थः । अत्र वेधस्य लक्ष्यस्थैर्यरूपहेतोरसमप्रत्येऽपि वेधरूपकार्योत्पत्तेर्वर्णनात्
विभावनालंकारस्य द्वितीयो मेघः । उक्तं च 'हेतूनामसमप्रत्ये कार्योत्पत्तिश्च सा मता'
इति । अनुष्टुभः ॥ २ ॥ ऊर्ध्वं ऊर्ध्वप्रदेशे अवलोक्य मिलोक्य । भो इति संबोधने
'स्युः पादप्याडंगहे द्वे भोः' इत्यभिधानात् । कुसुमधन्वन् 'धनुषश्च' 'वा संज्ञायाम्'
इति षाड्गन् । मनसि अंतःकरणे भव उत्पत्तिर्यस्य । सप्तमीविशेषणेति ज्ञापकात्
व्यधिकरणवद्बुद्धिः । तस्य वदनस्य पंचसंख्याका बाणाः नियताः निश्चिताः
अन्यूनाऽनतिरिक्तसंख्याका इत्यर्थः । तेषां बाणानां, नास्ति संख्या गणनं यस्य स
असंख्यः अस्मद्विधः अस्माकमिव विधा प्रकारो यस्य प्रियावियुक्त इत्यर्थः । 'विधा
विधौ प्रकारे च' इत्यमरः, जनः लोकः प्रायः बहुशः लक्ष्यः शरव्यः इति एवं-
प्रकारेण लोके यत् प्रसिद्धिं ह्याप्तिं गतं प्राप्तं तत् स्वचरितं त्वयि अधुना प्राप्तं
विप्रतीपं विपरीतं दृष्टं अवलोकितं । विप्रतीपदर्शनस्य हेतुमाह—यस्मादिति । यस्मा-
त्कारणात् । असंख्यैः संख्यारहितैः अनंतैरित्यर्थः । शरैः बाणैः त्वया विद्धः ताडितः
अशरणः नास्ति शरणं रक्षिता यस्य । 'शरणं गृहरक्षिप्रोः' इत्यमरः । एतादृशः अयं
मद्गुणः कामिजनः अतिशयितः कामोऽस्य कागी भूमार्थे इतिः स चासौ जनश्च
लोकश्च त्वया पंचतां पंचसंख्यावत्तां अथ च पंचमहाभूतरूपतां नीतः प्रापितः ।
नीधातोर्द्विकर्मकत्वात् 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहकृष्वहां' इत्युक्तेः प्रधाने
कर्मणि क्तप्रत्ययः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ ३ ॥ विचिन्त्य विचार्य यथा अंतः
अंतःकरणे गूढः संवृतः कोपसंभारः कोपसमूहो यस्याः सा 'कोपकोधामर्षरोपे'त्यमरः ।
देव्या वासवदत्ताया लोचनयोः नयनयोः गोचरः विषयः तं गतां प्राप्तां तामेव
तपस्विनीं अनुकंप्यां 'तपस्वी तापसे आनुकंप्ये त्रिषु' इति मेदिनी । सागरिकां अनु-
धितयामि स्मरामि । तथाऽहं वत्सराजः एवं पूर्वोक्तप्रकारेण विधा प्रकारो यस्याः
सा एवंविधा तादृशी अवस्था दशा यस्य तादृशमात्मानं नाऽनुचितयामि न

सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं

प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ॥ ४ ॥

प्रेषितश्च मया तद्भार्तान्वेषणाय वसन्तकः । तत्कथं चिरयति ।

(ततः प्रविशति हृष्टो वसन्तकः ।)

वसन्त०—(सपरितोषम् ।) ही ही भोः । अचरिअं अचरिअं ।
नेसम्बीरज्जलाहेणावि ण तादिसो पिअवअस्सस्स हिअअपरितोसो
तादिसो मम सआसादो अज्ज पिअवअणं सुणिअ हविस्सदिप्पि तकेमि ।
॥ जाय गदुअ पिअवअस्सस्स णिवेदहस्सं । (परिक्रम्यावलोक्य च ।)

अरामि । कुन्दाया वासवदत्तायाः लोचनगोचरसागरिकायाः दुःखं स्मरतो मम
एतादृश्यपि अवस्था स्मृता न भवति, मरुःखापेक्षया तदुःखमेव दुःसहमित्यर्थः ।
तथा हि तदेव दर्शयति । सर्वस्य जनस्येति शेषः । विदिताऽस्मि ज्ञाताऽस्मि । अत्र
सागरिकाया विदितत्वं न लज्जावहं किंतु तत्करितस्यैव विदितत्वं लज्जावहं, अतः
शिखी ध्वस्त इतिवत्, विशिष्टे वाधात् विशेषणे सागरिकाचरिते विदितत्वं पर्यवस्यति ।
एवं च विदितास्त्रीस्य मन्चरितं विदितमित्यर्थः । इति हेतोः हिमा लज्जया धदनं
मुखं अधः अधोभागे नयति प्रापयति । द्वयोः इदमुपलक्षणं व्यादीनामपि । आलापं
आभाषणं हृष्टा आत्मा स्वं विषयः प्रतिपाद्यो यस्या तां कथा गोष्ठी कलयति
संक्षयाति । सखीषु स्मेरासु हास्यवतीषु सतीषु अधिकमतिशयितं वैलक्ष्यं विस्मितत्वं
महः इमाः सख्यः स्मेराः अतो मद्विषयमेव किञ्चिन्मनस्सानीय स्मेरा। इत्यधिकं
निकारं प्रकटयतीत्यर्थः । अतः प्रिया इष्टा सागरिकेत्यर्थः । प्रायेण बाहुल्येन हृदये
निहितः स्थापितो य आतंकः भयं पीडा वा 'आतंको भयपीडयोः' इत्यभिधानात् ।
तेन विधुरा विकला 'विधुरे तु प्रविष्टेये विकले विधुरा पुनः' इति हेमचंद्रः । आसौ
आस उपवेशने सद्यः । अत्र शंकाव्यभिचारिभावः । तदुक्तं 'अनर्थप्रतिभाशंका
परक्रोशोरसदुर्नयात् । कंपशोपाभिनीलादिरत्र वर्णस्वरान्वता' इति । प्रकृते परक्रोशात् ।
शिपारिणोक्तं ॥ ४ ॥ मया वत्सराजेन तस्याः सागरिकाया वार्ता वृत्तांतः तस्या
अन्वेषणाय शोधनाय । 'अन्वेषणं गवेषणं' इत्याद्यमरः । वसन्तकः विदूषकः प्रेषितः
प्रेरितः तत् तस्मात् प्रेषणकारणादित्यर्थः । कथमिति प्रश्ने । चिरयति । चिरशब्दाग्नि-
जंताद् । ततः राजभाषणाऽनंतरं हृष्टः । हर्षकारणं तु अनुपदमेव सतीमविध्यति ।
वसन्तकः—'ही ही भो आश्चर्यं' इदं प्राग्व्याख्यातं । यादृशो यत्प्रकारकः हृदया-
भिलाषः इत्यधिकं विशेष्यं । तथा च श्रियवयसस्य वत्सराजस्य मत्सकाशात् अयं
श्रियवचनं दृष्टमापणं श्रुत्वा यादृशोऽभिलाषः कामः तत्कण्ठेति यावत् भविष्यति
उत्पत्स्यते तादृशः कौशांबीराज्यस्येनापि कौशांब्याः एतन्नामकनगयोः यद्राज्यं
राजकर्म आधिपत्यमिति यावत् तस्य स्वामेनापि श्रियवयसस्य हृदयाभिलाषः
नासीत् इति तर्कवामीत्यन्वयः । तत् अतीवादादकारितादेतोः यावदिति वाक्या-

कथं एसो पिअवअस्सो जघा इमं ज्जेव दिसं अवलोअन्तो चिट्ठदि
तहा तकेमि मं ज्जेव पडिमालेदि । ता जाव णं उवसप्पामि ।
(इत्युपसृत्य ।) जअदु जअदु पिअवअस्सो । भो वअस्स । दिट्ठिआ
वट्ठसे तुमं समीहिदकज्जसिद्धीए । (क)

राजा—(वदयम् ।) वयस्य, अपि कुशलं प्रियायाः सागरिकायाः ।

वसन्त०—(वदयम् ।) भो वयस्स । अहरेण सअंपुष पेक्खिअ
आणिस्ससि । (ख)

(क) ही ही भोः । आश्चर्यम् आश्चर्यम् । कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न
तादृशः प्रियवयस्यस्य हृदयामिलाष आसीदादृशो मत्सकाशादयः प्रियवचनं
श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि । तद्यावद्गत्वा प्रियवयस्यस्य निवेदयिष्ये । कथमेष
प्रियवयस्यो यथेयमेव दिशमवलोकयन्तिष्ठति तथा तर्कयामि मामेव प्रतिपाल-
यति । तद्यावदेनमुपसर्पामि । जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य, दिष्ट्या
वर्धसे त्वं समीहितकार्यसिद्ध्या ।

(ख) भो वयस्य, अचिरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि ।

लंकारे गत्वा प्रियवयस्यस्य इयं च संबंधसामान्ये वप्ती । परिक्रम्य इतस्ततो
हिंदिल्ला अवलोक्य वत्सराजमिच्छार्थोद्गम्यते । कथं संभवे संभावनायामित्यर्थः । 'कथं
प्रभे प्रकारार्थे संभवे संभवेऽपि च' इति हैमः । यथातथेति अव्ययद्वयं हेतूपपत्तौ । एवं
च श्रुत्यस्य यत् इत्यर्थः तथैतस्य तत् इत्यर्थः । 'यथा निदर्शने द्वौ दूरेणे निर्देश-
साम्ययोः । हेतूपपत्तौ च' इत्यनेकार्थसंग्रहः । एवं च प्रियवयस्यः यतो हेतोः
इमागेव मदधिष्ठितामेव दिशमवलोकयन् पश्यन् तिष्ठति वर्तते ततो हेतोः मामेव
प्रतिपालयति प्रतीक्षते इति तर्कयामि इति तात्पर्यार्थः । तत् तस्मात् यतो मामेव
प्रतिपालयति तस्माद्धेतोरित्यर्थः । यावदिति वाक्यालंकारे । एवं वत्सराजं उपसर्पामि
समीपं गच्छामि । उपसृत्य समीपं गत्वा । जयतु जयतु इत्यत्र लौकिकोक्त्या आदरा-
द्विरुक्तिः । अत्र 'ही ही भोः' इत्यारभ्य 'तर्कयामि' इत्यन्तेन रत्नावलीप्राप्तिवार्तापि
कौशांबीराज्यलाभादतिप्रियते इत्युत्कर्षाभिधानात् उदाहरणादयं गर्भसंघेरंगं । तदुक्तं
भारतेन 'यत्थातिशयवद्वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतं' इति । समीहितं इष्टं यत्कार्यं तस्य
सिद्ध्या निष्पत्त्या त्वं वर्धसे । शृदिनुक्कोऽसि उत्कर्षवानसीति यावत् । एतद्दिष्ट्या
आनन्दजनकम् । राजा—उदयमिति इयं कारणं तु समीहितकार्यसिद्धिप्रवर्ण,
प्रियायाः सागरिकायाः अपि कुशलं इति अपिः प्रभे । चिदुप०—रागवर्धमिति
गर्वकारणं तु मयैवैतत्कार्यं निष्पादितमिति । तदेवाह—भो वयस्येत्यादिना ।
स्वयमेव प्रेक्ष्य अर्थात्सागरिकां ज्ञास्यसि । सागरिकायाः कुशलं इत्यर्थतो लभ्यं ज्ञाने

राजा—(सपरितोषम् ।) वयस्य । दर्शनमपि भविष्यति मियायाः ।

वेसन्तं०—(साहंकारम् ।) भोः कीदृिण भविस्सदि जस्स दे
उपहसिदविहप्पदिबुद्धिविहवो अजं भमच्चो । (क)

राजा—(विहस्य ।) न खलु चित्रम् । किं न संभाव्यते त्वयि ।
तत्कथय । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

(विदूषकः कर्ण एवमेवं कथयति ।)

राजा—(सपरितोषम् ।) वयस्य, इदं ते पारितोषिकम् ।

(इति हस्त्रादवतार्य कटकं ददाति ।)

(क) भोः किमिति न भविष्यति यस्य त उपहसितव्यहस्यतिबुद्धिविमयो-
ज्यममात्यः ।

कर्म । राजा—सपरितोषमिति सागरिकादर्शनज्ञानेन परितोषः प्रियायाः सागरि-
कायाः । दर्शनमपीति 'मया तु कुशलमेव पृष्टं स्वं ह्य अचिरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य
हास्यसि' इति वदसि अतः कुशलं दर्शनं च भविष्यतीत्यपेक्षः । विदूष०—सा-
हंकारमिति । अहंकारकारणं तु प्रागुक्तं तदेव वसेतकः समुत्पन्नेन स्पष्टयति—भोः
किमित्यादिना । किमिति कृत इत्यर्थः । न भविष्यति, सागरिकादर्शनं पूर्वं राजमा-
यणोक्तं अत्र भवनक्रियायां कर्तृत्वेन संबध्यते । उपहसितः तुच्छीकृतः अयः कृत इति
यावत् । बृहस्पतेः गीष्मतेः बुद्धिविमयःसुखंभयं येन बृहस्पतेरपि बुद्धिमत्तर इत्यर्थः ।
अयं मद्रूपो यस्य ते अमात्यः । राजा—विहस्येति । बुद्धिमास्तु वर्तते चापत्तेन
तु अत्युक्तिं वदति इति विहासकारणं । न खलु चित्रं नैवाश्रयं, त्वयि किं न संभाव्यते
काकुरम अपि ह्य सर्वमेव संभाव्यते इत्यर्थः । तत् त्वयि सर्वकार्यकर्तृसमवात् हेतोः
कथय अपादृतं । ननु उक्तं प्रेक्ष्य हास्यसीति अत आह—विस्तरत इति यक्षेप-
णोक्तं विस्तरतस्तु भोतुमिच्छागीत्यर्थः । विस्तरत इत्यत्र आद्यादित्यासृतीमांतात्तसिः ।
तच्च ध्वजे करणं कर्णे कर्णसमीपे एवमेवमिति चरितोऽत्यभिनयो लोकोक्तात्वा ।
अत्र विदूषकभाषणोक्तं 'भो वयस्य दिष्टा वर्षेते' इत्यारभ्य विदूषकः 'कर्णे एवमेवं
कथयति' इत्यन्तेन यथा विदूषकेण सागरिकासमागमः सूचितः तथैव निश्चितरूपो
राज्ञे निवेदितः इति तत्कार्यकथनान्तर्गण्यं गर्भसंघेरणं । एतद्वक्षणं मरते 'तत्कार्य-
कथनं चैव मार्गं इत्यभिधीयते' इति । राजा—सपरितोषं परितोषकारणं तु
अनेन महाकार्यं कृतमिति । अत एवाह वयस्येत्यादिना । पारितोषिकमिति 'प्रयोजनं'
'तस्मै प्रभवति' इत्यादिना वा ठम् । हस्त्रादवतार्य निष्कास्य कटकं वलयं ददाति
अपेयति अपाद्विदूषकाय । अत्र सामदानाभ्यां विदूषकस्य सागरिकासमागमहा-
रिणः सम्प्रहारसम्प्रहः सत्तुक्तं 'सामदानार्थसंयुक्तः सम्प्रहः परिकीर्तितः' इति ।

वसन्त०—(कटकं परिधायात्मानं निर्वर्ण्य) मोदु एवं दाव । इमं सुदुसोवण्णफडअमण्डिअहत्थं अत्तणो बहणीए गदुअ दंसइत्सं । (क)

राजा—(हस्ते गृहीत्वा निवारयन् ।) सखे, पश्चाद्दर्शयिष्यसि । शायतां तावदधुना किमवशिष्टमह इति ।

वसन्त०—(परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम् ।) भो । पेक्ख पेक्ख । एसो कखु गुरुआणुराओविस्वत्तहिअओ संज्ञावह्मदिण्णसंकेदो विअ अत्थगिरिसिहरफाणणं अणुसरदि भअवं सहस्सरस्सी । (ख)

(क) भवत्त्वेवं तावत् । इमं सुदुसौवर्णकटकमण्डितहस्तमात्मनो आक्षण्यं गत्वा दर्शयिष्यामि ।

(ख) भोः प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व एष खलु गुर्वनुगणोस्त्रिस्तद्दयः संप्यावधूदत्त-संकेत इवास्तगिरिशिखरकाननमनुसरति भगवान्सहस्ररश्मिः ।

विदूष०—परिधाय हस्ते धृत्वा आत्मानं देहं 'आत्मा यतो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो मम बन्धं च' इत्यमरः । निर्वर्ण्य अवलोक्य भवतु अस्तु अन्यत्कार्यमिदानीं तिष्ठति धावत् । एवं वक्ष्यमाणं तावत् मधमतः सर्वं दित्वा इदमेव तावत् करिष्यामीत्यर्थः । तदेवाह—इममित्यादिना । इममिति हस्तस्य विशेषणं शुद्धं मिश्रगरहितं अत्युत्तममिति धावत् । यत्सौवर्णकटकं सुवर्णविकारः सौवर्णं 'तस्य विकारः' इत्यण् तच्च तत्कटकं वलयं 'कटको वलयोऽस्त्रिणी' इत्यमरः । तेन मंडितं भूषितं हस्तं करं आत्मनः किं हस्तमिच्छन्वयः । गत्वा अर्थाद्गुहं आक्षण्यं भार्गव्ये दर्शयिष्यामि ।

राजा—हस्ते गृहीत्वेति विदूषकमित्यार्थिकं कर्म निवारयन् गृहगमनादित्यर्थः । पश्चात् मदीयकार्यकरणानंतरं दर्शयिष्यसि निजहस्तं आक्षण्ये इति शेषः । तदेव निजं कार्यमाह—शायतामित्यादिना । अधुना तावत् इदानीमित्यर्थः । अहः दिवसस्य किमवशिष्टं । कियान् भाग उर्वरित इत्यर्थः । इति शायतां अवगम्यतां ।

विदू०—परिक्रम्य इतस्ततो हिंक्षित्वा अवलोक्य अग्रिमविषयप्रकाश्यात्सूर्यमिति अवलोकने कर्म । सहर्षमिति यथा प्रियवयस्यः कामुकः एवं भगवान्सहस्ररश्मिरपि कामुक इव लक्ष्यते इति हर्षकारणं । भोः इति संबोधने प्रेक्षस्व बिलोक्य एषः पुरो दृश्यमानः खलु निश्चयेन शुभ्यासावनुरागश्च तेन क्षिप्तं थातं हृदयं यस्य, पक्षे गुरुः अनु पथाद्भागः रक्षिता तेन क्षिप्तं व्याप्तं हृदयं हृदयतुल्यं मंडलं यस्य वाहणी पश्चिमा दिक् सैव वधूः नायिका तथा दत्तः कृतः संकेतः अमुकस्थले अमुकसमये लयाऽयंतव्यं इत्येवंरूपः यस्य एतादृश इव अस्तगिरेः अस्ताचलस्य यच्छिखरं सानु तस्य काननं अरण्यं अनुसरति अनुगच्छति । सहस्रं रश्मयो यस्य सः एतादृश भयोगादेव सहस्रशब्दोऽनंतवाचीति कल्प्यते । रूपकोत्प्रेक्षयोरेवाभिभावः संकरोऽयं ।

राजा—(विलोभ्य सहर्षम् ।) सखे, सम्यगुपलक्षितम् । पर्यवसि-
समहः । तथाहि ।

अध्वानं नैकचक्रः प्रभवति भुवनआन्तिदीर्घं विलक्षण

प्रातः प्राहुं रथो मे पुनरिति मनसि न्यस्तचिन्तातिभारः ॥

संध्याकृष्टावक्षिष्टस्वरपरिकरैः स्पष्टहेमारपङ्क्ति-

व्याकृष्टावस्थितोऽस्तक्षितिभृति नयतीवैष दिक्चक्रमर्कः ॥ ५ ॥

अपि च ।

यातोऽस्मि पद्मवदने समयो ममैव

सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ॥

राजा—विलोभ्य अर्थात्सूर्यं हृष्यकारणं सागरिकायाः संकेतावसरप्राप्तिः सम्यक्
समीचीनं यथा तथा उपलक्षितं ज्ञातं । अहः दिनं पर्यवसितं समाप्तं । तथाहि तदेव
दर्शयति । संध्यायां संध्याकाले पितृप्रसां वा 'सायंसंध्या पितृप्रसाः' इत्यमरः
आकृष्टेभ्योऽवशिष्टा उर्वरिताः ये स्वरकाः निजकिरणाः 'बलिहस्ताश्रवः कराः'
इत्यमरः । तेषां परिकरः समूहः 'परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः । अगळे गानिकाबंधे
विवेकारभयौर्गणे' इति हेमः । स एव स्पष्टा स्फुटा हेमः सुवर्णस्य आराणां
चक्रांगविशेषाणां पंक्तिर्यस्य । संध्याकाले हि सूर्यमंडलं सौवर्ण्यचक्रावशिष्टमिव
मातीति साधेजनीनमेतत् । हेमारपङ्क्तिरेव दिक्चक्रत्वेन उत्प्रेष्यते व्याकृष्टेभ्योऽवशिष्टा
संध्याकृष्टेभ्योऽवशिष्टावक्षिष्टाः अस्तक्षितिभृति अस्ताचले अवस्थितः पिशमानः एषः
पुरोदश्यमानोऽर्कः सूर्यः दिक्चक्रं दिशां चक्रं समूहं व्याकृष्ट्य विशेषेणाऽऽकृष्ट्य
संक्षिप्त्येत्यर्थः । नयतीव स्वनिर्कटं प्रापयतीव । नेयं हेमारपङ्क्तिः किं नु दिक्चक्रमेव
सूर्येण स्वनिर्कटे आनीतमित्यर्थः । ननु सूर्यस्य दिक्चक्रस्य स्वसमीपानयने कोऽभि-
प्राय इत्यत आह—अध्वानमित्यादिना । एकं चक्रं यस्य स एकचक्रः एतादृशो
मे रथः स्यंदनः 'एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषणः । स मे भवतु सुप्रीतः ॥
५॥ पद्मवदो दिवाकरः ।' इत्युक्तेः । भुवनआन्तिदीर्घं भुवने घातिः भ्रमणे तथा कीर्त्यः
एतादृशो योऽस्मात्तं विलोभ्य पुनः प्रातः प्रातःकाले प्राहुं उदयाचले इत्यर्थाज्ज्ञेयं,
न प्रभवति न समयो भवति । अतिक्रान्तमार्गस्य पुनस्तारुण्यमार्गोऽतिक्रमणं अश-
क्यमिति लोकादिमिदं । इति हेतोः मनसि अंतःकरणे न्यस्तः स्थापितः चिन्ताया
अतिभारो येन सः । उत्प्रेषालंकारः । स्रग्धरावृत्तं ॥ ५ ॥ अपिच अन्यदपीत्यर्थः ।
पद्ममेव वदन् यस्याः सा पद्मवदना तत्संबोधनं हे पद्मवदने कमलिनि । अथ च पद्म-
मिव वदन् यस्याः सा पद्मवदना तत्संबोधनं । अहं यातोऽस्मि भतोऽस्मीत्यर्थः । ननु
ममादादयेन मियेण त्वया च संतव्यमिति चेत्तत्राह—मम एव समय इति ।
मम एवः अस्तमम इत्यर्थः । भगवदाज्ञापालकत्वात् अस्माभिः सर्वैः यथावसरं
स्वस्वकर्मानुष्ठेयमित्यर्थः । तथा च भ्रुतिः 'भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः ।
भीषाऽस्मादमियेदय । धृत्युर्धावति यंचमः' इति । ननु भवति अस्तंगते कथं मया

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥ ६ ॥

तदुचिष्ठ । तत्रैव माधवीलतामण्डपे गत्वा प्रियतमासंकेतावसरं प्रतिपालयावः ।

वसन्त०—सोमणं भणितम् । (इत्युत्तिष्ठति । विलोक्य ।) भो वसस्त, पेक्ख पेक्ख । एसो कखु बहलीकिदविरलवणराइसण्णिवेसो गह्दीदण्णपङ्कपीवरवणयराहमहिसकसणच्छयी ओसरदि पुष्पदिसं पच्छादज्जतो तिमिरसंघाओ । (क)

(क) शोभनं भणितम् । भो वयस्य, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष सख बहली-कृतविरलयनराजिसंनिवेशो गृहीतघनपङ्कपीवरवनवराहमहिषकृष्णच्छविरपसरति पूर्वदिशां प्रच्छादयंस्तिमिरसंघातः ।

कालो यापयितव्य इत्यत आह—सुप्तेति । गुप्ता मुकुलिता दायिता च मिथ्य दाये कप्रत्यये 'वयिस्वपी'ति सप्रसारणं । विरदेण सुप्तेव यथाकथं विरहालो यापयितव्य इत्यर्थः । ननु एतादृशविरहेण त्रियाकालपर्यन्तं यथा स्वातन्त्र्यं इत्यत आह—गये-पेति । गयेव सूर्येणैव भवती त्वं प्रतिबोधनीया विकासयितव्या समाधातव्या च । अनेनाऽनन्यगतिवृत्तामुक्तं । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अस्तमस्तकनिविष्टकरः अस्तस्य अस्तपलम्ब्य मस्तके शिखरे निविष्टा प्रविष्टा गता इति यावत् । करः शिरसा यस्य । अस्तं दोकेन अव्ययस्थितं यथाग्रास्यता पतितं यन्मस्तकं अपोमायिकाया इति गम्यते । तत्र निविष्टः समाधानार्थं स्थितः करो इत्यो यस्य एतादृशः अर्थं सूर्यः सुपति कर्मेति लोके प्रेरयति इति सूर्यः 'रात्रसूर्यसूर्ये'त्यादिना निपातनात्पदम् रक्षणमर्थः । अथ च सूरिषु साधुः सूर्यः कथम् नायकः सरोरुहिण्याः सरति रोहणीति सरोरुहं कमलं । मूलविभुजारिताहकप्रत्ययः । तदस्या अस्तीति मत्तये 'अत इतिङ्गो' इति इतिः तदन्तान्दीप् । अथ च सरोरुहानि कमलानि भूषणार्थं कर्नादिषु सन्ति अस्याः सा तस्याः कस्याधिमायिकायाः प्रत्यायनां बोधनं । अनुनयमिति यावत् । करोषीव । अत्र श्वश्रोत्रेणासंभोगोचीनां संहरः । तत्रश्रुणानि तु पूर्वोक्तानि । वरीनद्रिलका-
• पृष्ठं ॥ ६ ॥ तत्र संकेतकालस्य प्रस्तावादेनोः उचिष्ठ । तत्रैव तन्मित्रेव माधवील-
ताया वापयतां मेदये । अधिकतरमिवशया समी । त्रिदशमावाः प्राग्विकायाः यः संकेतः तस्याऽवगतां कानं प्रतिगलयावः प्रतीक्षावदे । यिदृ०—सोमनं गापु
मणिः । आपितं त्वदेति बोधः । विनीतयेति अविमर्शयताम् अप्युक्तो विनीतनम
कर्म । प्रेक्ष्य प्रेक्षयेति संज्ञाप्रतिरूपः । एष इति तिमिरसंघातस्य विवेचनं । तन्मिति
पञ्चदशवारं । बहलीकृतः विपुलीकृतः शिरसाः प्राग्विकायाः वनराज्याः वनराज्या
दधिप्रेतो रचनादेन । अप्यकारप्रकारे हि वनराज्यानां मध्ये अस्तमस्तकानि च

राजा—(सहर्षं भगन्तादिलोक्य ।) वयस्य सम्यगुपलक्षितम् ।
सथाहि ।

पुरः पूर्वामेव स्वगमयति ततोऽन्यामपि दिशं
क्रमात्क्रामन्नद्रिद्रुमपुरविभागांस्तिरयति ॥

उपेतः पीनत्वं तदनु च जनस्येक्षणपथं ..
तमःसंघातोऽयं हरति हरकण्ठद्युतिहरः ॥ ७ ॥

दादेशय मार्गम् ।

वसन्त०—एतु एतु पिअवजस्सो । (क)

(इति परिक्रमतः ।)

वसन्त०—(निरूप्य ।) ओ वजस्स, एदं वसु समासणं बहल-

(क) एतु एतु प्रियवयस्यः ।

दृश्यते किंतु सर्वं व्याप्तमेव प्रतिभातीति भावः । गृहीतः पनो निविष्टः पंकः
कर्दमः येन 'धनं निरंतरं सार्द्रं' 'पंकोऽस्त्री शादकर्दमौ' इत्यमरः । एतादृशः पीवरः
पुष्टः यो वनवराहः अरण्यसूकरः 'वराहः सूकरो घृष्टः' इत्यमरः । महिषश्च तद्वरकृष्णा
छविः कांतिर्यस्य तिमिरस्य अधिकारस्य यः संघातः समूहः पूर्वा चासी दिशा च
'यथा याचा निशा दिशा' इति भागुनिमित्तेन टापू । तां प्रच्छादयन् अपसरति । सर्वेन
प्रसरतीत्यर्थः । राजा—सहर्षं हर्षकारणं संकेतफालप्राप्तिरेव । विलोकयेति अर्था-
दिशः इति कर्म । सम्यक् समीचीनं उपलक्षितं ज्ञातं । तथाहि तदेव दर्शयति । अयं
पुरोवर्ती हरकण्ठद्युतिहरः हरः शिवः तस्य वंठः गलः तस्य द्युतिः छविः तो हरतीति
'हरवेरनुयमनेऽच्' इत्यच्प्रत्ययः । तमसः अधिकारस्य संघातः समूहः पुरः अग्रतः
पूर्वामेव प्राचीमेव दिशं प्राप्य स्वगमयति आच्छादयति । ततः पूर्वदिगाच्छादनानंतरं
अन्यामपि पूर्वोत्तरामपि दिशं स्वगमयतीति संवध्यते । एवं क्रमादनुक्रमेण क्रामन्
व्याधुवन् अद्रेः पर्वतस्य ये दुमाः पृक्षाः पुरस्य नगरस्य विभागा अवयवाः तान्
तिरयति तिरःशब्दाणिच् टिलोपः । आच्छादयति । तदनु तस्यानु तदनु । ननु
'पूराणगुणे'ति निवेधेनाऽत्र भाव्यं इति चेन्न । तत्र पूर्वोत्तरसाहचर्येण कृदव्ययमेव
गृह्यते इति सिद्धातः । अत एव तदुपरीत्यादि सिध्यति । पीनस्य पुष्टस्य भावः पीनत्वं ।
पुष्टस्य गिल्यर्थः । उपेतः प्राप्तः जनस्य लोकस्य ईक्षणस्य अवलोकनस्य पंथाः मार्गः
'नगरपुरस्यूपपयमानक्षे' इति समासातोऽप्रत्ययः । तं हरति । लोकाद्विषयमंभयतीः
त्यर्थः । शिखरिणीवृत्तं ॥ ७ ॥ तत् सागरिकाया सवेतकालस्य प्राप्तत्वादेतोः मार्गं
वर्णनं आदेशाय दर्शय । विदू०—एतु एतु इति 'आनुपप्ये द्वे वाच्ये' इति द्विवं ।
विदू०—निरूप्य अवलोक्य । अर्थोन्मत्तरक्षोणानं एतत् तमीनतरवर्ति यदृश-

पादवदाए पिण्डीकदन्धवारं विअ मअरन्दुज्जाणम् । ता कथं एत्थ
मग्गो लक्खीअदि । (क)

राजा—(गधमाग्राय) वयस्य गच्छामतः । ननु सुपरिज्ञात एवात्र
मार्गः । तथाहि

पालीयं चम्पकाना नियतमयमसौ सुन्दरः सिन्दुवारः

सान्द्रा वीथी तथेयं बकुलविटपिना पाटला पक्किरेया ॥

आग्रायाग्राय गन्धं विविधमधिगतैः पादपैरेवमसि-

न्यक्ति पन्था- प्रयाति द्विगुणतरतमो निद्रुतोऽप्येष चिह्नं ॥८॥

(इति परिक्रामत ।)

(क) भो वयस्य एतत् खलु समासन्न बहलपादपतया पिण्डीकृतान्धकारमिव
मकरन्दोद्यानम् । तत्कथमत्र मार्गो लक्ष्यते ।

बहव पादपा वृक्षा यस्मिन् 'विटपी पादपस्तह' इत्यमर । तस्य भाव बहलपाद-
पता भावे तद्ध । तया घनवृक्षवत्त्वेनेति यावत् । पिंरीकृत पुज्जीकृत योऽधकार । घन-
वृक्षत्वेन पुज्जीभूतायतमसमिव दृश्यमानमित्यर्थ । मकरंदोद्यान मकरंदनामक आम्बीड
समासन्न समीप प्राप्त । तत् निविडाधकारत्वाद्देतो अत्र अस्मिन्मकरंदोद्याने मार्ग
वान्दा । कथं लक्ष्यते कथं ज्ञायते । राजा—गधमाग्राय उपादायैत्यर्थ । स च योग्य-
तया नातिकेन्द्रियेणैव । अमत्त अम्रभागे आयादित्वात्सम्पत्तात्तसि । अत्र अस्मिन्देक्षे
सुपरिज्ञात अवगत । तथा हि तत्रैव दर्शयति । इय समीपमार्तिनी चपकाना हेम
पुष्पकाणा 'अथ चापेमथपको हेमपुष्पक' इत्यमर । पाली पक्ति 'पालि कणैलतापे-
ऽल्लो पक्कावकप्रमेदसो' इति गेदिनी । नियत निधितमित्यर्थ । भुस्तोति शेष । अय
असौ 'इदमस्तु सतिष्ठ' 'अदमस्तु विप्रकृष्ट' इत्युक्तत्वात् अयमसौ इत्यनेन नाति-
ष्ठ नातिसमीप एतादृशो गृहीतव्य इति भाति । अथवा इदमदसो पूर्वोक्तमर्थं
दित्वा लौकिकोक्त्या केवलनिर्देशार्थं उभयो प्रयोग । सुदर मनोहर सिन्दुवार
निगुंसीवृक्ष । तथेति समुच्चयार्थे तथा तेन प्रकारेण पूर्ववदित्यर्थ । बकुला केसरा
'अथ केसरे । बकुल' इत्यमर । ते च ते विटपिन विटपा साखा सति येषां ते
विटपिन वृक्षा तेषामेव समीपवर्तिनी साक्षा निविडा 'घन निरंतर साद्र' वीथी
पक्ति 'वीथ्यालिरावलि, पक्ति' इत्यमर । पाटलाना पाटलीवृक्षाणा (पाटलीति
भाषाया) पक्ति एषा अस्तीति शेष । द्विगुणेति अतिशयेन द्विगुण द्विगुणतर तच्च तत्त
मध्य अधकारश्च अघतमसमिति यावत् । तेन निद्रुत तिरस्कृत आच्छन्न इति यावत् ।
एतादृशोऽपि एष आवाभ्यामधिष्ठित पथा मार्गं विशिष्टा विधा प्रकारा यस्य तम
नेत्रप्रकारकमित्यर्थ । गधमाग्राय आग्राय 'आमीक्ष्ये णमुल्' चे'ति आमीक्ष्येवत्ता-
प्रत्यय । 'निल्लीप्पसो' इति द्वित्र । अधिगतै तत्तद्विशेषरूपेण ज्ञाते पादपे वृक्षे

वसन्त०—भोः । एदं कखु णिपडन्तमत्तमहुअरबडलकुसुमामो-
दवासिददिसामुहं मसिणमरगअमिणिसिलाकुट्टिमसुहाअन्तचरणसचार-
सूइद त जेव माहवीलदामण्डवं सपत्तल । ता इह जेव चिट्ठु मवं
जाब अह देवीवेसधारिणीं सागरिअ गेह्मिअ लहुं आअच्छामि । (क)

राजा०—ययस्य । तेन हि त्वर्यताम् ।

वसन्त०—ययस्स । मा उत्तमं । एसो आअदोहि । (ख)

इति निष्क्रान्तः ।

(क) भो, एतत्खलु निपतन्मत्तमधुकरबकुलकुसुमामोदवासितदिश्रुख मसृ-
णमरकतमणिशिलाकुट्टिमसुखायमानचरणसचारसूचित तमेव माघवीलतामण्डप
संप्राप्तौ सः । तदिहैव तिष्ठतु मयान्वाचदहं देवीवेषधारिणीं सागरिका गृहीत्वा
लप्यागच्छामि ।

(ख) ययस्य, मा उत्ताम्य । एष आगतोऽस्मि ।

तद्वै चिह्नं लक्ष्मि । 'चिह्नं लक्ष्मं च लक्षणं' इत्यमरः । अयं स्फुटता अयम-
मुक्तमार्ग इत्यादिरूपा प्रयाति प्राप्नोति । अप्रापकारेण दुःखाया च मेदानवगमात् तत्र
य तत्तद्वधेन तत्तद्वक्ष्यानपूर्वकमार्गज्ञानात् वन्मौलिताऽलङ्कारः । तदुक्तं 'मेदवैशिष्ट्ययो
स्फूर्तावन्मौलित्वविशेषकी' इति । सङ्घराट्टतम् ॥८॥ चिदूप०—एतत् पुरोदक्षमानं
'सामान्ये नपुसक' इत्यभिप्रायेण एतत् इति नपुसकः । खल्विति वाक्पालकारः । नि-
पतन्त मत्तावन्मत्ता मधुकरा भ्रमरा येषु एतादृशानि यानि बकुलानां पुष्पाणि तेषां
न आमोदः यद्य 'आमोदो गन्धहर्षयो' इत्यभिधानात् । तेन वासितानि सुगन्धीनि
दिशानां सुगानि येन त तथोक्तः । मसृण अकर्मकं मुस्पर्श इति यावत् । 'मसृणो-
ऽकर्मकं त्रिगुणे त्रिषु माया तु गोपिति' इति विश्वः । मरकता गह्वरमता ये मणय
रज्जानि तेषां शिला पापाणां तासां कुट्टिमं निबद्धमस्मि (परस्परदीति मायायाः)
तस्मिन् सुखायमानौ सुखमनुभवतौ मृदुस्पर्शादित्यर्थः । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनाया'
इति कयट् । तयोः सचारेण सूचितं स्थापितं । तमेव पूर्वोक्तमेव माघवीलताया
वासतीलताया मरुष जनाश्रय 'मरुषोऽस्त्री जनाश्रय' इत्यमरः । संप्राप्तौ सः आ-
गतौ सः । मसृणकुट्टिमसुखस्पर्शसचारेण माघवीलतामण्डपं प्राप्तौ सः इति मन्द्या-
महे । तत् सचेतस्थानप्राप्तलाभेनो भवानिहैव माघवीलतामण्डपे एव तिष्ठतु ।
क्रियत्पर्यंतं स्थावज्यमिति चेत्तद्वचि दर्शयति—यावदित्यादिना । यावदित्यर्थः ।
अहं यद्यतः देव्या वासवदत्ताया वैद्य आकल्प 'आकल्पवेद्यो नैपथ्य' इत्यमरः ।
अवश्यं धरतीति वैद्यधारिणीं भूधातो 'यवद्वयकाथमर्ण्ययोर्णिनि' उपपदसमासः । ता
सागरिकां सृष्टा गृहीता लघु शिष्य आगच्छामि तावसिष्ठतु इति पूर्वणापयः ।
राजा—तेन हि तेन तदीयोक्तो हेतुना गम्यते इति शेषः । तदिहं त्वयतां साग-
रिकाऽऽनयनार्थं गच्छति चेत्तदिहं त्वया श्रु इत्यर्थः । चिदूप०—मा उत्ताम्य

राजा—तावदहमप्यस्यां मरकतशिलावेदिकायामुपविश्य प्रियायाः सकेतसमयं प्रतिपालयामि । (उपविश्य सन्निवृत्तम् ।) अहो । कोऽपि कामिजनस्य स्वगृहिणीसमागमपरिभाविनोऽभिनवजनं प्रति पक्षपातः । तथाहि ।

प्रणयविशदा दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता

घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरौ ॥

वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताप्यहो

रमयतितरा सकेतस्या तथापि हि कामिनी ॥ ९ ॥

मा ग्लासीरित्यर्थः । लोडुपपत्तिः पूर्वमुपपादिता । एष आगतोऽस्मीति वर्तमानसमीप्ये भविष्यति लब्धः । तदनुरोधेन 'भानुसंबन्धे प्रत्ययाः' इत्यनेन आगत इति कप्रत्ययः । श्रुतिरिति आगमिष्यामीत्यर्थः । निष्कात गतः । राजा—तावत् तदागमनपर्यन्तं अहमपि यसंतक सागरिकानयनार्थं गतः अहमपि वक्ष्यमाणं करिष्यामीत्यपेक्षया । अस्या समीपवर्तिन्यो मरकताना गारुमताना या शिलाः तासां वेदिकाया अलङ्कृतभूत्वा 'वेदिरगुलिमुद्राया मुपेऽलङ्कृतभूतले' इति हैमः । उपविश्य आसिता प्रियाया सागरिकायाः संकेतसमयं संकेतकालं प्रतिपालयामि प्रतीक्षे । सन्निवृत्ताकारण कथमेतस्या लाभ इति तदेवाह—अहो इति । अहो इति आश्चर्येण कामिजनस्य अतिशयितः कामोऽस्य कामी भूम्नि इतिप्रत्ययः । स चासौ जनश्च तस्य कोऽपि अनिर्वचनीयः । अभिनवजनं प्रति अभिनवो नूतनः यो जनः परस्त्रीरूपं तं प्रति पक्षपातः पक्षग्रहः तदभिज्ञाप इति यावत् । कथंभूतस्य कामिजनस्य, स्वस्य या गृहिणी भार्या तस्या यः समागमः तं परिभावयति तिरस्करोति तस्य पक्षपात इत्यर्थः । तथा हीनि तदेव प्रतिपादयति—प्रणयविशदामित्यादिना । प्रणयेन प्रेम्णा विशदा स्वच्छा प्रेमाद्रौमित्यर्थः । दृष्टिं अवलोकनं 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिणं दर्शने' इत्यमरः । वक्त्रे अर्घोप्रायकस्य न ददाति नार्पयति, वक्त्रे इत्यस्याऽधिकरणत्वविवक्षया उद्देश्यत्वाऽभावेन च सप्रदानसंज्ञा न भवति । ननु प्रेयसि कुत प्रेमदृष्टिं न ददाति इत्यत आह—शङ्कितेति । मामयं अनुशृङ्खीयाधनेति शङ्का, परस्परभावलोकोक्तिं मा लोका ब्रूयुरिति वा शङ्का सञ्जाता अस्या सा शङ्किता तारकादितादितत्प्रत्ययः । कंठाश्लेषे कंठालिङ्गने पां निविष्टं ययास्यास्तथा रसात् शृगाररसादेतो हेतो पंचमी 'शृंगारादौ विषे धीर्ये गुणे रागे द्वये रसः' इत्यमरः । पयोधरौ धरतस्तौ धरी पचायत् । पयसः दुग्धस्य धरी । कर्मण श्रेयस्त्वविवक्षया गंगाधर इतिपत्ताधुः । न घटयति न संयोजयति, अहो इति व्याख्येयं । प्रहृष्टो यद्यः प्रयत्नः प्रयासः तेन शृणापि शृतीतापि बहुशः बहुवारं 'यद्दत्तापांन्दस्कारका'दिति शस्त्रप्रत्ययः । गच्छामीति वदति भाषते । तथापि एवमापातत रत्नमनुकूलापीत्यर्थः । संकेतस्थले तिष्ठतीति संकेतस्या गुपीति कः । कामिनी कामवती स्त्री रमयतितरां हि अतिशयेन

अये कथं चिरयति वसन्तकः । तर्कि नु खलु विदितः स्याद
वृत्तान्तो देव्या वासवदत्तया ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमात्र च)

वासव०—हजे कञ्चनमाले । सच्चं जेव महं वेशघारिणी भविअ
सागरिजा अज्जउचं अहिसरिस्सदि । (क)

काञ्चन०—कथं अण्णघा मट्टिणीए णिवेदीअदि । अहवा चित्त-
तालीआदुवारे उवविट्ठो वसन्तओ जेव दे पच्चमं उप्पादइस्सदि । (ख)

(क) हजे काञ्चनमाले । सत्यमेव मम वेशघारिणी भूत्वा सागरिकार्यपुत्र-
मभिसरिष्यति ।

(ख) कथमन्यथा भर्त्ये निवेद्यते । अथवा विप्रशालिकाद्वार उपविष्टो
वसन्तक एव ते प्रत्ययमुत्पादयिष्यति ।

रमयत्येव 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । रमयतोर्णिजंतात् 'तिदथे'ति तरप् । 'किमे-
तिदथ्ययवे'ति तरयंतादाम् । अत्र रमणकारणस्य कटाक्षप्रक्षेपरदालिगनादेः प्रतिद-
कारणस्याऽभावेऽपि अतिशयरमणरूपकर्ममर्णनात् विभावनालंकारः । नवसंगमत्वेन
च विरोधपरिहारः । 'विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत्' इति लक्षणात् ।
हरिणीवृत्तं । एतद्वक्षणं 'न समरसला गः पद्मेदैर्हयेर्हरिणी मता' इति ॥ ९ ॥ कथं
प्रक्षे चिरयतीति 'तत्करोतीति' प्रातिपदिकाभिञ्च । तत् वचनकस्य चिरायमनाद्धेतोः
अयं वृत्तातः वासवदत्तावेपेण सागरिकाया वत्सराजकृतसंकेतस्थानाऽऽगमनरूपः
वासवदत्तया विदितः अवगतः । किन्तु इति पितृकं । खल्विति वाक्यालंकारः । अत्र
'राजा भट्टो किमपि कामिजनलेखारम्भ-व' 'तर्कि नु खलु विदितः स्यादयं वृत्तातो
देव्या वासवदत्तया' इत्यनेन रत्नावलीसमागमप्राप्त्याऽऽशानुगुण्येनैव देवीशंकायाश्च
वितर्काद्रूपाख्यं गर्भसपेक्षं । तदुक्तं 'रूपं वितर्कवद्भान्यं' इति । वासवदत्ता—
मम वासवदत्ताया वेशं धरतीति 'गुप्यनाता'विति णिनि. उपपदसमासः । जन्मत्र
ममेत्येतत्सापेक्षत्वात् कथं वेशघारिणीति उपपदसमासः । 'सापेक्षमसमर्थवत्' इति
सिद्धात्वात् इति चेच्छृणु । देवदत्तस्य गुरुकुलमिति वत् वेश इत्यस्य ममेत्येतं प्रति
नित्यसापेक्षत्वात् । वेशो नाम अनुकरणं तद्धि अनुकार्यसापेक्षमिति सप्रमेव । तदुक्तं
हरिणा 'सर्वंधिशब्दः सापेक्षो निश्चं सर्वैः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि
समासेऽपि न हीयते' इति । अभिसरिष्यति कातार्थित्वेन संकेतस्थानं प्राप्स्यति । तथा
चामरविष्टः 'काताचिनी ॥ या याति संकेतं चामिगरिका' इति । काञ्चन०—
कथं प्रष्टे । अन्यथा विपरीतं मिथ्येत्यर्थः । निवेद्यते कथ्यते । अथ चेति पश्चात्तरः ।
विप्रशालिकायाः विप्रशालायाः द्वारे उपविष्टः आसित चे तव प्रत्ययं विश्वाद्यं
शानं वा उत्पादयिष्यति । विप्रशालिकाद्वारे प्रतीक्षमाणो वसन्तकश्चेति स्थित- स्यात्

वासव०—तदो तहि एव गच्छह । (क)

काञ्चन०—एतु भट्टिणी । (ख)

(इति परिक्रामतः)

(ततः प्रविशत्युपविष्टः कृतावशुण्ठनो वसन्तकः ।)

वसन्त०—(कर्णो दत्ता ।) जह अअं चित्तसालिआदुवारे पदसदो सुणीमदि तह तकेमि आबदा सामरिआचि । (ग)

काञ्चनमाला०—भट्टिणी, इयं सा चित्तसालिआ । ता जाव वसन्तअस्स सण्णं करेमि । (इति छोटिका ददाति) (घ)

वसन्त०—(सहर्षमुपसृत्य सस्मितम् ।) सुसगदे । सरिसो वल्लु तुए किदो कञ्चणमालाए वेसो । अथ सामरिआ कहिं दाणिम् । (ङ)

(क) ततस्तत्रैव गच्छावः ।

(ख) एतु भर्त्री ।

(ग) यथाय चित्रशालिकाद्वारे पदशब्दः श्रूयते तथा तर्कयाम्यागता सागरिकेति ।

(घ) भर्त्रि इयं सा चित्रशालिका । तयानद्वसन्तकस्य संज्ञा करोमि ।

(ङ) सुसङ्गते सदृशः खलु त्वया कृतः काञ्चनमालाया वेषः । अथ सागरिका कुत्रेदानीम् ।

तदा तव मर्त्यवभाषणे विश्वासः स्यादित्यर्थः । वास्तव्य०—ततः ततो हेतोः वसन्तकनिरीक्षणादेतोरित्यर्थः । तत्रैव चित्रशालिकाद्वार एव । काञ्चन०—एतु आगच्छतु । परिक्रामतः गमनाभिनयं विधत्त इत्यर्थः । उपविष्टः कृतोपवेशनः । कृतावशुण्ठनं कृतं अवशुण्ठनं यत्नेन मुराच्छादनं येन एतादृशः । विदूष०—कर्णो वदति आकर्षणे कर्णो सावधानो वृत्त्येव । किञ्चिदकर्षणनाभिनयं विधायेत्यर्थः । यथा यत अस्मै प्रत्यक्षं अनुभूयमानं पदशब्दं पदयोधरणयो शब्दः 'पदं व्यवहितप्राशस्थानलक्ष्माप्रिवस्तु' इति बोधः । श्रूयते आकर्षयेते कर्मणि लट् । मयेति कर्ता बोध्यः । तथा ततो हेतो तर्कयामि अनुमिनोमि तर्ककियाया सागरिका आगता इति विशिष्टं कर्म । काञ्चन०—इयं पुरोवर्तिनी सा दिदृक्षिता चित्रशालिका वतंते इति शेषः । तद् चित्रशालिकाप्राप्तोद्धेतो सज्ञां हस्तादिनाऽयस्य सूचनं 'सज्ञा स्यापेतना नाम हस्तादिधारणसूचना' इत्यमरः । छोटिका (सुदृष्टीति भाषायां) अथ काञ्चनमालामात्रेण यावदवदत्ताकाञ्चनमालाभ्यां सागरिकायुगुगतावेवाभ्यां राजविदूषकयोरभिसंधीयमानत्वात् व्यधिकलं नामांगं गर्भसंधेः । तदुक्तं 'कपटेनाभिसंधार्न शुक्तेऽधिपलं पुषा' इति । विदू०—सहर्षमिति हर्षकारणं यथासंधेतमागतेति । उपसृत्य समीपं गत्वा सस्मितमिति यथावद्देशकरणं स्वयंकारणं काञ्चनमालायाः । यत्तत्तुल्यं 'वाच्यलिङ्गा समस्तुल्य' इत्यमरः । वेष आकृत्य । सस्मिन्निति निधये ।

काञ्चनमाला—(अहल्या दर्शयन्ती ।) णं एसा । (क)
 वसन्त०—(दृष्ट्वा सविस्मयम्) एसा फुटं ज्वेव वासवदत्ता । (ख)
 वासवदत्ता—(साशङ्क्यमात्मगतम् ।) कइं पञ्चभिण्णादस्मि एदेण ।
 ता गमिस्सं । (इति गन्तुमिच्छति ।) (ग)
 वसन्त०—ओदि साअरिण, इदो आअच्छ । (घ)
 (वासवदत्ता विदुष्य काञ्चनमालामवलोकयति ।)
 काञ्चनमाला—(अपवार्याहल्या विदूषकं तर्जयन्ती ।) हतास सुमरि-
 स्ससि एदं वअणं । (ङ)
 वसन्त०—तुवरदु तुवरदु साअरिआ । एसो कखु पुवदिसादो
 उगच्छदि भअवं मिअलच्छणो । (च)

(क) नन्वेपा ।
 (ख) एषा स्फुटमेव वासवदत्ता ।
 (ग) कथं प्रत्यभिज्ञाताऽस्म्यनेन । तद्गमिष्यामि ।
 (घ) भवति सागरिके इत आगच्छ ।
 (ङ) हताश । स्मरिष्यसीदं वचनम् ।
 (च) त्वरता त्वरता सागरिका । एष खलु पूर्वविज्ञात उद्गच्छति भगवान्मृ-
 गलान्छनः ।

अपेति प्रश्ने । इदानीं साप्रतं सागरिका कुत्र वर्तते इति शेषः । काञ्चन०—
 अंगुल्या वार्धयंती बोधयंती इदं अभिनयस्वरूपं आह्वेति शेषः । किमाह तद्दर्शयति—
 नन्वेवेति । नन्विति आर्मन्त्रणे । विदूष०—दृष्ट्वा वासवदत्तामितिशेषः । सविस्म-
 यमिति विस्मयकारणं तु यथावद्वासवदत्ताऽनुकृतिस्तदेवाह—एवेत्यादिना । एषा
 पुरोवर्तिनी स्फुटमेव स्पष्टमेव यथावद्वासवदत्तानुकरणेनेयं सागरिका वासवदत्तेति
 स्फुटं भासते इति विदूषकाभिप्रायः । वासवद०—आशंकमिति । आशंकाकारणं
 अनेन अहं प्रत्यभिज्ञातेति तदेवाह—कथमित्यादिना । कथमाशंकाया लक्षितास्मि
 अभिज्ञातास्मि विदूषकेणेति शेषः । विदूष०—इयं वासवदत्तावेशधारिणी सागरि-
 कैव इत्यभिप्रेत्य तां तयाऽऽह्वयति—भवतीत्यादिना । भवतीति संबोधनार्थे इत
 इत एहीति ‘आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये,’ इत्यनेन द्वित्वं । अनेन मार्गेण क्रमेण एहीत्यर्थः ।
 विदुष्येति वासवदत्तावेशधारिणी सागरिकेयमिति मामभिज्ञानातीति विहासः । काञ्चन-
 मालामवलोकयतीति तदवलोकनकारणं तुल्यदृक्कं एवमिति बोधनार्थः । काञ्चन०
 —तर्जयंती मर्त्ययंती । हताशेति हता आशा यस्य । मृतस्य हि आशा सर्वा हता
 भवति मृतेति कथितं । ऐकिक्कोक्या गालिप्रदानमेतत् । एतत् वचनं वासवदत्तायाः
 सागरिकाभिप्रायेणाऽऽह्वानवचनं स्मरिष्यसि मा विस्मयारिष्यः । विदू०—खलु

वासवदत्ता—(ससंभ्रममपवाये) मय्यं मिथलञ्छण, णमो दे ।
मुहुत्तअं दाव ओवारिदसरीरो होहि । जेण पेक्खामि से भावाणु-
बन्धं । (क)

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

राजा—(सोत्कण्ठमात्मगतम् ।) उपस्थितप्रियासमागमस्यापि किमि-
दमत्यर्थमुत्ताम्यति मे मनः । अथवा ।

तीमः सरसंतापो न तथादौ बाधते यथाऽऽसत्ते ।

तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥ १० ॥

वसन्त०—(आकर्ण्ये ।) भोदि सागरिण । एसो वखु पिअवअस्सो
जुमं ज्जेष्ठं उद्दिसिअ उक्कण्ठाणिब्भरं मन्तेदि । ता चिट्ठ जुमं ।
णिवेदेमि से तुहागमणं । (ख) .

(क) भगवन्मृगलाङ्छन । नमस्ते । मुहूर्ते सायदपवारितशरीरो भव । येन
प्रेक्षिष्येऽस्य भावानुबन्धनम् ।

(ख) भवति सागरिके । एष खलु प्रियवयसस्त्वामेवोद्दिश्योत्कण्ठानिर्भरं
मग्नयते । तच्चिठ त्वम् । निवेदयाम्यसौ तवागमनम् ।

स्वरतिवति आगमनार्थमिति शेषः । कुत इत्याकांक्षायाः पादः—एष खल्वित्यादिना ।
मृगः लाञ्छनं विष्टं यस्य एतादृशबन्धः । पूर्वदिशातः पंचम्यंताततिः । पूर्वदिशायाः
सकाशादित्यर्थः । उद्गच्छति उदयं प्राप्नोति । संश्लोदये हि विरहिणा अतीव संतापो
जायते । अतः प्रियवयसस्य संतापशांत्यर्थं क्षीप्रमागच्छेत्यर्थः । सर्वे परिक्रामन्ति ।
किंचिद्भ्रमणं कुर्वन्ति । राजा—सोत्कण्ठं श्रोतव्यं । इष्टवन्मुप्रासितसमीपकाले अती-
वोत्कण्ठा जामते इति सर्वजनीनमेतत् । तदेव द्रवयति संकाशरेण । उपस्थितः समीप-
प्राप्तः प्रियायाः सागरिकायाः समागमः सगतिर्यस्य । समागमे दूरीभूते हि साम्यद्व-
यमनः उपस्थितप्रियासमागमस्यापि ताम्यति इति नु आश्चर्यमित्यर्थः । एतादृशस्य मे
इदं मनः अत्यर्थं भृशं किं कुतः उत्ताम्यन्ति ग्लायते इत्यर्थः । अथवेति । यन्मन-
साम्यति तद्युक्तेनेत्यर्थः । तदेवाह—तीम इत्यादिना । तीमः अतिशयितः
सरस्य मदनस्य संतापो दाहः । यथा आसवे समीपे अयोदिश्यस्तुति यथा येन
प्रकारेण बाधते पीडयति तथा तेन प्रकारेण आशे इष्टवन्मुनो दूरस्थत्वे न
बाधते । एतदेव दृष्टिमेव द्रवयति । प्रावृषि वर्षाणु 'प्रियां प्रावृष प्रियां भूषि वर्षा' ।
इत्यमरः । अभ्यर्णः समीपवर्ती अलागमः जलप्राप्तिः । वर्षणमित्यर्थः । तपस्विन-
एतादृशो दिवसः नितरां अत्यंतं तपति संतापयति । दृष्टांतंकारः एतद्वचनं
'चेद्विप्रप्रतिदिष्टत्वं दृष्टांतव्यादन्तइति' इति । आयांतं ॥ १० ॥ विदूषक०
आकर्ण्यं रात्रगापणमित्यर्थः । तामेव सागरिकामेव उद्दिश्य हेतुं इत्या उक्ता

(वासवदत्ता शिर संज्ञा ददाति ।)

वसन्त०—(राजानमुपसृत्य ।) भो वयस्स । दिट्ठिआ वड्डसे
एसा क्खु मए आणीदा सागरिआ । (क)

राजा—(सहर्षं सहस्रोत्थाय ।) वयस्य । कासौ कासौ ।

वसन्त०—(संभ्रमम् ।) ण एसा । (ख)

राजा—(उपसृत्य ।) प्रिये सागरिके ।

शीताशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारा करौ
रम्भागर्भनिभ तवोरुयुगलं बाहू मृणालोपमौ ।

(क) भो वयस्य दिट्ठया वर्धसे । एसा खलु मयाऽऽनीता सागरिका ।

(ख) नन्वेषा ।

निर्भरा यस्मिन् मन्त्रणकियाया विज्ञेयण । अत्र निर्भरमित्यस्य राजदत्तादित्यात्परनि-
पात । अथवा उत्कण्ठाया निर्भरो यस्मिन् इति व्यधिकरणो बहुमीहि । निरंतरो भर
अतिशयो निर्भर 'भरोतिशयभारयो' इति मेदिनी । मन्त्रयत्ने गुप्त भाषते । तत् राज्ञ
उत्कण्ठितत्वात् तव सागरिकाया आगमन निवेदनामीत्यन्वयः । अत्र राजा
(सोत्कण्ठमात्मगतः) अयम् । उपस्थितेत्यारभ्य तद्विवेदयामि तव आगमनमित्यनेन व
त्तराजस्य सागरिकासमागमनमिलयत एव आतसागरिकाप्रति अत क्रमादय
गर्भसंचरण 'क्रम संचिखमागति' इत्युक्ते । शिर संज्ञामिति शिरसा मस्तकेन संज्ञा
अर्थसूचनं ददाति करोति । मदागमनं राज्ञे निवेदयेति मस्तकपालनेन सूचयती
त्यर्थः । चिदूप०—राजानमुपसृत्य राजसमीपं गत्वा । वर्धसे वृद्धिं प्राप्नोषि इति ।
दिट्ठया आनन्दनन्दमित्यर्थः । का सा वृद्धि इति चेत्सागरिकाप्राप्तिरेवेत्याह—एसा
खल्वित्यादिना । एसा सागरिका मयाऽऽनीता इत्यन्वयः । राजा—सहर्षमिति
अमीश्रगमनेन हयः । सहसा अकस्मात् 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः । अकस्मादिष्टा
गमनश्रवणात् सहस्रोत्थानं तदेवाह—वयस्येत्यादिना । कासौ कासौ इति नेद
द्वित्वं पदानावात् किंतु सप्रमेण वयेष्ट अनेकधा प्रयोगः । चिदूप०—संभ्रम
मिति भ्रमं भूतरम् । अत्र भ्रमपदेन सागरिकासूचनोपयोगि भ्रमगोचयन
लक्ष्यते । तदेवाह—नन्वेषेति । राजा—उपसृत्य समीपं गत्वा । तव मुखं शी-
ताशु शीता शीतला अथवा किरणा यस्य स चंद्र इत्यर्थः । आह्लादकलादिना मुखे
चंद्रत्वमारोप्यते । तथा तव दृशौ नेत्रे उत्पले कुवलये 'स्यादुत्पलकुवलय' इत्यमरः ।
करौ दृशौ पद्मानुकारौ पद्मे कमले अनुकुर्वन्ते इति 'कमण्य' । सर्वत्र यथायोग्य
अतिक्रियायां सवयं तवेत्यस्य सवयं । तव ऊर्वौ सर्वांगे 'सविधं क्षीवे
पुमानूह' इत्यमरः । युगलं युग्मं रमाया कदल्या यो गर्भे अवर्धते तेन निभ
तुल्य 'निभसकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादय' इत्यमरः । रम्भागर्भवत् सृदृशोत्पल

इत्याह्लादकराखिलाहि रमसान्निःशङ्कमालिङ्ग मा-

भङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येबोहि निर्वापय ॥ ११ ॥

वासवदत्ता—(अपवाये ।) कञ्चनमाले । एवं सखं मन्तेदि
अज्जउत्तो । पुणो वि मं कहं आलविस्सदित्ति अहो अञ्जरिअम् । (क)

काञ्चनमाला—(अपवाये ।) भङ्गिणि, एवं गेदम् । किं उण
अवरं साहसिआणं पुरिसाणं ण संभावीअदि । (ख)

वसन्त०—भोदि साञ्जरिए, चीसद्धा भविअ पिअयअस्सं आला-

(क) काञ्चनमाले । एवं स्वयं मन्त्रयत आर्यपुत्रः । पुनरपि मां कथमालाप-
यिष्यतीत्यहो आश्चर्यम् ।

(ख) भर्त्रि । एवमिदम् । किं पुनरपरं साहसिकानां पुरुषाणां न संभाव्यते ।

चेत्यर्थः । तथा बाहू भुजौ मृणालोपमौ मृणालं विधु वपमा यमोक्तौ । मृणालवद-
मुक्षिगपतन् इत्यर्थः । इति एवं प्रकारेण आह्लादं सुखविशेषं कुर्वति तच्छीलानि आ-
ह्लादकराणि 'शृणो हेतुताच्छील्ये'त्यादिना ताच्छील्ये उपलब्धः । एतादृशानि अखि-
लानि सर्वाणि अंगानि पात्राणि यस्या सा तात्त्वोपनं । आह्लादकराखिलाणि एता-
दृशे विषये दीपः साधुत्वं पूर्वमुपपादितं । रमसात् वेणात् निर्गता शोका यस्मात्तन्नि-
शंकं । नि सदेहमित्यर्थः । मां वत्सराजं आलिंग्य आच्छिद्य एव सागरिका अनंगताप-
विधुराणि नास्ति अंगं यस्य स अनंगं शक्येण दग्धत्वात् । एतद्गूणैर्न प्रथमोक्तं कृतं,
तस्य यस्यापि दुःखं तेन विधुराणि विकलानि 'विधुरं तु प्रविष्टेदे विकले' इति
हेमचन्द्रः । अंगानि अवयवान् निर्वापय सुखम् । निर्वृत्ताह्लातेर्निर्गतामोदः । एबोहि
सञ्जने द्विरुक्तिः । अत्र रूपकोपमावलम्ब्यते । आह्लादविश्वेदितं वृत्तं । आसिन्त्ये
मध्यमकेशिनीश्रुतिः, शृंगाररस, पांचालरोतिः, प्रसादपुणाः ॥ ११ ॥ 'भावहान-
मयापरे' इति मतमेवेन अत्र 'राजा—(उपलब्ध) प्रिये सागरिके चीतांशुमुंच-
मित्यारभ्य 'इह तदभ्यस्तयेव विवापरे' इत्यनेन वासवदत्तया वत्सराजभायस्य
ज्ञातत्वात् प्रमातरं । यास्तप०—आर्यपुत्रः वत्सराजः एव चीतांशुमुखमित्यदिप्र-
कारेण मन्त्रयते चादृशोक्तिः । पुनरपि मां कथमालापयिष्यति आह्लादपूर्वकालपथातो-
र्निजंतात्प्रेषणात्सागे लटो रूपं 'निहत्तप्रेषणादातोः श्रुदेन मुत्सोऽर्थः' इति न्यायेन
शालपिष्यतीत्यनेन समानार्थमिदं । अहो आश्चर्यं महदाश्चर्यमित्यर्थः । इदानीमेवं
पदनि गम प्रलान्निहानोत्तरे तु मां कथं वदेत् तत्त्वमेव ह्याप्यतीत्यर्थः । काञ्चन०—
इदं तदुक्तं एव यथा गच्छति तथेत्यर्थः । त्वयोक्तं सुखमिति शक्यम् । साहसिकानां
अहंता वक्तव्ये इति साहसिकाः 'अत्र स होम्मता वक्तव्ये' इति टक् । तेषां पुरुषाणां
अपरं द्वितीयं किं न संभाव्यते । साहसिकं कर्तुमनुपितमपि क्रियेत इति संभाव्यते
इति तात्पर्यम् । पिदूष०—विधुष्या पिशाचवती भूता किञ्चित्तया विहायेत्यर्थः ।

वेहि । अज्जवि णिच्चरुट्ठाए देवीए वासवदत्ताए दुट्ठवअणेहिं कडुइदा कण्णा सुहावेदु मउमहुरवअणोवण्णासो । (क)

वासवदत्ता—(अपवार्यं सरोपसितम् ।) हज्जे कञ्चनमाले । अहं ईदिसी कडुअणा । अज्ज वसन्तओ उण पिअंवदो । (ख)

काञ्चनमाला—(अपवार्योऽहस्या तर्जयन्ती ।) हदास । सुमरिस्ससि एदं वज्जणम् । (ग)

वसन्त०—(विलोक्य ।) भो वमस्स, पेक्ख पेक्ख । एसो कल्ल कुविदकामिणीकपोलसण्णिहो पुबदिसं पआसअन्तो अदिदो भअवं मिअलञ्छणो । (घ)

(क) मयति सामरिके, विश्रम्भा भूत्वा प्रियवयसमालापय । अद्यापि तापभित्तरुदाया देव्या वासवदत्ताया दुष्टवचनैः कटुकिताः कर्णाः सुखयतु मृदुमधुरवचनोपन्यासः ।

(ख) हज्जे काञ्चनमाले । अहमीदृशी कटुवचना । आर्यवसन्तकः पुनः प्रियंवदः ।

(ग) हताश, सरिष्यसीदं वचनम् ।

(घ) भो वयस, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु कुपितकामिनीकपोलसंनिभः पूर्वेदिशं प्रकाशयद्भुवितो भगवान्मृगलाञ्छनः ।

अमुं विश्वासे ऋः प्रलयः । उदित्वात् वस्त्रायां वेदित्वात् 'यस्य विभाषे'ति नेद । प्रिय-
वयसं वत्सरारं आलापय आलपेयर्थः । पूर्ववत् निवृत्तप्रेषणात्प्रेषिणश्च । अद्यापि
एतावत्कालपर्यन्तं । तावदिति वाक्यालंकारे । नित्यं रुद्धा नित्यरुद्धा तस्याः गुणपेति
समासः । अतिकोपनाया इत्यर्थः । दुष्टवचनैः कर्णकटुभाषणैः कटुकिताः कटुव कटुकं
तरसंजातं येषां ते कटुकिताः तारकादित्वादितश्च । दूषिता इत्यर्थः । परिते इति शेषः ।
अत्र कर्णा इति बहुवचनं सपरिवारस्य राज्ञः कर्णबहुलाभिप्रायेण । मृदु च तत् मधुरं
कर्णप्रियं यद्भजनं तस्योपन्यासः उच्चारणमित्यर्थः । सः सुखयतु राजानमिति शेषः ।
वासव०—सरोपमिति रोषकारणं स्पष्टमेव सितमपि रोषसंबन्धेन । अहं वासवदत्ता
इदृशी वसतकोचप्रकारिका कटुकवचना कठोरभाषणा पुनःशब्दस्त्वर्थं पठंतकस्तु इ-
त्यर्थः । प्रियंवदः 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच् । प्रियशब्दस्य गुमागमः । फांचन०—
अगुल्या तर्जयन्ती गर्तयन्ती हताशेत्यादि । प्राग्व्याख्यातं । चिदू०—विलोक्येति
चंद्रमसमिति कर्म अग्निमभाषणात्प्रसूते । तदेवाह—प्रेक्षस्वित्यादिना । प्रेक्षस्वेत्यादि-
संभ्रमादैच्छिकं द्वित्वं । एषः पुरो दृश्यमानः । खल्विति वाक्यालंकारे । कुपिता प्रणय-
कुशा या कामिनी स्त्री तस्याः कपोले गच्छन् तत्सन्निभः तत्तुल्यः । चंद्रोदये चंद्रविषय
किंचिदारक्तत्वात् कुपितकामिनीकपोलसंनिभत्वं । पूर्वं चासौ दिक् च तं 'वियाः

राजा—(निरूप्य सस्पृहम् ।) प्रिये । पश्य पश्य ।

आरुह्य शैलशिखरं त्वद्वदनापद्धतकान्तिसर्वस्वः ।

प्रतिकर्तुमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्तान्निशानाथः ॥ १२ ॥

ननु प्रिये । किं न दर्शितमनेनोद्गच्छता जडत्वम् । कुतः ।

किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं

शृद्धिं वा क्षपकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।

वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते

दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तवाप्यस्त्येव बिम्बाधरे ॥ १३ ॥

पुंवत्' इति 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति वा पुंवद्भावः । प्रकाशयन् भासयन् भगवान् निरदिकामुकापश्यपीडकलरूपैश्वर्यवत्वाद्भगवत्त्वं चंद्रमसः । शृगलाच्छतः शृगोलाच्छतं निर्हं यस्य । राजा—निरूप्य दृष्ट्वा सागरिकागिति शेषः । सस्पृहं सतर्प प्रिये, पश्य पश्य आदरे द्विरक्तिः । किं परवेत्याकांक्षायां आरुह्येत्यादि संपूर्णं वाक्यं कर्म । तव वदनं मुखां तस्मादपहर्तुं बलात्कारेण गृहीतं कांतिः रूपं सर्वं स्वं धनं येन एतादृशः निशायाः रात्र्याः जायः अधिपतिः चंद्रः 'ओषधीशो निशापतिः' इत्युक्तत्वात् । शैलस्य उदयाचलस्य शिखरं सानु आरुह्य प्राप्येत्यर्थः । प्रतिकर्तुमिव सन्मुखरूपशत्रुप्रतीकारं कर्तुमिवेत्यर्थः । ऊर्ध्वकरः ऊर्ध्वाः कराः किरणा यस्य पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि स्थितः वर्तते इत्यर्थः । यथा कस्य चित् केन चित् सर्वस्वापहारे कृते तत्प्रतिकारेच्छया उच्चस्थलमाह्वय ऊर्ध्वकरं कृत्वा शत्रुमाह्वयन् पुरस्थितो भवति तद्वदित्यर्थः । अत्र समासोऽत्युत्प्रेक्षारूपकालंकारः । आयांशुतः ॥ १२ ॥ नन्विति आत्मग्रणे । प्रिये सागरिके । उद्गच्छता उदयता । अनेन पुरोवर्तिना चंद्रेण जडत्वं जडयोरनेदात् जडरूपत्वं चंद्रस्य । जडरूपत्वं च हरिचंद्रोऽथ प्रथमपर्वणि पंचमिशतितमे । प्रजापृष्यर्थं अग्निः महत्तपश्चकारेत्युपमस्य 'तत्रोर्ध्वरेततत्तस्य स्थिता स्थानिमिपस्य ॥ । सोमत्वं तनुपपेदे महासरस्वस्य भारत । ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भाजितात्मनः । नेत्राभ्यां चारि मुखाव दशधा चोत्तरदिशः । तं गर्भं विधिना हृष्टा- दशदेव्यो दधुस्तदा । समेल धारयामासुर्न च ताः समसाहवन् । स ताभ्यः सृष्ट शैमाथ दिग्भ्यो गर्भैः प्रभान्वितः । पपात भासयित्तेषान् शीतांशुः सर्वभावनाः' इत्यादि । यथाहमिद्विराचार्योऽपि 'सलिलमये राशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितातामो नेशं । क्षपयंति' इति । अथ च जडत्वं मंदत्वं न दर्शितं किं इति शङ्कः । दर्शितमेवेत्यर्थः । कुतः कस्याजडत्वमित्यर्थः । स्वकार्यमात्माहके अपरसिन् विद्यमाने तादृश- कार्याथं प्रदत्तकरणं जडत्वमित्यभिप्रेत्याह—किं पद्मस्येत्यादिना । चंद्रो हि पद्मस्य सूर्यविकाशिकमलस्य इव कांतिं हंति नाशयति । तव वक्त्रेन्दुरपि पद्मस्य रुचिं न हंति किं हंतिवेत्यर्थः । प्रविद्धचंद्रः नयनानन्दं विधत्ते । तव वक्त्रेन्दुरपि नयनयोः नेत्रयोः आनन्दं लाटादं न विधत्ते किं न करोति किं । अपि तु विधत्ते एवेत्यर्थः । प्रविद्धचंद्रः

वासवदत्ता—(सरोपमवशुण्ठनपटमपनीय ।) अज्जतत्त । सच्चं एव
अहं सागरिआ । तुमं उण सागरिओ खित्तिहिअओ सच्चं एव साग-
रिआमअं पेक्खसि । (क)

राजा—(दृष्ट्वा सवैलक्ष्यम् । अपवार्य ।) हा धिक् कष्टम् । कथं देवी
वासवदत्ता । वयस्य । किमेतत् ।

(क) आर्यपुत्र । सत्यमेवाहं सागरिका । त्वं पुनः सागरिकोत्तिसद्वदयः
सर्वमेव सागरिकामयं प्रेक्षसे ।

आलोकः प्रकाशः तन्मात्रेण दापकेतनस्य क्षयः मीनः केतनं स्वजो यस्य तस्य
समुद्रस्य वृद्धिं जलवृद्धिं कुर्वते । चन्द्रोदये समुद्रजलस्य वृद्धिर्भवति इति 'प्रभावत्वास्तु
तं दृष्ट्वा वशुपे कामसागरः । चन्द्रस्योदये प्राप्ते पर्वण्यां सरितां पतिः' इत्यादिना
हरिवंशादिषु स्पष्टं । वक्त्रेणपि आलोकः अवलोकनं स एव आलोकमात्रं तेन
केवलालोकनेनापीक्ष्यः । क्षपकेतनस्य भदनस्य 'प्रद्युम्नो मीनकेतनः' इत्यमरः । वृद्धिं
वर्द्धनं न करोति किं अपि तु करोत्येव । एवं तव वक्त्रमेव ईदुः चन्द्रः तस्मिन् सति
विद्यमानेऽपि निजकार्यधूर्तहेऽपीक्ष्यः । यत् वस्त्राकारणात् अपरः लङ्कवनेद्वेषेक्षया
द्वितीयः शीतांशुः चन्द्रः सम्भ्रमते विकसति उदयत इत्यर्थः । स व्यर्थ इति तात्पर्यं ।
ननु मदीयं सर्वं कार्यं वक्त्रेदुः करिष्यति चेत् नाहमुदेक्ष्यामि तप्तु न संभवति मयि
अमृतस्य विद्यमानत्वात् वक्त्रेदो तदभावात् अवश्यं मयोदेतव्यमित्यत आह—
अमृतेन स्मस्मिन् स्थितया मुधया दर्पः गर्वः स्याच्चेत् इह वक्त्रेदो तदपि अमृत-
मपि विन्या फलं विवर्षं "फले लुगि"ति लृक् । तदिव अधरः अधरोष्ठः तस्मिन्
अस्त्येव वर्तत एव । अत्र अपरः शीतांशुरित्यनेन वक्त्रेदोः प्रसिद्धचंद्रात् मेदमा-
विष्कृत्य तस्य च प्रसिद्धचंद्रकार्यकारिलमात्रप्रतिपादेन उत्कर्षापकर्षभोरप्रव-
र्शनात् अनुभयताद्रूप्यरूपकालंकारः । तदुक्तं 'विच्यभेदताद्रूप्यरंजनं विषयस्य
यत् । रूपकं तन्निधाधिकमन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः' इति । शार्दूलविक्रीडितं ॥ १३ ॥
वासवदत्ता—सरोपं रोपकारणं तु निजवचनमिति स्पष्टमेव अवशुण्ठनपटं मुखाच्छा-
दन्मयं अपनीय दूरीकृत्य अहं वासवदत्ता सागरिकेति सत्यमेव । त्रोलुंज्जोक्तिरियं ।
एवं विपरीतसोलुंठनोक्त्या अहं सागरिका नास्मीति अर्थो व्यंग्यः, तर्हि स्वास्याः
सागरिकालाभावे कथं राजा स्वां सागरिकेत्याहुषति तत्राह—स्वं पुनरित्या-
दिना । पुनरिति त्वं सागरिकवाऽऽक्षिप्तं आकृष्टं हृदयं अंतःकरणं यस्य सा त्वं
तु इत्यर्थः । सर्वमेव सागरिकया सहसं तुल्यं प्रेक्षसे पश्यसि । यत्र ह्यंतःकरणं द्वेप-
पुञ्ज्या प्रेमपुञ्ज्या वा संलभं भवति तस्य सर्वत्र तन्मनस्कता भवतीति सार्वजनीनमेतत् ।
राजा—दृष्ट्वा वासवदत्तामिति शेषः । सवैलक्ष्यं विलक्ष्य विस्मितस्य भावः 'विलक्षो
विस्मयान्विते' इत्यमरः विस्मयकारणं तु कथमस्मात्संकेतोऽनया ज्ञातः कथं वाऽत्राग-
तेत्यादि । हा धिक् खेदघोतकेऽग्ने सत्त्वरूपोक्तमिति वितर्कः । वयस्य किमेतदिति ।

वसन्त०—(सविपादम् ।) भो वयस्स । किं अवरं । अह्माणं जीविदसंसओ जादो एसो । (क)

राजा—(उपविद्वाञ्जलिं बद्धा) प्रिये वासवदत्ते । प्रसीद प्रसीद ।

वासवदत्ता —(तदभिमुखमश्रूणि निपातयन्ती ।) अज्जउत्त । मा एवं भण । अतिकंदाइं एदाइं अवस्वराइं । (ख)

वसन्त०—(आत्मगतम् ।) किं वारिणं एत्थ विरजइस्सं । भोदु । एवं दाव । (प्रकाशम् ।) भोदि, महानुभावा वसु तुमं । ता वल्लमी-अदु दाव एक्को अवराहो पिजवअस्सस्स । (ग)

(क) भो वयस्य । किमपरम् । अस्माकं जीवितसंशयो जात एषः ।

(ख) आर्यपुत्र । मा एवं भण अतिकांतान्येतान्यश्वराणि ।

(ग) किमिदानीमत्र विरचयामि । भवतु । एवं तावत् । भवति । महानु-
भावा खलु त्वम् । तत्क्षम्यतामेतावानपराधः प्रियवयस्यस्य ।

सागरिकाऽयतेति त्वयोक्तं इयं तु वासवदत्ता इदं कथं जातं अग्रे च कथं करणीयमित्यर्थः ।

विदू०—सविपादं विपादकारणं तु इयं तु अतिकोपनाऽतोऽप्याहितं प्राप्तं इति

तदेवाह—भो इत्यादिना । अपरं अन्यत् किं स्यादित्यर्थः । किमप्यन्यत्र स्यात्किंतु

इदमेव स्यात्तदेवाह—अस्माकमिति । अस्माकमिति बहुवचनं एताकर्मनुकूल-

पुरुषाणां बहुत्वात्तदभिप्रायेण । जीवितस्य जीवनस्य संशयः संदेहः । मरणात्तामपि

शिक्षां कदाचिच्छ्रय्यादित्यर्थः । राजा—अञ्जलिं करसंयुतं बद्ध्वा कृत्वा प्रसीद

प्रसीदस्समुनये लौकिकोन्नत्या द्विरुच्चारणं । ओके हि अनुनये द्वित्रिपञ्चरां विपादं

संयोधनपदं बोधायते तद्विदेदमित्यर्थः नेदं द्विर्त्वं । वास०—तदभिमुखं तस्य राज्ञः

अभिमुखं मुखस्य संमुखं अभिमुख 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यादिवा समासः, इदं च

क्रियाविशेषणं, अश्रूणि बाष्पाणि निपातयन्ती उत्सृजती, एतस्याअश्रुपातनकारणं तु

राज्ञः अन्यासक्तत्वं आत्मनो बन्धत्वं च । एवं मा गण माइयोगेऽपि लोडुत्पतिः

पूर्वमुपपादिता । इदानीं संप्रति एतान्यश्वराणि 'प्रिये, वासवदत्ते', इति त्वदुच्चा-

न्यश्वराणि अतिकांतानि गतानि । इदानीं प्रिये, इत्यावश्वराणामुच्चारणेऽपि मयि

प्रीत्यभावात् तानि निरर्थकानीत्यर्थः । पूर्वं प्रीतिरसीत् अतस्तदा तानि सार्धं कानि

आसन् अतोऽतिकांतानीत्युक्तं । इदानीं प्रियत्वाद्यर्थविशिष्टानि प्रिये इत्यादि विशेष-

णानि न संप्रति किंतु संघनार्थमेव एवं वदशीत्यर्थः । विदू०—इदानीमेतस्याः

क्रोधकाले इत्यर्थः । अत्र क्रोधनिवारणविषये भवतु अस्तु एवं वक्ष्यमाणं तावदादौ

परिभ्यामीत्यर्थः । तदेवाह—महेति । महान् अतिरचितः अनुभावः प्रभावो यस्याः

सा 'अनुभावः प्रभावे च' इत्यमरः । महानुभावानामपराधे क्षमा मुक्तता इत्यर्थः ।

तदेवाह—तदित्यादिना । तत् भवत्या महानुभावत्वादेतोः प्रियवयस्यस्य एता-

वासवदत्ता—अज्ज वसन्तअ, णं पढमसगमे विग्गं करन्तीए मए जेव एदस्स अवरद्धम् । (क)

राजा—एवं प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकं किं त्रवीमि । तथापि विज्ञापयामि ।

आताम्रतामपनयामि विवर्ण एष

लाक्षाकृता चरणयोस्तव देवि मूर्धा ॥

कोपोपरागजनिता तु मुखेन्दुविन्धे

हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥ १४ ॥

(इति पादयो पठति ।)

(क) आर्यवसन्तक । ननु प्रथमसगमे रिप्त कुर्वन्त्या मयैवेतस्यापराद्धम् ।

वान् एतत्परिमाणमस्य एतावान् अन्यासकिरूप अपराध क्षम्यता सद्यता । तथेति शेष । घास्य०—राज्ञा नापराद्धं किंतु मयैवापराद्धं इति सोद्बुधनाभिप्रायेणाह—
आर्य वसन्तकेत्यादिना । नपिबि आभरणे प्रथमधात्री संगमस्य प्रथमं पूर्वं यं सगम अर्थात्सागरिकाया । विप्र अतराय 'विप्रोऽतराय प्रत्यूह' इत्यमर । कुर्वन्त्या आचरन्त्या 'न छोके' ति निषेधात् विप्रमित्यत्र कर्मणि षष्ठी न । मयैव वास-
वदत्तदेव एतस्य राज्ञ अपराद्ध अपराध कृत इत्यर्थ । अपपूर्वकाप्रापते 'नैपुसके भाये क' । राजा—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण प्रत्यक्ष समक्ष 'प्रतिपरसमगुभ्योऽङ्ग' इति टच् प्रत्यय 'लक्षणेनामी' लज्जामीभाव । प्रत्यक्ष दृष्ट सुष्ठुपेति समास । व्यलीक अभिय यस्य स 'व्यलीक व्यवेष्ट्याप्रियाकार्येषु पीडने' इति हेमचन्द्र । किं त्रवीमीति । प्रत्यक्षापराधेन मया किं वक्तव्यमित्यर्थ । तथापि अपराधिनो मापणा-
इनवसरेऽपीत्यर्थ । विज्ञापयामि प्रार्थये । हे देवि, विवर्णं विगतं वर्णं स्तुति यस्य 'वर्णो द्विजादीं शुक्लादीं स्तुतौ' इत्यमर । विवर्णो नीच इत्यर्थ । 'विवर्णं पामरो नीच' इत्यमर । एष अपराधविशिष्ट इत्यर्थ । अहमिति शेष । मूर्धा मस्तकेन तव चरणयोः पादयोः लाक्ष्या जनुना कृतां उत्पादिता 'कर्तुंकरणे'ति समास । तात्रयो रक्तयो भावस्त्वाभ्रता इपत्ताभ्रता आताम्रता प्रादिसमास । तां अपनयामि दूरी-
करोमि । तु यदि परं सामान्ये नृपसक्तं करुणा दया मयि स्यात् तत्रेति शेष । तर्हि मुखेन्दुविन्धे मुखमेव ददुर्विव तस्मिन् कोपोपरागजनिता कोप कोध स एव उप-
रागो ग्रह 'उपरागो ग्रह' इत्यमर । तेन जनिता उत्पादिता । ग्रहणे हि चन्द्रविषय आताम्रता भवति तादृशी आताम्रतामिति शेष । हर्तुं दूरीकर्तुं क्षमं शक्तं अस्मीति शेष । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमर । द्विविधा हि आताम्रता पादयोर्लाक्षाकृता मुखे कोपकृता न तत्र पादगता तात्रता मूर्धसघषणेन दूरीकर्तुं मया सुशक्ता मुख-
गता कोधजनिता तु मत्प्रयत्नसाध्या न भवति । अतस्त्व यदि करुणा करिष्यसि तर्ह्येव ता दूरीकर्तुमहं समर्थ इत्यर्थ । स्वयि प्रसन्नाया सा समिष्यत्येवेति तात्पर्यं । वसत तिलकावृत 'क्षेय वसततिलकं तमजा जगौ न' इति रुक्मणात् ॥ १४ ॥ पादयो

वासवदत्ता—(इत्थेन वारयन्ती ।) अज्जउत्त । उट्टेहि उट्टेहि ।
णिछज्जो वखु एसो जणो जो अज्जउत्तस्स ईदिसं हिअअं जाणिअ
पुणोवि कुप्पदि । ता सुहं चिद्धु अज्जउत्तो । अहं गमिस्सम् । (क)
(इति गन्तुमिच्छति)

काञ्चनमाला—मट्टिणि । करेहि से पसादम् । एवं चरणपडिअं
महाराअं उज्झिअ गदाए देवीए पचादायेण होदवम् । (ख)

वासवदत्ता—अवेहि अपण्डिदे । कुदो एत्थ पसादस्स पचादा-
वस्स वा कारणं । ता एहि गच्छह्य (इति निष्क्रान्ते ।) (ग)

(क) आर्यपुत्र ।—उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । निर्लजः खल्वेव जनो य आर्यपुत्रस्य-
दृशं हृदयं ज्ञात्वा पुनरपि कुप्यति । तत्सुखं तिष्ठत्वार्यपुनः । अहं
गमिष्ये ।

(ख) भर्षि । कुरुष्व अस्मै प्रसादम् । एवं चरणपतितं महाराजमुन्मिता
गताया देव्याः पश्चात्तापेन मवितव्यम् ।

(ग) अपेहि अपण्डिते । कुतः अत्र प्रसादस्य पश्चात्तापस्य वा कारणं
तदेहि गच्छामः ।

पतति नमस्करोतीत्यर्थः । वासव०—इत्थेन वारयन्ती नमस्कारकियामिति शेषः ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति संभ्रमे द्विरुक्तिः । एष जनः मद्रूपो जनः निर्लजः निरूपः । कुत इत्य-
पेक्षायामाह—य इत्यादिना । यो मद्रूपो जनः ईदृशं वंचकं हृदयं भेतःकरणं
ज्ञात्वाऽप्यगत् पुनरपि कुप्यति कुप्यति । एकवारं भेतःकरणं ज्ञात्वा तत्र विश्वास
एव न कार्यः मया तु इदं कोपेन अनुकूलं भवेत् इत्यानुकूल्यार्थं वदते अतो
निर्लजाऽहमित्यर्थः । तत् तमेव अपराधितात् निर्लज्जत्वात्, मुदा तिष्ठतु मुदामिति
स्थानक्रियायां निशेपणं । अहं गमिष्ये गमिष्यामि । गमिष्ये इति अहमनेपदं विधायं ।
गन्तुमिच्छतीति 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति तुमुन् । काञ्चन०—प्रसादं अनुमदं
'प्रसादोऽनुमदो काव्यगुणस्वार्थप्रसत्तिषु' इति मेदिनी । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण चरण-
पतितं इति चरणौ पतितं 'द्वितीयाश्रितातीतपतिते' स्यादिना समासः मद्रूपो यत्र
च मद्राराजः 'राजाह सखिभ्यश्च' इति समासाद्यश्च प्रत्ययः । 'आन्मेहदि' स्यात्वं ।
तं उन्मिता लपत्वा गतायाः देव्याः इति यद्यप्यत्र गतया देव्येति पाठो वर्तते तथापि
सः अनन्यतः इत्यभिप्रेत्य गताया इति पाठो लिखितः । पश्चात्तापेन अनुतापेन इति
तृतीयेयं 'पश्चात्तापोऽनुतापये'त्यमरः । मवितव्यमिति 'तयोदेये'ति भाषे तव्य-
प्रत्ययः । वासवद०—अपण्डिते पंडा बुद्धिः संज्ञाया अस्याः सा पण्डिता न पण्डिता
अपण्डिता 'बुद्धिः पंडा विद्या चार्वा' इति त्रिकांशोपः । तत्संबोधनं ६ अपण्डिते, प्र-
सविपयाऽनभिज्ञे, इत्यर्थः । अपेहि दूरीभव अपोपसर्गादिष्वो व्येद । अत्र मद्रूपमनेपदे

राजा—देवि प्रसीद । प्रसीद । (आतापतामपनयामीति पुनः पठति ।)
वसन्त०—भोः । उठेहि । गदा सा वासवदत्ता देवी । ता कीस
पृथ्वा अरण्यरुदिदं करेसि । (क)

राजा—(मुखमुपमम्य ।) कथमकृत्वैव प्रसादं गता देवी ।

वसन्त०—ण किदो कहं पसादो जं अज्जवि अवल्लदसरीरा
चिट्ठस । (ख)

राजा—धिक् मूर्ख । किमेवमुपहससि माम् । ननु त्वत्कृतं एवाय-
मापतितोऽस्माकमनर्थकमः । यतः ।

(क) भोः । उत्तिष्ठ । गता सा वासवदत्ता देवी । तत्कस्मादभारण्यरुदितं
करेसि ।

(ख) न कृतः कथं प्रसादो यद्यप्यक्षतशरीरास्तिष्ठामः ।

प्रसादस्य अनुग्रहस्य पथात्तापस्य अनुतापस्य । वा विकल्पे 'वा स्याद्विकल्पोपमयोः'
इति मेदिनी । किं कारणं को हेतुरित्यर्थः । तद् पथात्तापानुग्रहकारणयोरभावा-
द्देतोरित्यर्थः । निष्कांते गते, यद्यप्यत्र ममिये इति वासवदत्तयोक्तं तथापि
प्रधानभूतायां तस्यां गतायां कांचनमालायि गतैवेत्यभिप्रेत्य निष्कांते इति द्विवच-
नमुक्तं । राजा—देवि, प्रसीद प्रसीदेति अनुनये लोकिनीयत्वा द्विवचरणं ।
आतापतामित्यादि पूर्वं व्याख्यातं । विदूष०—भोः वयस्येत्यर्थः । देवी वासवदत्ता
गतेत्यन्वयः । तद् यस्माद्वासवदत्ता गता तस्माद्देतोरित्यर्थः । अत्र तद्द्विददेशे अर-
ण्यरुदिततुल्ये भाषणे सादृश्यात् अरण्यरुदितत्वाभ्यवसायः । अरण्यरुदितं हि यथा
व्यर्थं तद्गतदहिते देशे देवि, प्रसीद प्रसीदेत्यादि भाषणं व्यर्थमित्यर्थः । राजा—
उभयमप्य ऊर्ध्वं कृत्वा । नमस्कारार्थं यदधो ममितं तदूर्ध्वं कृत्वेत्यर्थः । उपपूर्वकाक्षम-
धातोर्णिजतात् यत्वाप्रत्यये स्वभादेशे 'त्यपि लुप्तपूर्वात्' इति जेरयादेशः । कथ-
मिति प्रश्ने प्रसादं अकृत्वैव देवी गता इत्यन्वयः । विदूष०—कथमिति प्रश्ने ।
प्रसादो न कृतः अपि कृत एवेत्यर्थः । तमेव प्रसादमाह—यदिति । यत्
यस्मात् कारणात् अद्यापि एतत्कालपर्यन्तमपीत्यर्थः । अक्षतशरीराः न क्षतं न
नाशितं शरीरे येषां ते अक्षतशरीरा तिष्ठामः । तिष्ठाव इति पाठे, अक्षतशरीरौ इति
द्विवचनं समीचीनमिति भाति । अस्मामिस्तु क्षरीरा इति बहुवचनाभिप्रायेण
तिष्ठाम इति लिखितं । अत्र द्वयोरेव विद्यमानत्वात् द्विवचनांतः पाठः साधीयान् ।
एतादृशे महापराधेऽपि तथा किमपि दंडाकरणमेव अनुग्रहं मनुमहे इति विदूष-
काभिप्रायः । राजा—धिष्णुर्ध्वं, अत्र यथा धिक्को योने द्वितीया न तथा प्रागभि-
हितं । एवं अद्याप्यक्षतशरीरास्तिष्ठामः इति भाषणप्रकारेण । नन्विति आमेन्रणे
अस्माकमर्थं देवीकोचवृत्तोऽनर्थस्य क्रमः परिपाटी 'परिपाटी शत्रुक्रमः' इत्यमरः ।

समारूढा प्रीतिः प्रणयबहुमानादनुदिनं

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं सल्ल मया ॥

प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ

प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ॥ १५ ॥

‘वसन्त०—भोः । रुद्धा देवी दाव ण जाणीअदि किं करिस्स-
दिति । सागरिआए उण जीविदं दुक्करंति तकेमि । (क)

राजा—वयस्य । अहमप्येवं चिन्तयामि । हा प्रिये सागरिके ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ताविषधारिणी सागरिका)

सागरिका—(सोद्वेगम्) दिट्ठिआ इमिणा विरइदेण देवीवेसेण

(क) भोः । रुद्धा देवी तावन्न ज्ञायते किं करिष्यतीति । सागरिकाया
पुनर्जीवितं दुष्करमिति तर्कयामि ।

लया कृतः लङ्कृत एव ‘कर्तृकरणे’ति समासः । आपतितः प्राप्तः । यतः यस्मात्कार-
णारित्यर्थः । अनुदिनं प्रतिदिनं वीप्सायामव्ययीभावः । प्रणयस्य प्रीतेः बहुमानारस-
स्कारादेतोः प्रीतिः समारूढा वृद्धिगतेत्यर्थः । पूर्वं कृतं कृतपूर्वं सुष्ठुपेति समासः ।
न कृतपूर्वमकृतपूर्वं पूर्वं कदापि नानुष्ठितमित्यर्थः । मया कृतं अनुष्ठितं इदं व्यलीकं
अकार्यं ‘व्यलीकं व्यंग्वेलक्ष्याप्रियाकार्येषु पीडने’ इति हेमः । वीक्ष्य खल्विति
वाक्यालंकारे असहना अमर्षणा असौ प्रिया वासवदत्ता अद्य संप्रति जीवितं जीवनं
स्फुटं स्पष्टं मुञ्चति त्यजति त्यक्ष्यतीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लङ् । हि
यस्मादेतोः प्रकृष्टस्य अतिशयितस्य प्रेम्णः अनुरागस्य स्खलितं भ्रंशः ‘स्खलितं
छलिते भ्रंशे’ इति हेमचन्द्रः । अविषह्यं असोढव्यं विपूर्वासहतेः ‘शक्तिवहोष’ इति
क्यप् ‘परिनिविभ्य’ इति यत्वं । अति प्रेम स्खलितं चेत् तदेव जीवितनाशानधिक-
कायाऽलं भवतीति तात्पर्यं । एतस्य सर्वस्यानर्थस्य स्वमेव कारणं, त्वयि विश्वास-
मास्याय मया एवमाचरितत्वात् । काव्यलिंगमलंकारः । शिलरिणी३० ॥ १५ ॥
विदू०—रुद्धा देवी किं करिष्यति किं विधास्यति । तावदिति वाक्यालंकारे ।
न ज्ञायते नावबुध्यते कर्मणि लङ् । किं करिष्यतीति विशिष्टं कर्म । पश्य भृगो वाव-
तीतिषत् । अद्य सागरिति पुनरिति लये । सागरिका तु इत्यर्थः । दुःखेन संकटेन
जीवनं यस्याः तादृशी भविष्यति । सागरिकानिमित्तावसाधात् कुदेयं तामपि कदा-
चिदातयेदित्यर्थः । इति तर्कयामि अनुमिनोमि । अत्र राजा—विभूषं, इत्या-
दिराजभाषणे विदू०—भोः इत्यादि विदूषकभाषणे च प्रकृष्टप्रेमस्खलनेन सागरि-
कानुरागग्रन्थेन वासवदत्ताया मरणाभ्युद्गममनुमानं इति गर्भसंभेरंगं । तदुक्तं ‘अ-
भ्युद्गो लिंगतोऽनुमा’ इति । राजा—एवं सागरिकाजीवितवैशम्यप्रकारं चिन्तयामि
विचारयामीत्यर्थः । प्रिये सागरिके, हा इतिषेदे । ततः राजभाषणानंतरं वासव-
दत्ताया वेषं धरति तच्छीला, गुण्यजाताविति त्रिभिः । सागरिका—शोद्वेगमिति

इमादो संगीदसालादो णिकमन्ती ण केणावि लक्खिदसि । ता दाणिं एत्थ किं करिस्सं (इति साधं चिन्तयति ।) (क)

वसन्त०—भोः । किं मूढो विअ चिट्ठसि । चिन्तेसि एत्थ गडिमारं । (ख)

राजा—वयस्य । तदेव चिन्तयामि । देवीप्रसादं मुक्त्वा नान्यमु-
गायं पश्यामि । सदेहि । तत्रैव गच्छावः ।

(इति परिक्रामतः ।)

सागरिका—(साधं विमृश्य ।) वरं दाणिं समं जेह अत्ताणअं उव्वन्धिअ उवरवा भविस्सम् । जेण ण उण जाणिदसंकेदवुत्तन्तए देवीए सुसंगदा विअ परिमूदासि । ता जाव अहं असोअपादवे गडुअ जथासमीहिदं करिस्सम् । (इति परिक्रामति ।) (ग)

(क) दिष्ट्या अनेन विरचितेन देवीधेयेणाद्याः संगीतशालाया निष्कामन्ती न केनापि लक्षितासि । तदिदानीमत्र किं करिष्यामि ।

(ख) भोः । किं मूढ इव तिष्ठसि । निन्तयात्र प्रतीकारम् ।

(ग) वरमिदानीं स्वमेवात्मानमुद्रप्योपरता भविष्यामि । येन न पुनर्ज्ञात-
संकेतगृत्तान्तया देव्या सुसंगतेव परिभूता । तथावद्दहमशोकपादपे गत्वा यथासमीहितं करिष्ये ।

उद्देशे कारणं कर्तव्याकर्तव्यविषयकज्ञानशून्यता । तदेवाह—दिष्टधेत्यादि । विर-
चितः कृतः यो देव्याः वासवदत्तायाः वैपस्तेन संगीतशालायाः सकाशात् निष्कामन्ती
वह्निर्गच्छती केनापि पुरुषेण न लक्षिताऽऽसि न ज्ञाताऽऽसि इति दिष्ट्या इदमानन्द-
कारकं । तद् अत्र स्थले प्राप्तत्वादेतोः इदानीं सांप्रतं किं करिष्ये किं कर्तव्यं तन्न
जानामीत्यर्थः । साधं साधु 'असं कोणितेऽश्रुणि' इति दैगः । चिदू०—मूढः विचार-
शून्य इत्यर्थः । अपराधस्य प्रतीकारं नाहं । तदुपायमित्यर्थः । नान्योपायं पश्यामीत्यप्रे-
यक्ष्यमाणत्वात् । चितय विचारय । राजा—तदेव देव्यपराधप्रतीकारकारणमेव देव्याः
वासवदत्तायाः प्रसादं प्रसन्नतां मुक्त्वा स्वकला अन्यमुपायं अपराधप्रतीकारोपायं
न पश्यामि न जानामि । इच्छातुर्ज्ञानसामान्ये 'पर्यार्थेधानालोचने' इति पाणिनि-
सूत्रात् । तद् देवीप्रसादनस्यैवोपायत्वादेतोः तत्रैव वासवदत्ताधिष्ठितस्थले एव ।
अत्र राजभाषणेन देवीप्रसादायत्ता सागरिकासमागमसिद्धिः इति गर्भबीजोद्भेदा-
दाक्षेपाख्यं गर्भसंघेरणं । तदुक्तं 'गर्भबीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः' इति ।
सागरिका—साधं सवाच्यं विमृश्य विचार्य इदानीं एतस्मिन् काले स्व-
मेव आत्मनैव आत्मानं शरीरं उद्दप्य वदं कृत्वा उपरता मृता भविष्ये भविष्यासि ।

वसन्त०—(आकर्ण्य) चिह्न दाव चिह्न । णं पदसहो सुणीअदि ।
जाणामि कदावि गहिदपचादाना पुणोवि देवी आगता भवे । (क)

राजा—वयस्य महानुमावा खलु देवी । कदाचिदेवमपि स्यात् ।
तत्त्वरितं निरूपय ।

वसन्त०—जं मवं आणवेदि । (इति निष्कामति ।) (ख)

सागरिका—(उपसृत्य ।) ता जाव इमाए माहवीलदाए पासं

(क) तिष्ठ तावत्तिष्ठ । ननु पदशब्दः श्रूयते । जानामि कदापि गृहीतप-
ञ्चात्तापा पुनरपि देव्यागता भवेत् ।

(ख) यद्भवानाज्ञापयति ।

अत्र आत्मनेपदं चित्यं । इदं वरं मनाक् प्रियं 'देवादृते वरः भेष्टे त्रिषु क्लीबे मनाक् प्रिये' इत्यमरः । येन मरणेन विदितसंकेतवृत्तांतया विदितः ज्ञातः संकेतस्य राजनिकटे वासवदत्तावेवेषेण शमनरूपस्य वृत्तांतो यया एतादृश्या देव्या वासवदत्तया सुसंगतैव सुसंगता सदृशः । यया सुसंगता दासीलासया परिभूयते तथाऽहं परिभूता न भवेद-
मित्यर्थः । अत्र भविष्यकाल उचितो भाति न परिभूताऽस्मीति भूतकाल उचितः ।
अत एतद्विचारार्हं वर्तते । तत् मरणनिश्चयादेतोः । यावदिति वाक्यालंकारः । अशो-
कपादपे अशोकवृक्षनिकटे इत्यर्थः । समीहितं समीष्टं अनतिक्रम्य वर्तते इति यथा-
समीहितं पदार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावः । उद्धरणेन मरणमिति यावत् । परिक्रामति
अशोकवृक्षगमनाभिनयोऽत्र परिक्रमणं । विदुष०—आकर्ण्येति । आकर्णनाभिनयं
कृत्येत्यर्थः । स ए एकं कर्णमूर्त्यं कृत्वा तदेकाग्रमनसा स्थितिः । तिष्ठ तावत्तिष्ठेति इदं
लौकिकोपमा तिष्ठेत्यस्य द्विरुच्चारणं किमर्थं तिष्ठेति चेत्तत्राह—नन्वित्यादिना ।
नन्वित्यामंत्रणे पदानां पादप्रक्षेपाणां शब्दः स्वनिः 'वदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांश्चि-
वस्तुषु' इत्यमरसिंहः । श्रूयते आकर्ण्यते । मयेत्यप्याहारः । अत एव कर्मणि छद् न ॥
कर्मकर्तारि यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते तत्रैव कर्मवत्कर्मणि अतिदेशात् ।
प्रकृते च तथा कर्मणि क्रियाकृतविशेषाभावात् तद्व्यकोर्दोषेभ्यापत्तेः । कदापि कदा-
चिदित्यर्थः । गृहीतः ज्ञातः प्रस्तावः अवसरः यया सा 'प्रस्तावः स्यादवसरः' इत्यमरः ।
विदितसागरिकागमनावसरा इत्यर्थः । वस्तुतस्तु महानुमावेष्टप्रिमवाक्यव्यवहारस्यात्
गृहीतपञ्चात्तापा इत्यागमर्थो बालभाषावाक्यात्स्याच्चेत्समीचीनं भवेत् । अतस्तद्विचार-
क्षमं वर्तते । पुनरपि भूयोपि देवी वासवदत्ता आगता भवेत् । इति जानामि मन्ये
इत्यर्थः । राजा—महान् अनुभावः प्रभावो यस्याः सा खलु निश्चयेन देवी
वासवदत्ता । वर्तते इति शेषः । अनेन गांसीर्यमुक्तं भवति । कदाचित् जातुपित् ।
'कदाचित् जातु' इत्यमरः । एवमपि लघुक्कमपीत्यर्थः तत् लघुकेः संभवादेतोः स्वरितं
झीघं निरूपय पश्य । विदुष०—यद्भवानाज्ञापयति । तत्करोमीति शेषः । निष्कामति
गच्छति । सागरिका—उपप्लव अशोकपादपसमीपं गत्वेत्यर्थः । तत् मरणसंकेता-

विरहज असोअपादवे अप्पाणअं उज्जन्धिअ वावादेमि । (इति
लतापाशं रचयन्ती ।) हा ताद हा ताद । हा अम्ब हा अम्ब । एसा
पणि अहं अणाघा असरणा विवजामि मन्दमाहिणी । (क)

(इति कण्ठे लतापाशमर्पयति)

वसन्त०—(विलोक्य ।) का उण एसा । कहं उण देवी वासव-
दत्ता । (संभ्रममुचैः ।) भो वसत्सं । परिचाहि परिचाहि । एसा
कखु देवी वासवदत्ता अप्पाणअं उज्जन्धिअ वावादेति । (ख)

राजा—(कण्ठपाशमपनयन् ।) अयि साहसकारिणि किमिदम-
कार्यं कियते ।

(क) तयावदेतया माधवीलतया पाशं विरच्याशोरूपादप आत्मानमुद्धृत्य
व्यापादयामि । हा तात हा तात । हा अम्ब हा अम्ब । एषेदानीमहमनाथा-
शरणा विपद्ये मन्दमाहिनी ।

(ख) का पुनरेषा । कथं पुनर्देवी वासवदत्ता । भो वसत्स । परित्रायस्व
परित्रायस्व । एषा खलु देवी वासवदत्तात्मानमुद्धृत्य व्यापादयति ।

देतोः । यावदिति वाक्यालंकारे । एतया समीपवर्तिन्या माधवीलतया वासव्या पाशं
हृदिति मरणानुकूलं पाशं प्रेषिविशेषं 'पाशः पश्चाद्विबन्धने' इति हेमः । विरच्य अ-
शोकपादपे अशोकवृक्षे आत्मानं उद्धृत्य व्यापादयामि नाशयामि । व्यापादनक्रियाया
अपि आत्मानमित्येव कर्म । लतापाशं लताप्रंथि रचयन्ती कुर्वती हा इति शोकघोतकं
हा तात हा तावेत्यादि दुःखादी लौकिकोन्मत्ता द्विरुच्चारणं नत्विदं द्वित्वं पदस्यैव
द्वित्वमिधानात् । अत्र तु हा तातेति नैकं पदमिति स्पष्टमेव । एवं ॥ अवैलनापि
ज्ञेयं । एषा एतादृशदुःखमाहिनी अहं सागरिका अनाथा नास्ति नाथः स्वामी यस्याः
सा अशरणा नास्ति शरणं रक्षिता यस्याः सा 'शरणं शूदरस्त्रिणो' इत्यगरः । मन्दमा-
हिनी मन्दभाग्या । विलोक्य । अर्थात्सागरिका । विदू०—का पुनरिति वाक्यालं-
कारे । एवं कथं पुनरित्यत्रापि । कथमिति प्रथमे ससंभ्रमं संभ्रमस्वरूपं परित्रायस्वप-
रित्रायस्व संभ्रमे द्विरुक्तिः । एषा खल्विति निधये वाक्यालंकारे वा । आत्मानमु-
द्धृत्य उद्धृत्य व्यापादयति नाशयति । राजा—कंठात् गलात् अपनयन् दूरीकुर्वन्
अपीति संबोधने साहसकारिणि साहस करोति तच्छीलं ताच्छील्ये गिनिः । कर्तुं
अहं कार्यं 'अहं कृत्यतृचधेति' अर्हार्थे व्युत्पत्त्यः । न कार्यं अकार्यं कियते आचर्यते ।
एतस्य अकार्यत्वं च पातित्यापादकत्वेन । तदुक्तं निर्णयसिंघौ तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धे
भविष्ये 'स्वेच्छया मरणे विप्राः शृंगिदंष्ट्रिसरीसृपैः । अल्लालजबिपोद्ध्वेरात्मना
चैव ताडनैः' इत्याद्युक्त्वा 'न तेषां ज्ञानसंस्कारो न धादं न प्रपिडनं' इति । तथा
तत्रैव अग्रे 'ब्राह्मेपी' स्युषाम्भ्य 'शृंगिदंष्ट्रो' लादिना काश्चित्पतितानुक्त्या 'शङ्खाभिगर-

मम कण्ठगताः प्राणाः पाशे कण्ठस्थिते तव ।

अतः स्वार्थप्रयत्नोऽयं त्यज्यतां साहसं प्रिये ॥ १६ ॥

सागरिका—(राजानं दृष्ट्वा) अयि । कथं एसो भट्टा । (सहर्ष-
मात्मगतम् ।) जं सच्चं एणं पेक्खिअ पुणोवि मे जीविदाहिलासो
संबुत्तो । अहया एणं पेक्खिअ कदत्था भविअ सुहं अप्पाणअं
उब्बन्धिअ जीविदं परिच्छइस्सम् । (प्रकाशम् ।) मुञ्चदु भट्टा । परा-
हीणो कखु अअं जणो ण उण ईदिसं अवसरं मरिदुं पावेदि । तुमं
पि देवीए मा अप्पाणं अवराहिणं करेसि (इति पुनः कण्ठे पाशं
दातुमिच्छति ।) (क)

(क) अयि । कथमेव मर्ता । यत्सत्यमेनं प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीविताभि-
लाषः संबुत्तः । अथवा एनं प्रेक्ष्य कृतार्था भूत्वा सुखमात्मानमुद्वह्य जीवितं
परित्यजे । मुञ्चतु मर्ता पराधीनः स्वल्पं जनः । न पुनरीदृशमवसरं मर्तुं
प्राप्यते । त्वमपि देव्यामात्मानमपराधिनं कुरुष्व ।

दाधैव पाखंडा. क्रूरमुद्वह्यः । क्रोधात्प्राप्यं विषं वह्निं शस्त्रमुद्वहनं जलं । गिरि
वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति बराधमाः । महापातकिनो ये च पतितस्त्ये प्रकीर्तिताः
पतितानां न दाहः स्वाभालेष्टिर्नास्थिसचनः । इति । अत्र विदूषकः—(विलोक्य)
का पुनरेषेत्यादि भाषणेन वासवदत्तामुद्विष्टतायां सागरिकायाः मरणशंकया
सम्प्रमादयं गर्भसुषेरेण 'शंकात्रासी च सम्प्रम' इति लक्षणात् । हे प्रिये, साहस
सहसा क्रियते तत्साहस 'क्षेपे' इति सूत्रेण विहितोऽण् 'साहस तु दमे पुष्करक-
र्मणि । अविमृश्यकृतौ धाठ्ये' इति हेमचन्द्रः । त्यज्यतां स्वजं हानौ लोद । ननु मया-
ऽकार्यकरणे तव हानेरभावात् किमिति मा निषेधसीत्यत आह—ममेत्यादिना ।
पाशे तव कंठे गळे स्थितं कंठस्थितं. 'साधनं कृता बहुलं' इति समासः । तस्मिन्
सति मम प्राणा अस्य कंठं गताः पंठगताः 'द्वितीयाधिते'त्यादिना समासः । अतः
मत्प्राणोद्गमनाद्वेतोः अयं लज्जितवारणरूपः स्वार्थप्रयत्नः स्वस्यैव अयमिति स्वार्थः
'अर्थेन नित्यसमाप्तो विलेप्यलिंगता चे'ति समासः । स चास्मां प्रयत्नश्च । अद्यगत्य-
लंकारः । लघुक्कं 'विरुद्धं मित्रदेशत्वं कार्यहेतोरसंगतिः' इति । अनुपुनरुक्तं ॥ १६ ॥
साग०—कथमिति प्रश्ने सभावनया वा एव पुरोपर्ता मर्ता चत्वरज सहर्षमिति
हर्षकारणं राजदर्शनं । एतं राजानं प्रेक्ष्य विलोक्य जीविते जीवने 'नपुंसके भावे क्.' ।
अभिलाषः कामः संबुत्त निष्पद्य इति यत् तत् सर्वं यथार्थं । एतादृशलोकोत्तर-
सुंदरपुरुषदर्शने कस्या जीविताशा न भवेत् अतो ममापि जीविताशा उत्पन्ना सापि
मुक्तैवेत्यर्थः । ननु वासवदत्ताया मीतैः तव जीविताशाऽप्युक्तेत्यत आह—अथ-
चेति । अथवेति पक्षात्तरे एवं राजानं प्रेक्ष्य कृतं निष्पादितं. अर्थः, जन्मसाफल्यं

राजा०—(निरूप्य सहर्षम् ।) कथं प्रिया मे सागरिका । (इति कण्ठात्पाशमाक्षिप्य ।)

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते

स्वरितमयि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ।

चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे

क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥ १७ ॥

(इति बाहुपाशमाक्षिप्य कण्ठे गृहीत्वा स्पर्शमुखमभिनीय निद्रां प्रति ।)

सखे इयमनन्ना वृष्टिः ।

यया सा एतादृशी भूत्वा आत्मानं उद्धृत्य उद्धृत्य जीवितं जीवनं मुखं यथा स्यात्तथा परित्यजे । जीमिताशापेक्षया प्रियं मरणसमये विलोक्य तावदेव जन्मनः साफल्यं मरणमुचितमिति अवयवेत्यादि पक्षांतरामिप्रायः । मुञ्चतु स्वजतु इत्यर्थः । अयं सद्रूपो जनः पराधीनः परतन्त्रः 'परतन्त्रः पराधीनः' इत्यमरः । शौडादित्वाद्धिना समासे 'अपहृष्टे'त्यादिना खः । ईदृशं भवसरं ईदृशं कालं । अत्र ईदृशं भवसरं इति प्रथमांतं युक्तं, अपवादं नपुंसकलिङ्गी चेत्कचिदुपलब्धः ततोऽप्ययं ग्रन्थः संगच्छेत । अत इदं विचार्य । स्वमपीति । मम मरणे मदेतुकः तवापि देव्याः अपराधो न भवेदित्यपेक्षः । अपराधोऽस्यास्तीत्यपराधी तं । राजा—निरूप्य सन्त्यग-भिज्ञायेत्यर्थः । सागरिकामिति शेषः । सहर्षमिति हर्षकारणं स्पष्टमेव । कथमिति प्रश्ने प्रिया इष्टा कंठात् पाशं आक्षिप्य निष्कास्य कंठादित्यपादाने पंचमी । ते तव अमुनम् उद्धृत्य मरणरूपेण अतिमानं अत्यंतं इदं च साहसपदार्थां विमृश्यकारित्यकिंवाया विशेषणं । साहसेन अविमृश्यकृत्या अलमलमिति संभ्रमे द्विष्टारणमिदं । मा मा इत्यर्थः । अयि त्वमेव लतायाः पाशः लतापाशः तं स्वरितं धीमं यथा स्यात्तथा विमुञ्च त्यजेत्यर्थः । जीवितस्य जीवनस्य ईशा अधिपतिः तत्संयोजनं हे जीवितेशे, चलितमपि कंपितमपि 'चलिता कंपिता युते' इत्यमरः । चंचलमित्यर्थः । लब्धियोगेन निरोद्धुं अवरोद्धुमित्यर्थः । इह अस्मिन्देसे एकांतस्थले इति गूढामिप्रायः 'इदमो इह' इत्यनेन इप्रत्ययः । 'इदम इह' इत्यनेनेशादेशः । मम कंठे गले क्षणं 'कालाच्चनोरस्य-तस्योगे' इत्यनेन द्वितीया । क्षणलक्षणममरपिहेनोक्तं यदाह—'अष्टादश निमेषास्तु काश्या त्रिशत्तु ता' कल । तास्तु निश्चक्षणः' इति । श्रीमद्भागवते तु 'निमेषस्त्रि-लवो हेयः आप्रातस्ते त्रयः क्षणः' इति । बाहु एव पाशः बाहुपाशः तं निधेहि स्थापय निपूर्वाद्यानो लोटि 'ध्वसोरेद्याभ्यासे'ति लोपः एवं च । अत्र मां आलि-ग्येति गम्यस्यार्थस्य मञ्जीवितस्य स्वमीशासि अतो गमनोद्यतं मञ्जीवितरूपं निर्जघनं निजबाहुपाशाभ्यामवर्द्धति इति भंग्यतरेणोक्तत्वात् पर्यायोक्तालंकारः उक्तं च 'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वनो भंग्यतराभयं' इति । मालिनीश्वरं 'जनमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ १७ ॥ बाहुपाशं भुजपाशं आक्षिप्य हस्ता-

वसन्त—भो । एवं णेदं । जह अजालवादावली भविष्य ण
आआदि देवी वासवदत्ता । (क)

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।) * -६

वासवदत्ता—हजे कञ्चनमाले । तं तथा चरणनिवडिदं अज्जउत्तं
अवधीरिअ आअच्छन्तीए मए अदिणिदुरं किदं । ता दाणिं सबं
ज्जेव गदुअ अज्जउत्तं अणुणहस्सं । (ख)

काञ्चनमाला०—का अण्णा देवीं वज्जिअ एवं भणिदुं जाणादि ।
वरं सो एवं देवो दुज्जणो होदु ण उण देवी । ता एदु एदु
देवी । (ग)

(इति परिक्रामतः ।)

राजा—अयि मुग्धे । किमद्यापि मध्यस्थतया वयं विफलम-
नोरथः क्रियामहे ।

(क) भोः एवं न्विदम् । यथकालवातावली भूत्वा वायाति देवी वासवदत्ता ।

(ख) हजे काञ्चनमाले तं तथा चरणनिपतितमार्यपुत्रमवधीर्यागच्छन्त्या
मयातिनिदुरं कृतम् । तदिदानीं स्वयमेव गत्वाऽऽर्यपुत्रमनुनेव्यामि ।

(ग) काऽन्या देवीं वर्जयित्वैवं भणिदुं जानाति । वरं स एव देवो दुर्जनो
भवतु न पुनर्देवी । तदेत्येतु देवी ।

भ्यामादायेत्यर्थः । कंठे गृहीत्वा कंठे निक्षिप्येत्यर्थः । स्पर्शसुखमभिनीयेति तदभि-
नयश्च अग्रे रोमांचोत्पत्त्यादिकं । विदुषकं प्रतीयेतस्याऽप्ये वक्ष्यतीति शेषः । तदेवाह—
इयं सागकामाप्तिरूपा वृष्टिः वर्षणं नास्ति अन्नं मेघो वस्यो सा यथा अतर्कितो-
पनता भवति एवमित्यमित्यर्थः । विदु०—एतत् खडुक्कं एवं वयार्यमिति आवत् ।
यदि अकाले अन्नमिव अकालाया 'सुप्सुपे'ति समासः । एतादृशी भूत्वा देवी वास-
वदत्ताऽऽगच्छ । अत्रेति शेषः । अन्यथा वैपरीत्यं न करिष्यति । तर्हि खडुक्कं संभवेदि-
त्यर्थः । अत्र अकालवात्वा भूत्वा इति पाठः कचिदुपलम्भयेत्समीचीनः । वात्स्याया
अत्रस्य निवारकत्वमिव वासवदत्ताऽऽगमनस्य सागरिकासमागमनान्वयाकरणस्य
संभवात् । वासवद०—चरणयोर्निपतितं 'साधनं कृते'ति समासः । नमस्कृत-
मित्यर्थः । अवधीर्य शिरस्कृत्य अतिनिदुरं अतिकठोरं कृतं आचरितं तत् ममापराधा-
देतोः स्वयमेव गत्वा न तु दूत्यादिद्वारा अनेन अत्यादरः सूचितः । अनुनयिष्ये
प्रसादयिष्ये । काञ्चनमा०—देवीं वासवदत्तां वर्जयित्वा अन्या इतरा । पत्न्या एवं
पत्युः अपराधितेऽपि स्वतः एव तत्प्रसादनार्थगमनसंबन्धिमावर्णं । स एव देवः
वत्सराजः दुर्जनो भवतु इति वरं मनस्विप्रथं न पुनर्देवी दुर्जना इत्यर्थः । तत् तव
प्रसादनार्थगमनस्य योग्यत्वादेतोः । परिक्रामतः परिचरतः । राजा—मुग्धे सुंदरि,

काञ्चनमाला—(कर्ण एता) मट्टिणि । जह समीवे एसो मट्टा मन्तेदि तह तणेमि तुमं जेष्ठ अणुणेदुं आमच्छदि । ता चवसप्पदुं मट्टिणी । (क)

वासवदत्ता—(उद्वेगम्) ता अलविखदा एव पुट्टदो गदुअ कण्ठे गेहिअ पसादइस्सम् । (ख)

वसन्त०—भोदि सागरिए । वीसत्था मविअ पिअवमस्सं आलवेहि । (ग)

वासवदत्ता—(आकर्ष्य सविपादम्) कघणमाले । सागरिआ वि

(क) मर्ति । यथा समीपे एव भर्ता मघयते तथा तर्कयामि त्वामेवाधुनेतु-
मागच्छति । तदुपसर्पतु मर्त्री ।

(ख) तदलक्षितैव पृष्ठतो गत्वा कण्ठे गृहीत्वा प्रसादयिष्ये ।

(ग) भवति सागरिके । विश्वस्तु भूत्वा प्रियवयसमालापय ।

‘गुणस्तु सुन्दरे मूढे’ इति मेदिनी । अथापि । एतावरकालपर्यन्तमपीत्यर्थः । मय्यस्यस्य भावो मय्यस्थता तथा । ‘शरदः कृतार्पते’त्यादिबत् सामान्ये मपुंसकात्तत् प्रत्ययः । अन्यथा ‘लघुलोर्गुणवचनस्य’ इति मय्यस्याशब्दस्य पुंवद्भावी न स्यात् गुणवचन-
स्वाभावात् । औदासीन्येनेति यावत् । विगतं फलं येषां ते विकलाः व्यर्थाः । ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य बाच्यो वा चोत्तरपदलोपः’ इति समासः । मनोरथा अभिजापा येषां ‘इच्छा कांक्षा स्पृहेहा लृट् बाच्छा लिप्सा मनोरथः’ इत्यमरः । क्रियामहे त्वयेति शेषः । काञ्चनमाला—कर्णं दत्तेति । आकर्णनाभिनयं कृत्वेत्यर्थः । यथा यतः समीपे समीपदेशे भर्ता स्वामी वत्सराजः मंत्रयते गुप्तं भाषते तथा । ततो द्वेतीरित्यर्थः । तर्कयामि अनुमिनोमि । किमनुमानं तदाह—स्वामेवेत्यादिना । स्वामेव वास-
वदत्तामेव अनुनेतुं आर्जयितुं आगच्छति आयाति । तत् त्वदनुनयहेतुना वत्सरा-
जागमनादेतोः उपसर्पतु समीपं गच्छतु । वासवदत्ता—उद्वेगमिति उद्वेगकारणं तु
आत्मानं राजाऽनुनेतुमायातीति तत् राजाऽऽगमनादेतोः । अलक्षितैव अदृष्टेव गतेति
शेषः । पृष्ठतः आयादित्वात्सम्यन्तात्तसिः । पृष्ठभागे इत्यर्थः । कंठे गृहीत्वेति
आलित्येत्यर्थः । प्रसादयिष्ये प्रसन्नं करिष्ये संमुखागमनापेक्षया पृष्ठत आगत्य
कंठालिङ्गनेन महती प्रीतिः स्यादित्यभिप्रायः । विदू०—विश्वस्तु जातविश्वासा
‘विश्वस्तो जातविश्वासे’ इति मेदिनी । विपूर्वकाष्टुसघातोः ‘गत्यर्थोऽकर्मके’ति कर्तरि-
क्तप्रत्यये आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् इदमानः । प्रिययासौ वयस्य तथा ते आ-
लापय आभाषयेत्यर्थः । वासव०—आकर्ष्येति भाषणवचनित्यर्थः । सविपाद-
मिति विपादकारणं अर्थं मयि बहिरेव भ्रम दर्शयति अवतस्तु सागरिकाया । अत्र
न केवलं राजैव पतते किन्तु सागरिकापीत्यपेक्षः । तत् सागरिकायाः अत्र सत्तादे-

एत्थ चिद्धदि । ता सुणह्म । जाणिअ पच्छा उवसप्पिस्सम् । (इति
तथा करोति ।) (क)

सागरिका—महा । किं एदिणा अलीअदाक्खिण्णेण । जीवि-
दादोवि अधिअवल्लहाए देवीए पुणोवि अत्ताणमं अवराहिणं किं
करेसि । (ख)

राजा—अयि । मिथ्यावादिनी खल्वसि । कुतः ।

(क) काचनमाले । सागरिकाप्यत्र तिष्ठति । तच्छृणुवः । ज्ञात्वा पश्चादुप-
सर्पिष्ये ।

(ख) मर्तः किमेतेनालीकदाक्षिण्येन । जीवितादप्यधिकवल्लभाया देव्याः
पुनरप्यात्मानमपराधिनं किं करोषि ।

तोरित्यर्थः । शृणुवः अर्थाद्भुवः संवादं, ज्ञात्वा संवादमिति शेषः । पश्चाज्ज्ञानोत्तरं
उपसर्पिष्ये अत्र उपसर्पिष्यामीति युक्तं सृष्टृपातोः परस्मैपदित्वात् । तथा करो-
तीति श्रवणार्थं तिष्ठतीत्यर्थः । सागरिका—एतेन इदानीं क्रियमाणेन ।
दक्षिणः परच्छंदानुवर्ती 'दक्षिणस्तु परच्छंदानुवर्तिनि' इत्यभिधानात् तस्य
भावो दक्षिण्यं 'माहाणादित्वा' म्नाये ध्यन् । अलीकं मिथ्या यद्दक्षिण्यं 'अ-
लीकं तन्निमेषदृष्टे' इत्यमरः । तेन जीवितादपि जीवनादपि अधिकवल्लभायाः अधि-
कप्रियायाः देव्याः वासवदत्तायाः पुनरपि भूयोपि आत्मानं खं । अपराधः अस्मा-
त्स्वीति तं 'अत इनिठनी' इति मूलार्थे इति । अत्रेव मिथ्याप्रेम्णा वासवदत्ताया-
अपराधेव भवति न तु मम प्रीतिपात्रं प्रेम्णो मिथ्यालादिति यावत् । राजा—मम
प्रेम वास्तवमेव त्वयि वर्तते इत्याह—अयीत्यादिना । अयीति कोपव्यामंश्रणे ।
मिथ्यावादिनी अपरं मिथ्या वदतीति तथा 'आवश्यकापमर्षयोः' इति गितिः ।
शत्रु निधयेन वास्तवं प्रेम वासवदत्तायामेव मयि तु अलीकं इति यत्त्वयोक्तं
तन्निमेषेत्यर्थः । तत्र हेतुमुपपादयति । कुत इत्यादिना । कुतः कस्मादेतो-
रित्यर्थः । कुचयोः स्तनयोः युक्तं तस्मिन् श्रापेन जमीह्वं उत्कंपते चलति इति
श्लासोरुक्तं तस्मिन् सति कंपितं भवेति शेषः । देव्याः कोपेन श्लासाधिक्ये सति
मया भीत्या कंपितमित्यर्थः । अस्याः इति प्रतिपादकं संबध्यते । मौने सति प्रियं
तन्मनोनुकूलं भाषितं सर्वत्र मयेत्यस्य संबन्धः । 'नपुंसके गावे कः' इति भावे कथं तथा
पूर्वोक्तक्रियावत् अस्याः वक्त्रे मुखे कुटिलीकृते ह्रस्वे यस्मिन् तत् कुटिलीकृतम् ।
कुटिलीकृतमित्यत्र कुटिलशब्दात् 'कृम्वस्ति' इति चिबः । गतिस्तत्कुमतीति कृतशब्देन
समासः । तारो सति मया पादयोः । अर्थात् अस्याः इति संबध्यते । यातं पतितं
अनया कोपेन ध्रुव उभयने कृते सति तच्छांस्वर्थं पादयोर्नमनं कृतमित्यर्थः । इदं
पूर्वोक्तप्रकारेण नः अस्माकं सहजं स्वाभाविकं यत् आभिजातं पुत्रीतत्वं मुपरं

श्वासोत्कम्पिनि कम्पितं कुचयुगे मौने प्रियं मापितं

वक्त्रेऽस्याः कुटिलीकृतभ्रुणि तथा यातं मया पादयोः ।

इत्थं नः सहजाभिजात्यजनिता सेवैव देव्याः परं

प्रेमाबन्धविवर्धिताधिकरसा प्रीतिस्तु या सा त्वयि ॥ १८ ॥

वासवदत्ता—(उपसृत्य सरोपम् ।) अज्जउत्त । सरिसं । अज्ज-
उत्त । सरिसं एदं । (क)

राजा—(दृष्ट्वा सर्वलक्ष्यम् ।) देवि । न स्वस्वकारणे मामुपालब्धु-
मर्हसि । त्वामेव मत्वा नेपसादृश्याद्विप्रलब्धा वयमिहागताः । तत्क्षम्य-
ताम् । (इति पादयोः पतति ।)

वासवदत्ता—(सरोपम् ।) अज्जउत्त । उट्टेहि उट्टेहि । किं
अज्जवि सहजाभिजादाए सेवाए दुक्खं अणुभविवदि । (ख)

(क) आर्यपुत्र । सट्शम् । आर्यपुत्र । सट्शमेतत् ।

(ख) आर्यपुत्र । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । किमद्यापि सहजाभिजातया सेवया
दुःखमनुभाव्यते ।

वा । आमिजात्यमित्यत्र प्राज्ञाणादिसान्द्रावे ध्यम् । 'अभिजातस्तु कुलजे सुये' इत्य-
मरः । तेन जनिता उत्पादिता देव्याः वासवदत्तायाः परं केवलं क्रियाविशेषण-
मिदं । 'पर तु केवलं' इति हेमचन्द्रः । सेवैव परिवर्त्यैव प्रेम्णः हार्दस्य 'प्रेमा ना
प्रियता हार्दं' इत्यमरः । यः आर्यधः संबंधः तेन विवर्धितः वृद्धिं प्रापितः अत
एव अधिकः अतिशयितः रतः स्वादी यस्यां सा 'रसो गंधरसे स्वादे तिक्तादौ
विपरागयोः' इति विश्वः । या प्रीतिः सा त्वयि । तुना विशेषो योतितः । वासव-
दत्ताया सेवैव प्रीतिस्तु त्वयीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ १८ ॥ वासव०—
उपसृत्य समीपं प्राप्य सरोपं रोपकारणं स्पष्टमेव । एतत् त्वयोक्तं युक्तं शोग्यं
क्रोधावेगेन एकार्यस्यापि शब्दस्य पुनः उपादानं, काकुत्थात्र । तेन सर्वथा नेदं तव
शोभते इत्यर्थः । राजा—सर्वलक्ष्यं सविस्मयमित्यर्थः । कोयं हतकदैवस्य प्रभावः
इति विस्मयः । अकारणे कारणाभावे अभावो नयर्थः । उपालब्धुं तिरस्कृतुं नार्हति
'शकृष्टपे'त्यादिना तुमुन् प्रत्ययः । नेपस्य अर्थात् त्वदीयस्य सादृश्यं तौल्यं तस्माद्धेतोः
हेतौ पंचमी । सामरिका त्वामेव मत्वेति यावत् । इह देशे आगता वयं विप्र-
लब्धाः वंचिताः । अत्रापि देहव्यतीतपन्थायेन नेपसादृश्यादित्यस्य संबंधः । तत्
पूर्वोक्तापराधकरणं क्षम्यतां खलतां त्वयेति शेषः । पादयोः पततीति नमस्करोती-
त्यर्थः । वासव०—सरोपमिति अत्रापि रोपकारणं स्पष्टमेव । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सध्रमे
अनेकघोच्चारणमिदं । अद्यापि अनुनापि सहजा साभाविकी एतादृशी अभिजाता

राजा—(स्वगतम् ।) किमेतदपि श्रुतं देव्या । तत्सर्वथा देवीप्रसादनोपायं प्रति निराशीभूताः स्मः ।। (इत्यधोमुखस्तिष्ठति ।)

वसन्त०—भोदि । तुमं किल अत्ताणअं उब्बन्धिअ वावादेसिति * वेससारिस्समोहिदेण मए पिअववस्सो एत्थ आणीदो । जइ मम वअणं ण पविआअसि ता पेक्ख इमं लदापासं । (इति लतापाशं दर्शयति) (क)

वासवदत्ता—(सकोपम्) हल्ले कच्चणमाले । एदेण एव लदापासेण वन्धिअ गेह एणं ववणम् । एवं अ दुट्ठकण्णजां अगदो करेहि । (ख)

(क) भवति । त्वं किलारमानमुद्वप्य विपद्यस इति वेपसादृश्यमोहितेन मया प्रियवयसोऽचानीतः । यदि मम वचनं न प्रत्याययसि तत्प्रेक्षस्वैव लतापाशम् ।

(ख) हल्ले काञ्चनमाले । एतेनैव लतापाशेन बद्धा गृहाणैनं ब्राह्मणम् । एतां च दुष्टकन्यकामप्रतः कुरु ।

उत्पन्ना या सेवा अर्थात् तत्कृतया दुःखं संकटं अनुभाव्यते अनुपूर्वकात् भूमासी इत्यस्मात् स्वार्थे भिजंतात्कर्मणि लट् । दुःखं प्राप्यत इत्यर्थः । सहजाभि-
जाल्यसेवया इति पाठः क्वचिदुपलभ्यतेस्य साधीयान् । राजा—एतदपि सहजामिजात्येत्येतदपि देव्या वासवदत्तया श्रुतं किं । तत् तर्हीत्यर्थः । देव्याः प्रसादनस्य प्रसादस्य च उपायः साधनं तं प्रति निर्गता आशा येषां ते निराशाः ते च ते भूताश्च । निराशाशब्दस्य कर्म्येतस्य भूताशब्देन उ-
मासः । अघोगतं मुर्यं यस्य अधोमुखस्थितेः कारणं लज्जैव । चिदू०—
किंतेति मार्तायां 'मार्तायंभाम्ययोः किल' इत्यमरः । आरमानं एवं उद्वप्य उद्वप्य विपद्यसे विपद्ये इति हेतोः वेपस्य वत्सादृश्यं तुल्यत्वं तेन मोहितेन मया प्रियव-
यसः वत्सराजः । अत्र स्थले आनीतः प्रापितः । न प्रत्याययसि न विश्वसिषि । तत् तर्हीत्यर्थः । इमं पुरोवर्तिनं लतापाशं लतोद्ध्वनं प्रेक्षस्व अवलोक्य । वासवद०—
सकोपमिति कोपकारणं स्पष्टमेव । एतेनैव सागरिकया आरमोद्ध्वनयार्थं कृतेनैव मयेति वचनस्य प्रहणस्य च ब्राह्मणमिति कर्म । तथा च एनं ब्राह्मणं वसेतकं वत्सा एदणेल्लयः दुष्टकन्यकामिति कुत्सिता कन्या कन्यका 'कुत्सिते'त्यनेन वृत्तायां कन् 'केष्ण' इति हस्तः । कन् प्रत्ययेन घोषितं कुत्सितार्थं दुष्टसन्देशेन स्पष्टीक्रियते । अम्रत इति अमरादरयत्तम्यंतात् आचारिल्लासतिः । अथ 'वाद्यवदत्ता—(उपयुज्य परोपं) आर्मपुत्र मुक्केतत् सदशमेतत्' तथा (परोपं) आर्मपुत्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भिमयापि सहजामिजातया सेवया दुःखमनुभाव्यते । 'काञ्चनमाले एतेनैव लता-
पाशेन बध्ने'त्याद्यत्र माप्येन च वाद्यवदत्तार्थेऽप्यवचना सागरिकाद्यमागमात्-
यद्यग्लेनाभियतशक्तिकारणं सोऽकार्थं यमैवधेरयं । उचं च मरतेन 'धैरमय-

काञ्चनमाला०—जं भट्टिणी आणवेदी । (लतापाशेन वसन्तकं गले बध्ना ताडयति ।) हृदास । अणुभव दाव अत्तणो अविणमस्स फलम् । देवीए दुट्ठवअणेहि कटुइका कण्णा चि सुमरेहि तं वअणम् । साअरिए । तुमंपि अगगदो होहि । (क)

सागरिका—(खगतम् ।) अकिदपुण्णाए मए मरिदुंवि अत्तणो इच्छाए ण अवापिदम् । (स्व)

वसन्त०—(सविषादम् ।) भो वअस्स । सुमरेहि मं अणार्धं देवीए बन्धणादो विवज्जिदुं (इति राजानमालोकयति ।) । (ग)

(वासवदत्ता राजानमालोकयन्ती सागरिकां वसन्तकं च गृहीत्वा काञ्चनमाडया सह निष्पन्ता ।)

राजा—(सखेदम् ।) कएं भोः कएम् ।

(क) यद्गुर्जाज्ञापयति । हताद्य । अनुभव तावदात्मनोऽविनयस्य फलम् । देव्या दुष्टवचनैः कटुकिती कर्णाविति स्मर तद्वचनम् । सागरिके । स्वमप्यग्रतो भव ।

(ख) अकृतपुण्यया मया गर्तुमप्यात्मन इच्छया नावापितम् ।

(ग) भो वयस्य । स्मर मामनाथं देव्या बन्धनाद्विवर्जितुम् ।

चनप्रायं तोढकं त्विति संज्ञितं' इति । काञ्चन०—यद्गुर्जा आज्ञापयति तत्करोमीति शेषः । 'भारणतोपणनिशामनेषु ह्वा' इत्यनेन मित्वं माधवमते अचाक्षुपज्ञाने नास्ति । निशानेष्विति पठतां ह्रदत्तादीनां तु न काव्यनुपपत्तिः । अतएव तज्ज्ञापयत्याचार्यः' इति भाष्यकारप्रयोगः संगच्छते । हताद्येति एतद्याख्या पूर्वं कृतैव । अविनयस्य औद्धत्यस्य । स च सागरिकासंमेलनोद्योगरूपः । देव्येत्यादिव्याख्यातं तत् पूर्वोक्तं वचनं स्मरेत्यन्वयः । साग०—अकृतं पुण्यं सत्कर्म यया तादृश्या मया आत्मनः इच्छया गर्तुमपि नावापितं । भातुनामनेकार्थलाभं पारितमिस्यर्थः । पार्थये इति पाठस्तु साधुतर एव । अत्रत्यसागरिकाभाषणेन वासवदत्तातः सागरिकाया अयं इति उद्देशाध्यमं । तदुक्तं 'अयं नृपारिदस्युत्पमुद्देगः परिकीर्तित' इति । यो हि यस्यापकारी स तस्सारिः, प्रकृते वासवदत्ता । विदूष०—सविषादमिति । विषादकारणं स्पष्टमेव । नास्ति नाथो रक्षको यस्य एतादृशं खद्वियुक्तत्वादनाथमित्यर्थः । विवर्जितुं मोचितुमिति यावत् राजानमालोकयतीति सागरिकाया विशेषणं लिंगविपरिणामेन वसन्तकस्य च विशेषणं राजानमालोकयतीति पूर्वमुक्तत्वात् तेन च उभयोरतिवीनरत्वं व्यन्यते । गृहीत्येति 'ग्रहोऽडिति' इति वीर्यः । काञ्चनमाडया सह्येति 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सूचीया । राजा—सखेदमिति स्वैकनिष्ठयोः प्रीतिपात्रयोः स्वसमक्षं दुरवस्थितौ खेदः स्पष्ट एव । तदेवाह—कष्टं भोः कष्टमिति लौकिकोक्त्या

किं देव्याः कृतदीर्घरोपमुपितस्त्रिगुणसितं तन्मुखं

त्रस्तां सागरिकां सुसंभृतरुणा संतर्ज्यमानां तथा ।

बध्वा नीतमितो वसन्तकमहं किं चिन्तयामीत्यहो

सर्वाकारकृतव्यथः क्षणमपि प्राप्नोमि नो निर्वृतिम् ॥ १९ ॥

सत्किमिदानीमिहस्थितेन प्रयोजनम् । देवीमेव प्रसादयितुमभ्यन्तरं
प्रविशामि ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति सकेतकं नाम तृतीयोऽङ्कः ।

खेदेन कष्टशब्दस्य द्विरुच्चारणं नत्विदं वचनेन हित्वं मध्ये भोःशब्दस्य प्रवेशात् ।
एतादृशोच्चारणेन अतिकृच्छ्रं चोत्पत्ते । 'कटे तु कृच्छ्रग्रहणे' इत्यमरः । तदेवाह—
किं देव्या इत्यादिना । देव्याः वासवदत्तायाः एतस्य मुखमित्यनेन अभ्ययः । तत्
मनसा उल्लिखितमित्यर्थः । कृतः अर्थाद्वासवदत्तयेति गम्यते । यो दीर्घरोपः महान्
क्रोधः तेन मुपितं चोरितं त्रिगुणेन खेदेन त्रिगुण्येन 'नपुंसके भावे कः' । स्मितं
हास्यं यस्मिन् । अथवा सिंहापातोरकमंकतात् 'गल्लर्पाकमेकेति' कर्तरि कः । तथा च
दीर्घरोपेण मुपितं त्रिगुणं अहंकर्तृ स्मितं यस्मिन् । एतादृशं मुखं चिन्तयामि किं,
स्मरामि किं । तथा मुखस्मरणवत् त्रस्तां भीतां 'अधीरे कातरस्त' इत्यमरः ।
सुसंभृता अतिशयिता रुद्र क्रोधो यस्याः तया वासवदत्तया संतर्ज्यमाना भर्त्स्यमानां
तर्जं मर्धं तर्जने इत्यस्मारसंपूर्वकात् कानच् । एतादृशीं सागरिकां चिन्तयामि किं,
बध्वा संनष्टा अर्थाद्संततं इतः एतस्मात् स्थलात् नीतं वसंतकं अहं चिन्तयामि किं ।
अहमिति पदं प्रतिवाक्यं संबध्यते । अहो इति खेदे । इति पूर्वोक्तप्रकारेण पूर्वोक्त-
हेतुभ्यो वा सर्वधात्वा आकारश्च पूर्वोक्तप्रकार इत्यर्थः । तेन कृता उत्पादिता
व्यया पीडा यस्य एतादृशोऽहं क्षणमपि 'कालाभ्यनोरसंतसयोगे' इति द्वितीया ।
निर्वृतिं मुपं 'अप निर्वृतिः । मोक्षे मृत्यो मुपे' इति हेमचंद्रः । नो प्राप्नोमि ।
शादूलविश्रीडितं ॥ १९ ॥ तत् कथमपि निर्वृत्त्यप्राप्तेर्हेतोः इदानीं एतस्मिन् काले
इह देवे स्थितेन स्थित्या 'नपुंसके भावे कः' । 'यत्किमितिमास्थामि' तीत्यं । प्रयोजनं
फलं किं साम्यमित्यप्याहृतक्रियायोगः प्रसादयितुं मुप्रसन्नां विधातुं अभ्यन्तरे भेदः-
पुनः प्रविशामि गच्छामि । निष्क्रान्ताः सर्वे इति मृत्वाद्यभिप्रायेण सर्वपदं । तृती-
योऽङ्क इति । इति समाप्त इत्यर्थः । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिश्रमातिपु' इत्यमरः ।

इति श्रीभुतपदवाचयप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदभ्यलंकृतपंडितप्रकाश-
धीकरहाटकरोपनामक भीमद्रोपालाचार्यतेयासिना निगुप्त-
रोपानिधेन दत्तात्रेयानरनामक नारायणशर्मणा विरचितायां
प्रभाकररत्नावलीदीपनां तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति रत्नमालायादाय साया शुचंगता ।)

सुसंगता—(सकरणं निःश्वस्य ।) ॥ प्रियसहि सागरिण । हा लज्जालुण । हा सहीगणवच्छले । हा उदारसीले । हा सोम्यदर्शने । कहिं गदासि । देहि मे पडिबजणं (इति रोदिति । कथंमवलोक्य निश्चस्य च ।) हंहो देवहूतक । अकरुण । असामण्यरूपसोहा तादिसी जुए जइ णिम्मिदा ता कसि उण ईदिसं अवत्थन्तरं पाविदा । इयं च रत्नमाला जीविदणिरासाए ताए कस्सवि वक्षणस्स हत्थे पडिवादे-
सुत्ति भणिअ मम हत्थे समप्पिदा । ता जाव कं पि वक्षणं अण्णेसामि । (नेपथ्यामिमुञ्चमवलोक्य ।) अए । कइ एसो कखु वक्षणो वसन्तओ इए एव आअच्छदि । ता इमस्सि एव पडिवादइस्सं । (क)

(क) हा प्रियसखि सागरिके । हा लज्जालुके । हा सखीगणवत्सले । हा उदारसीले । हा सौम्यदर्शने । कुत्र गताऽसि । देहि मे प्रतिबचनम् । हंहो दैवहूतक । अकरुण । असामान्यरूपशोभा तादृशी दृश्या यदि निर्मिता तत्क-
स्मात्पुनरीदृशमवस्थान्तरं प्रापिता । इयं च रत्नमाला जीवितनिराशया तथा क-
स्यापि ब्राह्मणस्य हस्ते प्रतिपादयेति भणित्वा मम हस्ते समर्पिता । तयावत्क-
मपि ब्राह्मणमन्विष्यामि । अये । कथमेव खलु ब्राह्मणो वसन्तक इहैवाग-
च्छति । तदस्मै एव प्रतिपादयिष्यामि ।

अथ चतुर्थाङ्कः प्रारम्भ्यते । तृतीयाङ्के गर्भसंधिः प्रतिपादितः । अयेदानीं चतुर्थाङ्के क्रमप्राप्ताऽवमर्शनिर्वहणसंधिप्रतिपादनेन नाटिकोपेतिवृत्तसमापनं चिह्नीयुः कृतिः चतुर्थाङ्कमारभते । तत्र तावत् वत्सराजप्रवेशं निरूपयितुं प्रवेशकमारभते—
ततः प्रविशतीत्यादिना । ततः राज्ञो देवीप्रसादनार्थमंतःपुरप्रवेशानन्तरं रत्नानां हीरकादीनां माला सक्ता ता आदाय गृहीत्वा अस्त्रैः नेत्रोदकैः सह वर्तते इति साया 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः । रुदतीत्यर्थः । सुसंगता प्रविशतीत्यन्वयः ।
सुसंगता—सकरणं सदयं एतस्याध्याहतमापणक्रियायामन्वयः । तथा च निःश्वस्य सकरणं आह्वेत्यन्वयः । निःश्वासस्य कारणं दुःखं करुणाकारणं तु निजसद्म्याः दुर्दे-
शाप्राप्तिरेव, अभिमन्याकयेषु हेतुव्यर्थं विपादयोक्तं 'ह्य विपादशुण्ठितेषु' इत्यमरः ।
प्रिया इष्टा वासी सखी तत्संबोधनं प्रियसखि 'सख्यशिखी'ति वीपि 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवद्भावे 'अंबाधेनयोर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । लब्धां त्रयां जाति शृण्वति इति लज्जालुः ।
मितद्वादिताज्ञायातोऽप्रत्ययः । कृपालुरितिवत् । लज्जालुरेव लज्जालुका स्वार्थे कः ।

(ततः प्रविशति हृष्टो वसन्तकः ।)

वसन्तकः—ही ही । भो भोः अज्ज कखु पिअवअस्सेण पसा-
दिदाए तत्तभोदीए वासवदत्ताए वन्धणादो मोचिअ सहत्थदिण्णेहिं
भोदअलङ्कुआहिं उदरं मे सुपूरिदं किदं । अण्णं च एदं पट्टंसुअञ्जु-

तत्संबोधनं कञ्चालुके, अथवा 'स्पृष्टिहृष्टी' स्वप्नं लक्ष्यविधानमात्रेणैव स्पृष्टयालुरित्यादि-
रूपनिष्पत्तिर्भवति आलुको विधानमनर्थकमित्याशङ्क्य महाभाष्ये लक्ष्यविधायोऽऽलु-
करणं अन्यत्रापि यथा स्यादित्युक्तं तेनार्थं प्रयोगः साधुः । सखीनां गणः समुदायः
'समवायधयो गणः' इत्यमरः । तस्मिन् वत्सले स्निग्धे 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः ।
उदारं महत् श्रीलं स्वभावो यस्याः सा तत्संबोधनं उदारशीले, 'उदारो दातुमहृतोः'
'श्रीलं स्वभावे सहृते' इत्युभयत्राप्यमरः । सौम्यं मनोहं दर्शनं ईक्षणं यस्याः 'सौम्यो
हे ना त्रिष्वनुपे मनोहे सोमदैवते' इति मेदिनी । इदानीं संप्रति गता त्वं मया कुप्र-
भक्षितव्या इत्यन्वयः । इति वदन्ती सखी रोदित्तीत्यर्थः । कथंमवलोकयेति इदं
लौकिकानुकरणं लोके हि प्रारब्धनिदावसरे कथंमवलोक्यते । इह इति रोषभा-
षणेऽनुनये वा । 'इहो इतेति आधर्मः' इति भरतः । हो इति संबोधने 'इं रोषभा-
षणेऽनुनयेऽपि च' 'हो ही च हूँ संबोधनेऽपि च' इत्यभिधानात् । देवहतक इदं
प्राग्ध्याद्ययात् दुष्टप्रारब्धेत्यर्थः । अकरुण निन्दय इदं देवहतकस्य विशेषणं । तदेव
स्पष्टयति अस्मान्मन्येत्यादिना । सामान्या साधारणी रूपशोभा यस्याः सा सा-
मान्यरूपशोभा 'साधारणं तु सामान्यम्' इत्यमरः । तादृशी न भवतीति अस्मा-
न्मरूपशोभा लोकोत्तरौदर्यवतीत्यर्थः । तादृशी अनिर्येर्जनीयेति यावत् । निर्मिता
उत्पादिता । तद् तर्हि किमिति इतिर्हती । कुतो हेतोरित्यर्थः । पुनरिति वाक्यालं-
कारे । इदं उन्मथिनीप्राणप्रवादेन अहदयतारूपं अवस्थांतरं अन्यावस्थामि-
त्यर्थः । प्रापिता प्राप्नोतेर्णिजंतात् क्तप्रत्ययः । इयं सभिकुट्या । मदस्तवर्तिनीत्यर्थः ।
रत्नमात्रापि रत्नरूपमपि जीयते जीवनविषये निर्गता व्याधा इच्छा यस्याः वा । जीव-
ननिरिच्छया इत्यर्थः । यया सागरिकया कस्यापि अनिश्चितस्य प्राप्नोतस्य द्विजस्य
इत्ये करे प्रतिपादय देहि इति एवंप्रकारेण उक्त्या उदित्वा मम मुद्रंगताया इत्ये
समर्पिता दत्ता । तद् प्राप्नोतद्वानर्थं मदस्ते समर्पितत्वादेतोः । यावदिति वाक्या-
लंकारे । अन्येषामपि अनुपूर्वत्वात् इव गतमित्यस्मात् 'हंस्यर्पाय' इति स्वार्थे निष्
'उपसर्गेण धारयथो वलादन्यत्र नीयते' इति प्लुतस्य शेषनार्थत्वं । नेपथ्यस्य
जपनिकायाः अमिमुषं संमुचं । 'पूरणगुणमुद्दिष्टे'ति वशीयमायनिषेधस्तु रुदन्यवे-
नेति सिद्धांतः । एषः रगीपवती । यत्तु निययेन वाक्यालंकारे वा । इत एव अस्माद-
पिष्टितदेश एव रश्मिप्रदणात् इदंरश्मिदाससम्पत्तावसिद्धः । तद् मयैतकस्य प्राप्तेर्हतोः ।
एतां रत्नमालां एतन्मित्रेव वसंतके एव प्रतिपादयामि अर्पयामि । एतस्मिन्निष्ठे संप्र-
दानस्य अधिकरणतश्चिबसया सप्तमी 'सममप्राप्तये दानं द्विगुणं प्राप्नोतुपे' इतिबन्धः ।
ततः मुद्रंगताभिचारानंतरं इष्टः । इत्येकारणं अनुपदमेव स्पष्टीममिष्यति । विदूष०—

अलं कण्णामरणं अ दिण्णं । ता जाव दाणिं पियवअस्से पेक्खिस्सं ।
(इति परिक्रामति ।) (क)

सुसंगता—(रुदती सहस्रोपसृज्य ।) अज्ज वसन्तम । चिट्ठ दाव
तुमं मुहुत्तमं । (ख)

वस०—(दृष्ट्वा ।) कथं सुसंगता । सुसंगदे । एत्थ किं मितं
रोदीअदि । न खलु सामरिआए अच्चादिदं किंपि संवुत्तम् । (ग)

सुसं०—एदं जेव निवेदइदुकामा । सा खलु तवस्सिणी देवीए
उज्जहणिं णीदेत्ति प्पघादं कदुअ उवत्थिदे अद्धरत्ते न आणीअदि
कहिं णीदेत्ति । (घ)

(क) ही ही । ओ मोः । अथ खलु प्रियवयस्येन प्रसादितया तत्रभवत्या
वासवदत्तया बन्धनान्मोचयित्वा सहस्रदत्तैर्मोदकलक्षुकैश्चरं मे सुपूरितं कृतम् ।
अन्यत्र । एतत्पट्टांशुकयुगलं कर्णामरणं च दत्तम् । तथाचदिदानीं प्रियव-
यसं प्रेक्षिष्ये ।

(ख) आर्य वसन्तक । तिष्ठ तावत्त्वं मुहूर्तम् ।

(ग) कथं सुसंगता । सुसंगते । अत्र किंनिमित्तं रुचते । न खलु सागरि-
काया अत्याहितं किमपि संवृत्तम् ।

(घ) एतदेव निवेदयितुकामा । सा खलु तपस्विनी देव्योज्जयिनी नीतेति
प्रघातं कृत्योपसितेऽर्धरात्रे न शायते कुत्र नीतेति ।

खलु वाक्यालंकारे । प्रियवयस्येन वत्सराजेन प्रसादितया प्रसन्नतां प्रापितया प्रपू-
षैकासीदतेर्जिगतात् कर्मणि क्तः । तत्रभवत्या पूज्यया 'पूज्ये तत्रभवतान्नभवांश्च
भगवानपि' इत्यभिधानात् । उन्मोच्य मुक्तं कृता उत्प्लवन्मुनवेर्जिगतात् कृता ।
सहस्तेन दत्तैः अर्पितैः जनेन स्वयंपये तस्या अत्यादरः सूचितः । मोदकैः भद्रवि-
शेषैः उदरं कुक्षिः पूरितं 'पुरी आप्यायने' । 'गलयै' ति कर्मणि क्तः । अन्यच्च मोदकमो-
ज्जनापेक्षायान्यवपि तमा दत्तमित्यर्थः । तदेवाद-एतदित्यादिना । पट्टांशुकयोः पट्ट-
वस्त्रयोः युगलं युग्मं 'युग्मं तु युगलं युगं' इत्यमरः । कर्णामरणं कर्णालंकारः । तत्
वासवदत्तायाः भयि कोषस्वागपूर्वकं मिथ्याघालंकारादिदानादेतोः प्रियवयस्यं वत्स-
राजं अवलोकयिष्ये । परिक्रामति इतस्ततो हिंति । सुसंगता०—रुदती अशु-
विमोक्तं कुर्वती सहसा अकस्मात् मुहूर्तं किञ्चित्कालपर्यंतं अस्य लक्षणं प्रायुक्तं
'कालात्यनोरत्नसंयोगे' इति द्वितीया । विदूष०—दृष्ट्वा अवलोक्य कथमिति
प्रश्ने । किंनिमित्तमिति । रोदनं हि दुःखेन संभवति दुःखं न एतस्या इदानीं घाम-
रिक्तादुःखं भिन्ना न संभवतीत्याशङ्क्याह-न खल्वित्यादिना । सागरिकायाः
किमपि अत्याहितं महामीतिः न खलु खल्वजिज्ञासायां । संवृतं विष्णुं एतदेव

वस०—(सोद्वेगम् ।) हा भोदि सागरिण । हा असामान्यरूप-
सोहे । हा मिदुभासिणि । अदिणिग्घिणं दाणिं देवीण किदम् । तदो
तदो । (क)

(क) हा भवति सागरिके । हा असामान्यरूपशोभे । हा मृदुभासिणि ।
अतिनिर्घृणमिदानीं देव्या कृतम् । ततस्ततः ।

सागरिकादुःखमेव । निवेदनक्रियायाः कर्मदं 'कर्तृकर्मणोरिति' पृष्टी न शङ्कया
'नलोके'ति निषेधात् । निवेदयितुं कामोऽभिलाषो यस्याः 'तुङ्काममनसोरपि' इति
वचनेन कामशब्दे परे तुमुनो मकारलोपः । अहमसीति शेषः । सा सागरिका । खलु
याक्यालंकारे । तपस्विनी अनुकंपाहो । दीनेति यावत् । देव्या वासवदत्तया उज्जयिनी
विशालां 'विशालोज्जयिनी समे' इति अमरशेषः । नीता प्रापिता इति प्रवादं
जनवादं कुला रात्रेः अर्थे अर्थरात्रं 'अर्थं नपुंसकमिति समासः । तस्मिन्पुनस्थिते
प्राप्ते सति कुत्र नीतेति न ज्ञायते इत्यन्वयः । विदू०—सोद्वेगं सद्दुःखमित्यर्थः ।
सद्वेगकारणं तु सागरिकायाः वासवदत्तया कृतमज्ञातस्थलनयनमेव । हा इति
शोके भवतीति संबोधनार्थं 'भवद्युष्मत्सतोऽस्त्रिपु' इति मेदिनी । असामान्यरूपशोभे ।
इदं प्राग्व्याख्यातं । मृदु कर्णमुखावहं भापते तच्छीला तत्संबोधनं 'सुप्यजातावि'ति
गिनिः । 'प्रातिपदिकते'ति णत्वं । नन्वत्र हा शब्दयोगे 'अभितःपरितःसमयानि-
कंपाहाप्रतियोगेऽपि' इति द्वितीयया भाव्यं इति चेन्न भिदमूर्ध्वेत्यादिवत् हाशब्दस्य
संबोधनार्थः सार्क संबध एव नास्ति 'संबोधनपदं यत्र तत्क्रियाया विशेषणमि'त्युक्त-
त्वात् । किंतु हे सागरिके ते दुरवस्थां हा इति दुरवस्थायां हा इत्यस्यान्वयः ।
सागरिके इत्यस्य तु जानीहीति अभ्याहृतज्ञानक्रियायामन्वयः । अत एव हा तात
हा राघव हा देवीत्यादयः प्रयोगाः संगच्छन्ते । रूपं चेदं कारकमनोरमायां ।
इदानीं सांप्रतं देव्या वासवदत्तया निर्मेता घृणा करुणा यस्मात् 'करुणा घृणा' इत्यमरः
अतिशयितं निर्घृणं अतिनिर्घृणं । अतिनिर्दयमित्यर्थः कृतं आचरितं कर्मणोऽविवक्षया
'नपुंसके भावे कः' इति कः । ततस्तत इति संभ्रमे द्विरुच्चारणमिदं । अत्रांकेऽवमर्शो
निर्वेदनश्चेति संभिद्वयं प्रसक्तं तत्र तावत् अपवादाख्यापनसंसंध्यस्य 'सा खलु तप-
स्विनी'त्याद्युक्तस्य लक्षणलेखनसंगत्याऽपिनोऽवमर्शसंधेर्लक्षणमुच्यते । तदुक्तं दश-
रूपके—'क्रोधेनाधमृशेयत्र व्यसनाद्वा विलोमनात् । गर्भनिर्भिन्नजीजायः सोऽवम-
र्शोऽगसंप्रदः' । सोऽवमर्श इत्यंतमेवाऽवमर्शसंधेर्लक्षणं । अंगसंप्रद इति ॥ अग्निमृ-
कान्वयि । अस्यायः । अवमर्शनमवमर्शः पर्यालोचनमित्यर्थः । तच्च क्रोधात्
व्यसनात् विलोमनाद्वा भवितव्यं । अनेनावनेत्यवधारितेऽन्तफलप्राप्त्यवसायात्मा
गर्भसंघुद्रिजजीजायसंवधो विमर्शोऽवमर्शः । यथाऽत्रैव अतिविद्रवपर्यंतो वास-
वदत्ताप्रसक्तया निरपायरत्नावलीप्राप्त्यवसायात्मा विमर्शो दर्शितः । एतस्य त्रयो-
दशांगानि । तानि च—'तत्रापवादसंघट्टौ विद्रवद्रवशक्तयः । शुक्तिः प्रसंगच्छलनं व्यव-
सायो विरोधनं । प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश' इति । एतेषां लक्षणानि

सुसं०—एसा रजमाला ताए जीविदणिरासाए अज्जवसन्तमस्स हत्थे पडिवादेसित्ति मणिअ मम हत्थे समप्पिदा । ता णं गेण्हदु अज्जो एदम् । (क)

चस०—(घातं सकृत् कर्णं पिधाय ।) मोदि ण मम ईदिसे प-
स्थावे एवं वोढुं हत्थो पसरदि । (ख)

(इत्युभौ रुदितः ।)

सुसं०—(अग्रं पिध्या ।) ताए एव अणुगहं करन्तो अग्गीकरोदु
एदं अज्जो । (ग)

(क) एषा रजमाला तया जीवितनिराशयार्थवसन्तकस्य हस्ते प्रतिपादये-
त्युक्त्वा मम हस्ते समर्पिता । तन्ननुगृह्णत्वार्थ एताम् ।

(ख) भवति । न म ईदृशे प्रस्ताव एतद्वोढुं हस्तः प्रसरति ।

(ग) तस्या एवानुग्रहं कुर्वन्गङ्गीकरोत्येतदर्थः ।

तत्र तत्र तत्तदंगप्रदर्शननियमे प्रदर्शयिष्यामः । तत्रैवार्मगानां मध्येऽपवादशकि-
ष्यवसायप्ररोचनादानानि प्रधानानि अर्थादितराण्यप्रधानानि । आदृशांगप्रसंगेन
एतत्संश्लेषेण लक्षणं प्रदर्शितं तदपवादार्थं नामाऽत्रागं । तदुक्तं 'दोषप्रख्यापवादः
स्या' इति । सुसंगता—एषा रजमाला मत्रिकटवर्तिनीत्यर्थः । जीविते जीवने
निर्गता आशा इच्छा यस्याः । तया सागरिकाया । अथ मम हस्ते समर्पितेत्यनेन
अन्वयः । प्रतिपादय देहि । तत् तव दानार्थं सागरिकाया मद्वस्ते मालापरिणाद्धेतोः ।
नन्वित्यामंग्रे । आर्यः वसन्तकः शृङ्गातु स्वीकरोतु । विदुष०—साहं सबाणं
सकृत् सद्यं अनयोऽप्याहृतभाषणक्रियायामन्वयः । असकृत्पणयोः कारणे स्वप्ते
एव । कर्णं पिधाय हस्ताभ्यामाच्छाद्य 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च'
इत्यमरः । हस्ताभ्यां कर्णपिधानं अत्यन्तानुचिते कर्मणि स्वस्याप्रवृत्तिबोधकं लोके ।
तया च सागरिकाया एतादृश्यवस्थायां तद्वत्तमालाग्रहणमत्यन्तमनुचितमित्यर्थः ।
तदेवाह—भवतीत्यादिना । भवति सुसंगते ईदृशे मुखेन वर्णयितुमप्यनर्हं
इत्यर्थः । प्रस्तावे प्रसंगे 'प्रस्तावः स्यादवसरः' इत्यमरः । एतत् मालारूपं भूषणं
वोढुं गृहीतुं हस्तः करः न प्रसरति न प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः । उग्री सुसंगतावसंतकौ
'पुमान् त्रिया' इति पुंसः शेषः । रुदित इति पाठः । रुदत इति तु क्लेशकप्रवादः ।
सुसंग०—अजलिं करसंपुटं बध्वा कृत्वा तस्या एव सागरिकाया एव अनुग्रहं
'चरमदानस्वीकरणेन तन्मनःप्रमोदजननरूपांनुग्रहं कुर्वन् आचरन् एतत् माला-
रूपं भूषणं आर्यः वसन्तकः गङ्गीकरोतु स्वीकरोतु । एतदङ्गीकारे हि तन्मनसः श्रेयः

वस०—(विचिन्त्य ।) अहवा । उवणेहि । जेण इमाए जेव सागरिजाविरहकुण्ठितं पिअवस्सं विणोदेमि । (क)

(सुसंगता वसन्तकस्य हस्ते रत्नमालां ददाति)

वस०—(एहीस्वानिरूप्य सविस्मयम् ।) भोदि । कुदो उण ईदि-
सस्स अलंकारस्स समागमो । (ख)

सुस०—अज्ज । मएवि सा कोदुहलेण पुच्छिदा असि । (ग)

वस०—तदा ताए किं भणिदं । (घ)

सुस०—तदो सा उद्धं पेक्खिम दीहं णित्ससिम । सुसंगदे ।
किं दाणिं सुह इमाए कधाएत्ति भणिअ रोदिदुं पड्ढा । (ङ)

(क) अथवा । उपनय । येनैतयैव सागरिकाविरहकुण्ठितं प्रियवयसं
विनोदयामि ।

(ख) भवति । कुतः पुनरीदृशसालंकारस्य समागमः ।

(ग) आर्य मयापि सा कौतूहलेन पृष्टाऽऽसीत् ।

(घ) ततस्तथा किं भणितम् ।

(ङ) ततः सोर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निश्चयः । सुसंगते, किमिदानीं त्वानया कथ-
येति भणित्वा रोदितुं प्रवृत्ता ।

स्यात् । अत एतद्ब्रह्मेण तन्मनः-सुखरूपमनुग्रहं करोतिवित्यर्थः । चिदू०—विचित्येति
चिन्ताकारणं तु दुःखेन एतस्लीकारे मनः प्रवृत्तिर्नैव जायते अस्लीकारे तन्मनसः
क्षेदः इत्युभयतः स्वाशा रज्जुः । तथाचोभयमपि विचित्य ग्रहणाग्रहणयोर्ग्रहणमेव
प्रशस्तं इत्यभिप्रेत्याह—अथवेत्यादिना । अथवेति पक्षांतरे उपनय देहीत्यर्थः ।
श्रुतो देहीत्यत आह—येनेति । येन ग्रहणरूपहेतुना एतयैव रत्नमालयैव सागरि-
कायाः विरहेण वियोगेन कुण्ठितं प्रतिहतं सकलक्रियासु मंदमित्यर्थः । 'कुण्ठो मंदः
क्रियासु यः' इत्यमरः । विनोदयामि सुखयागीत्यर्थः । चिदूप०—एहीला माला-
गिल्लार्थिकं निरूप्य निरीक्ष्येत्यर्थः । सविस्मयमिति एतादृशममूल्यं रत्नमेतया कथं
उन्धमिति विस्मयः । तदेवाह—अवतीत्यादिना । ईदृशस्य अनिर्वर्णनीयस्य । शमू-
त्येत्येति यावत् । अलंकारस्य कुतः कस्मात् पुरुषादित्यर्थः । आगमः प्राप्तिः 'आग-
मस्त्वागतां शास्त्रेऽपि' इति हैमः । सुसंग०—कुतूहलेन कौतुकेन या । सागरिका ।
मनाऽपि इति यथा तव विस्मयः तथा मयापि विस्मयेन पृष्टेत्यर्थः । चिदू०—ततः
सांप्रधानंतरे तथा सागरिकया किं भणितं किमुक्तमित्यर्थः, सुसंगता०—सा
सागरिका ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमागं प्रेक्ष्य अवलोक्य दीर्घमावतं निःश्चयं श्रावं लक्ष्मा
सुसंगते इदानीं तव एतया कथया किं इत्यन्वयः । रुदितुमिति रोदितुमित्युचितं ।

वस०—अं कथिदं एष ताए सामणजणदुल्लहेण इमिणा परि-
च्छदेण । सघघा महाभिजणसमुप्पण्णाए ताए होदधं । सुसंगदे
पिअवअत्तो दाणिं कहिं । (क)

मुसं०—अज्ज एसो वखु भट्टा देवीभवणादो णिकमिअ फडिअ-
सिलामण्डवं गदो । ता गच्छदु अज्जो । अहंवि देवीए वासवदत्ताए
परिचारिणी भविस्सं । (ख)

(इति निष्कांतौ ।)

इति प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा ।)

राजा—(निनिग्ल ।)

सव्याजैः शपथैः मियेण वचसा चित्तानुवृत्त्याधिकं

वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ॥

(क) ननु कथितमेव तथा सामान्यजनदुर्लभेनानेन परिच्छेदेन । सर्वथा
महाभिजनसमुत्पन्नया तथा भवितव्यम् । सुसंगते प्रियवयस्य इदानीं कुत्र ।

(ख) आर्य एष खलु, मर्ता देवीभवनतो निष्क्रम्य स्फटिकाशिलामण्डपं
गतः । तद्वच्छत्यार्यः । अहमपि देव्या वासवदत्तायाः परिचारिणी भविष्यामि ।

विक्रूष०—नन्विति आरंभेन । कथितमेव वर्णितमेव सामान्य-साधारणः यो जनः लो-
कः तेन दुर्लभेन दुष्प्रापेण परिच्छेदेन अलंकारेण कथितमित्यन्वयः । किं कथितं तदाह—
सर्वथेत्यादिना । सर्वथा सर्वप्रकारेण गद्गद्वासी अभिजनश्च महान् भेषो योऽभिजनः
कुलध्वजभूतः ‘अभिजनः कुले कुलध्वजे जन्मभूम्यां’ इति हेमचंद्रः । तस्मात् समुत्प-
न्नया तथा सागरिकया भवेत्तव्यं । प्रियवयस्यः वत्सराजः इदानीं साप्रतं कुत्र वर्तते
इति शेषः । सुसंगता—एष खल्विति । खल्वित्यवधारणे । एष एवेत्यर्थः । इदानीं-
मेवेति यावत् । देव्याः वासवदत्तायाः भवनात् गृहात् स्फटिकमणीनां या शाला एहं
तस्यां उपगतः प्राप्तः । तत् भवतः तद्दर्शनापेक्षितोऽहो गच्छतु । अर्थात्तदिकट-
मित्यर्थः । अमीक्ष्यं परितः चरति सेवार्थं सा परिचारिणी ‘बहुलमाभीक्ष्ये’ इति
णिनिः । इति निष्कांतौ । अत्रापि ‘पुमान् क्षिया’ इति पुंसः शेषः । इति प्रवेशक
इति । इति समाप्त इत्यर्थः । प्रवेशकलक्षणं प्रागुक्तं । तत इति सुसंगताविदूषकनि-
र्गमनानंतरमित्यर्थः । आसने पीठे तिष्ठतीति आसनस्थः ‘सुपी’ति योगविभागात्
स्थावातोः कप्रत्ययः । ‘पीठमापन्नं’ इत्यमरः । विविल विचार्येत्यर्थः । अप्याहताहेति
क्रियापेक्षया विवितनक्रियायाः पूर्वकालिकलात् क्त्वाप्रत्ययः चाधुः । विवितनक्रि-
यायाः कर्म तु यत्पूर्वं स्वयं वासवदत्तानिकटे कृतं तदेव । तदाह—सव्याजैरित्या-

प्रत्यासत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदत्या यथा

प्रक्षाल्यैव तयैव वाप्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥ १ ॥

(सोत्कण्ठं निःश्वस्य ।) तावदिदानीं देव्यां प्रसादितायां सागरिका-
चिन्तैव केवलं मां बाधते । कुतः

अम्भोजगर्भसुकुमारतनुस्तदासौ

कण्ठग्रहे प्रथमरागघने विलीय ॥

दिना । व्याजेन अपदेशेन राहिताः सव्यासाः सैः शपथैः देवोविश्वासार्थं शपथाः
कृताः । यथा स्वस्य मिथ्याशपथदोषो मामूतु देवी च विस्मयितु । एतादृशनापण-
शैल्या निष्पादिता इत्यर्थः । प्रियेण अगीष्टेन वचसा भाषितेन । तथा अधिकं यथा
तथा इदं चित्तानुवर्तनक्रियाया विशेषणं । शोभनं पचतीतिवत् द्वितीया । चित्तस्य
अंतःकरणस्य । अर्थादेव्या इत्यर्थः । अनुवृत्त्या अनुवर्तनेन अनुकूलचरणेनेति यावत् ।
परेण श्रेष्ठेन अतिशयेनेति यावत् 'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे स्त्रीर्बन्धु केवले' इति मेदिनी ।
वैलक्ष्येण वीनस्वेन । इदं व्याख्यानं गोविन्दव्याख्यानुरोधेन बह्वृतः विद्वक्षणशब्दो
वीनतायां नोपलब्धः किंतु विस्मितार्थे 'विलक्षो विस्मयान्विते' इति कोशात्प्राम्यते ।
तथाच परेण वैलक्ष्येण इदं तु प्रत्यासत्तेः साक्षात् हेतुः किं तु पादपतने-
रित्यस्य विशेषणद्वारा प्रत्यासत्तेर्हेतुः । तथान्न शपथैः प्रियभाषणेन अधिकनिता-
नुवृत्त्या च एतस्याः प्रत्यासत्तिर्नास्ति इति महता विस्मयेन यानि पादपतनानि
यावयोः परणयोः पतनानि नमस्काराः तैः इति तात्पर्यं । तथा सखीनां आलीनां
सुदुः वारंवारं वाक्यैः भर्त्या महाराजस्यापराधः सकृत् सूचितः । महाराजः पश्चा-
त्तापेन देव्याः पादौ पतति अतो देव्या क्रोधस्त्याज्यः इत्येवंकथैः वाक्यैः देव्यां
तथा तेन प्रकारेण प्रत्यासत्तिं प्रसन्नता नष्टुपगता न प्राप्ता । यथा येन प्रकारेण
रुदत्या रोदनं कुर्वत्या तथैव वासवदत्तयैव बाष्पाण्येव सलिलानि उदकानि तैः
प्रक्षाल्यैव । अत्र प्रक्षाल्यैवेति पाठः क्वचिद्बुल्लभ्यत्वेन सुष्ठुतमः । क्षालयित्वैव स्वयं
आरमणा कोपः क्रोधः अपनीतः दूरीकृतः । मया बहुप्रयत्नानामाचरणे कुतेऽपि तैः
भयनैः तादृशी देवी सुप्रसन्ना न जाता यथा बहु प्रहय तथा स्वयं कोपोऽपनीतः ।
तत्र कोपापनयनं वाप्पसलिलप्रक्षालनस्त्वेन उत्प्रेक्षते । उत्प्रेक्षारूपकावलंकारो । अत्र
सागरिकालाभविरोधवासवदत्ताकोपोपशमनाच्छ्रित्याख्यं विभर्षसंधेरंगं । तदुक्तं भर-
तेन—'विरोधप्रशमो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता' इति । शार्दूलविकीर्तितं वृत्तं ॥ १ ॥
सोत्कण्ठं उत्कलिकया सहितं । उत्कण्ठा च सागरिकाविकषिणीति अनुपदमेव स्पष्टी-
मविष्यति । निःश्वस्येति सागरिकावियोगजन्यदुःखान्निःश्वासः । इदानीं साप्रतं । याव-
दिति वाक्यालंकारे । देव्यां वासवदत्तायां प्रसादितायां कृतप्रसादाया सत्यामित्यर्थः ।
'यस्य च भावेन भावलक्षणं' इति सप्तमी । सागरिकायाः नितैव आध्यानमेव
'स्याचिता स्मृतिराध्यानं' इत्यमरः । केनलं असह्यमित्यर्थः । बाधनक्रियाया
विशेषणमिदं । बाधते पीडयति कुतः कस्मात् कारणात् 'हितौ' इति पंचमी । अनेन
बाधनकारणप्रश्नः कुतः । तदेवाह—अम्भोजगर्भेति । अम्भोज कमलं 'सप्तम्यां

सद्यः पतन्मदनमार्गणरन्ध्रमार्गे-

मन्ये मम प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥ २ ॥

विचिन्त्य ।) योऽपि मे विश्रामस्थानं वसन्तकः सोऽपि देव्या
उत्कस्याग्रतो बाष्पमोक्षं करिष्ये । (इति निःश्वसिति ।)

(ततः प्रविशति वसन्तकः ।)

वस०—(परिक्रम्यावलोक्य च सविस्मयम् ।) एसो क्लु गिरंतरोकण्ठा-

मनेहः' इति उपस्ययः । तस्य गर्भः मय्यः 'गर्भः कुक्षौ शिशौ संघौ भ्रूणे पनसकं-
इके । मय्येऽमावपवरके' इति हैमः । तद्वत्कुङ्कुमारा कोमला 'कुङ्कुमारं तु कोमलं
मृदुलं मृदु' इत्यमरः । तनुः देहो यस्याः सा । अर्धौ विप्रकृष्टा सागरिका 'अदसन्तु
विप्रकृष्ट' इत्युक्तेः । प्रथमः आदिमः मुख्यो वा 'प्रथमः सात्प्रधानादौः' इत्यने-
कार्थः । स चासौ रागः अनुरागः 'रागोऽनुरागे मात्सर्वे' इत्यभिधानात् । निरति-
शयानुराग इति यावत् । तेन घने निविष्टे कंठस्य ग्रहः ग्रहणं 'ग्रहगृहनिधिग-
मश्चेति' भावेऽऽ । कंठाश्लेष इत्यर्थः । विलीय इवीभूय । राद्यः तत्क्षणे ।
आलिंगनावसरे इत्यर्थः । 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । 'सद्यः परस्परारि' इत्यादिना
निपातः । पतंतः अंतः प्रविशंतः ये मदनस्य कामस्य मार्गणाः बाणाः 'कर्लवमार्गण-
शराः' इत्यमरः । तेषां रंध्राणि छिद्राणि तान्येव मार्गाः अंतः प्रवेशपथाः तैः मम
हृदयमंतःकरणं प्रविष्टा कृतप्रवेशा इति मन्ये जानामि । ज्ञाने विशिष्टं कर्म । यथा
किञ्चिद्ब्रवीभूतं वस्तु छिद्रेण अंतः प्रविशति तद्वदियं प्रिया सागरिका मधमरागालिंगने
अतीव रागवैशिष्ट्यात् तादृशानंदरसतां प्राप्य तत्काले सर्वेण मदनबाणजनितक्षतैः
अंतः प्रविष्टेति तात्पर्यार्थः । अत्र मन्ये इति उत्प्रेक्षाव्यञ्जकं । तदुक्तं—'मन्ये शंके ध्रुवं
प्राप्यो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यन्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः' इति । उप-
स्रोत्प्रेक्षासंस्कारो । तयोर्धांगान्निभावः संकरः । वसंततिलक्ष्यवृत्तं ॥ २ ॥ विचिन्त्य
विचार्येत्यर्थः । कथमिदानीं करणीयमित्याकारको विचारः । तमेव विचारं स्पष्टयति-
योऽपीति । विश्रामस्य विश्राप्तेः स्थानं । स्थलमित्यर्थः । ननु विपूर्वात् भ्रमभातोर्षेणि
पृद्धिः प्राप्ता तथापि 'नोदात्तोपदेशस्य मातस्यानाचनेः' इति निषेधात् कथं
विश्राम इति प्रयोगः अत एव विश्राम इति तु अपाणिनीयमित्युक्तमिति चेन्न ।
निवृत्तप्रेषणभ्रमभातोः प्राकृतेऽयं णिप्ति तदंतात् 'एरच्' इति भावे अच् प्रत्ययः ।
नच 'मितां ह्रस्वः' शंक्यः 'वा चित्तविरागे' इत्यतो चेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषा-
श्रवणात् । अतएव 'रोगी चिरप्रवासी पराजजीवी परावसथशायी । यज्जीवति
तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः' इति मान्योक्तिः संगच्छते । अत एव कौमुद्यां
अपाणिनीयमित्युक्तं नत्यशुद्धमिति । संयतः बद्धः । 'बद्धे कीलितसंयती' इत्यमरः ।
तत् वसंतकस्य बद्धत्वात् । बाष्पस्य नेत्रोदकस्य मोक्षणं स्थापनं । निःश्वसितेति
श्वस प्राणने लट् । त्रिप्ति 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इति इडावगमः । निःश्वासकारणं
दुःखमिति स्पष्टमेव । ततः पूर्वोक्तरीत्या राजचितानंतरे । वसंतकः—परिक्रम्य

परिक्षामंषि सलाहणिज्जतणुं समुबहन्तो उदिदो दुदिआचन्द्रो
विअ अहिअदरं सोहदि पिअवअस्सो । ता जाव णं उपसप्पामि ।
(अपहृत्य ।) सोत्थि भवदे । भोः दिट्ठिआ वड्ढसे । देवीहत्थगदेणावि
मए पुणोवि एदेहिं अच्छीहिं जं दिट्ठोसि । (क)

राजा—(दृष्ट्वा सहर्षं ।) अये वसन्तकः प्राप्तः । सखे परिष्वजस्व
माम् । (विदूषकः परिष्वजति ।)

(क) एष खलु निर्मरोत्कण्ठापरिक्षाममपि स्थापनीयलाघण्यं समुद्रहस्तुदितो
द्वितीयाचन्द्र इवाधिकतरं शोभते प्रियवयसः । तद्यावदेनमुपसर्पामि । स्वस्ति
भवते । भोः दिष्ट्या वर्धसे । देवीहस्तगतेनापि मया पुनरप्येतैरक्षिभिर्यदु-
द्योऽसि ।

इतस्ततो द्विडिआ । अवलोक्य अर्थाद्राजानं । सविस्मयं विस्मयः आश्चर्यं तेन
सहितं अभ्याहृतभाषणक्रियाया विशेषणं चैतत् । विस्मयकारणं तु तद्भाषणेन
सङ्गीतमिव विध्यति । एषः समीपतरवती । खनिति वाक्यालंकारे । प्रियः इष्टः स चासौ
वयसः । निर्गतं अंतरं अपकाशो यस्याः सा निरंतरा । धनेत्यर्थः । एतादृशी या
उत्कंठा तया परिक्षामं कर्तुं यथा तथा । समुद्रहनक्रियाविशेषणमभिप्रायेणेदं ।
वस्तुतस्तु परिक्षामामिति पाठश्चेत्यापीयान् । अत एव परिक्षामामपीति अपिशब्द-
स्वारस्यं संगच्छते कुशामपि स्थापनीयामिति हि तदर्थः । स्थापनीयां स्तुत्यां । मनो-
हरामिति यावत् । तनुं समुद्रहन् धारयन् । उदितः उत्कर्षं प्राप्तः । पक्षे उदयाचलं
प्राप्तः । उदितः इत्यत्र उत्पूर्वकादिणो 'गल्यर्थाकर्मैके' ति कर्तरि क्तः । द्वितीयायाश्चन्द्रः
द्वितीयाचन्द्रः । संबधश्च राहोः शिर इतियत् अमेदः । 'प्रतिपन्नाम विहेया चंद्रस्य
प्रथमा कला' इत्यभियुक्तोक्तेः । अधिकतरं 'द्विवचनविमज्जये ति' तरप् । शोभन-
क्रियामा विशेषणमिदं । यावदिति वाक्यालंकारे । एनमिति शोभनक्रियायां
कर्तृत्वेन उपासत्येव द्वितीयवाक्ये उपसर्पणक्रियायां कर्मत्वेनोपादानेन अभ्यादे-
शलादेनादेशः । उपसर्पामि समीपं गच्छामि । स्वस्ति भवते भवते स्वस्ति । अस्तु
इति शेषः । शस्तीति वा । 'नमःस्वस्ती'ति चतुर्थी । भोः संबोधने । वर्धसे वृद्धिं
प्राप्नोषि । एतदिष्ट्या आनन्दकारकमित्यर्थः । आनन्दमेव प्रकटयति—देवीत्या-
दिना । देव्याः वासवदत्तायाः । हस्तं करं गतेनापि प्राप्तेनापि पुनरपि भूयोपि
एताभ्यामक्षिभ्यां नेत्राभ्यां । यत् यस्यादेतोः । द्योऽसि अवलोकितोऽसि । कुजायाः
वासवदत्तायाः हस्तं गतस्य भग्नं तव दर्शनं दुर्लभं तदपि जातं । अतो भग्नं तव
चानन्द इति सात्पर्यं । अत एव हस्तगतेनापीति अपिशब्दस्वारस्यं । राजा—दृष्ट्वा ।
अर्थाद्विदूषकं । सहर्षमिति हर्षकारणं स्पष्टमेव । तदेव दर्शयति—अये इत्यादिना ।
यमहमाचक्षिपं सोयं वरुणकः प्राप्त इति हर्षः । परिष्वजस्वेति प्राप्त्याछे शब्दः ।

राजा—(परिष्वज्य) वेपेणैव निवेदितस्त्वया, देव्याः प्रसादः ।
तत्कथ्यतामिदानीं सागरिकायाः का वार्तेति ।

वस०—(सवैरक्षयमधोमुखस्तिष्ठति ।)

राजा—वयस्य । किं न कथयसि ।

वस०—अपिअंति निवेदिदुं दे ण पारेमि । (क)

राजा—(सोद्वेगं सचंच्रमम् ।) वयस्य । कथमप्रियम् । किं व्यक्तमे-
वोत्सृष्टं जीवितं तथा । हा प्रिये सागरिके । (इति मोहं नाटयति ।)

वस०—(सचंच्रमम् ।) समस्ससदु समस्ससदु पिअवअस्सो । (ख)

राजा—(समाश्रय सासम् ।)

प्राणाः परित्यजत काममदक्षिणं मां

रे दक्षिणा भवत मद्भचनं शृणुष्वम् ।

(क) अप्रियमिति निवेदयितुं ते न पारयामि ।

(ख) समाश्रयितुं समाश्रयितुं प्रियवयसः ।

आलिङ्गनस्य कालः प्राप्त इत्यर्थः । 'उपसर्गारम्भोक्ति' इति पदम् । राजा—परिष्वज्य
आलिङ्ग्य । वेपेणैव प्रसादस्तत्पूजादिवेपेणैवेत्यर्थः । देवी तावत् प्रसन्नैव परंतु साग-
रिकायाः का स्थितिः इत्यभिप्रेत्याह—तदित्यादिना । तत् देव्याः प्रसन्नत्वादेतोः ।
इदानीं प्राप्तं सागरिकायाः । का वार्ता वृत्तातः । सवैरक्षयमिति सविस्मयमित्यर्थः ।
अधो मुखं यस्य स अधोमुखः । अनेन विस्मयशीलत्वे गम्येते । कथं वार्तापि
एतस्या न ज्ञायते इति विचारः । तद्वार्ताभावात् दुःखेन रीनता । किं कृत इत्यर्थः ।
प्रथमं चार्यं किंशब्दः । न कथयसीत्यस्य कथं तु उपक्रान्ता वार्तेव । विदूष०—
अप्रियमिति हेतोः । निवेदितुं कथयितुमित्यर्थः । न पारयामि एतत् व्याख्यातम् ।
राजा—सोद्वेगं सदुःखमित्यर्थः । दुःखकारणमप्रियमिति विदूषकोक्तिरेव । स-
चंच्रममिति सचंच्रमस्त्वया । वयस्य, अप्रियं कथं केन प्रकारेण । अप्रियत्वं स्वयमेवा-
श्वंते—किमित्यादिना । तथा सागरिकया जीवितं उत्सृष्टं इति व्यक्तमेव स्पष्ट-
मेवेत्यर्थः । मोहं नाटयतीति । मोहनाटने ॥ भूतलादौ निवेष्टपतनं । विदूष०
सचंच्रमं सलरं प्रियवयसः समाश्रयितुं समाश्रयितुं इत्यन्वयः । राजा—अक्षैः
नेत्रोदकैः सहितं यथा तथा सासं । एतच्च अच्चाहृतमापणक्रियाया विशेषणं ।
तदेव मापणं दर्शयति—प्राणा इत्यादिना । हे प्राणाः असवः अदक्षिणं दक्षिणः
परच्छेदानुवर्ता तावन्तो न भवतीति अदक्षिणः सं । सागरिक्कामननुवर्तमानमित्यर्थः ।
'दक्षिणो दक्षिणोद्भूतपरच्छेदानुवर्तिनि' इति मेदिनी । मां परित्यजत परिणहिते-
त्यर्थः । रे इति संबोधने । दक्षिणाः सागरिकानुकूला इत्यर्थः । भवत स्तेत्यर्थः ।
यदि दक्षिणा न स चेत् का नो हानिः तत्राह—मद्भचनमिति । मम वचनं

शीघ्रं न यात यदि तन्मुषिताः स्व मूढा

याता सुदूरमधुना गजगामिनी सा ॥ ३ ॥

वस०—भोः । मा अण्णघा संभावेहि । सा खलु तवस्तिणी
देवीए उज्जइणि पेसिदत्ति सुणीअदि । तदो मए अप्पिअत्ति करीअ
ण भणिदं । (क)

राजा—कथमुज्जयिनीं प्रेषिता । अहो निरजुरोषिता मयि देव्याः ।
वयस्य । केन तवैतदाख्यातम् ।

वस०—भोः सुसंगदाए । अण्णं च । मम हरये ताए केणावि
कज्जेण इअं रअणमाला पेसिदा । (ख)

(क) भोः, मान्यथा संभावय । सा खलु तपस्विनी देव्योज्जयिनीं प्रेषितेति
श्रूयते । अतो मयाऽप्रियमिति कृत्या न भणितम् ।

(ख) भोः सुसंगतया । अन्यच्च । मम हस्ते तया केनापि कार्येणेयं रत्न-
माला प्रेषिता ।

‘भाषणे मद्बचनं’ ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति मपर्यंतमागस्य मादेशः । शृणुष्व आकर्ण्य-
यत । हानिमेव स्पष्टमिति—शीघ्रमित्यादिना । हे मूढाः यदि शीघ्रं न यात न
गच्छत तत् तर्हि मुषिताः चोरिताः । अथवा तन्मुषिता इति एकमेव पदं तया
सागरिकाया मुषिताः वंचिताः ‘सर्वनामो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवद्भावः । मद्बचनं
वंचिता मा भूतेत्यर्थः । गज इव अमीक्ष्य गच्छतीति गजगामिनी ‘बहुलमामीक्ष्ये’
इति णिनिः । सा सागरिका अधुना इदानीं ‘अधुना’ इति विपातनास्तापुः । सुतरां
दूरं विप्रकृष्टं याता गता । अवतां शीघ्रगमनाभावे तस्या अलभात् मद्बचनं
भविष्येति तारपर्यं । पर्यायोक्तमलंकारः । वसंतविलकारुतम् ॥३॥ विदु०—भोः
वयस्य, अन्यथा अन्यप्रकारेण मदभिप्रायादन्वयप्रकारेण । मृतेत्येवं प्रकारेणेत्यर्थः ।
‘प्रकारवचने यात्’ । ‘मा संभावय मा संभावनां कार्याः । वास्तवस्तदभिप्रायः कः
इत्यत आह—सा खल्वित्यादिना । सा सागरिका । खलु वाक्यालंकारे । देव्या
वासवदत्तया उज्जयिनीं विशालां ‘विशालोज्जयिनीं रामा’ इत्यमरशेषः । प्रेषिता
प्रापिता इति श्रूयते आकर्ण्यते । अतः अतो हेतोरेत्यर्थः । अप्रियमिति अनि-
ष्टमिति । राजा—अहो इति आश्चर्यं खेदे वा । देवी वासवदत्ता मयि विषये
निर्गतः अनुरोधः अनुवर्तनं यस्याः । ‘अनुरोधोऽनुवर्तनं’ इत्यमरः । मत्प्रतीपाचरण-
कर्त्रीत्यर्थः । कथमपि मां न गणयतीति यावत् । एतत् वासवदत्तया सागरिका
उज्जयिनीं नीतेति चरित्रमित्यर्थः । आख्यातं कथितं । अत्र ‘अहो निरजुरोषा मयि
देवी’ इत्यनेन वासवदत्तयेष्टासपादनाद्गतस्य राजस्यापमानात् छलनं नामांगं । तदुक्तं-
‘अपमानादिजनितः संमोहछलनं भवेत्’ इति । विदु०—अन्यथेति । न केव-

राजा—किमपरं मामाश्वासयितुम् । तद्वयस्य । उपनय ।

(विदूषक उपनयति ।)

राजा—(गृहीत्वा रत्नमालां निर्वर्ण्य हृदये निधाय ।) अहह ।

कण्ठाश्लेषं समासाद्य तस्याः प्रभ्रष्टयानया ।

तुल्यावस्था सखीवैर्यं तनुराश्वास्यते मम ॥ ४ ॥

वयस्य । त्वं परिधत्स्वैनाम् येन वयमेनामपि तावद्दृष्ट्वा धृतिं करिष्यामः ।

वसन्त०—भो । जं भवं आणवेदि । (इति कण्ठे परिदधाति ।) (क)

राजा—(साक्षं निश्चस्य ।) वयस्य । दुर्लभं पुनर्दर्शनं प्रियायाः ।

वसन्त०—(समयं दिशोऽवलोक्य ।) भो । मा एवं पृथ्वा उच्चं मन्तेहि । कदावि के वि एत्थ संचारेदि । (ख)

(क) भोः यद्भवानाज्ञापयति ।

(ख) भोः मैवमत्रोच्चैर्मधय । कदापि केचिदत्र संचरन्ति ।

कनिदमाख्यातमेव किंतु अन्यदपि जातं इति अन्यकार्यसमुच्चयार्थध्वकारः । तदेव कार्यमाह—मम हस्तेत्यादिना । तथा सागरिकाया केनापि अनिधितेनानीत्यर्थः । कार्येण हेतुना इयं रत्नमात्र मम हस्ते प्रेषिता प्रापितेत्यन्वयः । राजा—अपरं ममाश्वासनादितरत् इत्यर्थः । एतस्य पूर्वोक्तकृतप्रार्थनं कार्यं विशेष्यं । एवं च अपरं किं कार्यं मामाश्वासयितुं प्रेषितेत्यर्थः । तत् भदाश्वासनार्थं प्रेषणादितोः । उपनयं सनीपं प्रापय । आनयेति यावत् । उपनयति दधाति । राजा—रत्नमालां गृहीत्वा निर्वर्ण्य सूक्ष्मदृष्ट्याऽवलोक्य । अहहेति खेदे 'अहहेखद्गुते खेदे' इत्यमरः । तस्याः सागरिकायाः कण्ठस्याऽऽश्लेषः आलिंगनं तं समासाद्य प्राप्य प्रभ्रष्टया च्युतया अनया रत्नमालया तुल्यावस्था तुल्या समा अवस्था तत्कण्ठाश्लेषं समासाद्य प्रभ्रष्टारूपा दृष्टा मस्याः सा 'वाच्यलिंगाः समस्तुत्य' इत्यमरः । 'दशावस्था' इत्यमरः ॥ सखीव आलीव । यथा तुल्यावस्था इतरा सखी भवति तद्वदियमपीत्यर्थः । मम तनुः दैहः आश्वासये संभाव्यये । श्वस प्राणने पिजंतारकर्मणि कद्र । उत्प्रेक्षालंकारः । अनद्युनृत्तं ॥ ४ ॥ एनां मालां परिधत्स्व धारय येन धारणेन वयं राजलाद्बहुमान-वर्त्तनं बहुवचनं । अथवा मृत्सुसाहिलामिप्रायेण बहुवचनं । एनामपीति सागरि-काभाषे एनामपीत्यपिशब्दस्वारस्यं । तावत् अवधौ । सागरिकाप्राप्तिपर्यंतमित्यर्थः । दृष्ट्वा अवलोक्य धृतिं संतोषं धैर्यं वा 'धृतिर्नेष्टी स्त्रियां तुष्टौ योगमिदं धारणे' इति मेदिनी । एतदर्शनेनापि मनो विनोदयामेत्यर्थः । विदूष०—यद्भवानाज्ञापयतीति । तत्करोमीति शेषः । परिदधाति धारयति । राजा—साक्षं आपणक्रियाया विशेष-पणं । साक्षत्वं निश्चयनं च दुःखकार्यं । तदेवाह—वयस्येति । प्रियायाः सागरि-कायाः पुनः भूयः दर्शवं विलोकनं दुर्लभं दुष्प्रापं 'इषदुःखु' इत्यादिना कर्मणि खल्व् । विदूष०—समयं सताम्बयं । मयकारणं विदूषकमापणेनैव साष्टीभव-

(ततः प्रविशति वेत्रहत्या वसुंधरा ।)

वसुंधरा—(उपप्लव ।) जयतु जयतु भट्टा । भट्टा । एसो क्खु रुमण्णदो भाइणेओ विजयवम्मा पिअमिव किंपि णिवेदिदुकामो दुआरे चिट्ठदि । (क)

राजा—वसुंधरे । अविलम्बितं प्रवेशय ।

वसु—जं देवो अण्णवेदि । (निष्क्रम्य विजयवर्मणा सह पुनः प्रविश्य च ।) विजयवम्म । एसो क्खु भट्टा । उपसप्पदु अज्जो । (ख)

विजयवर्मा—(उपप्लव ।) जयतु जयतु देवः । देव । दिस्सा वर्धसे रुमण्वतो विजयेन ।

राजा—साधु रुमण्वन् साधु । अचिरान्महत्प्रयोजनमनुष्ठितम् । विजयवर्मन् । इत आस्यताम् । (विजयवर्मा उपविशति ।)

(क) जयतु जयतु भर्ता । भर्तः । एष खलु रुमण्वतो मागिनेयो विजयवर्मा प्रियमिव किमपि निवेदितुकामो द्वारि तिष्ठति ।

(ख) यदेव आशापयति । विजयवर्मन् । एष खलु भर्ता । उपसर्पतु आर्यः ।

प्यति । एवं दुर्लभं पुनर्दर्शनमिल्लादिरूपं उचैः महता खनेन मा मंत्रय भावोव इत्यर्थः । कुत इति चेत्तत्राह—कदापीति । केचित् वासवदत्तापक्षीयाः पुरुषाः कदापि कस्मिंश्चित्काळे भत्र अस्मदधिष्ठितस्थळे संचरन्ति गच्छन्ति । ततः विदूषक-भाषणानन्तरं चेन्न हस्ते यस्याः सा क्षेत्रधारिणीत्यर्थः । वसुंधरा एतन्नाम्री वासवदत्ताया दासी 'संज्ञाया भट्ट' इत्यादिना खच् प्रत्ययः । वसुंधरा—उपप्लव समीपं गत्वा । जयतु जयतु इति संप्रने द्विरुच्चारणमिदं, आदरे या । एषः द्वास्थः । खल्विति वावयालंकारे । रुमण्वतः यत्पराजसेनाधिपतेः मागिनेयः भगिन्या अपत्यं 'लीभ्यो ढक्' इति ढक् प्रत्ययः । विजयवर्मा एतन्नामकः । प्रियमिवेति लौकिकोक्त्या इव-शब्दप्रयोगः । किमपीति अनिज्ञातत्वात् सामान्ये नपुंसकं । यथा लोके किञ्चिदे-तत् । निवेदयितुं कथयितुं कामः इच्छा यस्य 'तुं काममनघोरपि' इति मलोपः । द्वारे प्रतीहारे तिष्ठति विद्यते । राजा—न विलम्बितं अविलम्बितं क्षीप्रमि-त्यर्थः । प्रवेशय आनयेत्यर्थः । प्रपूर्वकादिशेषेर्णिजन्तालोद । वसुंधरा—यदेव त्यादेः तत्करोमीति शेषः । निष्क्रम्य गत्वा विजयवर्मणा सहैति 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया । पूर्वं प्रविष्टत्वात्पुनरित्युक्तं । प्रविश्येत्यस्य आदेति शेषः । तेन प्रवि-श्येति च्वाप्रत्ययस्योपपत्तिः । एष खलु समीपतरवर्ती भर्ता यत्सराजः उपसर्पतु समीपं प्राप्नोतु । विजयवर्मा—जयतु जयतु इति आमीक्ष्ये द्विरुक्तिः । रुमण्वतः एतन्नाम्री मम मातुलस्य विजयेन जयेन वर्धसे वृद्धिवाञ्छा भवति । एतद्विद्या आनं-दकारकं । राजा—द्विभारं साधुसन्दर्शयः अलादरमोपनाथः । सामान्ये नपुंसकं ।

राजा—(सपरितोषम्) विजयवर्मन् । अपि जितः कोसलेश्वर ।

विजय०—देवस्य प्रभावेण ।

राजा—विजयवर्मन् । तत्कथय कथामतिविस्तरत श्रोतुमिच्छामि ।

विजय०—देव । श्रूयताम् । इतो देवादेशात्कतिपयैरेवाहोभिरने-
ककरितुरगपत्तिदुर्निबारेण महता बलसमूहेन गत्वा बिन्ध्यदुर्गावस्थितस्य
कोसलनृपतेर्द्वादिमवष्टभ्य सेना समावासयितुं समारब्धवान् ।

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—ततः कोसलेश्वरोऽप्यतिदर्पात्परिभवमसहमानो हास्ति-
कप्रायमशेषमात्मसैन्य सजीकृतवान् ।

अचिरात् शीघ्र । चिरादिति अन्यथ न पचम्यत महत् विशाल । अत्युत्तममित्यर्थः ।
प्रयोजन कार्यं अशुद्धित । कृतमित्यर्थः । राजा—सपरितोष सावदमित्यर्थः । अपि
प्रशे । कोसल देशविशेष तेषामीश्वर प्रभु । जित क्रिमित्यर्थः । विजय०—
देवस्य वत्सराजस्य प्रभावेण प्रतापेन 'स प्रतापप्रभावश्च यजेत कोशदृङ्ग' इत्यमरः ।
राजा—तद् अचिरेण कार्यकरणादेतो कथा गोप्ती । तत्सर्वविधसफल कृतमित्यर्थः ।
अतिविस्तरत अतिशमितव्याप्तेन आयादिन्मातृतीयांतात्तसि । 'प्रथमे वावशब्दे'
इत्यनेन शब्दविषये पञ्चो निषेधात् 'ऋदोरप्' इति अप्रत्ययः । अतएव 'वित्पारो
विप्रहो व्यास स च शब्दस्य विस्तर' इत्यमरोक्तिः संपच्छेदे । श्रोतुमिच्छामीति 'समान-
कर्तृकेषु तुमुन्' इति तुमुन् । विजयवर्मा—श्रूयता आकर्षयता । इतः अस्मात्स्य-
सादित्यर्थः । देवादेशात् देवादेश स्त्रीकृत्य 'त्य-लोपे पचमी' । देवस्य वत्सराजस्य
भवत आवेश भासा त स्वीकृत्येत्यर्थः । कतिपयैरेव कियद्विरेव । स्वपैरेवेति
यावत् । अहोमि दिवसै । अनेके च से करिण इस्तिन मुरया अभा पतय
पदातय तै दुर्निबारेण तु खेन निवारितुं शक्येन महता उरुणा बलस्य सैन्यस्य
'अनीक्रिनी बल सैन्य' इत्यमरः । समूहेन साहित्ये तृतीया । सह शब्दामाये
तदर्थसत्वेऽपीय प्रवर्तते । 'वृद्धो यूने'ति निर्देशात् । समूहेन सह गत्येत्यर्थः । विन्ध्यस्य
एतन्नामकपर्वतस्य यदुर्गं दुर्गमनस्थल । दुर्गमित्यत्र 'सुदुरोरधिकरण' इत्यनेन दुरप्-
र्वकात् गमेरधिकरणे ट । तत्रावस्थितस्य सेनानिवेश कृत्वाऽवस्थितस्येत्यर्थः ।
कोसलाना एतन्नामकदेशाना नृपते राज्ञे द्वारमवष्टभ्य निरुध्य सेना चमू समावा-
सयितुं सम्यक्स्थापयितुं निवेशयितुमित्यर्थः । समारब्धवान् प्रारब्धवान् । अस्य
रुमण्वान् कता । राजा—ततस्ततः सञ्चये द्विरुक्तिः । विजयवर्मा—सेनासमावा-
ससमारम्भानन्तरं कोसलेश्वरोपि । अपि समुचये । अतिदर्पात् अतिशयित दर्पं गर्व
प्रादिसमासः । 'हेतौ' इति पचमी । परिभव तिरस्कारं 'ऋदोरप्' इत्यप् । असहमान
अपयैण । हास्तिकप्रत्यय इस्तिना समूहो हास्तिक 'अचित्हास्तिथेनोष्टक्' इति

वसन्तकः—भो । लहुं आचक्ष । वेवदि मे हिअअम् । (क)

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—देव । कृतनिश्चयश्चासौ

योद्धुं निर्गत्य विन्ध्यादभवदभिमुखस्तत्क्षणं दिग्विभागा-

न्विन्ध्येनेवापरेण द्विरदपतिघटापीडयन्ध्वेन रुन्धन् ॥

वेगाद्वाणान्विमुञ्चन्समद्गजघटोत्पिष्टपतिर्निपत्य

प्रत्यैच्छद्वाञ्छितासिद्विगुणितरमसस्तं रुमण्वान्क्षणेन ॥ ५ ॥

(क) भोः । लघ्वाचक्ष । वेपते मे हृदयम् ।

समूहे ढक् । तत् प्रायं बहुलं यस्मिन् । हस्तिप्रचुरमित्यर्थः । अशेषं निखिलं सम्भी-
कृतवान् समद्वीकृतवान् सम्भीति च्युतस्य गतिसंज्ञायां कृतवान् इत्यनेन 'कुगतीति'
समासः । विद्रूप०—लघु शीघ्रं आचक्ष कथय । कृत इत्यत आह—वेपते इति
वेपते कंपते मे मम हृदयं अतःकरणं । सावकाशतया कथने हि अतिकालः स्यात्
तथा च अतीव विभेदि । सिप्रकथने तु कालस्याल्पत्वात् तादृशी भीतिर्न भवती-
त्यर्थः । विजयधर्मा—कृतः निश्चयः निर्णयः जयविषयो येन एतादृशः असौ
कोसलेभरः योद्धुं युद्धं कर्तुं विन्ध्यात् स्वाभिष्ठितपर्वतात् निर्गम्य निष्क्रम्य स चासौ
क्षणश्च ताक्षणः तं निर्गमनकालमित्यर्थः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । अपरेण द्वितीयेन
विन्ध्येनेव विन्ध्याचलेनेव द्वौ रदौ वतौ तेषां ये द्विरदाः हस्तिनः तेषां पतयः स्वामिनः ।
महाहस्तिन इत्यर्थः । तेषां घटाः समूहाः । यद्यपि घटापदेनैव 'करिणां घटना
घटा' इत्युक्त्वात् करिणगूहो लभ्येत एवं च द्विरदपतीति पदं व्यर्थं, तथापि 'मिशि-
ष्टमाचक्षानां पदानां सति विशेषसमभिवाहारे विशेषमात्रप्रवृत्ता' इति न्यायेन
घटापदस्य केवलं समूहपरत्वमङ्गीकृत्य द्विरदपतीति विशेषणस्य सार्थक्यं हेयं । अत
एव—'सकीचकैर्मारुतपूर्णैर्घ्नैः' इति महाकविकाळिदासप्रयोगः संगच्छते । घटा
एव आपीडयन्ध्वः क्षिरोमास्यबन्धो यस्य 'शिखास्वापीडयेतरो' इत्यमरः । तेन दिशा
काष्ठानां विभागान् रुन्धन् आवृण्वन् अगिमुखः संमुखः अगवत् । तं कोसलराजं
रुमण्वान् अस्मदीयसेनाधिपतिः क्षणेन क्षणमात्रकायेन प्रत्यैच्छत् प्रतिस्पर्धितुं
इच्छां कृतवान् । कर्णभूतो रुमण्वान् वाञ्छितासिद्विगुणितरमसः वाञ्छितस्य अभी-
ष्टस्य कोसलराजसामुद्रयस्येत्यर्थोऽप्युच्यते । या आसिः प्राप्तिः तथा द्विगुणितः द्विगु-
णीकृतः रमसो वेगो हर्षो वा यस्य । पुनः कर्णभूतः । वेगात् बाणान् विमुञ्चन् उत्सृ-
जन् मदेन दातेन सहिताः 'गंडः कटो मदो दानं' इत्यमरः । ये गजघटाः गजस-
मूहाः अत्रापि स कीचकैरिविवत् गजपदसार्धक्यं हेयं । ताभिः उरिपृष्टाः पतयो येन
यस्य वा एतादृशः सन् निपत्य शत्रुसंमुखं गत्वा प्रत्यैच्छदित्यन्वयः । उत्प्रेक्षा-
कारः । सम्वरावृत्तं । अस्मिन्पदे सालतीव्रतिः । वीररसः । गौडीरीतिः । भोजगुणः ॥

अपि च ।

अन्नव्यस्तशिरस्त्रशूलकपणैः कृतोत्तमाङ्गे क्षणं

च्यूदासुवसरिति खनलहरणे वर्मोद्गमद्वद्दिनि ॥

आहूयाजिमुखे स कोसलपतिर्भमे प्रघाने बले

राजा—कथमसदीयान्यपि बलानि भग्नानि ।

विजय०—

एकेनैव रुमण्वता शरशतैर्मजद्विपत्यो हतः ॥ ६ ॥

वस०—जेदु जेदु भवं । जिदं अमेहि । (इति वृत्तिः ।) (क)

राजा—साधु कोसलपते साधु । मृत्युरपि ते श्लाघ्यः । यस्य हि रिपवोऽपि पुरुषकारमेवं वर्णयन्ति । तवस्ततः ।

(क) जयतु जयतु नरान् । जितमस्माभिः ।

॥ ५ ॥ अपि च । अपिः समुचये । अन्यदपीत्यर्थः । स पूर्वोक्तः कीवलानां एतत्सङ्घकदेशानां स्वामी प्रघाने मुखे बले सामर्थ्ये सैन्ये वा भमे नष्टे सति 'अस्य च भावेन' इति सप्तमी । आज्ञेः युद्धस्य मुख्यं आरम्भः तस्मिन् एकेनैव केषलेनैव । अष्टहायेनैवेति यावत् । एतादृशेन रुमण्वता एतन्नाम्ना भवदीयसेनाप-
तिना आहूय आचार्यं शराणां बाणानां शतानि शतशब्दोऽत्रांऽसंख्ययाची 'शतमर्न-
उं भवति' इति यास्कः । हतः मारितः । कर्मभूतः कोसलपतिः मजद्विपत्यः मजः
जीवः यो द्विपः इस्त्री तस्मिन् तिष्ठतीति मुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । अत्र
आहूय इति आह्वानक्रियायाः कोसलपतिरिति कर्म । द्वितीया तु न भवति
हत इति प्रधानक्रियायोषकोत्तरवर्तिना कप्रत्ययेनोक्तत्वात् । कर्मभूते आजिमुखे
अष्टैः शस्त्रैः व्यत्यानि निक्षिप्तानि यानि शिरांसि शायते इति शिरस्त्राणि 'आतो-
ऽनुपसर्गे कः' इति कः । तन्वीयाणीति यावत् तैः शस्त्राणां कपणैः चर्मैः च
हस्तानि शिरानि उल्लभानि च तानि अगानि च मस्तकानि तस्मिन् 'सर्वेषु गात्रेषु
शिरः प्रधानं' इत्यभिप्रायेणोक्तेः । पुनश्च कर्मभूते खणं खणमात्रकालं 'अत्यंतसंयोगे'
द्वितीया । च्यूडा निस्तृता अद्यजः रक्षस्य सति नदी यस्मिन् । तदानीं हतवीरानां
अधुजा महती नदी प्राचहदित्यर्थः । पुनः कर्मभूते खनन्ति शब्दं कुर्वति प्रहरणानि
यस्मिन् 'आयुधं तु प्रहरणं' इत्यमरः । वर्मोद्गमः कवचेभ्यः उद्गमन् बहिर्गच्छन् पक्षिः
क्षमिः यस्मिन् शस्त्राणां कवचादिषु संघटने यद्विस्तृत्यते इति प्रसिद्धमेव । एतादृशे
आजिमुखे इति पूर्वशान्वयः । शार्दूलविक्रीडितं ॥ ६ ॥ विदूष०—भवान् वत्स-
राजः जयतु सर्वोल्लस्येण वर्तता । अस्माभिः जितं जयः प्राप्तः 'नपुंसके मावे कः' ।
राजा—साधु कोसलपते साधु इति लौकिकोक्त्या सान्त्वित्यस्य द्विद्वारणं । मृत्यु-
रपि मरणमपीत्यर्थः । श्लाघ्यः सुखः । यद्यपि मृत्युः अमंयले अनिष्टश्च तथापि त्वय
श्लाघ्य एव युद्धे शत्रुसंमुखे प्राप्तत्वात् । त्वं हि—'ह्यविमो पुरुषो लोके सूर्यमंडल-

चिजय०—देव । ततो रुमण्वानपि फोसलेषु मद्भ्रातरं ज्यायांसं
जयवमाणं स्थापयित्वा प्रहारघणितहास्तिकप्रायमदोषसैन्यमनुवर्तमानः
शनैःशनैरागच्छत्येव ।

राजा—वसुंधरे । उच्यतां यौगन्धरायणः । प्रदृश्यतां मलयसादस्य
विभव इति ।

वसु०—अं देवो आप्णवेदिति । (इति विजयवर्मणा सह निष्का-
न्ता ।) (क)

(ततः प्रविशति दायनमाणा ।)

काञ्चन०—आण्णवप्ति देवीए । जह गच्छ हजे कण्णमाले ।
इदं इन्दुजालिअं अज्जटवत्स दंसेहि । (इति श्रीकृष्णाय नमः ॥) एतो
वरा भट्टा । ता जाय णं उन्नसप्पामि । (उपगच्छ ॥) जेदु जेदु भट्टा ।

महा । देवी विष्णवेदि । एसो कलु उज्जयिणीदो संवरणसिद्धि णाम
इन्द्रजालिको आमदो । ता पेक्खदु महा । (क)

राजा—अस्ति नः कौतुकमैन्द्रजालिके । तदेनं शीघ्रं प्रवेशय ।

काञ्च०—जं महा एसो आणवेदि (इति निष्क्रम्य पिच्छिकाहस्तेनेन्द्र-
जालिकेन सह प्रविशति ।) महा एसो इन्द्रजालिको । (ख)

इन्द्र०—(उपसृत्य ।) जयतु जयतु महाराजो (पिच्छिकां आमयित्वा
बहुधा हास्यं कृत्वा ।) (ग)

पणमह चरणे इन्द्रस्स इन्द्रजालिकपिण्डनामस्स ।

तह जेव वि सम्बरस्स सुपरिद्विजसस्स ॥ ७ ॥ (घ)

महाराज कोसंबीपते । किं बहुणा (ङ)

(क) आशुतासि देव्या । यथा गच्छ हजे काञ्चनमाले इममैन्द्रजालिक-
भार्यपुत्रस्य दर्शय । एष खलु मर्ता । तद्यावदेनमुपसर्षामि । जयतु जयतु मर्ता ।
मर्तः । देवी विज्ञापयति । एष खलुजयिनीतः संवरणसिद्धिनामैन्द्रजालिक
आगतः । तत्प्रेक्षतु मर्ता ।

(ख) यद्गर्ताऽऽज्ञापयति । मर्तः एष इन्द्रजालिकः ।

(ग) जयतु जयतु महाराजः ।

(घ) पणमत चरणे इन्द्रसेन्द्रजालिकपिण्डनामः ।

तथैवापि सम्बरस्य सुपरिस्मितयशसः ॥

(ङ) महाराज कौशाम्बीपते किं बहुना ।

शदाह—एवेति । उज्जयिनीतः पंचम्यंतादाब्बादिवाप्तसिः । संवरणसिद्धिरिति नाम यस्य ।
तत् ऐन्द्रजालिकस्य अत्र प्राप्तत्वादेतोः । प्रेक्षतु यद्यपि ईक्षेरनुदात्तत्वादात्मनेपदेन
अवितर्क्य तथापि 'अनुदात्तोचलक्षणमात्मनेपदमनित्यं' इति शाधुः । प्रेक्षतु इत्यस्य कर्म
ऐन्द्रजालिककृतिरेवेत्यर्थाजहेयं । प्रेक्षतामिति पाठ्येव शाधुः । राजा—कौतुकं कृतुकं
इन्द्रजालिके सौमिके 'सौमिकस्त्वैन्द्रजालिकः' इति हास्यवती । ततः इन्द्रजालिककौतुका-
देतोः शीघ्रं प्रवेशय । काञ्चन०—यद्गर्ताऽऽज्ञापयति । तत् करोमीति शेषः । निष्क्रम्य
गत्वा पिच्छिका संमार्जनिकेन ऐन्द्रजालिकमेकमुपकरणं सा हस्ते यस्य 'घटनी विशेष-
येति' ज्ञापकात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । चेटी—एषः समीपतरवर्ती । तत् मर्तुः
समीपवर्तित्वादेतोः । आर्यः इन्द्रजालिकः । इन्द्र०—पिच्छिकां आमयित्वेति ।
विशं वंधनार्थं हि तैः पिच्छिका आम्यते इति प्रसिद्धिः । इन्द्रजालिक इति
'विनद्धं बद्धं नाम यस्य एतादृशस्य इन्द्रस्य चरणे पादौ प्रणमत नमस्कृत । 'वर-
णोऽधिया' इत्युक्त्वाचरणशब्दस्य अनुसंस्कृतं । तथैव यथा इन्द्रचरणे नमस्कारः

धरणिमिजङ्घो आवासे महिचरो जले जलणो ।

मज्झण्हलि पओसो दाविज्झ देहि आण्णत्तिम् ॥ ८ ॥ (क)

वस०—भो वसत्स । अवहितो होहि । ईदिसो से अवट्ठम्भो जेण सधं पि सम्भाविअदि । (ख) ।

इन्द्र०—किं जप्पितेन बहुणा इच्छसि हिअए जं जं देव दिट्ठुम् ।

तं तं दंसेमि अहं गुरुणो मन्तप्पसादेण ॥ ९ ॥ (ग)

(क) धरण्यां मृगाङ्क आकाशे महीचरो जले ज्वलनः ।

मध्याह्ने प्रदोषो दर्शयामि देक्षान्तिम् ॥

(ख) भो वसस्य । अवहितो भव । ईदृशोऽस्मान्ममो येन सर्वमपि सम्भाव्यते ।

(ग) किं जप्पितेन बहुनेच्छसि हृदये यथेदेव द्रष्टुम् ।

तत्तद्दर्शयाम्यहं गुरोर्मन्त्रप्रसादेन ॥

क्रियते तथैवेत्यर्थः । शुष्ठु परितः स्थितं यशः कीर्तिः यस्य एतादृशस्य शंबरस्य एतन्नामाधुरस्य चरणे प्रणमतेत्यनुपगमः । शंबरस्य माया ऐंद्रजालिकी च इति लोके प्रसिद्धे । अतस्तयोः प्रवर्तकयोरनयोर्नैमजं युक्तमेव ॥ ७ ॥ धरण्यां पृथिव्यां मृगः । हरिणः शंका विहं यस्य स चंद्रः आकाशे नभसि भरतीति धरः मयाः धरः महीधरः गंगाधरभूधरवत् पद्मायसि कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पठ्यमाणाः । जले उदके । ज्वलनः अग्निः । मध्याह्ने अहो मध्यः मध्याह्नः तस्मिन् एकदेयिसमासे 'अहोह एवेभ्य' इत्यहोविशेषः । 'रात्राह्नाहाः पुंलि' इति पुस्तकं । प्रदोषः रजनीमुखं दर्शयामि किं । एतस्य धरण्यां मृगाङ्क इत्यादि विशिष्टं कर्म । अतो न तत्र कर्मणि द्वितीया पदस्य गुरुणो भावतीति वा । आश्रुति आह्वां देहि कुर्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ पिट्ठुप०—अवहितो भव अप्रमत्तो भवेत्यर्थः । अस्य ईंद्रजालिकस्य ईदृशः पूर्वोक्तप्रकारका अवष्टम्भः पित्तोद्रेकः येन हेतुना एषं पूर्वोक्तप्रकारेण संभाव्यते संभावनापिपदी क्रियते । अयं यथावदिति तथा करिष्यति इति एतस्य वचनप्रणाल्या शारीरव्यापारेण च संभाव्यते इत्यर्थः । तस्मात्तदवलोकनार्थं अवहितो भवेति तात्पर्यम् । ईंद्रजालिकाः—पहुना जप्पितेन मापितेन किं क उपयोग इत्यर्थः । गम्यमानक्रिया निरूपितकर्तृत्वं । यः परोक्षः । कोऽपि मुदय इति यावत् । हृदयेन मंगः करणेन 'मिर्त्तं तु येतो हृदयं तातं हन्मानसं मनः' इत्यमरः । यथारिति सामान्ये गुरुपदं यं यं पदार्थनिरूप्यः । अथवा वस्तु इति विशेषः । यथद्रष्टव्यत्वार्थः । 'निलदीपयोः' इति बोध्यानी द्विवचनं । गुरोः देविकस्य मंत्रप्रसादेन मंत्रमार्गी प्रसादश्च । मंत्र एव प्रसादः इत्यर्थः । तेन तत्तत् । अत्रापि यथारिति वा व्यवस्था ऐवा । अहं ईंद्रजालिकः दर्शयामीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ अत्र पद्यद्वयेन ईंद्रजालिको निष्पत्तिविधौ प्रमोदयापनेन वासराजस्य हृदयस्वप्नाविधौ दर्शनात्प्राप्तौ वा यथारि-

राजा—भद्र । तिष्ठ तावत् । काञ्चनमाले उच्यतां देवी । युष्म-
दीय एवायमिन्द्रजालिकः । विजनीकृतश्चायमुद्देशः । तदागच्छ ।
सहितावेव पश्यावः ।

काञ्च०—जं भद्रा आण्णवेदि । (इति निष्कम्प्य काष्ठवदतया सह
प्रविशति ।) (क)

वासव०—कञ्चनमाले । उज्ज्वणीदो आगदोत्ति अस्थि मे तस्मिन्
इन्द्रजालिण्य वक्षस्ववादो । (ख)

काञ्च०—णाभिकुलबहुमानो वल्लु एषो देवी । ता एतु एतु
भट्टिणी । (ग)

(इति परिक्रामतः ।)

वासव०—(उपपद्यते ।) जेतु मज्जउत्तो । (घ)

(क) यद्गताऽऽज्ञापयति ।

(ख) काञ्चनमाले । उज्ज्विनीत आगत इत्यस्ति मे तस्मिन् इन्द्रजालिके पक्षेपातः ।

(ग) नाभिकुलबहुमानः खलु एष देव्या । तदेतु एतु भर्मी ।

(घ) जयत्वार्यपुत्रः ।

माविष्कृतवान् । अतः व्यवसायाख्यमंगं । तदुक्तं—'व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिष्ठा-
हेतुर्धर्मवः' इति । राजा—भद्रेति । इन्द्रजालिकस्य संबोधनं । तदुक्तं भरतेन
'सौम्य भद्रमुक्तेर्यैवं हेतुर्वापनं वदेत्' इति । तारत् अवधौ । आगवदताऽऽगमन-
पर्यन्तमिति भावः । इदं आग्रिमर्मभस्वारसाहभ्यते । तदेवाह—काञ्चनमाले-
त्यादिना । देवी वासवदत्ता उच्यतां वक्ष्या । किमिति तदाह—युष्मदीय
इत्यादिना । युष्माकमयं युष्मदीयः । 'सदासीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः'
इति तत्स्येदमित्यर्थे उपप्रत्ययः युष्माकमीय इत्यर्थः । अयं रागीपवर्ती । अनेन गद-
इयदर्शनाद्देवं द्योतितं । न च भद्रो सह समुदाये उपवेशनं युक्तं इति चेत्तत्राऽऽह—
विजनीकृत इति । अयं उद्देशः देशः स्थलमिति यावत् । विगता जना यस्मात्
स विजनः त्विप्रलयातस्य तस्य कृतशब्देन 'कुपती'ति समासः । तत् इति अनैकांत-
त्वात् इन्द्रजालिकस्य त्वदीयग्रामस्थत्वात् आगच्छ एहि । सहितौ मिलितावेवेत्यर्थः ।
पश्यावः दशधातोः 'पाप्माप्मा' इति पश्यादेशः । वर्तमानसामोप्ये भविष्यति लट् ।
द्रक्ष्याव इत्यर्थः । वासवद०—उज्ज्विन्या इति उज्ज्विनीतः आयादित्वात्प-
र्यन्तात्तस्मिन् अपादाने चेत्यं पंचमी । इति हेतौ । मे तस्मिन् इन्द्रजालिके पक्षे पार्श्वे
पातः पतनं । अभिमान इति यावत् । 'पक्षो मासार्पणार्थयोः' इति त्रिकांशेषः ।
काञ्चनमा०—तेन इन्द्रजालिकपक्षपातेन नाभिकुलबहुमानः नाभिकुलं क्षत्रियकुलं
तस्य बहुमानः आदरः । यद्यप्यत्र 'सुहृदराद क्षत्रिये नाभिः' इति कौशप्रामाण्यात्

राजा—देवि बहुतरंमनेन गर्जितम् । तदिहस्यावेव पश्याव-
स्तावत् ।

(वासवदत्तोपविशति ।)

राजा—भद्र प्रस्तूयतां बहुविधमिन्द्रजालम् ।

इन्द्र—जं देवो आप्णवेदि (बहुविधं नाट्यं कृत्वा पिच्छिकां
भ्रामयन् ।) (क)

हरिहरब्रह्मप्पमुहं देवं दंसेमि देवराजं च ।

गगने नि सिद्धविज्राहरबहुसत्यं च णञ्चन्तम् ॥ १० ॥

(सर्वे सविस्मयं पश्यन्ति ।)

राजा—(ऊर्ध्वं दृष्ट्वा सनादयतरन् ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

वस०—अचरिअं अचरिअम् ।

(क) यदेव आशापयति ।

हरिहरब्रह्मप्रमुखान्देवान्दर्शयामि देवराजं च ।

गगनेऽपि सिद्धविद्यापरमपूसायं च नृत्यन्तम् ॥

(ख) आश्चर्यं आश्चर्यम् ।

क्षत्रियसामान्यकुलादर इति प्रतीयते तथापि प्रकरणात् अत्र मातृक्षत्रियकुलामि-
मान एष स्वारस्यं पुष्पाति । तत् मातृकुलामिमानादेतोः । एष पुरोवर्ती । तत्
भर्तुः निकटप्राप्तत्वादेतोः । राजा—अतिशयेन बहु बहुतरं 'द्विवचने'ति तरप् ।
गर्जितं शब्दितं । करितं इत्यर्थः । तत् अनेनाऽतीव करयनादेतोः । इह विद्यतां
इहस्यो ह्यपीति कः । पश्यावः वर्तमानस्यामीष्ये भविष्यति छद् । तावदिति याक्या-
लंकारे । राजा—प्रस्तूयतां उपकम्प्यतां बहुयः विधाः प्रकारा यस्य तत् । इन्द्रमालं
मायाविशेषं । इन्द्रजा०—बहुविधं अनेकप्रकारकं नाट्यं शास्त्रविशेषं पिच्छिकां
पूर्वोक्तां भ्रामयन् चालयन् । हरिः विष्णुः हरः रुद्रः ब्रह्मा च एते प्रमुखाः मुख्या
येषां तान् देवान् अमरांश्च । देवानां राजा देवराजः तं । इन्द्रमित्यर्थः । 'राजाहः-
सतिभ्यष्टच्' इति टच् प्रत्ययः । गगनेऽपि आकाशेऽपि मूर्त्यन्तं नाट्यं कुर्वन्तं सिद्धाः
विद्यापराः इमे देवयोनिविशेषाः । यदुक्तममरशिष्टेन—'विद्यापराप्सरोयधरशोभ-
यन्तिपराः । पिशानो गुप्तरूपाः शिष्टो मृतोऽग्नी देवयोनयः' इति । तेषां मध्यः श्रियः
'बधूजाया सुपा स्त्री च' इत्यमरः । तायां सार्यं समूहं दर्शयामि ॥ १० ॥ सर्वे
राजा प्रधानादयश्च सविस्मयं । विस्मयकारणं तु बहुतरपुष्पपाकेनापि तेषां दर्शनं
दुर्लभं चेदत्र अनेन एकप्रमयावच्छेदेनाऽऽनीयत इति । राजा—ऊर्ध्वं दृष्ट्वा ऊर्ध्वं
पिच्छोपय आपन्नात् पीठान् अवतरन् । अयः आगता इत्यर्थः । आचर्य-
माचर्यं यत्रने द्विरुक्तिः । विदूष०—आचर्यमाचर्यमिति अत्रापि पूर्वपदेर द्विरुक्तिः ।

राजा—देवि पश्य ।

एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शंकरोऽयं

दोर्भिर्देत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिद्वैश्वतुर्भिः ।

एषोऽप्यैरावतस्यस्त्रिदशपतिरमी देवि देवास्तथान्ये

नृत्यन्ति ज्योति चैताश्चलचरणरणनूपुरा दिव्यनार्यः ॥ ११ ॥

वास०—अक्षरिञ्च अक्षरिञ्च । (क)

वस०—हा दासीए उच इन्द्रजालिञ्च । किं एदेहिं देवेहिं
अच्छराहिं च दंसिदाहिं । जह दे इमिणा परितुष्टेण कज्जं ता दंसेहि
साभरिञ्च । (ख)

(क) आश्चर्य आश्चर्यम् ।

(ख) आः दास्याःपुत्र इन्द्रजालिक । किमेतैर्देवेरप्यसौमिश्र दर्शितैः । यदि
ते अनेन परितुष्टेन कार्यं तद्दर्शय सागरिकां ।

राजा—किं पश्य । तदाह—एषेत्यादिना । एषः सरसि भजनीति सरोजं कमलं
तस्मिन् ब्रह्मा ब्रह्मदेवः । दृश्यते इति शेषः । अयं सभिकृष्टः । रजनिं रात्रिं करोतीति
रजनिकरः 'कृमो हेतुताच्छील्यानुलोभ्येषु' इत्यनेन हेतौ योत्ये उपलब्धः । तस्य या
कला योऽवभाषः शेखरः शिरोभूषणं यस्य 'शिखास्त्रापीडशेखरी' इत्यमरः । तादृशाः
शंकरः शिवः दृश्यते इत्यर्थः । एवमप्येऽपि यथायथं दृष्टिक्रियायां भन्वयो योज्यः ।
असौ पूर्वोक्तभ्यां किञ्चिद्विप्रकृष्टः । सधनुरसिगदाचक्रचिद्वैः धनुः शार्ङ्गं अस्तिः
नन्दकतामा यदा कौमोदकीनाम्नी चक्रं हृदयननामकं तान्येव चिह्नानि लक्ष्माणि
विष्णुलबोधकानि तैः सहिताः तथोक्ताः तैः चतुर्भिः चतुःसंख्याकैः दोर्भिः भुजैः
सपलक्षितः देवतानाममुराणां अंतकः नासकः । विष्णुरित्यर्थः । ऐरावते अभ्रमातंगे
'ऐरावतोऽभ्रमातंगैरावणाभ्रमुवप्लभाः' इत्यमरः । तस्मिन् तिष्ठतीति ऐरावतस्यः
हृषीति कः । एषोऽपि समीपतरवर्त्यपीत्यर्थः । अपिः समुचये । त्रिदशपतिः
तृतीया यौवनावस्थाया दशा सदा येषां ते त्रिदशाः । त्रिशब्दस्य तृतीयार्थता
निभाषवत् । त्रिदश वा 'संख्ययाव्यया' इत्यादिना बहुमीहिः । 'बहुमीदौ संख्येये'
इति उप् । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्त्रिस्तो दशा येषामिति वा । तेषां पतिः स्वामी
शब्द इत्यर्थः । हे देवि, हे वासवदत्ते, तथा पूर्वोक्तप्रकारेण अमी किञ्चिद्विप्रकृष्टदेशे
दृश्यमानाः अन्ये पूर्वोक्तदेवेभ्य इतरे । दृश्यंत इत्यर्थः । चः समुचये । ज्योति आ-
काशे एताः समीपतरवर्तिन्यः चलाः नर्तनप्रवृत्तत्वाच्चंचलाः ये चरणाः पादाः तेषु
रणंतः शब्दं कुर्वंतः नूपुराः मञ्जीराः यासां 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रिणा' इत्यमरः ।
दिवि भवाः दिव्याः दिगादित्यादत् । ताश्च ता नार्यः स्त्रियः अप्सरस इत्यर्थः । दृश्यंते
इति शेषः । दृग्धरा वृत्तं । अत्र पांचाली रीतिः । प्रसादशुणः ॥ ११ ॥ विदुष०—
आः इति कोपे । दास्याःपुत्र, 'पठया आकाशे' इति अलङ्कृ । वाक्यं वा । एतैः

(ततः प्रविशति वसुन्धरा ।)

वसुं०—(राजानमुपसृज्य ।) जेदु जेदु मट्टा । अमच्चजोअन्धराअणो देवस्स चरणजुअले इदं विण्णवेदि । एसो वखु विक्रमबाहुणा पंहाण-
मच्चो वसुभूदी अणुप्पेसिदो । ता अरिहसि देव इमस्सि एव सुमुहु-
त्तए पेक्खिदुं । अहंपि कज्जसेसं समप्पिअ आअदो जेव । (क)

वासव०—अज्जउत्त चिट्ठदु दाव इन्दजालं । मातुलकुलादो
अज्जो अमच्चपधाणो वसुभूदी आअदो । ता एदं दाव पेक्खिदु
अज्जउत्तो । (ख)

(क) जयतु जयतु भर्ता । अमात्ययौगन्धरायणो देवस्य चरणमुगल इदं
विज्ञापयति । एष खलु विक्रमबाहुना प्रधानामात्यो वसुभूतिरनुप्रेषितः । तद-
र्हसि देव अस्मिन्नेव सुमुहूर्ते प्रेषितुम् । अहमपि कार्यशेषं समाप्याऽऽगतः
एव ।

(ख) भार्यपुत्र तिष्ठतु तावदिन्द्रजालम् । मातुलकुलादार्योऽमात्यप्रधानो
वसुभूतिरागतः । तदेनं तावत्प्रेक्षतामार्यपुत्रः ।

पुरोवर्तिभिः देवैः अमरैः दर्शितैः किं । क उपयोग इत्यर्थः । तथा दर्शिताभिः
अप्सरोभिः स्वर्गेश्याभिः वा किं क उपयोगः न कोप्युपयोग इत्यर्थः । यत्र पक्षा-
घरे । ते तत्र एतेन वत्सराजेन परितुष्टेन धनुष्टेन कार्यं फलं द्रव्यप्राप्तिरूपं तर्हि
सागरिकां रत्नावलीं दर्शय । ततः विदूषकप्रापणानन्तरं । वसुंधरा एतन्नाम्री वैप्र-
यती प्रविशतीत्यर्थः । वसुंधरा—भर्ता जयतु इत्यन्वयः । अमात्ययौगन्धरायणः
अमात्यः सचिवः सखासी यौगन्धरायणस्य एतन्नामा विज्ञापयति । किमिति तादाह—
एष इत्यादिना । एषः समीपवर्ती । खल्विति वाक्यालंकारे । विक्रमबाहुना
सिंहलेश्वरेण कंचुकिना सह अनुप्रेषितः प्रेषितः वसुभूतिः एतन्नामा सिंहलेश्वरस्य
सचिवः । तत्र सिंहलेश्वरेण प्रेषितत्वादेतोः । एवं वसुभूतिः । हे देव वत्सराज,
अस्मिन्नेव इदानीमेवेत्यर्थः । सुमुहूर्ते शोभनः मुहूर्तः तस्मिन् प्रेषितुं अवलोकितुं
अर्हसि योग्योऽसि 'शकृष्ट' इत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः । अहमपि यौगन्धरायणोऽपि
कार्यस्य कृत्यस्य शेषः अवशेषमायः तं समाप्यं पूरयित्वा आगतः 'गलयं कर्मकै' ल-
नेन कर्तरि क्तः । एवमन्तः श्रीप्रागमनद्योतकः । वासव०—प्रेक्षणं इन्द्रजालिकमायप्रेषु-
णमित्यर्थः । तिष्ठतु अस्तु इदानीमलमित्यर्थः । तावदिति वाक्यालंकारे । मातुलकुलात्
मातुलकुलात् । अथ प्रधानः कर्मसहायः अमात्यः प्रीतहायः एतादृशो यो वसुभूतिः
एतन्नामा । यद्यपि 'महामात्राः प्रधानानि' इति श्लोके प्रधानसम्बन्धं ननुपपत्त्यमुक्तं
तथापि 'महामात्रः प्रधानः स्यात्' इति पुंस्त्वदि शेषादितात् पुंस्त्वमपि । कर्म-
सचिवः प्रीतयिषोऽप्ययमेक इत्येवार्थः । आगतः अग्रेति शेषः । तत्र एतन्नामा-

राजा—यथाह देवी । (इन्द्रजालिकं प्रति ।) भद्र विश्राम्यतामि-
दानीम् ।

इन्द्र०—(पुनः पिच्छिकां ग्रामयति ।) जं देवो आणवेदि ।
(निष्कामन् ।) एषो तण मह खेलओ अवस्सं देवेण पेक्खिदवो । (क)

राजा—भद्र एवं द्रक्ष्यामः ।

वासव०—काञ्चनमाले । गच्छ त्वम् । देहि से पारितोसिजं । (ख)

काञ्च०—जं देवी आणवेदि । (इन्द्रजालिकेन सह निष्कान्ता ।) (ग)

राजा—वसन्तक । प्रत्युद्गम्य प्रवेश्यतां वसुभूतिः ।

वस०—जं भद्रा आणवेदि । (इति निष्कान्तः ।) (घ)

(ततः प्रविशति वसन्तकेन प्रत्युद्गम्यमानो वसुभूतिर्वाग्बन्ध ।)

वसुभूतिः—(समन्तादवलोक्य ।) अहो वस्सेश्वरस्यानुभावः । तथाहि ।

आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण तुरगान्निर्वर्णयन्बलभा-

न्संगीतध्वनिना हृतः क्षितिभृतां गोप्त्रीषु तिष्ठन्क्षणम् ॥

(क) यद्गताऽऽज्ञापयति । एकं पुनर्मम खेलोऽवश्यं देवेन प्रेक्षितव्यः ।

(ख) काञ्चनमाले । गच्छ त्वम् । देहस्व पारितोषिकम् ।

(ग) यद्देव्याज्ञापयति ।

(घ) यद्गताऽऽज्ञापयति ।

गमनहेतोरित्यर्थः । राजा—यथाह देवीति । तथा कियते इति शेषः । अत
एवाह—भद्रेत्यादि । इदानीं सांप्रतं विश्राम्यतां समाप्यतां निपूर्वकाच्छ्रमभातो-
र्निजंतात्कर्मणि लोद । अत्र यथा सिखाज्जस्रो न तथाऽऽपेक्षितं प्राक् । इन्द्रजा०—
पुनः पिच्छिकां ग्रामयति । पूर्वं कृतस्य दिक्षा बंधस्य इदानीं विमोक्षार्थं पिच्छिका-
ग्रामणं । निष्कामन् गच्छन् । निस् पूर्वकात्कर्मः लटि सत्तरि 'क्रमः परस्मैपदेषु'
इति दीर्घः । खेलः खेलनं प्रेक्षितव्यः विमोक्षयितव्यः । राजा—एवं यथा त्वदुक्तं
तत्प्रेक्ष्यर्थः । तदेव शब्देन स्पष्टयति—द्रक्ष्याम इति । वासवद०—देहस्वयेति
अस्येति संप्रदानस्य शेषत्वविषयत्वायां षष्ठी । पारितोषिकं व्याख्यातमिदं । चेटी—
यदेवो आज्ञापयति तत्करोमीति शेषः । राजा—प्रत्युद्गम्य अभिमुखं गत्वा वसु-
भूतिः एतन्नाम्ना सिद्धेश्वरप्रधानः । प्रवेश्यता आनीयतामित्यर्थः । ततः विद्वक्क-
मनानंतरं । वसंतकेन प्रत्युद्गम्यमानः संमुखगम्यमानः वसुभूतिः प्रधानः बाधव्यः
कंचुकी च । वसुभूतिः—समन्तात् आसमन्तात् । अहो इति आश्चर्यं । वस्सेश्व-
रस्य । अनुभावः प्रभावः । अहो आश्चर्यकारक इत्यर्थः । तथाहि प्रभावमेव वर्ण-
यति बलभान् दयितान् 'दयितं बलमं प्रियं' इत्यमरः । मनोहानिति यावत् ।

सद्योविस्मृतसिंहलेशविभवः कक्षाप्रदेशेऽप्यहो

द्वाःस्थेनैव कुतूहलेन महता ग्राम्यो यथाऽहं कृतः ॥ १२ ॥

वाग्नव्यः—वसुभूते । अद्य खलु चिरात्स्वामिनं द्रक्ष्यामीति यत्स-
स्यमानन्दातिशयेन किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । कुतः ।

विवृद्धिं कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशा-

दविस्पष्टां दृष्टिं तिरयति पुनर्वाग्पसलिलैः ॥

पुराणान् अश्वान् निर्वर्णयन् निप्यायन् पश्यन्निति यावत् । 'निर्वर्णनं तु निप्यायं
दर्शनालोकनेक्षणं' इत्यमरः । सर्वत्र वक्ष्यमाणं अहमिति विशेष्यं संवध्यते ।
जयस्य विजयस्य कुंजः इति हनुः तदंतो वा सोऽस्यास्तीति कुंजरः इती 'कुंजो-
न्नियां निकुंजेऽपि हनौ वंतेऽपि इस्तिना' इति मेदिनी । 'खमुजकुंजेभ्य' इति मल-
र्थावो रप्रत्ययः । तेन आधितः आकृष्टः । यावदश्वसौंदर्यमवलोकयामि तावत् तद-
तिशायिजयकुंजरेण मनोऽपहृतमित्यर्थः । क्षिति पृथ्वीं विभ्रति भारयंति पोषयंति वा
क्षितिभृतः राजानः तेषां गोष्ठीषु समासु । मंडलेष्विति यावत् । क्षणं क्षणमात्रं
तिष्ठन् तच्छोभावलोकनार्थमित्यर्थः । संगीतस्य गेयस्य रवः शब्दः तेन हृतः । आकृष्ट
इत्यर्थः । अत्र मुख्यमाकर्षणं श्रवणेंद्रियद्वारा मनस एव । वसुभूतो तु तादात्म्यापन्न-
त्वेन आरोपितं । एवं सर्वत्र हेमं । अहो इति आश्चर्यं । यत्र पादप्रक्षेपं कृत्वा गृह-
मभ्ये प्रवेक्ष्यते तादृशः गृहस्य प्रकोष्ठभागः कक्ष्या 'कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः' इत्य-
मरः । तस्याः प्रदेशे स्थले । गृहेकदेशेऽपि एवं स्थितिः मुख्यगृहे किमु वक्तव्यं इति
बोधनार्थमपि शब्दः । सद्यः सपदि । अवलोकनक्षणे इत्यर्थः । विस्मृतः स्मरणाभारं
प्राप्तः सिंहलेशस्य सिंहलामिषस्य विभवः ऐश्वर्यं येन तादृशः । यथा महाप्रकाश-
दर्शने अश्वप्रकाशस्तुच्छो भवति तद्वन्महेश्वर्यदर्शनेन सिंहलेश्वरस्यैश्वर्यं विस्मृतमि-
त्यर्थः । द्वारि तिष्ठतीति द्वाःस्थं तेन महता अतिशयितेन श्रेष्ठेन वा कुतूहलेन कौतुक-
कारिवस्तुजातेनेत्यर्थः । यथा ग्रामे भवः ग्राम्यः । दिगादित्थाद्यत् । स यथा नगरे
शक्तितो भवति तथाऽहं वसुभूतिः कृतः । अत्रोदात्तालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं
॥ १२ ॥ वाग्नव्यः—अद्य अस्मिन्नहनि । निरात् चिरकालेन स्वामिनं पति ।
मत्सराजमिति यावत् । द्रक्ष्यामि अवलोकयिष्यामि । यत् इति हेतौ । यस्माद्रक्ष्यामि
इति तस्माद्धेतोः । आनंदातिशयेन आनंदस्य आह्लादस्य अतिशयः आधिक्यं तेन
किमपि अनिर्वचनीयं अन्याऽवस्था अवस्थांतरं अन्यायं केनाऽतरशब्देन मयूरव्यं-
सकादित्वात्समासः । अनुभवामीति सत्यं न सृषेत्यर्थः । कुतः कस्माद्धेतोः किं
शब्दात्ततिः । 'कु तिहोः' इति कुरादेशः । अद्य निजराजदर्शनं भविष्यति अतः
इदानीं किमप्यवस्थान्तरं संपन्नं तत् कथं निर्णयते इत्यर्थः । तदेव अवस्थांतरं दर्श-
यति—विद्वदित्यादिना । हि वस्मात्कारणात् । हेतौ हिशब्दः 'हि हेताववधारणे'
इत्यमरः । मम वाग्नव्यस्य । परितोषः राजदर्शनजन्यसंतोष इत्यर्थः । अद्य अस्मि-
न्नहनि । जरायाः विवक्षायाः 'विवक्षा जरा' इत्यमरः । सहायस्य सहकारिणः

स्खलद्वर्णां वार्णीं जडयतितरां गद्गदतया .

जरायाः साहाय्यं मम हि परितोषोऽव कुरुते ॥ १३ ॥

वसन्त०—(अग्रे भूत्वा ।) एतु एतु अमच्चो । (क)

वसु०—(विदूषकस्य कण्ठे रत्नमालां दृष्ट्वाऽपवाच्यं ।) बाभ्रव्य जाने सैवेयं रत्नमाला या देवेन राजपुत्र्यै प्रस्थानसमये दत्तेति ।

(क) एतु एतु अमात्यः ।

भावः साहाय्यं 'सहायाद्वा' इति पक्षे ऽयम् । साहायकमित्यर्थः । कुरुते रचयतीत्यर्थः । परितोषकृतं जरायाः साहायकमेव त्रिभिरणैर्दृढमिति । साध्वत्स्य भयस्य वशात् अर्थानन्तात् कंपस्य वैपयोः 'अय वैपथुः कंप' इत्यमरः । विशेषेण वृद्धिः विवृद्धिः तां 'कुणति प्रादयः' इति समासः । प्रपयतितरां अतिशयेन विस्तारयतीत्यर्थः । प्रथ प्रख्याने इत्यस्मात् जिज्जतात् रुद्र । तिष्ठतेति तरप् । किमेतिव्ययेति तत्त्वतादाम् । जरया अग्रे कंप उत्पद्यते तस्य भीतिनिमित्तककंपेन विवर्धनाज्जरासाहाय्यं । तथा न विस्पष्टां खच्छां इति अविस्पष्टां । भंदामित्यर्थः । दष्टिं अवलोकनं इति वा 'दृष्टिर्ज्ञानेऽविणदर्शने' इत्यमरः । पुनः भूयः । बाष्पसलिलैः बाष्पाण्येव सलिलानि उदकानि तैः । यद्यपि बाष्पशब्दो नेत्रोदकवाची इति उदकपदं व्यर्थं तथापि 'निक्षिप्तवाचकानां पदानां' इत्यादि प्रागुक्तन्यायेन अत्र बाष्पशब्दस्य नेत्रोत्पन्नत्वमेवायं । तथाच बाष्पसलिलैस्तिरयति अतर्दधातीत्यर्थः । तिरस्साध्यात् तत्करोतीति णिच् । इष्टवद्वावाहिलोपः । अत्र जरया दृष्टेर्मात्रं प्राप्तं बाष्पसलिलैर्दृष्टेराच्छादनात्तु भंदात्मिकमर्षपादनेन जरासाहाय्यं । खलंतः संचलंतः अस्पष्टं वृद्धिः पतंत इत्यर्थः । वर्णाः अकारादयो यस्यां भ्रमदंतस्य वर्णाः खलंत उत्पद्यते इति प्रसिद्धं । एतादृशीं वर्णीं वाचं 'मीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । गद्गदतया आनंदातिरेकादिना वाक्स्खलनस्यानुकरणं । अथवा गद्गदमिति वाक्स्खलनवाचकं प्रातिपदिकमेव अतएव 'गद्गद वाक्स्खलने' इति कंड्वारिषु उक्तं । कंड्वारयो हि द्विधा-धातवः प्रातिपदिकानि च । स्पष्टं चैतत् कंड्वारिप्रक्रियायां सिद्धांतकौमुद्यां । तथाच गद्गदतया इत्यस्य स्खलनेनेत्यर्थः । जडयतितरां अतिशयेन जडां करोतीत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत् जडशब्दाणिजंतात् तिष्ठतात्तरत्वात्तादाम् । अत्र भ्रमदंतत्वेन वाण्याः स्खलद्वर्णत्वेऽपि आनंदातिरेकेण जात्यकरणान्तरसाहाय्यं । शिखरिणीवृत्तं । अत्र वृद्धानस्यया पूर्वमेव सिद्धस्य कंपादेः परितोषोत्पन्नसाध्वत्सादिना गुणोत्कर्षवर्णनात् अनुगुणालंकारः । तदुक्तं 'प्राक्सिद्धलगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधिः, ॥ १३ ॥ चिद्व०—अग्रे अप्रमाणे भूत्वा । तमानेतुप्रभिममर्तं कृत्वेत्यर्थः । एतु एतु इति आदरयोतनार्थं लौकिकोक्त्या दिवंचनं । वसुभूतिः—विदूषकस्य वसंतकस्य कण्ठे गच्छे रत्नमालां सागरिकादतां । देवेन विक्रमबाहुना राजपुत्र्यै रत्नावलीनामिकायै प्रस्थानसमये सिंहाद्वीपात्प्रस्थानकाले या दत्ता अर्पिता सैवेयं इति

वाग्र०—अमात्य । अस्ति सादृश्यम् । तर्हि वसन्तकं पृच्छामि भवमस्याः ।

वसु०—वाग्रव्य । मा मैवम् । महति राजकुले रत्नबाहुल्यान्न दुर्लभो भूषणानां संवादः ।

वस०—भो एसो महाराजो । ता उवसप्पदु अमच्चो । (क)

वसु०—(उपप्ल ।) जयतु देवः ।

राजा—(उत्थाय ।) अभिवादये ।

वसु०—अतिश्रेयांस्त्वं भूयाः ।

राजा—आसनमासनमार्याय ।

वसन्त०—(आसनमादाय ।) भोः एदमासनं । उवविसदु अमच्चो ।

(क) भो एष महाराजः । तदुपसर्पत्वमात्यः ।

(ख) भोः इदमासनम् । उपविशत्वमात्यः ।

जाने प्रत्यभिज्ञां गतोऽस्मीत्यर्थः । वाग्र०—अमात्य वसुभूते, सादृश्यं तौल्यं विक्रम-
बाहुदत्ताया एतस्याश्च सादृश्यादेतोः अस्याः वनमालायाः प्रभवं प्राप्तिकारणं जन्म-
हेतुं 'प्रभवो जन्महेतौ स्यात्फलभूले पराक्रमे । ज्ञानस्य चाविमस्थाने' इति गैदिनी ।
वसन्तकादवगच्छामि किं जानामि किं । वसुभूतिः—एवं रत्नमालिकाप्राप्तिप्रभकरणं ।
मा निषेधे । संभ्रमे द्विरुक्तिः । निषेधः कुत इति चेत्तत्राह—महतीत्यादिना ।
महति घुसमृद्धिनि इत्यर्थः । राजकुले रत्नानां बाहुल्यात् प्रभूतत्वादित्यर्थः । रत्नबाहु-
ल्यादित्यत्र 'पूरणे'ति निषेधस्तु न 'तद्विष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादि'त्यादिनिर्देशेनेदो
मिषये तस्याऽनित्यत्वमोचनात् । भूषणानां बाह्यकाराणां संवादः सादृश्यं दुर्लभः
दुष्प्रापः । न, रत्नबाहुल्यात् तत्तुल्यमन्यदपि संभवेदित्यर्थः । विदु०—राजान-
मुद्दिश्येति । गच्छीति शेषः । वेन उद्दिश्येति क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः । एषः समीपतर-
वर्तीत्यर्थः । महाराजः वत्सराज इत्यर्थः । तत् वत्सराजस्य सगीपवर्तिलादेतोः ।
अमात्यः वसुभूतिः उपसर्पेत्तु सगीपं गच्छतु । वसुभू०—देवो वत्सराजः जयतु
एतर्क्यं प्राप्नोतु 'आशिपि लिङ्लोटी' इति आशिपि लोद । आदराद्विरुक्तिः । अत्र
वसुभूतेर्वयसाऽऽधिक्यादासीर्वादः । अत एव राजा कृतमभिवादनमपि संपच्छते ।
राजा—उत्थायेति । 'ऊर्ध्वं प्राणा धुत्क्रमन्ति यूतः स्थविर आयति । प्रत्युत्था-
नाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते' इति वचनात् राज्ञः उत्थानमभिवादनं च । अभि-
वादे नमस्करोमीत्यर्थः । वसुभू०—अतिशयितं धेयः कल्याणं यस्य स अतिधे-
यान् एतादृशस्त्वं भूयाः भवेत्यर्थः । अतिधेयानित्यत्र 'ईयस्व' इति निषेधात् कप् ।
राजा—आर्याय वसुभूतये आर्येति 'प्राज्ञाणैः सचिवो वाच्यो ह्यमात्यः सचिवेति वा ।
शेषैरन्यैर्जनेर्वाच्यो हीनैरायैति नित्यशः' इति भरतात् । आसनं पीठं संभ्रमे द्वि-
रुक्तिः । तादर्थ्यं चतुर्थी दीयतां इति गम्यमानक्रियापेक्षया संप्रदानत्वं । विदु०—
आसनमादायेति । अत्रापि व्रीति इति शक्याद्वतक्रियामादाय स्वर उप-

(वसुभूतिरूपविशति ।)

वाग्र०—देव । वाग्रव्यः प्रणमति ।

राजा—(पृष्ठे दृष्टं दृष्ट्वा ।) वाग्रव्य, इत आस्यताम् ।

वसं०—अमत्य । एषा देवी वासवदत्ता प्रणमति । (क)

वासव०—अज्ज । प्रणमामि । (ख)

वसु०—आयुष्मति । वत्सराजसदृशं पुत्रमाप्नुहि ।

(सर्वं उपविशन्ति ।)

राजा—आर्य वसुभूते । अपि कुशलं तत्रभवतः सिंहलेश्वरस्य ।

वसु०—(ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च ।) देव । न जाने किं विज्ञापयामि मन्दभाग्यः । (अधोमुखस्तिष्ठति ।)

वासव०—(सन्निपादमारगतम् ।) हृदी हृदी । किं दाणिं वसुभूदी कथयिस्सदि ।

(क) अमत्य । एषा देवी वासवदत्ता प्रणमति ।

(ख) आर्य । प्रणमामि ।

(ग) हा धिक् हा धिक् । किमिदानीं वसुभूतिः कथयिष्यति ।

पतिः मोः इति संबोधने अव्ययं । इदं सन्निधुं आसनं पीठं अमत्यः वसुभूतिः उपविशतु इत्यर्थः । राजा—पृष्ठे दृष्टं दृष्ट्वेति । इदं च प्रोत्सादनार्थं । इतः एतस्मिन् स्थाने इत्यर्थः । आस्यतां उपविशमतां । इत उत्तरं 'कंधुकीलावि, वाग्रव्यः प्रणमति' इत्यंतः पाठः अयुक्तः, उपविशन् प्रणमति इत्यस्यासंगतेः । किंच वाग्रव्येन नमस्कारे कृते ततो देव्या किमप्यनुकेच्य ग्रस्युत देवीकृतवसुभूतिनमस्कारस्यैतद्विरोधित्वाच्च । नहि नमस्कुर्वतमनादस्य अन्यस्य नमस्कार उचितः इति दिक् ।

चिदुप०—अमत्य वसुभूते एषा निकटवर्तिनी । वासव०—आर्य वसुभूते, आर्येति अत्र प्रमाणं 'क्षेयैरन्यैर्जनैर्वाच्यो हीनैराख्येति निखलः' इति प्राप्नुषं । वसुभूतिः—आयुष्मति अतिशयितमायुर्यस्याः सेति भूभि मनुष्यैः । 'ततो मलयै' इति मरुद्गाया अपदांतवात्पर्यं । वत्सराजसदृशं वत्सराजतुल्यं । राजा—उत्रभवतः पूजस्य सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोः । अपिः प्रभे । कुशलमस्ति किमित्यर्थः । वसु०—ऊर्ध्वमवलोक्येति । वक्तव्यविषयविचारो घन्यते । नि श्वस्येति अनेन दुःखितत्वं बोध्यते । प्रियनिवेदनाहंस्याप्रियनिवेदनमनुचितमित्याह—देवेलादिना । हे देव वत्सराज, मंदं अल्पं भाग्यं देवं यस्य । इतगाय इत्यर्थः । 'मूढात्पापद्विर्भागा मंदा' इत्यमरः । अहमित्यप्याहारलभ्यं । अत एव विज्ञापयामीति उत्तमपुरुषः । किं विज्ञापयामि किं कथयामि । इति न जाने इत्यर्थः । अनेन दुःखातिशयाच्च किमपि वक्तुं न शक्यते इत्युक्तं भवति । दुःखातिशयमेव अभिनयति—अधोमुखस्तिष्ठतीति । वासव०—सन्निपादं सचेदं । चेदमेव दर्शयति—

राजा—वसुभूते कथय । किमेवं मां पर्याकुलयसि ।

घात्र०—(अपवार्य । चिरमपि स्थित्वा ।) यत्कथनीयं तदिदानीमेव कथ्यताम् ।

वसु०—(साक्षम् ।) देव न शक्यं निवेदयितुं । तथाप्येव कथयामि मन्दभाग्यः । यासौ तत्रभवतः सिंहलेश्वरस्य दुहिता रत्नावली नामाऽऽयुष्मती सिद्धादेशेनादिष्टा योऽस्याः पाणिग्रहणं करिष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यतीति ।

राजा—तत्तत्ततः ।

वसु०—तत्प्रत्ययादार्यार्थं यौगंधरायणेन बहुशः प्रार्थ्यमानापि सा सिंहलेश्वरेण वासवदत्तायाश्चिपत्स्वेदं परिहरता न दत्ता ।

राजा—(अपवार्य ।) देवि । किमिदमिदानीमलीकं त्वदीयमातुला-मात्यः कथयति ।

सा धिगिस्त्रादिना । इति विषादे । धिगिति निदाया । इदानीं घात्रतः । वसुभूतिः किं कथयिष्यतीत्यन्वयः । किं दुःखकारकं वर्तमानं यस्य कथनसमयेऽपि एतस्य एतादृशं दुःखं जायते । राजा—कथयेति प्रार्थनायां लोद । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । भां किं पर्याकुलयसि जेदयसि । घात्रव्याः—चिरमपि कियत्कालपर्यन्तमित्यर्थः । यत् घृतमित्यर्थः । कथनीयं वर्णनीयं कथ्यतां प्राप्तकाले लोद । वसुभू०—साक्षमिति । साक्षमित्यर्थः । देव वासुराज । निवेदयितुं 'शकभूये'त्यादिना वृत्तम् । तथापि कथनाशक्यत्वेऽपि । मन्दभाग्योऽहं कथयामीत्यर्थः । किं तावत् कथनीयं तदाह—घात्रायास्त्रादिना । नामेल्यन्वयं प्रतिज्ज्ञार्थे । प्रतिज्ञेत्यर्थः । 'नामप्राकाश्यसंभावे' इत्यमरः । सिद्धस्य आदेशेन आह्वया आदिष्टा कथिता । किमादिष्टा । तदाह—योऽस्या इत्यादिना । पाणिग्रहणं विवाहमित्यर्थः । सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमी विदितो वा सार्वभौमः 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणवी' इत्यण् । अनुश्रुतिः कादित्वादुभयपद-वृद्धिः । अमेदं रत्नावल्या लामानुकूलमिजबप्रकाशिना प्रसंगाद्भूकीर्तने प्रसंगा-ख्यमवमर्शसंधैर्गं 'गुरुस्वीर्तनं प्रसंगः' इत्युक्तेः । राजा—तत्तत्तत इति संभ्रमे द्विरुक्तिः । वसुभूतिः—तस्य सिद्धादेशस्य सर्वेभिर्प्रत्ययादिश्राणात् 'प्रत्ययोऽ-धीनशपयज्ञानविश्वासेहेतुषु' इत्यमरः । हेतौ पंचमी । सिद्धादेशविश्वासादेतो-रित्यर्थः । आर्याय वासुराज्य इति आर्योर् अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य-लिङ्गता च' इति साधुः । सामान्ये नपुंसकं । यौगंधरायणेन एतन्नामकेन भवरी-यामात्येन बहुशः बहुवारं 'बहुत्वायां च्छकारकादि'ति शस्त्र प्रत्ययः । प्रार्थ्यमा-नाऽपि प्रार्थ्यमानाऽपि सा रत्नावली सिंहलेश्वरेण विक्रमवाहुना न दत्ता नार्पिता । कुतो न दत्तेत्याशंकायां वासवदत्ताया इत्यादिना । हेतुयर्भविष्यणेन सिंहले-

वास०—(विस्मय !) अञ्जउत्त । अहं वि ण आणामिः को एत्थ
अलिजं मन्तेदि । (क)

वस०—ताए किं संवुत्तम् । (ख)

वासु०—ततो लावाणकेन बहिना देवी दग्धेति वार्तामुत्पाद्य
देवेन तदन्तिकं बाधव्यः प्रहितः । पुनरपि सा प्रार्थिता च । ततस्तत्र-
भवता सिंहलेश्वरेण चिन्तितं—देवेन सहास्राकं संबन्धलोपो मा
भूदिति दत्ता सा रत्नावली देवाय प्रतिपादयितुमस्माभिरानीयमाना
समुद्रे यानमङ्गाग्निमग्ना । (इति रुद्रनधोमुखस्तिष्ठति ।)

वासव०—(साध्वम् !) हा हृदसि मन्दमाहणी । हा बहिणिए

(क) आर्यपुत्र, अहमपि न जानामि कोऽज्जालीक मन्नयते ।

(ख) तस्याः किं संवृत्तम् ।

श्वरं विशिनष्टि—वासवदत्तायाः चित्तखेदं अंतःकरणदुःखं । सपत्नीनां परस्परं चित्तखेदः
लोकं प्रसिद्ध एव परिहरता इरीकुर्वता । एतादृशेन सिंहलेश्वरेणेत्यर्थः । राजा वत्स-
राजेन रत्नावल्याः पाणिग्रहणे कृते वासवदत्तायाः सपत्न्युत्पादनेन अंतःकरणदुःखं
मा भूत् अतो न दत्तेत्यर्थः । राजा—अलीकं भग्नं 'अलीकं क्षत्रियेऽभूते' इत्यमरः ।
तवायं क्षत्रीयः 'दृष्टाच्छः' इति छप्रत्यये कृते 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति लादेशः ।
॥ वासौ गातुसः विक्रमवाहुः तस्य अमासः वसुभूतिः । वासु०—विस्मय विचार्य,
गन्धमानक्रियापेक्षलारत्तमाप्रत्ययः । एतयोरिति अत्र निर्धारणे सप्तमीधं । युव-
योर्मध्ये इत्यर्थः । अलीकं भग्नं मन्नयते वदति, तत् अहमपि न जानामीत्य-
न्वयः । विद्वप०—तस्याः रत्नावल्याः किं संवृत्तं किं जातमित्यर्थः । वासु-
भूतिः—ततः यदा सिंहलेश्वरेण न दत्ता तदन्तरमित्यर्थः । लावाणके एतन्नामक-
देशे भवः लावाणकः 'तत्र भवः' इत्यण् । तेन देवी वासवदत्ता दग्धा भस्मीभूता
इति वार्ता प्रवृत्तिमुत्पाद्य प्रकटीकृत्येत्यर्थः । देवेन वत्सराजेन भवता तदन्तिकं
सिंहलेश्वरान्तिकं । बाधव्यः इदानीं समीपवर्ती यो बाधव्यः स इत्यर्थः । प्रहितः
प्रेषितः । सा रत्नावली पुनरपि भूयोऽपि प्रार्थिता याचिता यद्गोत्या त्वं पूर्वमिमां
मादाः सा वासवदत्ता दग्धाऽनो देहीति याचितेत्यर्थः । ततः प्रार्थनोत्तरं । तत्र
भयता पूज्येन सिंहलेश्वरेण चिन्तितं विचारितं किं तदिति तदाह—देवेनेति । देवेन
वत्सराजेन सह । देवेनेति सहार्थं एतत्तया । जस्माकं संबन्धलोपो मा भूत् इति
दत्ता अर्पिता सा रत्नावली देवाय वत्सराजाय प्रतिपादयितुं समर्पयितुं अस्माभि-
रानीयमाना प्राप्यमाणा समुद्रे अर्णवे यानस्य नौकायाः मंगात् नागात् निमग्ना ।
पतितेति यावत् । अधोमुखस्तिष्ठति । दुःखादित्यर्थः । वासव०—साहं सहा-
णमित्यर्थः । इति खेदे मन्दमाग्निनी । एतस्य व्याख्यानं पूर्वं मित्यरेण कृतं ततो

रत्नावलि । कहिं दारिणिं सि । देहि मे पटिवचनम् । (इति मूर्छिता पतति ।) (क)

राजा—समाश्वसिहि समाश्वसिहि । दुरवगाहा गतिर्देवस्य । वाहनमङ्गपतितोत्थितौ नन्वेतावेव ते निदर्शनम् । (इति वज्रमूर्तिवाभ्रव्यौ हर्षयति ।)

धास०—अज्जउत्त जुज्जदि एवम् । परं कुदो मम पत्तिञ्चं भागधेयम् ।

राजा—(अपवार्य ।) चाग्रव्य । किमेवमिति सर्वथा नावगच्छामि ।

चाग्र०—देव श्रूयताम् ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

हर्म्याणां हेमशृङ्गाश्रियमिव निचयैरर्चियामादधानः

सान्द्रोद्यानद्वुमाग्रग्लपनपिशुनितात्यन्ततीव्राभिज्ञापः ॥

(क) हा हतासि मन्दमागिनी । हा भगिनिके रत्नावलि । केदानीमसि । देहि मे प्रतिवचनम् ।

(ख) आर्यपुत्र, सुज्यत एवम् । परं कुतो ममैतावद्भागधेयम् ।

प्रष्टव्यं । 'हा भगिनिके' इति पुनः पुनः हास्यन्दोधारणं खेदातिशयबोधनार्थं । अल्पा भगिनी भगिनिका 'अल्पे' इत्यनेन अल्पार्थे कः 'के न' इति हलः । मे मर्त्यं प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि । शोकेऽविद्यमानमपि पुरुषं संयोष्य आपणं सार्वजनीनं । मूर्छिता मोहिता । राजा—समाश्वसिहि इत्यादि । आभीक्ष्ये 'निलम्बी-प्ययौ' इति द्वित्वं । मूर्च्छां सज्जेत्यर्थः । देवस्य दिष्टस्य गतिः गमनं दुरवगाहा दुःखेन अवगाह्यते आलोक्यते इति दुरवगाहा 'ईषदुःखु' इत्यादिना खल्व् । देवगतिः सुर्वितर्क्येत्यर्थः । यद्यपि सा जले निमग्ना तथाऽपि देवगतेर्विचित्रत्वात् फलदाधारणेन क्वचित्तीरे प्राप्ता भवेत् । अतः शोको न कार्य इत्यर्थः । ननु समुद्रपतिता कथं तीरे प्राप्नुयात् इति मा संकिण्ठाः । देवगतेर्विचित्रत्वात् ॥ अतस्तन्निदर्शनमाह—वाहनेत्यादि । वाहनस्य नौकायाः नावः निद्रा तेन पतितौ अपि उचितौ पूर्वकालैकेति समासः । पूर्वं पतितौ पश्चादुत्थितौ इत्यर्थः । नन्विति आमंत्रणे । एतावेव वज्रमूर्तिवाभ्रव्यावेव । ते तव निदर्शनं दृष्ट्यंतः । इमौ यथा समुद्रनिमगावपि बहिरागता तद्वत्साऽपि कदाचिद्देवगतेर्विचित्रत्वात्तीरे प्राप्स्यति । धासव०—एवं त्वदुक्तप्रकारेण युज्यते । युज समाधौ देवादिकः । परं परंतु एतावत् । रत्नावली जीवनपर्याप्तमित्यर्थः । मम भागधेयं भाग्यं कुतः कुत्र गतंते । 'इतराभ्योपि दृश्यन्ते' इति तथिब । इत उत्तरं राजा—अपवार्यैत्याधारभ्य देव भूयतामित्यंतः पाठः असेगततादयुक्तं इति साति । महान् कलकलः कोलाहलः । कोलाहलधारणं शोकेन स्पष्टयति—हर्म्याणामित्यादिना । इह गंत पुरे ।

कुर्वन्क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातै-

रेष श्लोषार्तयोषिजन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥ १४ ॥

(सर्वे संभ्रान्ताः पश्यन्ति ।)

राजा—कथमन्तःपुरेऽग्निः । (संभ्रममुत्थाय ।) कष्टं देवी वास-
वदत्ता दग्धा ।

देवीदाहप्रवादोऽयं योऽमूलावाणके पुरा ॥

करिष्यन्निव तत्सत्यमत्राग्निरयमुत्थितः ॥ १५ ॥

वासव०—अज्जउत्त परिचाहि परिचाहि । (क)

(क) आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व ।

शुद्धांते इत्यर्थः । 'अन्तःपुरं स्यादवरोधने । शुद्धांतश्च' इत्यमरः । अग्निः पावकः सहसैव
अत्यर्कितमेवेत्यर्थः । उत्थित उत्पन्नः । कथंभूतोऽग्निः । अर्षिषा उवाचानां निचयैः
समूहैः हर्म्याणां धनिकगृहाणां हेमः सुवर्णस्य शृंगाणि शिखराणि तेषां भियमिव
शोभाभिष आधत्ते धारयति इति आदधानः । पुनः कथंभूतः । संभ्रान्ति निमिषानि
यानि उवाचानि आक्रीडाः तेषां ये ह्रमाः वृक्षाः तेषामग्राणि प्रांताः तेषां गलप-
नानि दहनानीत्यर्थः । तैः पिशुनितः सूचितः अत्यंतः अतिशयितः तीव्रः कठोरः
अभितापः सतापो यस्य । पुनः कथंभूतः धूमस्य पाताः पतनानि भावै घन-
आकाशोद्गमनानीत्यर्थः । तैः महीं धरतीति महीध्रः मूलविभुजादिलाकः प्रत्ययः ।
क्रीडायाः खेलायाः यो महीध्रः पर्यंतः ॥ जलेन सहितं सजलं 'तेन तुल्ये'ति
बहुव्रीहिः । एतच्छो यो जलधरः गेषः । अत्र सजलजलधरेत्यनयोरेकार्थत्वं न
जलधरेत्यस्य योगरूढत्वात् । सजलेत्यस्य तु केवलयोगिकत्वात् । तद्वत् श्यामलः
मेचकः तं कुर्वन् 'कृष्णे नीलाशितश्यामकालश्यामलमेचका' इत्यमरः । एषः समी-
पतरवती शोभेन दाहेन आर्तः पीडितः योषिता स्त्रीणां 'स्त्री योषिदबला योषा'
इत्यमरः । जनः समूहो यस्मिन् । उत्प्रेक्षांकारः । सजलजलधरेत्यत्र पुनरुक्ता-
भाषांलंकारश्च । तदुक्तं 'आपाततो यदर्थस्य पानरुक्त्येन भाषनं । पुनरुक्तवदाभाषः
समिप्ताकारशब्दगः' इति । सम्भरावृत्तम् । अत्र सारवतीवृत्तिः । भयानकरसः ।
गौरीवृत्तिः । भोजगुणः ॥ १४ ॥ संभ्रान्ताः अस्वस्मात्प्रकरणाः । मीढा इति
यावत् । मश्यंति अवलोकयन्ति । राजा—कथमिति प्रश्ने । अतःपुरे अग्निः
किमित्यर्थः । संभ्रमं सत्वरं वाद्यवदत्तादाहमयात्वरं । तदेवाह—कष्ट-
मित्यादि । कष्टं दुःखं । कुप इति चेतनाह—देवी वासवदत्ता दग्धा । देवी-
दाहमेवोत्प्रेक्षते । पुरा पूर्वकाले लावाणके लावाणकनगरमने । वहामित्यर्थः । योऽयं
देव्याः वासवदत्तायाः दाहस्य प्रवादः सिम्प्यारोपः अभूत् । तत् सामान्ये नपुंसके

राजा—अये कथमतिसंभ्रमात्पार्थस्यापि देवी नोपलक्षिता ।
(देव्याः पाणिं गृहीत्वाल्लिख्य ।) देवि । समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासव०—अज्जउत्त । मए अत्तणो किदे ण भणिदं । किं उण
एसा कखु मए णिग्घिणाए इध णिअडे संजमिदा साअरिआ विव-
ज्जेदि । ता परिचाअदु अज्जउत्तो । (क)

राजा—कथं देवि सागरिका विपद्यते । एष गच्छामि ।

वसु०—देव । किमिदमकारणमेव पतङ्गवृत्तिः कियते ।

बाभ्र०—देवं युक्तमाह वसुभूतिः ।

वस०—(राजानमुत्तरीये गृहीत्वा ।) भो मा कखु साहसं करेहिं । (ख)

(क) आर्यपुत्र । मयात्मनः कृते न भणितम् । किं पुनरेषा खलु मया
निर्घृणयेह निगडे संयमिता सागरिका विपद्यते । तत्परिप्रायस्त्वार्यपुत्रः ।

(ख) भोः मा खलु साहसं कुरु ।

तं प्रवादमित्यर्थः । खलं यथार्थं करिष्यन् । हेतौ 'लटः सदा' इति शतृप्रत्ययः ।
एतादृशो वक्त्रिः समुत्थितः इति मन्ये । उत्प्रेक्षालंकारः । अनुष्टुप् । अत्र पांचाली-
रीतिः । प्रवादगुणः ॥ १५ ॥ परिप्रायस्त्व रक्षेत्यर्थः । राजा—अतिसंभ्रमात्
अतिल्लराया हेतोः । 'हेतौ' इति संबन्धी । पार्थे विप्रतीति पार्थस्था 'सुपीति' कः ।
देवी वासवदत्ता नोपलक्षिता न ज्ञाता आल्लिख्य आल्लिख्य समाश्वसिहीति संभ्रमे
द्विवक्तिः । वासवद०—कृते इति चतुर्थ्यंत एतदुपपत्तिः पूर्वमुपपादिता । आत्म-
नः कृते आत्मार्थमित्यर्थः । न भणितं नीकं । परिप्रायस्येति यदुक्तं तन्मदर्थ
नैत्यर्थः । किं पुनः कलित्वर्थः । एषेति सागरिकाया विशेषणं । रात्रिवति वाक्या-
लंकारे । निर्मिता घृणा यस्याः सा तया । निर्दययेत्यर्थः । मया वासवदत्तया
निगडेः अंदुकैः 'अंदुको निगडोऽस्त्रीस्यात्' इत्यमरः । संदानिता वद्धा एषा सागरिका
विपद्यते म्रियते । तत् यतः सागरिका विपद्यते तस्मात् । परिप्रायस्तु परिप्रायता ।
परिप्रायस्तु इति तु धातुमापासंबन्धित्वेनेति भाति । अत्र 'हर्षाणामिति पयेन' ।
वासवद०—आर्यपुत्र मयाऽऽत्मनः कृते न भणितं इत्यादिना च सागरिकावध-
ंधामिभिर्बिंदवाख्यमंगं 'शंका भयप्रासकृतो विदवः समुदाहृतः' इति छदणात् ।
राजा—वधमिति श्रेष्ठे । एष यच्छामीति वर्तमानशामीप्ये भविष्यति छद ।
वसुभूतिः—किमिदमिति सामान्ये नपुंसकं । एवं अकरणमित्यपि श्रेष्ठं । नास्ति
कारणं यस्य तदकारणं निर्हेतुकार्यं । इदं च पतंगवृत्तिक्रियाया विशेषणं । पतंगः
शालमः तद्भूतनं । आचरणमित्यर्थः । य च निष्कारणमेव बहौ पतति तद्भूतमपी-
त्यर्थः । बाभ्रव्यः—युक्तं योग्यं निष्कारणं पतंगवृत्तिवत्करणं इति वसुभूतिः
योग्यमाहेत्यर्थः । विदुः—उत्तरीये संब्याने गृहीत्वा भुक्ता । उत्तरीयावच्छेदे-

राजा—(उत्तरीयमाकर्षन्-१) अरे धिक्, भूर्ख, सागरिका-विपद्यते । किमद्यापि प्राणाः परिरक्ष्यन्ते । (ज्वलनप्रवेशं नाटयित्वा धूमाभिमर्ष-नाटयति ।)

विरम विरम बहे मुञ्च धूमानुबन्धं
प्रकटयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम् ॥

विरहहुतमुज्जाहं यो न दग्धः प्रियायाः

प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥ १६ ॥

वासव०—कथं मम दुःखआहणीष्ट वचनादौ एवं व्यवसितं
अज्जडत्वेन । ता अहंपि जेष अणुगमिस्सम् । (क)

वास०—(परिक्रामन्नप्रतो भूत्वा ।) भोदि, अहंवि दे पन्थोपदेशको
होमि । (ख)

(क) कथं मम दुःखकारिण्या वचनादेवं व्यवसितमार्यपुत्रेण । तदहमपि-
भवानुगमिष्ये ।

(ख) भवति, अहमपि ते पन्थोपदेशको भवामि ।

मेख्यर्थः । अग्रे वृत्तः कपिसंयोगीतिवत् प्रयोगः । मादयोगेऽपि लोडुत्पत्तिः पूर्वमुप-
पादिता । राजा—आकर्षन् आर्च्छिदमित्यर्थः । अरे इति संबोधने । धिक्
शब्दयोगेऽपि यथा न द्वितीया तथोपपादितं । अद्यापि सागरिकामरणसमयेऽपि ।
प्राणाः परिरक्ष्यन्ते परिपाल्यन्ते । सागरिकामरणे प्राणरक्षणं व्यर्थमित्यर्थः । ज्वलन-
प्रवेशं नाटयित्वा । तन्नाटनं च ज्वलने शनैः शनैः पादविक्षेप एव । धूमेन
अभिमर्षः । तन्नाटयति तन्नाटनं च इत्याभ्यां वचनाच्छादनं । हे बहे, धूमस्य
अनुबन्धः संबन्धः तं मुञ्च त्यज । विरम विरम शातो भव । स्वरायां द्विरक्षिः ।
अर्चिषां ज्वालायां तस्यैः महत् चक्रवालं मंडलं किं प्रकटयसि । कुतः प्रकटयसी-
त्यर्थः । ननु तां दग्धुमेव अर्चिष्यकवालं प्रकटयामि इति चेद्यथोऽयं प्रयास इत्यत
आह—योऽहं प्रलयस्य संबर्तस्य दहनः अग्निः तद्ब्रह्माः कातिर्यस्य एतादृशेन
प्रियायाः सागरिकायाः विरहः वियोगः एव हुतमुञ्च अग्निः हुतं भुनक्तीति हुतमुञ्च
किप् चेति किप्प्रत्ययः । तेन न दग्धः न ज्वलितः । तस्य ममेत्यर्थः । त्वं सामा-
न्योऽग्निः किं करिष्यसि । रूपकालंकारः । माळिनीशृतं ॥ १६ ॥ वासव०—
कथमिति प्रश्ने । दुःखं करोतीति विग्रहे 'मुच्यजाता'विति णितिः । तस्याः मम
वचनात् सागरिकां परित्रायस्वेति वचनात् । आर्यपुत्रेण वत्सराजेन एवं सागरिका-
प्राणार्थं बलिप्रवेशनं व्यवसितं निश्चितं । तत् आर्यपुत्रनिधयादेतोः । तमेव आर्य-
पुत्रमेवाणुगमिष्ये अनुगच्छामि । अत्रात्मनेपदं विलं । विदुष०—परिक्रामन्
इतस्वतो भ्रमन् । अप्रतो भूत्वा अग्रे भूवेत्यर्थः । भवति, वासवदत्ते, अहमपि यथा

वसु०—कथं प्रविष्ट एव ज्वलनं वत्सराजः । तन्ममापि दृष्टराज-
पुत्रीविपत्तेर्युक्तमिहैवात्मानमाहुतीकर्तुम् ।

चाञ्च०—(साक्षम् ।) हा महाराज किमिदमकारणमेव भरतकुलं
संशयतुलामारोपितम् । अथवा किं प्रलापेन । अहमपि भक्तिसदृश-
माचरामि ।

(इति सर्वेऽग्निप्रवेशं नाटयन्ति ।)

राजा—(दक्षिणबाहुस्पन्दं निरूप्य ।) एतदवस्थस्य मम कुत एत-
त्फलम् । (अप्रतोऽपलोक्य सहर्षेद्विगम् ।) कथमासन्नहुतवहा वर्तते साग-
रिका । तत्त्वरितमेनां संभावयामि ।

राजा तथाऽहमपीत्यर्थः । ते तव पञ्चोपदेशकः इति बालभाषापुरोधेन । पञ्चुप-
देशक इति उचितं । अहमपि लापुरतः अग्निं प्रविशामीति तात्पर्यं । वसुभू०—
कथमेति प्रश्ने । ज्वलनं अग्निं वत्सराजः प्रविष्ट एव किं तत् । वत्सराजप्रवे-
शादेतोः दृष्टा अवलोकिता राजपुत्र्याः रत्नावल्याः विपत्तिः मरणं येन एतादृशस्य
ममापि वसुभूतेरपि इहैव अस्मिन्नभावेव आत्मानं देहं आहुतीकर्तुं युक्तं । उचित-
मित्यर्थः । 'शक्यतेत्यादिना तुमुन्' । कञ्चुकी—साक्षं स्वप्नमित्यर्थः । अस्-
कारणं तु स्पष्टमेव । हा इति खेदे । हा महाराजेत्यत्र विष्णुर्लैतिवत् न द्वितीया ।
सन्महदिति समासः । आन्महदिसात्वं । किं कुत इत्यर्थः । अकारणं नास्ति कारणं
हेतुर्यस्येति तयोक्तं । आरोपणक्रियाया विशेषणमिदं । भरतकुलं भरतवंश-
'कुलान्यभिजनान्वयौ । वंशोऽन्वयायः' इत्यमरः । संशयस्य अर्थोऽजीवितविषयस्य
बुद्ध्या बुद्धना जीवितसंशयबुद्ध्यतामित्यर्थः । आरोपितं प्रापितं आहपूर्वकाणिर्ग-
ताद्बुद्धभातोः कः । 'सहः षोऽन्यतरस्या' इति पादेशः । अथवेति पक्षातरे । प्रलापेन
अनर्थकवचनेन 'प्रलापोऽनर्थकं वचः' इत्यमरः । किं क उपयोग इत्यर्थः ।
गम्यमानक्रियात्वात्करणे तृतीया । राक्षि हुतवहं प्रविष्टे सति अकारणं भरतकुलं
संशयतुलामारोपितं इत्यादिवचनं राज्ञः परावर्तनाऽभावाच्चर्यमित्यर्थः । तर्हि
इदानीं किमुचितं तत्राह—अहमपीति । अहं कञ्चुकी अपि । भक्तेः । स्वामिन
इति शेषः । सदृशं उचितं । स्वामिभरणे मृतानामनवस्थानुरूपं आचरामि करोमि ।
अहमपि अग्निं प्रविशामीति यावत् । सर्वे अग्निप्रवेशं नाटयन्तीति तन्नाटनं च
धैर्यमवलम्ब्य पुरःपुरोगमनं । राजा—दक्षिणबाहोः स्पन्दं स्फुरणं निरूप्य अव-
लोक्य । एषा निकटमरणावस्था दृष्टा यस्य एतादृशस्य मम एतत्फल एतस्य दक्षिण-
बाहुस्पन्दस्य फलं शुभरूपं कुतो भवेदित्यर्थः । सति जीवने हि शुभफलस्योपयोगः
मरणे तु शुभफलस्य भोक्तृमावाद् सत्पर्यमित्यर्थः । अप्रतः पुरोदेशे इत्यर्थः ।
आयादित्वात्सम्यक्तात्ततिः । सहर्षेद्विगमिति इदं च गम्यमानभाषणक्रियाया
विशेषणं । हर्षकारणं सागरिकादर्शनं तद्वेगकारणं ॥ सागरिकाया आसन्नहुतवह

(ततः प्रविशति, निगडसंयता सागरिका ।)

साग०—(समन्तादवलोक्य ।) इद्वी आसमन्तदो प्पज्जलिदो हुद-
वहो । अज्ज हुदवहो दिट्ठिआ करिस्सदि मे दुक्खावसाणम् । (क)

राजा—(स्वरितमुपसृत्य ।) अयि प्रिये किमद्यापि मध्यस्थतया
वर्तसे ।

साग०—(राजानं दृष्ट्वात्मगतम् ।) कथं अज्जउत्तो । ता एदं पेक्खिअ
पुणोवि मे जीविदासा संवुत्ता । (प्रकाशम् ।) मद्वा परिचाहि ।

राजा—मीरु अलं भयेन । (ख)

मुहूर्तमपि सधतां बहुल एष धूमोद्गमो

(अग्रतोऽवलोक्य ।)

हहा धिगिदमंशुकं ज्वलति ते स्तनामच्युतम् ॥

(क) हा धिक् । आसमन्ततः प्रज्जलितो हुतवहः । अथ हुतवहो दिष्टमा
करिष्यति मे दुःखावसानम् ।

(ख) कथमार्यपुत्रः । तदेनं प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीविताशा संवृत्ता । अर्तः
परिभ्रायस्व ।

प्रवेशः । तदाह—कथमित्यादिना । कथं प्रप्रे । आसन्नः समीपवर्ती हुतवहः ।
अग्निः यस्याः सा एतादृशी सागरिका वर्तते । तत् तस्मात् । एनो सागरिकां
स्वरितं शीघ्रं संभावयामि । संभावनमत्र आश्वासनपूर्वकममेर्निष्कासनं । ततः
राजभाषणानंतरं निगडसंयता अंदुकवद्धा । सागरिका—समन्तात् परितः ।
हेति खेदे धिद् निर्मेतर्त्तने । आसमन्ततः विष्वगित्यर्थः । 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो
विष्वगित्यपि' इत्यमरः । प्रज्वलितः प्रदीप्त इत्यर्थः । 'मत्पर्याकर्मेक' इति चतुर्थः ।
अथ अस्मिन्नहनि दुःखस्य अवसानं समाप्तिं करिष्यति । एतादृश्या आनन्दकारक-
मित्यर्थः । मरणापेक्षया प्रियवियोगदुःखं अतिसंयुतमित्यभिप्रायेणैवमुक्तिः । अत्र
परेणापि दुःखावसानकार्यस्य संप्रहात् आदानं नामांशः । 'आदानं कार्यसंप्रहः
इति लक्षणात् । राजा—उपसृत्य समीपं गत्वा । अद्यापि अग्नेः समीपप्राप्तावपि
मध्यस्थतया तन्मध्यवर्तित्वेन वर्तसे तिष्ठसि । अद्यापि रक्षणार्थं मयि निकटं
प्राप्तेऽपि मध्यस्थतया औदासीन्येन वर्तसे तिष्ठसि । उदासीनता जहिहीत्यर्थः ।
सागरि०—रूपमिति वितर्कं । आर्यपुत्रः किमित्यर्थः । तद् आर्यपुत्रस्यान-
सत्तादेतोः एनं वत्सराजं प्रेक्ष्य अवलोक्य जीविते जीवने आशा इच्छा संवृत्ता
निष्पन्ना । अर्तः वत्सराज । राजा—मीरु कातरे, अत्र 'हस्तस्य गुणः' इति गुणः ।
'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति न भवति । कलत्रं वा विशेष्यमादाय तद्विशेषणं ननुसकं ।

(विलोक्य ।)

मुहुः स्खलसि किं कथं निगडसंयतासि द्रुतं ।

(परिकरं यन्मा ।)

नयामि भवतीमितः प्रियतनेऽवलम्बस्व माम् ॥ १७ ॥

(कण्ठे गृहीत्वा निमीलिताक्षः स्पर्शसुखं नाटयन् ।) अहो क्षणादपगतोऽयं मे संतापः । प्रिये समांशसिहि ।

व्यक्तं लभोऽपि भवतीं न घटयति हुताशनः ॥

यतः संतापमेवायं स्पर्शस्ते हरति प्रिये ॥ १८ ॥

(अक्षिणी समुन्मील्य निरीक्ष्य च ।) अहो महदाश्चर्यम् । कासौ प्रज्वलनो हुताशनः । तदवस्थमेतदन्तःपुरं । कथमचित्तरूपमेवम् ।

वासव०—(राष्ट्रः शरीरं परामृशन्ती सहर्षम् ।) दिष्टिमा । अमल-
दन्तरीरो अज्जडचो । (क)

राजा—वाग्व्यस्य एषः—

(क) दिष्ट्या अक्षतशरीर आर्यपुत्रः ।

भवेन भीत्या । अलङ्घ्यदो निषेधार्थः । मुहूर्तमित्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥ कण्ठे गृहीत्वेति आङ्गित्येत्थः । निमीलिते अक्षिणी येन 'यदुमीही सक्थ्यक्ष्णोः' इत्यादिना पृथु समासांतः । स्पर्शसुखं स्पर्शजन्यं सुखमित्यर्थः । नाटयन् रोमांचमूर्धाक्षेपनादिना नाटनं । अहो इत्याधर्षः । अयं अनुभूयमानो मे संतापः क्षणात् इति त्यज्योपे पंचमी । क्षणं अवस्थाय अपगत इत्यर्थः । समांशसिहि संभ्रमे द्विरुक्तिः । धीरा भवेत्यर्थः । कुतो धैर्यं धार्यमित्यत आह—यतः यस्मात् । 'यत्तयतस्वतो हेतौ' इत्यमरः । हे प्रिये, अयं इदानीमनुभूयमानः ते स्पर्श एव मे मम संतापं हरति दूरीकरोति । अतः व्यक्तं लभोऽपि हुताशनः । अग्निः भवतीं न घटयति । अग्निर्हि जलविशिष्टं न दहति तव स्पर्शस्तु शीतलः अतः शीतलत्वेन जलानुमानात् क्षामाग्निः दग्धुं न प्रमवेत् । अनुष्टुप् । अस्मिन् श्लोके मध्यकैशिकीवृत्तिः । शृङ्गाररसः ॥ १८ ॥ समुन्मील्य उद्घात्य अहो आश्चर्यचोतकं । तदेव शब्देन स्पष्टयति—महदाश्चर्यमिति । प्रकृष्टं ज्वलनं यस्य एतादृशः असौ पूर्वमनुभूयमानः अग्निः क अंतःपुरं अवरोधः तदवस्थं सा पूर्वा अग्निरहितेत्यर्थः । अथस्था यस्य एतादृशं । कथमिति वितर्कः । एवं अम्युरपतिविनाशनं अचित्तरूपं यत्तु । कथमकस्मादग्निः प्रज्वलितः कथं वाऽकस्माच्छांतः इति अतर्क्यमित्यर्थः । वासव०—परामृशन्ती स्पर्शंती । सहर्षं हर्षकारणं स्पष्टमेव । अक्षतं अव्युच्छिन्नं शरीरं देहो यस्य एतादृशः

बाभ्रव्यः—विजयतां महाराजः । देव दिष्ट्या वर्षसे । पुनरुच्छ्र-
सिताः स्मः ।

राजा—वसुभूतिरयं—

वसु०—देव दिष्ट्या वर्षसे ।

राजा—वयस्य—

वस०—जेदु जेदु भवम् । (क)

राजा—(विचिन्त्य वयितकम् ।)

स्वमे मतिर्भमति किं न्विदमिन्द्रजालम् ।

वस०—भो मा संदेहं करोहि । इन्द्रजालं जेव्व एदं । भणितं तेण
दासीपुत्तएण इन्दिआलीएण जघा अवस्सं जेव मम एक्को खेल-
णजो देवेण पेक्खिदव्वोत्ति । ता तं जेव एदं । (ख)

राजा—देवि, इयं त्वद्वचनादस्माभिरिहाऽऽनीता सागरिका ।

वासव०—(विहस्य ।) अज्जउत्त । जाणितं दे सवम् । (ग)

(क) जयतु जयतु भवान् ।

(ख) भो मा संदेहं कुरु । इन्द्रजालमेवेदम् । भणितं तेन दास्याः पुत्रेण
इन्द्रजालिकेन यथा अवश्यमेव ममैकः खेलनको देवेन प्रेषितव्य इति ।
तत्तदेवैतत् ।

(ग) आर्यपुत्र शतं ते सर्वम् ।

आर्यपुत्रो वर्तते । एतद्विधेयार्थः । बाभ्रव्यः—विजयतां उत्कर्षं प्राप्नोतिवित्यर्थः ।
'विपराभ्यां जैः' इत्यात्मनेपदं । देव दिष्ट्या आनन्दकारकमित्यर्थः । पुनः भूयः
उच्छ्रसिताः प्राणिताः स्मः । राजा—अयं पुरोचतां । विदु०—जयतु जयतु
आदरायै लौकिकोपस्था दिव्यः । राजा—विचिन्त्य विचार्ये । वयितकमिति
वितकमेव दर्शयति—स्वप्न इति । अयं स्वप्न इति भाति । तु वितर्कं । इदं इन्द्रजालं
किमित्यर्थः । विदुष०—भोः सवोधने । इन्द्रजालं वेत्यादिपदार्थं मा कुरु एतत्
इन्द्रजालं । खलु निधये । इन्द्रजालमेवेत्यर्थः । कथमितं निश्चितमिति चेत्तत्राह—
भणितमित्यादिना । तेन बुद्धित्वेन दास्याः पुत्रेण भणितं उक्तं । अथ सर्वेषा-
मीयुत्पादकत्वात् दास्याः पुत्रेण इति मालिप्रदानं । किमुक्तं तदाह—ययेति ।
मम एकः पेलः देवेन अवश्यमेव प्रेषितव्य इत्यन्वयः । राजा—तव वासव-
दत्ताया वचनात् । मया निर्गृभया इत्यादि लद्वचनादित्यर्थः । इयं सागरिका अस्मा-
भिरिहाऽऽनीता । वासवव०—विहस्येति । विहासकारणं तु मदाहया खेटं
वाधयितुमिच्छतीति । ते तव सर्वं अनीष्टमित्यर्थः । शतं अवगतं । वसुभूतिः—

वसु०—(सागरिकां दृष्ट्वा नार्य १) वाग्रव्य । सद्यशीयं राजपुत्र्या ।

वाग्र०—अमात्य । ममाप्येतदेव मनसि वर्तते ।

वसु०—(प्रकाशं राजानमुद्दिश्य १) देव । कुत इयं कन्यका ।

राजा—देवी जानाति ।

वसु०—देवि । कुतः पुनरियं कन्यका ।

वासव०—अमघ । एसा वसु साभरदो पाविदेत्ति भणिअ अम-
वजोअन्धराअणेण मम हस्से णिविस्सत्ता । अदो एव साअरिआत्ति
सदाईअदि । (क)

राजा—(स्वगतम् १) कथं यौगंधरायणेन न्यस्ता । कथमसौ माम-
निवेद्य किञ्चित्करिष्यति ।

(क) अमात्य । एसा वसु सागरात्वासेत्युक्त्वाऽमात्ययौगन्धरायणेन मम
हस्से निक्षिप्ता । अत एव सागरिकेति शब्दायते ।

राज्ञः निरुपवाहो, पुत्री कन्या रत्नावली । शार्ङ्गरादितान्दीन् । तथा इयं पुरो-
वर्तिनी कन्या सदसी ह्यस्या 'तुल्यायैरतुले'ति तृतीया । वाग्रव्यः—अमात्य
वसुभूते एतदेव इयं कन्या विक्रमबाहुपुत्र्या रत्नावल्या सदसी इति एतदेव । इत
आरभ्य पञ्चमो निर्वहणसंघः । तद्वक्ष्ये दशरूपके—'धीरुवंतो मुखाद्यर्था विक्रीणी
यथायथ । ऐकार्म्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत्' इति । तद्वर्णनं च चतुर्दश
स्थानि—च-सदेशतः—प्रदर्श्यते—'सधिर्विजोषो-मथन-निषेधः परिभाषणं । प्रसादान-
समयाकृतिभाषोपगूहना । पूर्वभाषोपसंहारी प्रशस्तिश्च चतुर्दश' इति । एतेषां
लक्षणानि तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यन्ते । अत्र वसुभूतिवाग्रव्याभ्यां नायिकावीजो-
पगमात् संधिनामकं निर्वहणसंघेरंगम् । तदुक्तं—'सधिर्विजोषममनं' इति । वसु
भू०—राजानं वत्सराजं इयं कन्यका कुतः उपलब्धेति गम्यमानक्रियापेक्षया
कुत इत्युपादानं । राजा—देवी वासवदत्ता जानाति इत्यस्य कुतो लब्धेति
शेषः । एवं च कुतो लब्धेति देवी जानाति । वसुभू०—कुत इति अत्रापि
पूर्ववदेव अपादानत्वं श्रेयं । वासव०—अमात्य वसुभूते, एसा पुरोवर्तिनी कन्या ।
खल्विति वाक्यालंकारे । सागरात्प्राप्ता उपलब्धा निक्षिप्ता स्थापिता । अत एव
सागरप्राप्तत्वादेव सागरिकेति । सागरः अस्ति अस्याः सा इति मत्वर्थे 'अत इति
ठनी' इति ठन् प्रत्ययः । सर्वव्याघ्रात् प्राप्यप्रापकः । एवं च सागरनिष्ठप्रापकत्वं
निरूपितप्राप्यत्वसंबन्धेन सागरत्वमेतस्याः । राजा—कथमिति धितर्के । न्यस्ता ।
स्थापिता । कथं प्रश्ने । असौ यौगंधरायणः । मम इति सर्वव्याघ्रविबक्षया शेषपट्टी ।
अनिवेद्य अङ्गमयिता । किञ्चित्कार्यमित्यर्थः । कथं करिष्यतीत्यन्वयः । अत्र

वसु०—(अपवायं ।) वाग्रव्य । यथा सुसदृशी वसन्तकस्य कण्ठे रत्नमाला अस्या अपि सागरात्प्राप्तिः तथा व्यक्तं सिंहलेश्वरस्य दुहिता रत्नावलीयम् । (इत्युपसृष्ट्य प्रकाशम् ।) आयुष्मति रत्नावलि राजपुत्रि, त्वमीदृशीमवस्थां गतासि ।

सागर०—(वसुभूति दृष्ट्वा साक्षम् ।) कथं अमञ्जो वसुभूति । (क)

वसु०—हा हतोऽसि मन्दभाग्यः । (इति भूमौ पतति ।)

सागर०—हा हृदग्नि मन्दमाह्णी । हा ताद हा अम्ब । कहि सि । देहि मे पडिवअणम् । (इत्यात्मानं पातयन्ती मोहमुपगता ।) (ख)

वासव०—(वसन्तकस्य ।) कञ्चुइ, इयं सा मम बहिणिआ रत्नावली । (ग)

(क) कथममात्यो वसुभूतिः ।

(ख) हा हतासि मन्दभागिनी । हा तात हा अम्ब कुत्रासि । देहि मे प्रतिवचनम् ।

(ग) कञ्चुकिन् । इयं सा मम भगिनिका रत्नावली ।

वसुभूतिः—‘वेद्य, कृत इयं कन्यके’ सारम्भ, राजा—‘कथमसौ ममानिवेष किञ्चित्करिष्यति’ इत्यन्तेन रत्नावलीतत्क्षणकार्यान्वेष्टाद्विबोधाख्यं निर्वहणसंभेदं । तदुक्तं—‘कार्यस्यान्वेष्टेयं यत्तु विबोध इति स स्मृतः’ इति भरतेन । वसुभू०—यथा । यत इत्यर्थः । वसन्तकस्य कण्ठे रत्नमाला सुसदृशी विक्रमबाहुपुत्र्याः रत्नमालायाः सुसदृशी अत्यन्तमुत्सा इत्यर्थः । अस्याः समिकृष्टायाः कन्यायाः । अपिः समुच्चये । सागरात् समुद्रात् प्राप्तिः लाभः । तथा ततः । अत्र द्वौ यथातथा-शब्दौ हेतुर्धे । एतद्विषये प्रमाणं प्रागभिहितं । सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोः दुहिता कन्या रत्नावलीनाम्नी इयं इति व्यक्तं । स्वष्टमित्यर्थः । आयुष्मति, रत्नावलि, राजपुत्रि इत्यत्र नदीसंज्ञकत्वात् ‘अंशार्थे’ति हस्तः । ईदृशी अतिवचनीयदुःखरूपा अवस्थां यथा गतासि प्राप्तासि । सागरि०—साक्षं स्यात् । कथं प्रप्रे । वसुभूतिः । अमात्यः किमित्यर्थः । वसुभू०—हा इति खेदे । मन्दभाग्यः देवहीनः हतोऽसि । नष्टोऽस्मीत्यर्थः । भूमौ पततीति । दुःखेनेत्यर्थः । दुःखकारणं अमात्येन मया आत्मीयराजस्य विक्रमबाहोः कन्यकायाः ईदृशी अवस्था अवलोक्यते इति । सागरि०—मन्दभागिनीति एतत्कथं प्राग्व्याख्यातं तत एव द्रष्टव्यं । हा तात, हा अम्ब, अत्र हाशब्दयोगे यथा द्वितीया न तथा असकृत्पूर्वमुपपादितं । मे मह्यं प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि । आत्मानं शरीरं पातयन्ती । भूमावित्यर्थः । मोहं मूर्च्छां उपगता प्राप्ता । एतस्या दुःखकारणं तु आत्मीयवसुभूतिदर्शनं । लोकेऽपि आत्मीयदर्शने अनुभूतदुःखस्मरणेन अतिदुःखं जायते इति प्रतिदमेव । यास्तवद०—

वाअ०—देवि । इयमेव सा ।

वास्तव०—(रत्नावलीमालिङ्ग्य ।) बहिणी, समस्तस्य समस्तस्य । (क)

राजा—कथमुदात्तवंशप्रभवस्य सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोरात्मजेयम् ।

वसु०—(स्वगतम् ।) रत्नावलीं दिष्टिञ्च पठमे एव आणित्वं मरणं तु सामण्णज्जणस्त ईदिसो परिच्छदो होदिचि । (ख)

वसु०—(उत्थाय ।) राजपुत्रि । समाश्वसिहि समाश्वसिहि । नृन्वियं ज्यायसी ते भगिनी दुःखमास्ते । तत्परिष्वजस्यैनाम् ।

रत्नावली—(समाश्वस्य राजानं तिर्यग्बलोप्य स्वगतम् ।) किदाव

(क) भगिनि, समाश्वसिहि । समाश्वसिहि ।

(ख) रत्नावली दृष्ट्वा प्रथममेव ज्ञातं मया न खलु सामान्यजनस्येदं परिच्छदो भवतीति ।

ससंभ्रमं सत्वरं इयं पुरोवर्तिनी । सा परोक्षा । बुद्धित्येत्थं । मे, मम भगिनिका भगिनीशब्दात् 'अल्पे' इत्यनेन अल्पायं कप्रत्ययः । 'केन' इति ह्रस्वः । कतिष्ठा-भगिनीत्यर्थः । रत्नावली एतन्नाम्री । कंचुकी—सा रत्नावली इयमेव पुरोवर्ति-
न्येव । वास्तव०—भालिङ्ग्य आलिङ्ग्य । समाश्वसितुं खेदं जहातु इत्यर्थः । अनेन वासवदत्तावाक्येन भगिन्वोरभ्योन्यसमागमेन दुःखापगमात्समयाख्यमंगमनं 'दुःखस्यापगमश्चैव समयः' इति लक्षणात् । राजा—कथमिति प्रश्ने । उदात्तो महान् 'उदात्तो दातुमहोर्हये च स्वरभिरपि' इति हैमः । यो वंशः अन्ववायः स प्रभवः जन्महेतुर्यस्य 'प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतो पराक्रमे' इति विश्वः । एतादृशस्य सिंहलेश्वरस्य सिंहलनामकद्वीपविशेषाधिपतेः विक्रमबाहोः एतन्नामक-नृपस्य इयं पुरोवर्तिनी आत्मजा कन्या । विदु०—रत्नावलीं निजकंठगत-रत्न-मालामित्यर्थः । स्पृशन् आशृशन् प्रथममेव पूर्वमेव ज्ञातं । किं ज्ञातं तदाह—
न खल्वित्यादिना । सामान्यजनस्य साधारणजनस्य ईदृशः महामूल्या परि-
च्छदः अलंकारः न खलु भवति । खलु निश्चये । नैव भवतीत्यर्थः । वसुभू०—
उत्थायेति मोहापगमे उत्थायेत्यर्थः । राज्ञः विक्रमबाहोः पुत्रि, रत्नावलीत्यर्थः ।
समाश्वसिहि समाश्वसिहि संभ्रमे द्विरुक्तिः । नन्वित्यागंभ्रणे । इयं पुरोवर्तिनी ते तव
ज्यायसी ज्येष्ठेत्यर्थः । भगिनी स्वसा वासवदत्ता एतस्या भगिनीलमात्मबाधवत्त्वेन ।
आत्मबाधवाथ 'आत्मपितृष्वपुः पुत्रा आत्ममातृष्वपुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च
विज्ञेया आत्मबाधवाः ॥' इति । अत्र पुत्रशब्देन सुतशब्देन च 'पुमान् स्त्रिया'
इत्येकशेषात् अनेनैव संबन्धेन वासवदत्ताया अपि रत्नावली भगिनी ज्ञेया । दुःखं
कष्टं क्रियाविशेषणमेतत् । आक्षेपं वर्तते । तत् तस्याः दुःखितलादेतोः एतां
वासवदत्ता परिष्वजस्य आलिङ्ग्य अन्वादेशलादेनादेशः । रत्नावली-तिर्यग्-

राधा कखु अहं । देवीए ण सकणोमि मुहं दंसिदुं । (इत्यधोमुखी तिष्ठति) (क)

वासव०—(साखं बाहू प्रसार्य) एहि अदिणिष्ठुरे, दाणिं पिअबहि णिए, सिणेहं दंसेहि । (इति कण्ठे गृह्णाति) (ख)

(रत्नावली स्वलितं गायति)

वासव०—(अपवायं) अज्जउत्त, लज्जेमि अहं इमिणा अत्तणो णिसंसत्तेण । ता लहुं अवणेहि से एव बन्धणं (ग)

राजा—(सपरितोषम्) यथाऽऽह देवी । (इति सागरिकाया बन्धनं मपनयति)

वासव०—अज्जउत्त, अमच्चजोअन्धराअणेन एत्तिअकालं दुज्जणीकिदस्सि । जेण जाणन्तेणवि ण मे णिवेदिदम् । (घ)

(क) कृतापराधा खल्वहम् । देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शितुम् ।

--(ख) एहि अतिनिष्ठुरे, इदानीं प्रियभगिनिके, खेहं दर्शय ।

(ग) आर्यपुत्र, लज्जेऽहमेतेनात्मनो नृशंसत्वेन । तल्लघ्वपनयासा एतद्वन्धनम् ।

(घ) आर्यपुत्र, अमात्ययौगन्धरायणेनैतावत्कालं बुर्जनीकृतास्मि । येन ज्ञानतापि न मे निवेदितम् ।

ब्रलोक्येति । कदाक्षेणेति यावत् । अहं रत्नावली कृतः अपराधः राजप्रेमकरण-
शस्रवदत्तावेधधारकत्वादिरूपः यथा एतादृशी खल्विति निश्चयेन । अस्मीति शेषः ।
देव्याः वासवदत्ताया मुखं दर्शितुं न शक्नोमीत्यन्वयः । दर्शयितुमित्येव पाठो
नमोरमः । णिजंतात्तुमुनि इवागमे अनिटीति निषेधात् णेलोपाऽसंभवात् । अथः
मुत्तं यस्याः सा 'स्वांगाच्चोपसे'ति ङीप् । वासव०—साखं इदं च गम्यमानभाष-
णकिमाया विशेषणं । बाहू प्रसार्येति । आलिङ्गितुमित्यर्थः । अतिनिष्ठुरे अतिकठोरे
'इदानीं प्रियभगिनिके' इति वक्ष्यमाणत्वात् कठोरत्वं पूर्वकाले । तस्या निष्ठुरत्वं च
द्वेष्यत्वाभिप्रायेण । इदानीं सांप्रतं । प्रिया चासी भगिनिका च । भगिनिकेत्यस्य सिद्धिः
पूर्वमुक्ता । एहि खेहं दर्शयेत्यन्वयः । खेहदर्शनं च आलिङ्गनेनैव । अथवा एहीति
यथास्थितमेव अन्पेतत्वं । तथा च अतिनिष्ठुरे एहि, इदानीं प्रियभगिनिके खेहं
दर्शयेत्यन्वयः । स्वलितं स्वलनं 'नपुंसके भावे कः' । वासव०—एतेन एतस्या
बन्धनकरणरूपेण आत्मनः स्वस्थाः नृशंसत्वेन क्रूरत्वेन 'नृशंसो पातुकः क्रूरः'
इत्यमरः । अहं लज्जे त्रये । तत् एतद्वन्धनस्य मल्लभाकारित्वात् उचु सिप्रं अस्याः
सागरिकायाः एतत् पुरो दृश्यमानं बन्धनं अपनय दूरीकृतम् । राजा—सपरितोष-
मिति । परितोषे कारणं तदुक्तेरगीष्टत्वं । देवी यथा येन प्रकारेण आह तथा करोमीति
शेषः । अपनयति दूरीकरोति । वासव०—एतावांथासी कालश्च 'असंतसंयोगे'

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः ।)

यौगन्धरायणः—

देव्या मद्रचनाप्यथामुपगतः पत्युर्वियोगस्तदा

सा देव्यन्यकलत्रसंघटनया दुःखं परं प्रापिता ।

तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः

सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥ १९ ॥

द्वितीया । दुर्जनीकृता दुष्टतां प्रापिता । यदि यौगन्धरायणः इयं रत्नावलीति अकथयिष्यत् तर्हि अहं दुर्जनत्वं नाकरिष्यमित्यर्थः । तदेवाह—येनेत्यादिना । येन यौगन्धरायणेन जानताऽपि इयं रत्नावलीति जानताऽपि सता न निवेदितं न कथितं । अत्र रत्नावली—(समाश्रय्य राजानं तिर्यगवलोक्य स्वगतं) ‘कृतापराधा खल्वहं’ इत्याद्यारभ्य ‘वासवदत्ता—येन जानतापि न मे निवेदत’ इत्यंतेन अन्योन्यवचनात् परिभाषणाख्यं निर्वहणसंघेरंगं । तदुक्तं—‘परिभाषा मिथोजल्पः’ इति । ततः वासवदत्ताभाषणान्तरे । यौगन्धरायणः—मद्रचनात् इयं सागरिका भवत्या निकटे अस्तु इति एतादृशमद्भाषणादित्यर्थः । देव्याः वासवदत्तायाः पत्युः वत्सराजस्य वियोगः । योगः संगतिः ‘योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु’ इत्यमरः । विगतः योगः वियोगः संगत्यभावः । प्रयां ख्याति । प्रसिद्धिमित्यर्थः । उपगतः प्राप्तः । वासवदत्तानिकटे सागरिकायाः स्थापनात् तस्यां राक्षः प्रीत्युत्पत्तौ तदेकमनस्कत्वात् वासवदत्तायाः पत्या साकं वियोगः स्पष्टः । अथवा देव्या इति सहाय्ये तृतीया । देव्या सह पत्युः वत्सराजस्य यो वियोगः मद्रचनात् सागरिका देव्या निकटेऽस्तु इत्याकारकात् । देव्या इति पट्टी वा । देव्याः वासवदत्तासंबंधी यः पत्युः वियोगः इत्यन्वयः । सागरिकामनस्कत्वेन वत्सराजस्य वासवदत्ताविरहः स्पष्ट एव । अनेन स्वस्य राक्षो दुःखदातृत्वं सूचितं । तदा राक्षि सागरिकामनस्के सति सा देवी वासवदत्ता अन्यस्य कलत्रं स्त्री ‘कलत्रं भोगिभार्ययोः’ इत्यमरः । तेन या संघटना संयोगः अर्थात् राक्षः तया संघटनया इति ‘हेतौ’ तृतीया । परं अतिशयितं दुःखं कष्टं प्रापिता गिजंतस्य प्रपूर्वकाऽऽप्सृष्टातोः ‘गतिबुद्धी’ति सूत्रेण द्विकर्मकत्वात् प्रयोज्यकर्मणि वासवदत्तारूपे कप्रलयः अन्यासंगिनि पत्नी क्रियाः दुःखं सुप्रसिद्धमेव । अनेन वासवदत्तादुःखदायित्वं स्वस्येति सूचितं । यद्यपि इदं अर्थद्वयं संभवति तथापि वासवदत्ताविरह एव कवेः प्रतिपादितुमिष्टः उत्तरार्धखार-स्यात् । अयं अधुना अनुभूयमानः प्रभोः वत्सराजस्य जगतः भुवनस्य यत्स्वामित्वं अभिपतिर्यं तस्य लाभः प्राप्तिः तस्याः वासवदत्तायाः प्रीतिं संतोषं करिष्यति उत्पादयिष्यति इति सत्यं न मिथ्येत्यर्थः । तथापि प्रीत्युत्पत्तावपि लज्जया त्रपया वदनं मुखं दर्शयितुं अर्थाद्राक्षः न शक्नोमि न प्रभवामि । दर्शयितुमित्यत्र ‘शकृष्ट्वे’ति शुमुन् । अत्र यौगन्धरायणेन स्वगुणानुकीर्तनात् विचरणाख्यं निमर्शसंघेरंगम् ।

अथवा किं क्रियते । ईदृशमत्यन्तमाननीयेष्वपि निरनुरोधवृत्तिः स्वामि-
भक्तिव्रतम् । (निरूप्य) अयं देवो महाराजः । यावदुपसर्पामि । (उपलब्ध)
जयतु जयतु देवः । (पादयोर्निपत्य) देव क्षम्यतां यन्मयाऽनिवेद्य कृतम् ।

राजा—कथय किमनिवेद्य कृतम् ।

यौगन्ध०—करोत्वासनपरिग्रहं देवः । सर्वं विज्ञापयामि ।

(सर्वे राज्ञा सह यथास्थानमुपविशन्ति ।)

यौगन्ध०—देव श्रूयताम् । येयं सिंहलेश्वरस्य दुहिता सा सिद्धेना-
ऽऽदिष्टा । यथा योऽस्याः पाणिग्रहणं करिष्यति स सार्वभौमो राजा भवि-
ष्यति । ततस्तत्प्रत्ययादस्माभिः स्वामिनोऽर्थे बहुशः प्रार्थ्यमानेनापि
सिंहलेश्वरेण देव्या वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिहरता यदा न दत्ता—

‘विकल्पना विचलनं’ इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं ॥ १९ ॥ अथवेति पक्षा-
तरे । किं क्रियते किं कर्तव्यमित्यर्थः । स्वामिनोऽभ्युदयार्थं किञ्चिदुःखमपि कृपणा-
नकन्यायेन नात्यंतं विरुद्धं भवतीत्यर्थः । तदेवाह—ईदृशमित्यादिना—अत्यंतं
अतिशयितं ये माननीयाः साकरणीयाः सेष्वपि निरनुरोधवृत्तिः निर्गतः अनुरोधः
अनुकूलत्वं ‘अनुरोधोऽनुवर्तनं’ इत्यमरः । यस्याः सा एतादृशी वृत्तिः वर्तनं यस्य
तादृशं स्वामिभक्तिव्रतं स्वामिनः अधिपस्य भक्तिः एव व्रतं नियमः ईदृशं पूर्वोक्त-
प्रकारकं । स्वामिभक्तिव्रतपालनार्थं माननीयेषु विरुद्धवृत्तित्वं न दोषाय इति स्पष्टं ।
निरूप्य अवलोक्य अयं पुरोवर्ती देवः महाराजः वत्सराज इत्यर्थः । यावदिति
वाक्यमालंकारे । उपसर्पामि समीपं गच्छामि । जयतु जयतु इति आदरद्योतनार्थं
छौकिछोक्या द्विवचनं । पादयोर्निपत्य नमस्कृत्येत्यर्थः । यत् मया अनिवेद्य अक-
थयित्वा कृतं आचरितं तत्क्षम्यतां पश्यतां लयेति शेषः । अत्र ‘देव ! क्षम्यतां
यन्मयाऽनिवेद्य कृतं’ इत्यनेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्रापणकार्योपक्षेपादयनाख्यमंगं
तथा ‘देव क्षम्यतां’ इत्यादि प्रस्तादाख्यमंगं च । तदुभयं भरतेन ‘उपक्षेपस्तु कार्योणां
ग्रथनं परिकीर्तितं’ इति ‘शुश्रूषाद्युपसंपन्ना प्रसादः प्रीतिरुच्यते’ इति च । राजा—
अनिवेद्य किं कृतं तत्क्षम्येत्यन्वयः । यौगन्धरा०—आसनस्य परिग्रहं स्वीकारं ।
आसने उपविशतु इति यावत् । सर्वं निखिलं विज्ञापयामि निवेदयामि । राज्ञा सह
सर्वे स्थानं अनतिक्रम्येति यथास्थानं । स्वलोचितस्यावमित्यर्थः । यौगन्धरा०—
श्रूयतां आकर्ष्यता या बुद्धिस्था इयं पुरोवर्तिनी सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोः सा
रत्नावली सिद्धेन योगिना आदिष्टा उक्ता । किमादिष्टा तदाह—यथेति । अस्याः
रत्नावल्याः पाणिग्रहणं विवाहं ‘उपयामः पाणिपीडनं’ इत्यमरः । विवाहसंबन्धि
प्रधानकर्मसु मध्ये इदं एकं प्रधानं कर्म अतः । एतत्पदेन विवाह उच्यते । अत एव
पाणिग्रहणात्पूर्वं वरे नष्टे प्रव्रजिते वा अन्येन वरेण विवाहो भवति तदर्थं तु

राजा—तदा किम् ।

यौगन्ध०—(सलज्जम्) तदा लावाणिकेन बहिना देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं वाग्नव्यः प्रहितः ।

राजा—यौगन्धरायण, ततः परं श्रुतं मया । अथेयं देवीहस्ते किमित्यनुचिन्त्य स्थापिता ।

वस०—भो एदस्स अभिप्पाजो मए जाणिदो । अणाचविस्समं एदं जाणीअदि एष जह अन्तेउरगदा एदं जाव अन्तेउरगदो देवो सुहेण दंसइस्सदि । (क)

(क) भो! एतस्माभिप्रायो मया ज्ञातः । अमाख्यातमन्येतज्ज्ञायत एष यथातःपुरगतामेनां यावदंतःपुरगतो देवः सुखेन दर्शयिष्यति ।

न भवति अत एव 'नष्टे मृते प्रमज्जिते ह्रीये च पतिते पती । पंचस्त्रापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीमते' इत्यादि पत्यंतरनिधायकस्मृतीनां 'कृते सप्तपदे भर्तुर्विभोगो यदि जायते । न देया पुनरन्यस्मै कलां कन्या मनीषिभिः' इत्यादिनिषेधस्मृतीनां च न परस्परं विरोधः इति सिद्धांतः श्रीशुक्लचरणानामित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । स पुरुषः सार्वभौमः सर्वभूमेरीश्वरः एतादृशः राजा भविष्यति । यद्यपि इदं सिद्धेन रत्नावलीं प्रति मोक्षं किंतु लोकान् प्रति शक्तं । अत एव 'योऽस्याः प्राणिग्रहणं करिष्यति' इत्युक्तं अन्यथा यस्तव पाणिग्रहणमित्यादि वदेत् । एवं च आदिष्टेति क्षप्रलयो दुर्लभः । तथापि लोकेषु इत्याद्यध्याहारेण योजनीयं । अथवा योऽस्या इत्यत्र इदं शब्दप्रयोगात् 'इदमस्तु समिकृष्टं' इत्युक्तत्वात् तस्याः समिकृष्टत्वं निर्विवादं । एवं च आदिपूर्वस्य विद्यतेर्ज्ञानानुकूलव्यापारार्थत्वेन तादृशज्ञानरूपकलाभयत्वेन तस्याः कर्मत्वेन क्षप्रलयस्य संपादलमिति ध्येयं । ततः तादृशज्ञानानंतरं तस्य सिद्धवाक्यसंबन्धिनः प्रलयात् विश्वासात् हेतोः 'प्रलयोऽधीनशपथज्ञानविश्वास-हेतुः' इत्यमरः । अस्माभिः एतादृशराजहितेच्छुभिः स्वामिनः राज्ञः 'स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः । अथे प्रयोजनविषये बहुशः बहुभिरित्यर्थः 'बहुत्यर्थे' निशस् । प्रार्थ्यमानेनापि याच्यमानेनापि यास्यदत्तायाः पितृलेदं स च लेदः सपशु-त्पतिरूपः । परिहरता दूरीकृर्वता यदा यस्मिन्काले । यदेति यच्छब्दस्य तच्छब्द-साकांक्षत्वात् । राजा पृच्छति—तदा किमिति । यौगंध०—उत्तरयति—तदे-स्यादिना । सलज्जमिति लज्जाकारणं तु मिथ्याप्रवादोत्पादनं तदपि न यस्य कस्य किंतु देव्याः वासवदत्तायाः संबंधित्वेन । प्रसिद्धिं प्रवादं तदंतिकं तस्य विक्रमवाहोः अंतिकं समीपं वाग्नव्यः कंचुकी प्रहितः प्रेषितः । अत्र 'देव श्रूयता'मित्यारभ्य 'वाग्नव्यः प्रहितः' इत्यन्तेन यौगंधरायणेन स्वानुभूतार्थक्यनात् निर्णयाख्यमंगं । तदुक्तं

राजा—यौगन्धरायण । गृहीतस्तेऽभिप्रायो वसन्तकेन ।

यौगन्ध०—यदाज्ञापयति देवः ।

राजा—इन्द्रजालिकवृत्तान्तोऽपि मन्ये त्वत्प्रयोग एव ।

यौगन्ध०—अन्यथाऽन्तःपुरे वद्धाया अस्याः कुतो देवेन दर्शनम् ।
अट्टायाश्च वसुभूतिनः कुतः परिज्ञानम् । (विहस्य) परिज्ञातायाश्च
भगिन्याः संप्रति यथा करणीयं तत्र देवी प्रमाणम् ।

‘अनुभूतार्थकथनं निर्णयः समुदाहृतः’ इति । राजा—ततः इयं पंचमी दिक्
शब्दयोगे तत्र हि दिशि दृष्टः शशरो दिक्शब्दः इत्युक्तं । परं अनंतरे । अयेति
प्रश्ने । इयं सागरिका देवीहस्ते वासवदत्ताहस्ते किमिहगुण्यस्य किमभिप्रेत्येत्यर्थः ।
स्थापिता न्यत्ता । चिद्वृत्त०—एतस्य देवीहस्तन्यघनस्य । अनाद्ययातमपि अकथि-
तमपि । एतद् देव्या हस्ते । एतस्या न्यसनं ज्ञायत एव सुष्यत एव । अनाद्ययाने
कथं ज्ञायते इत्याकांक्षायामाह—यथेत्यादिना । यथा यत इत्यर्थः । अंतःपुरं
अवरोधं गतां प्राप्तां ‘द्वितीया धिते’ति समासः । एतां सागरिकां । यावत् इत्यवधौ ।
देवः यावत्कालपर्यंतं अंतःपुरगतः तावदिति अभ्याहारलभ्यं । सुप्तेन अनायासेन
दर्शयिष्यति इत्यसीत्यर्थः । अत्र निवृत्तप्रेषणादुक्तभातोर्णिर्नसात् लट् । राजा—
ते तवाभिप्रायः आशयः वसन्तकेन गृहीतः ज्ञातः । वसन्तको यथा प्रवीक्षि स
एव सवामिप्रायः किमिति यावत् । यौगन्ध०—यदाज्ञापयति देव इति । यद्
अभिप्रेतं आज्ञापयति बहुमिल्यर्थः । तत्तथेति शेषः । वसन्तकोक एव ममाभिप्राय
इति यावत् । राजा—इन्द्रजालिकस्य वृत्तांतः अंतःपुरे मायिकामिप्रज्वलनरूपः ।
प्रहृष्टो योगः युक्तिः ‘योगः संनहनोपायभ्यानसंगतियुक्तिषु’ इत्यमरः । तव प्रयोगः
स्तरप्रयोगः । युक्तिष्वेव किमर्था इत्यार्थिकः प्रश्न उत्पद्यते । अत्र इन्द्रजालिकवृत्तांतस्य
मननकर्मत्वेऽपि द्वितीया न भवति । स्तरप्रयोग इति विशेषणविशिष्टस्य कर्मत्वात्
विशिष्टस्य च प्रातिपदिकलाऽभावात् द्वितीया न । पश्य गृहो भावसीतिवत् । राजा आर्थिकं
इन्द्रजालिकप्रयोगविषयं प्रश्नं अभिप्रेत्य यौगन्धरायणः व्यतिरेकेण उत्तरयति—
अन्यथेत्यादिना । अन्यथा इन्द्रजालिकप्रयोगाभावे अंतःपुरे जुडांते वद्धाया
अस्याः सागरिकायाः कुतः । कस्मादेतोरित्यर्थः । देवेन वत्सरजेन दर्शनं अवलो-
कनं । अत्र ‘उभयप्राप्तौ कर्मणी’ति नियमात् अस्याः इति कर्मणि पठ्यी । देवेनेत्यत्र
कर्तरि पठ्यी न भवति । वसुभूतिनः विक्रमबाहुप्रधानस्य । अट्टाया अस्या इत्यर्थः ।
परिज्ञानं इयं राजावलीति प्रत्यभिज्ञा कुतः स्यादित्यर्थः । अतः राजवसुभूतिदर्शनार्थमेव
इन्द्रजालिकवृत्तांतप्रदर्शनं इत्युत्तरं । विहस्येति निहासकारणं तु वासवदत्तया इयं
राज्ञे समर्पणीया इत्यभिप्रायः । तमेव ध्वनयति—परिज्ञातायाश्चेत्यादिना ।
परिज्ञातायाः प्रत्यभिज्ञातायाः भगिन्याः राजावस्थाः संप्रति इदानीं यथा येन प्रकारेण
करणीयं कर्तुं योग्यं ‘अहं कृत्यतु चञ्च’ इति अर्होर्वेज्जीयद् । तत्र करणीयविषये देवी

वास०—(सस्मितम्) अज्ज अमच्च । फुडं एव किं ण भणासि । जहा अज्जउत्ते पडिवादेहि रत्तावलींति । (इति रत्तावलीं स्वकीयैराभरणैरलकृत्य हस्ते गृहीत्वा राजानमुपसृत्य) देव । पडिच्छ एदं रत्तावलीम् । (क)

राजा—(सहर्षं हस्य प्रसार्यं) को देव्याः प्रसादो न बहु मन्यते । (इति सागरिकां गृह्णाति)

वास०—अज्जउत्त । दूरे क्खु एदाए ण्णाभित्तलम् । ता तह करेदु जह बन्धुजणं ण सुमरेदि । (इति समर्पयति) (ख)

राजा—यथाऽऽज्ञापयति देवी ।

(क) आर्य अमात्य । स्फुटमेव किं न भणसि यथाऽऽर्यपुत्रे प्रतिपादय रत्तावलीमिति । देव । प्रतीच्छैतां रत्तावलीम् ।

(ख) आर्यपुत्र । दूरे खल्वेतस्या नामिकुलम् । तत्तथा कुरु यथा बन्धुजनं न स्मरति ।

वासवदत्ता प्रमाणं हेतुः । करणीये स्वतंत्रेति यावत् । वासव०—सस्मितमिति स्मितकारणं ॥ यौगंधरायणाभिप्रायज्ञानं तदाह—आर्येत्यादिना । स्फुटमेव स्पष्टमेव किं न भणसि कुतो न भाषसे । किं भाषणीयं तदाह—यथेत्यादिना । आर्यपुत्रे वत्सराजे रत्तावलीं प्रतिपादय देहीति । अत्र संप्रदानस्य अधिकरणविश्लेषा सप्तमी । ‘समनप्राप्त्ये दानं द्विगुणं प्राप्तायुष्ये’ इत्यादिषु । एतां रत्तावलीं प्रतीच्छ एदाण । अत्र ‘यौगंध०—भगिन्याः संप्रति यथा करणीयं तत्र देवी प्रमाणं’ इत्यारभ्य ‘वासव०—प्रतिपादय रत्तावलीमिति’ इत्यंतेन वत्सराजाय रत्तावलीं दीयतां इति कार्यस्य यौगंधरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासववत्तया दर्शनात् पूर्वमावाह्यमंगं । तर्कं च भरतेन—‘पूर्वमावस्तु विज्ञेयः सद्भिः कार्योपदेशकः’ इति । राजा—सहर्षमिति हर्षकारणं तु इष्टप्राप्तिः । देव्याः प्रसादः को न बहु मन्यते । बहु इति सामान्ये नपुंसकं । अथपि ‘प्रसादोऽनुग्रहे काव्यशुभे’ त्यादिकोशात् प्रसादशब्दोऽनुग्रहवाची तथापि विषयविषयिणोरभेदविश्लेषा प्रसादपदेन रत्तावलीं गृह्यते । अत एव ‘सागरिकां गृह्णाति’ इति अप्रिमप्रथस्वारस्यं । अत्र प्रार्थितरत्तावलीसमागमस्य वत्सराजेन प्राप्तत्वादानंदाख्यमंगं ‘समागमस्तु योऽर्थोनामानंदः परिकीर्तितः’ इति लक्षणात् । वासववत्तया राज्ञे सागरिकासमर्पणसमये यदुक्तं तदाह—वासव०—एतस्याः सागरिकायाः नामिकुलं मातृपितृकुलं यथैतत् तथा प्रागुपपादितं । दूरे दूरमित्यर्थः । ‘दूरांतिकार्थे’त्यनुवर्तमाने ‘सप्तम्यधिकरणे चे’ति चकारेण प्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी । तत् नामिकुलस्य दूरत्वादेतोः । यथा येन प्रकारेण बंधुजनं स्मरन्

विदू०—(सहर्षं वृत्तिः ।) पुहवी क्खु दाणिं हत्थे गदा पिअव-
वत्तास्स । (क)

चसु०—राजपुत्रि । वासवदत्तां प्रणामेनार्चय ।

(रत्नापत्नी तथा करोति ।)

चात्र०—देवि, स्याने देवीशब्दमुद्ग्रहसि ।

(वासवदत्ता रत्नावलीमालिङ्ग्य देवीशब्देन प्रसादं करोति ।)

चात्र०—इदानीं सफलपरिश्रमः संवृत्तः ।

(क) पृथ्वी सत्पिदानीं हस्ते गता प्रियवयसस्य ।

‘धंमुल्लखनतां समाः’ इत्यमरः । न स्मरति न स्मरिष्यतीत्यर्थः । इयमिति शेषः ।
‘पतमानसानीप्ये’ लट् । तथा तेन प्रकारेण कुरु आचरेत्यर्थः । सर्वत्र सुलक्षणेन
हि इयं बाधयकुलं न स्मरिष्यति अतः सर्वतः सुखं प्रयच्छेत्त्यर्थः । इति समर्पयति ।
राज्ञे इति शेषः । अत्र अन्योन्यवचसा लम्पायां रत्नावल्यां तत्स्थिरीकरणात् कृति-
रूपमंगं । तदुक्तं ‘लम्प्यस्यार्थस्य समनं कृतिरित्यभिधीयते’ इति । राजा—यथा-
ऽऽज्ञापयति इति । तथा करोमीति शेषः । यद्यपि आज्ञापनं स्थापकृष्टप्रवर्तनं, एवं च
राज्ञो वासवदत्तापेक्षयाऽऽपकृष्टत्वाभावात् आज्ञापयतीत्यनुचितं तथापि वासवदत्तया
असूयां परित्यज्य प्रसादेन सागरिकाया अर्पणात् तस्यां उत्तमगुणत्वात्पुनःकृष्टमारोप्य
एवं प्रयोगः । विदू०—सहर्षं वृत्तितीति द्वैकारणं स्पष्टमेव । इदानीं घाततं प्रिय-
वयसस्य वसराजस्य हस्ते करे पृथ्वी समुद्रवलयोकिता भूमिः गता प्राप्ता । साग-
रिकापत्तौ सिद्धादेशेन सार्वभौमत्वमागतमित्यर्थः । अथ च ‘प्रथं प्रहयाने’ इत्यस्य
धीणादिप्रत्ययेन पृष्ठरूपस्य निष्पन्नत्वात् पृथ्वी प्रमिता । सागरिकेत्यर्थः ।
चसुभू०—राज्ञः निद्रमवाहोः पुत्रि कन्ये रत्नावलि इत्यर्थः । प्रणामेन नमस्कारेण
अर्चय पूजय । नमस्कुर्विति यावत् । तथा करोति नमस्करोतीत्यर्थः । चात्राच्यः—
देवि वासवदत्ते, देवीति शब्दः देवीशब्दः तमुद्ग्रहसि भारयसि एतत् स्याने युक्तं ‘स्याने
सु करणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि’ इति मेदिनी । सुखार्थं कर्तुं धातोः पचाद्यचि टोपि
देवीशब्दो निष्पन्नः । एवं च देवीशब्दार्थेऽप्यसित्वं तच्च चातुर्येण सर्वोपरिवर्त-
मानत्वं वद लसि वर्तते अतो देवीशब्दः लसि योग्यः । देवीशब्दमन्वर्थयसीति
यावत् । अथवा ‘देवी कृताभिषेकायां’ इत्यमरात् सर्वश्रेष्ठैकत्वात् तमेवाभिषे-
काहं । देवीशब्देन प्रसादं करोतीति देवीशब्दरूपो यः प्रसादः तमित्यर्थः । गोत्रेण
गार्ग्य इतिषत् प्रकृष्टादिलात्तृतीया । देवीशब्देन रत्नावलीं संबोधयतीति यावत् ।
चात्राच्यः—फलेन राज्ञो रत्नावलीप्राप्तिरूपेण सहितः सफलः ‘तेन सहैति तुल्ययोगे’
इति समासः । ‘नोपसर्जनस्य’ इति सहस्य सादेशः । परिधमो यस्य एतादृशः संवृत्तः
निष्पन्नः भवति । राज्ञो रत्नावलीजनेन मम अथवाफलत्वं ज्ञातमित्यर्थः ।

यौगन्ध०—देव तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियं करोमि ।

राजा—किमतःपरमपि प्रियमस्ति । यतः

नीतो विक्रमबाहुसत्तमसमता प्राप्तेयमुर्वीतले

सार सागरिका तथा च भुवनमाप्त्येकहेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलभाजिताः कोसलाः

किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषमे यस्मै विधेयं स्पृहाम् ॥ २० ॥

तथापीदमस्तु ।

उर्वीगुह्यामसस्या जनयतु विसृजन् वासवो वृष्टिमिष्टा-

मिष्टैलैविष्टपाना निदधतु विधिवलीणनं विप्रमुल्याः ।—

यौगन्ध०—ते भूय पुन किमुपकरोमि तदुच्यतामित्यन्वयः । अनेन वाक्येन वरप्रसादात् वरप्रसादस्य प्राप्ते उपसहारादथ निर्वहणस्येरेण 'वरप्रसादसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते' इति संक्षणात् । राजा—अत परं प्राप्तवस्तुभ्योऽन्यत् इत्यर्थः । प्रिय इष्ट किमस्ति । विवक्षितसर्ववृषभरतना प्राप्तत्वात् एवितव्यमन्यमास्तीत्यर्थः । कथं भगिनीसितरावैवस्तुप्राप्ति अत आह—यत इति । यस्मात्कारणादित्यर्थः । विक्रमबाहु सिंहलेश्वर समस्य गुह्यस्य भावः समता आरम्भः समता तुल्यता तां नीतः प्रापितः । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् 'प्रधाने बीहकृष्वहा' इत्यनेन प्रधाने कर्मणि क्तप्रत्ययः । उर्वीतले पृथ्वीतले सारं घनं 'सारं तु द्रविणन्याप्यवारिषु' इति हेमः । च समुच्चये । तथा तेन प्रकारेण । यथा सर्वपृथ्वीतले घनरूपेयं तथैवेत्यर्थः । भुवनस्य विष्टपस्य या प्राप्ति लाभः तस्या एक असाधारण हेतु कारण एतादृशी प्रिया इष्टा इयं निकटवर्तिनी सागरिका प्राप्ता । च समुच्चये । भगिन्या सागरिकायाः सागात् प्राप्ते । समुद्रमध्ये निगमाया पुनः प्राप्तेरित्यर्थः । देवी वायवदत्ता प्रीतिं संतोषं उपगता प्राप्ता । कोसला कोसलदेशा जिता करवीरता इत्यर्थः । अमा-स्थानां वृषभ भेष्ट तस्मिन् । सधधसामान्यपद्म्या समाप्तः । त्वयि यौगन्धरायणे सति 'यस्य च भावेन भावस्त्वयि' इति सप्तमी । यस्मै यस्तुने स्पृहा इच्छा विधेयं पुर्यां 'विध विधाने इति' वीदादिकाद्विभिक्तिर् । एतादृशं किं वस्तु नास्ति अपि तु सर्वमपि वस्तु अस्तीत्यर्थः । करोमि स्पृहा इति वा पाठः । अत्र कायार्थमानादिता-भात् भाषणाख्य निवहणस्येरेण । उक्तं च भरतेन 'दानमानयिनिष्पन्नमाभाषणमु-दाहृतं' इति । सादृक्किञ्चित्तु वृत्तम् ॥ २० ॥ तथापि अमीवृषभरतवस्तुल्यमेऽपि इदं पश्यमानं भवतु । वायव इदं इष्टं अमीष्टं । यस्मिन् काले यादृशी अपेक्षिता तादृशीमित्यर्थः । वृष्टिं वर्षणं 'वृष्टिर्वर्षणबीजो' इत्यमरः । विसृजति चरपादयतीति विसृजन् एतादृशं घनं उर्वी पृथ्वी उग्राम वषरहितं अप्रतिबद्धं भूतमिति भावः । 'उग्रामो वषरहिते सतमे च प्रचेतसि' इति मेदिनी । एतादृशं

आकल्पान्तं च भूयात्समुपचितसुखः संगमः सज्जनानां
निःशेषं यान्तु शान्तिं पिशुनजनगिरो दुर्जया वज्रलेपाः ॥२१॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इतीन्द्रजालिको नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

सस्यं धान्यं यस्यां एतादृशीं जनयतु । करोतु इत्यर्थः । विप्रमुख्याः मुखमिव मुख्याः
शाखादित्वादिवार्ये यः । पित्रेषु मुख्याः ब्राह्मणश्रेष्ठा इत्यर्थः । अथवा विप्रः ब्राह्मणः
मुख्यो येषां ते । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इत्यर्थः । तेषामेव वेदाधिकारत्वात् । इष्टैः यज्ञैः
'नपुंसकैर्भावे कः' । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं स्वर्गः । तृती त्रिशब्दः पूरणप्रत्ययार्थपरः ।
तत्र अवाक्येपिष्टपा देवाः 'तत्र भवः' इत्यण् । विधिर्महं विधिषत् । यथाशास्त्रमि-
त्यर्थः 'तदहं' इति प्रति प्रत्ययः । प्रीणनं संतोषं 'धूम्रप्रीणोर्नुक्' इति प्रीणातोर्णि-
जन्तात् ल्युटि तुगागमः । चः समुचये । समुपचितं शुद्धिं गतं दुःखं हर्षं येन एता-
दृशः सज्जनानां साधुजनानां संगमः संगतिः । आकल्पान्तं कल्पस्य अन्तः अवसानं
'कालव्यनोरस्यंतसंयोगे' द्वितीया भूयात् । कल्पकक्षणं तु 'भासेन स्यादहोरात्रः
पैत्रो वर्षेण दैवतः । वैवे युगसहस्रे द्वे प्राज्ञाः कल्पी तु तौ वृणां' इति । तथा
वज्रलेपाः वज्रं अशनिः तद्वत् लेपः लेपनं संबंध इति यावत् । यासां ताः तथोक्ताः
'लेपस्तु लेपने । अशने च सुधायां च' इति हेमचंद्रः । वज्रदुस्यकठिना इत्यर्थः ।
दुर्जयाः जेतुमशक्याः 'इंपदुःशु' इति खल प्रत्ययः । परस्परमसंबन्धत्वात्
अशक्यजनया इत्यर्थः । पिशुनाः खलाः 'पिशुनी खलसूचकौ' इत्यमरः । ये जनाः
तेषां गिरः वाण्यः निःशेषं शेषरहितं यथा स्यात्तथा शांतिं नाशं यातुं प्रामुख्यं ।
अस्मिन् श्लोके लिङ्गोटी आशिषि हेयी । स्रग्धरावृत्तम् । अत्र पूर्वचरणे उहाम-
स्रग्धराधनेन सर्वेषां सख्यत्वं प्रार्थितं भवति । अत्रमयप्राणत्वेन तद्विनाशस्त्वा-
स्मात् । द्वितीयचरणे सास्त्र्यवद्विः विप्रादिचतुर्वर्णैः 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्यमा-
जिनः शुक्रतं भवति । अपामसोमममृता अभूम । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं
समाः । स्ते स्ते कर्मण्यमिरत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः स्वस्ववर्णाधमातुरोपेन कर्माच-
रणेन देवादीनां प्रीणनं प्रार्थितं भवति । न च कर्माचरणेनैव कृतकृत्यता किंतु
चित्तशुद्ध्यर्थमेव कर्माचरणमित्याभिप्रेत्य तृतीयचरणे समुपचितसुखः सज्जनसंगमः
प्रार्थितो भवति । येन संगमेन 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति, तस्य
शेतस्यानंदस्य मात्रामुपजीवन्ति भूतानि, कं ब्रह्म खं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्'
इत्यादिश्रुतिभिः परिपुष्टदुःखं ब्रह्मानंद एव । तत्प्राप्तिकारणं च गुरूपसत्तिरेव 'तद्वि-
ज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्प्राप्तिः श्रोत्रिषं ब्रह्मनिष्ठं' यस्य देवे पराभक्तिर्यथा
देवे तथा गुरौ । तस्यैवे कथिता शार्वाः प्रकाशंते महात्मनः' इत्यादिश्रुतिभिः
प्रार्थिता भवति । तेन च किं भवति तत् चतुर्थचरणेन दर्शयति । एतादृशगुरूपसत्यां
प्राप्तब्रह्मानंदस्य वज्रवत् कठिनाः अत एव दुर्जयाः पिशुनजनगिरः दुर्जनवाण्यः
शांतिं यांति, एतस्य ब्रह्मविदः दुःखं नोत्पादयन्तीति यावत् । स्पष्टं चैतत् श्रीमद्भा-

यौगन्ध०—देव तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियं करोमि ।

राजा—किमतःपरमपि प्रियमस्ति । यतः

नीतो विक्रमबाहुरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले

सारं सागरिका तथा च भुवनप्राप्त्येकहेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाजिताः कोसलाः

किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै विधेयं स्पृहाम् ॥ २० ॥

तथापीदमस्तु ।

उर्वीगुहामसस्यां जनयतु विसृजन् वासवो वृष्टिमिष्टा-

मिष्टैलैविष्टपानां विदधतु विधिवलीणनं विप्रमुख्याः ।-

यौगन्ध०—ते भूयः पुनः किमुपकरोमि तदुच्यतामित्यन्वयः । अनेन वाक्येन वरसराजात् वरप्रसादस्य प्राप्तेः उपसंहाराख्यं निर्वहणसंधेयं 'वरप्रसादसंप्राप्तिः काव्यसंहार इव्यते' इति लक्षणात् । राजा—अतः परं प्राप्तवस्तुभ्योऽन्यत् इत्यर्थः । प्रियं इहं किमस्ति । विधक्षितसर्ववस्तुनां प्राप्तत्वात् एतित्वमन्यमास्तीत्यर्थः । कथं अभीष्टितसर्ववस्तुप्राप्तिः अत आह—यत इति । यस्मात्कारणादित्यर्थः । विक्रमबाहुः सिंहलेश्वरः समस्य तुल्यस्य भायः समता आत्मनः समता तुल्यता तां नीतः प्रापितः । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् 'प्रधाने नीहकृष्वहं' इत्यनेन प्रधाने कर्मेणि कप्रत्ययः । उर्वीतले पृथ्वीतले सारं धनं 'सारं तु द्विविधन्याम्यवारिषु' इति हेमः । चः समुच्चये । तथा तेन प्रकारेण । यथा सर्वपृथ्वीतले धनरूपेयं तथैवेत्यर्थः । भुवनस्य विष्टपस्य वा प्राप्तिः लाभः तस्या एकः असाधारणः हेतुः कारणं एतादृशी प्रिया हृष्टा इयं निकटवर्तिनी सागरिका प्राप्ता । चः समुच्चये । भगिन्याः सागरिकायाः लाभात् प्राप्तेः । समुद्रमध्ये निमग्नायाः पुनः प्राप्तेरित्यर्थः । देवी वासवदत्ता प्रीतिं संतोषं उपगता प्राप्ता । कोसलाः कोसलदेशाः जिताः करवीकृता इत्यर्थः । अमा-स्थानां वृषभः धेष्टः तस्मिन् । संबंधसामान्यपद्म्या समाप्तः । त्वयि यौगन्धरायणे कति 'वस' च नाजेन भाष्यलक्षणं' इति लक्षणात् । वल्ले वस्तुने स्पृहां इच्छां विधेयं कुर्या 'विध विधाने इति' तौदादिकाद्विधिलिङ् । एतादृशं किं वस्तु नास्ति अपितु सर्वमपि वस्तु अस्तीत्यर्थः । करोमि स्पृहा इति वा पाठः । अत्र कामार्थमानादिलाभात् भाषणाख्यं निर्वहणसंधेयं । उक्तं च भरतेन 'दानमावधिनिष्पन्नमापायमुदाहृतं' इति । शार्दूलयिकीदितं वृत्तम् ॥ २० ॥ तथापि अभीष्टसकलवस्तुलभ्येऽपि इदं वक्ष्यमाणं वस्तु भवतु । वासवः ईदृः इष्टो अभीष्टो । यस्मिन् फाले यादृशी अपेक्षिता तादृशीमित्यर्थः । वृष्टिं वर्षणं 'वृष्टिर्वर्षणजीवने' इत्यमरः । विधुजति उत्पादयतीति विसृजन् एतादृशः सन् उर्वी पृथ्वीं उद्गमं यंधरहितं अप्रतिबद्धं प्रभूतमिति यावत् । 'उद्गमो यंधरहिते स्वतंत्रे च प्रचेतस्ति' इति मेदिनी । एतादृशं

आकल्पान्तं च भूयात्समुपचितमुखः संगमः सज्जनानां
निःशेषं यान्तु शान्तिं पिशुनजनगिरो दुर्जया वज्रलेपाः ॥२१॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इतीन्द्रजालिको नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

सस्यं धान्यं यस्यां एतादृशी जनयतु । करोतु इत्यर्थः । विप्रमुखाः मुखमिव मुख्याः
शाखादित्यादिष्वर्थे यः । विप्रेषु मुख्याः प्राक्षणश्रेष्ठा इत्यर्थः । अपवा विप्रः प्राक्षणः
मुख्यो येषां ते । प्राक्षणशत्रिमवैरया इत्यर्थः । तेषामेव वेदाधिकारत्वात् । इष्टैः यज्ञैः
'नपुंसके भावे कः' । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं स्वर्गः । तृती प्रशब्दः पूरणप्रत्ययार्थपरः ।
तत्र भवाद्यैर्विष्टपा देवाः 'तत्र भवः' इत्यण् । विधिमर्हं विधिवत् । यथाशास्त्रमि-
त्यर्थः 'तदर्हं' इति षति प्रत्ययः । प्रीणनं संतोषं 'धूमप्रीणोर्नुक्' इति प्रीणातोर्वि-
जंतात् ल्युटि नृणागमः । चः समुच्चये । समुपचितं वृद्धिं गतं सुखं शर्म येन एता-
दृशः सज्जनानां साधुजनानां संगमः संगतिः । आकल्पांतं कल्पस्य अंतः अवसानं
'कालव्यनोरत्यंतसंयोगे' द्वितीया भूयात् । कलालक्षणं तु 'मासेन स्यादहोरात्रः
पैत्रो वर्षेण देवतः । देवे युगसहस्रे द्वे प्राज्ञः कल्पौ तु तौ वृणां' इति । तथा
वज्रलेपाः वज्रं अशनिः तद्वत् लेपः लेपनं संबंध इति यावत् । यासां ताः तयोक्ताः
'लेपस्तु लेपने । अशने च सुधायां च' इति हेमचंद्रः । वज्रदुल्लेखकृतिना इत्यर्थः ।
दुर्जयाः जेतुमशक्याः 'इपदुःसुपु' इति खल्व् प्रत्ययः । परस्परमसंभट्टत्वात्
अशक्यजनया इत्यर्थः । पिशुनाः खलाः 'पिशुनी खलसूचकौ' इत्यमरः । ये जनाः
तेषां गिरः बाण्यः निःशेषं शेषरहितं यथा स्यात्तथा शान्तिं नाशं वातु प्रामुवंतु ।
अस्मिन् श्लोके लिङ्लोटौ आशिषि द्वेयी । सगंधरावृत्तम् । अत्र पूर्वचरणे उद्दाम-
सस्यप्रार्थनेन सर्वेषां स्वस्यत्वं प्रार्थितं भवति । अन्नमयप्राणत्वेन तद्विनाश्या-
स्यात् । द्वितीयचरणे स्वास्थ्यवद्भिः विप्रादिचतुर्वर्णैः 'अश्वप्यं ह वै चातुर्मास्यया-
जिनः शुक्रं भवति । अपायखोमममृता अभूम । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं
समाः । खे खे कर्मण्यमिरत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः स्वस्ववर्णाध्रमादुरोधेन कर्माच-
रणेन देवादीनां प्रीणनं प्रार्थितं भवति । न च कर्माचरणेनैव कृतकृत्यता किंतु
चित्तशुद्ध्यर्थमेव कर्माचरणमिलमिश्रेण तृतीयचरणे समुपचितमुखः सज्जनसंगमः
प्रार्थितो भवति । येन संगमेन 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति, तस्य
त्येतस्यानंदस्य मानाभुपजीवति भूतानि, कं वज्र खं वज्र आनंदो वज्रोति व्यजानात्'
इत्यादिश्रुतिभिः परिपुष्टमुखं वज्रानंद एव । तत्प्राप्तिकारणं च गुरूपसत्तिरेव 'तद्वि-
ज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रिणं वज्रनिष्ठं' 'यस्य देवे पराभक्तिर्यथा
देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ग्रथाः प्रकाशंते महात्मनः' इत्यादिश्रुतिभिः
प्रार्थिता भवति । तेन च किं भवति तत् चतुर्थचरणेन दर्शयति । एतादृशगुरूपसत्त्या
प्राप्तवज्रानंदस्य वज्रवत् कठिनाः अत एव दुर्जयाः पिशुनजनगिरः दुर्जनबाण्यः
शान्तिं याति, एतस्य वज्राविद् दुःखं नोत्पादयंतीति यावत् । स्पष्टं चैतत् श्रीमहा-

गवते पंचमस्कंधे तत्र हि जडभरतोदशिविकायां विषमगतायां क्रुद्धः रहुगण
 'अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुक्तापरिधातो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहितवान् सुचिरं
 पीवा नातिसंहननांगो रजसोपद्रुतो मवान् सखे नो एवापर एते संपट्टि
 इति बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्ययाविहितद्रव्यगुणकर्माशयः स्वधरमकलेवर अवस्तुनि सं
 नविशेषे अहं ममेत्यनध्यारोपितमिध्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिविकामुवाह' इत्या
 किंच 'मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथते' इत्यादि मह
 व्यकारोक्त्या ग्रंथादौ पादाप्रस्थितयेति मंगलं कृत्वा ग्रंथमध्ये च द्वितीयां कस्य
 चरमश्लोके 'प्रभुतया दयितया' इति ईश्वरत्वप्रियत्वरूपपरमात्मबोधकपदा
 मंगलं कृत्वा अंते च समुपचितमुखेति पूर्णानंदस्वरूपब्रह्मबोधकपदेन मंगलं सूच्य
 इति शुभीभिराकलनीयमिति परममंगलमिति दिक् ॥ २१ ॥

नारायणस्य कृपया नारायणनिनिर्मिता ।

नारायणस्य हृदये भातु रत्नावलीप्रभा ॥ १ ॥

इति श्रीक्षुतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपद-
 व्यलंकृतपंडितप्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमहोपाला-
 चार्योऽत्तेवालिना श्रीभारतधर्ममहामंडलप्रदत्त'विद्या-
 रत्न'पदोपाधिना निगुडकरोपामिधेन श्रीवासु-
 देवतनुजन्मना नारायण(दत्तात्रेय)शर्मणा
 विरचितायां प्रभाख्यरत्नावलीटीकायां
 चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ।

निर्णयसागरेऽद्वितानि विक्रेयपुस्तकानि ।

मीमांसाशास्त्रसारः ।

(निवीतान्तमीमांसासिद्धान्ततत्त्वार्थप्रकाशः)

मूल्यं १ रूप्यकः, मार्गव्ययः ४ आणकाः ।

पीतेष्वपि बहुभेदेष्ववसरे कस्यापि निर्णयो यथावन्मीमांसाज्ञानमंतरा-
त्यः । प्रायः पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसयोर्ज्ञानमतीव दुरपगममेवास्तीति प्युत्पि-
पि विषये प्रवेष्टाभावादत्यन्तमुदासत्वे तेन संप्रति मीमांसाशास्त्रं नाम-
व बभूव । अतोऽयं सहजप्रवेशेन सरप्रावण्यायमयं ग्रन्थो वेदान्तविचार-
देन अनन्तकृष्णशास्त्रिणाप्रा मुलभया रीत्या विरचितोक्ति ।

भाट्टदीपिका ।

महामहोपाध्यायसर्वतन्त्रसर्वतन्त्रखण्डदेवप्रणीता

श्रीशम्भुभाट्टप्रणीतप्रभावलीन्याख्या

(निवीतान्तो भागः १)

मूल्यं ६ रूप्यकाः, मार्गव्ययः १ रूप्यकः ।

खलेष्वपि पाठ्येषु सुप्रसिद्धानां पददर्शनानामेव सिद्धेऽपि महत्त्वे मीमा-
नमेव तेषूपपदमारोहति । भाट्टसाप्रदाये प्रणीतमीमांसानिबद्धसिद्धान्तानूहा-
खण्डदेवेनात्रैव समीचीनतया समावेश कृतोक्ति । अत्रैव सत्त्वात्रेण शम्भु-
भावलीनाख्या मूलग्रन्थादशरूपया सनाधीकृत्यायं ग्रन्थोऽस्मानिर्मुदितोक्ति ।

गादाधरीपञ्चलक्षणी ।

चिन्तामणि-दीधिति-गादाधरी-कृष्णम्भट्टीय-न्याय-

रत्नेति न्यायपञ्चग्रन्थीसंग्रहः । सिंहव्याघ्र-

लक्षणसार्वभौमपरिष्कारोपेतः ।

मूल्यं १॥ रूप्यकः, मार्गव्ययः ४ आणकौ ।

२

रामार्चनचन्द्रिका.

परमहंसमुकुन्दवनशिष्यानन्दवनप्रणीता.

हा ग्रंथ वैदिक व तार्त्रिक दोन्ही विधीनीं मिश्र असा सर्वमान्य प्रमाणित असून याच्या पांचही पटलांमध्ये धीरामपूजनाच्या अंगोपांगाचें सप्रम विवेचन उत्कृष्ट रीतीनें केळें आहे. ज्या दिशेनें पाहिले असेल त्या इष्टदेवते पूजासमारंभ करतां येण्यासारखा आहे. मोठमोठ्या निर्णयसिन्धु, धर्मसिन्धु व प्रयातून ठिकठिकाणीं प्रमाणाकरितां याचें नांवमात्र सर्वश्रुत होतें पण । तपलब्ध नव्हता, तो सर्वांला सुलभ व्हावा म्हणून आम्ही मोठ्या प्रयत्न संपादून छापून प्रसिद्ध केला आहे. किं. १ रु., ट. ख. ४ आं

जैमिनिपद्यामृत.

मूलकन्दलीवृत्तिसहित.

हा ज्योतिषाचा अपूर्व ग्रंथ विद्वत्संग्रहणीय आहे. याची प्रवाह नांवाची । प्रकरणे आहेत. जरी पूर्वमीमांसाप्रतिपादक ग्रंथे आहेत, तरीच यांत मूल जैमिनिसूत्रे असून सूत्रांतून संक्षेपानें वर्णिलेले ज्योतिर्विषय मूलकंद उदाहरणें, व वृद्धकारिका इत्यादिकांचा जोड देऊन सर्व विषय आदर्शप्र सर्वांला स्पष्ट कळावे म्हणून शक्य तेवढा प्रयत्न केला आहे. यांत फार प्राय कालीन जातकासंबंधी बराच विचार असल्यानें याचा मोठा उपयोग होईल अशी उमेद आहे. किं. १ रु., ट. ख. ४ अ

आर्यासप्ततिः, (ज्योतिषग्रंथ.)

भट्टोत्पलाचार्यकृता,

मुकुन्दरामकृत-आशुबोधिनीटीकासहिता.

या ग्रंथाच्या फक्त ७० भागां असून त्यांमध्ये त्रिकंपारमह ज्योतिषाचे प्रथमविषयाचे विवेचन उत्कृष्ट रीतीनें केळें आहे. व मध्येंमध्ये इतर ग्रंथां भरपूर प्रमाणे दिली आहेत त्यामुळे ज्योतिषी विद्वानांला प्रभांचे कामी या विशेष उपयोग होईल. किं. ४ आणे, ट. र. १ आणे

पांडुरंग जावजी,

निर्णयसागर मेराचे माळक.